PREFACE.

The five MSS., which have been used for the present edition of the Vishṇu-smṛiti and of selected portions of its old Commentary, may be divided into three classes.

1. V¹ = India Office MS. 915; V² India Office MSS. 1544, 1545; and V³ = India Office MSS. 1246-48. Each of these three Devanágarí MSS. contains the text of the Vishṇu-smṛiti together with the Commentary of Nandapaṇḍita (N.), called Vaijayantí. They are from Colebrooke's collection and appear to have been written in North-India about the end of the last or beginning of the present century. The very numerous clerical errors, omissions and other defects exhibited by them are mostly common to all the three; and as it is tolerably clear that they cannot have been copied from one another, they must at least have been copied, either directly or very nearly so, from one and the same original. Of this rather faulty *codex archetypus*, V¹, a neatly written MS. consisting of 596 pages (299 leaves) à 15 lines à 53-56 aksharas, apparently the copy used by Colebrooke himself, would seem to be, on the whole, the best representative; but in several places, in the Commentary particularly, the original readings have been preserved in V² and V³.*

* The statement towards the end of V¹⁻³, वर्षे विक्रमभास्करस्य (v. l. °भास्वरस्य) १६७९ .. काश्यां केशवनायकस्य नृपते राज्ञामवाप्य स्मृतेर्विष्णोर्व्याकृतिमाचकार विमलां श्रीनन्दशर्मा सुधीः, which has enabled me to fix the date of the composition of the Vaijayantí at 1622 A. D. (see the Introduction to my translation, vol. VII of the Sacred Books of the East, page xxxiii), is fully confirmed by the biographical notices concerning Nandapaṇḍita and his family in the Introduction to Mandlik's Vyavahâramayúkha and Yájñavalkya (Bombay 1880).

1. V⁴, an excellent Devanágarí copy of the Vaijayantí in the possession of Dr. Bühler, consisting of 476 pages (239 leaves) à 15—18 lines, à 40—48 aksharas, written '*sake* 1775 (*A. D.* 1853) *puṇyagráme*,' and corrected throughout. As might be expected from its southern origin, this MS., which was most kindly and liberally placed at my disposal by its owner, differs considerably from V¹⁻³, to which class, in spite of its modern date, it is infinitely superior in correctness nearly throughout, its only important blemish consisting in the fact that the Commentary on chapters VII—XVII, 22 is entirely omitted, while the Commentary on V and VI is defective, and the comments on I and III show also a few lacunae. The genuineness of the corresponding portions of V¹⁻³, which luckily enough are in a tolerably satisfactory condition, is proved by their agreement with the text of chapters I—XVII as given in V⁴, by their similarity in point of style with the remaining parts of the Commentary, and by the reference which they contain, in the gloss on XV, 9, to an earlier work of Nandapaṇḍita. A few other passages which are found in V¹⁻³ but wanting in V⁴, viz., part of the Introduction and the final portions of those MSS., cannot have formed part of the original work of Nandapaṇḍita, as he is repeatedly referred to in them in highly eulogistic terms.

3. v, a Devanágarí MS. of the text only, written *saṃ* [*vat*] 1807 (A. D. 1750), probably at Benares. It was kindly lent to me, together with the three other India Office MSS., by Dr. Rost. This MS. is defective in many parts, very carelessly written, and the least valuable of all, though it is the oldest.

Besides these MSS., I have collated the two hitherto printed editions of the Vishṇu-smṛiti. This collation has led to the result that the second edition (C²), published in Calcutta 1876 in Paṇḍit Jíbánanda's Dharmashástra-sangraha, is simply a reprint of the first Calcuttta edition (C¹); and that the MS. used for the latter, the evident faultiness of which had long ago determined me to undertake a new edition, must have belonged, on the whole, to the same class as v. A very considerable part of the false

readings, &c., in $C^{1,2}$ has been traced in that MS. Some of them are found in V^{1-3} as well, and there are a few other instances of special agreement between $C^{1,2}$ and V^{1-3}, such as the highly characteristic omission of the greater part of chapter LXXXI, and the equally characteristic interpolation in LXV, 2. This interpolation is clearly due to a piece of the Commentary having crept into the text, and to the same source may be traced nearly all the other interpolations in $C^{1,2}$ *, as well as the far less numerous interpolations which the MSS. exhibit.

The Commentary, which is in most cases a running gloss on every word of the text (T.), has not only enabled me to trace interpolations and omissions, and to establish the general superiority of V^4 over the two other classes; it has also proved an excellent check on the whole text in V^4, which has served as basis for the present edition. In my endeavours to ascertain as nearly as possible the reading commented on by Nandapaṇḍita, I have naturally derived much aid from V^{1-3} as well, and even from $C^{1,2}$ and from v, which latter MS. has clearly been copied like the rest from a copy of the Vaijayantí. The difference between the three classes is nowhere so marked as to constitute them so many different recensions.

Readings opposed to the tenor of Nandapaṇḍita's Commentary (C.) have generally been giving in the notes only, the only important exception to this rule being the Vedic Mantras, many of which appear to have been altered and corrupted at a very early period. For amending these I have fully availed myself of the help afforded by the extensive analogous sections of the Káṭhaka Gṛihya-sútra, and in some cases, by the Vedic Saṃhitás and by the Bráhmaṇas. The Mantras in XLVIII, 9, 10 have been left as they are, because, though traceable to the White Yajurveda, they may have been remodelled in order to adapt them to the particular sacrificial rite described in chapter XLVIII. Violations of the

* See, *e. g.*, the critical notes on V, 91, 101; XI, 8; XLVII, 2; XLIX, 6; LXIV, 37; LXVIII, 16; LXIX, 3, 5; LXXV, 2, 3.

laws of saṃdhi have been constantly corrected in the Mantras, but not elsewhere, where they may be viewed as archaisms. The numerous analogous and identical passages in the other law-books have been carefully compared, and have occasionally determined my choice between the several traditional readings, but I have very rarely admitted a reading from them, whatever its intrinsic merits, if I did not find it in one of my texts as well, or if it was decidedly opposed to Nandapaṇḍita's comment. An equally sparing use has been made of the numerous quotations from the Vishṇu-smṛiti to be found in most other commentaries on law works. Among these, Aparárka's Commentary on Yájñavalkya-smṛiti (Ap.) has been preferentially used, both on account of its comparative antiquity, and because it contains a greater number of quotations from the Vishṇu-smṛiti, than all the other Dharmanibandhas, I know, taken together. Unfortunately Aparárka does not show himself more accurate in making quotations than Hindu jurists generally are, and among the passages taken from the Vishṇu-smṛiti are several which he quotes in confirmation of one doctrine in one place, and in confirmation of a totally different doctrine in another place. Readings found in the works of Aparárka, Vijñáneśvara and Jagannátha have been substituted for those given by Nandapaṇḍita in four or five cases, the only important one of which will be found in the chapter on debts (VI, 38, 39). It remains to add that in a certain number of mostly quite irrelevant cases Nandapaṇḍita's readings have been discarded in favour of readings found in MSS. or prints of one or several among the three classes, simply because the former seemed decidedly less suitable, or less certain, than the latter. But while I had from the first been very distrustful of my own discernment in this respect, a repeated examination of the whole text and commentary has caused me, before sending this edition to the press, to restore the readings apparently guaranteed by the authority of Nandapaṇḍita even in several places, where I had rendered different readings in the translation. It is to this cause that the majority among the

corrections subjoined at the end of this Preface (page 7) will be found to be due.

The Critical Notes given under the text will show how the principles explained above have been worked out. They contain all the vv. ll. of the MSS. and of C[1,2] excepting palpable clerical mistakes and misprints, and a few slight omissions, and those among Aparárka's vv. ll. which agree with one of the traditional readings. By quoting all his and his brethren's vv. ll., interesting as they are, the *apparatus criticus*, already extensive, would have been swelled beyond reasonable proportions.

In making the extracts from the Commentary, which have been added at the foot of each page, I have aimed above all at brevity, giving for the most part no more than what seemed required in order to justify the way in which the more difficult passages have been rendered in the translation, and omitting all the extraneous matter, to which the great bulk of the Vaijayantí, justly called an entire "body or digest of law" by Colebrooke,* is mainly due. The numerous quotations from other law-books, in particular, have nearly all been left out, because full references to the analogous passages in the Smṛitis of Manu (M.), Yájñavalkya (Y.), Apastamba and Gautama, all of which are generally accessible through the medium of reliable editions and translations and are very important for a right understanding of the present work, have been given in the footnotes to the translation.†

The *Anukramaṇiká* has been taken from V[4], with modifications and additions.

The first Index contains all the more remarkable terms occurring in the Vishṇu-smṛiti, especially those terms (including a number of epithets of Vishṇu and of remarkable compounds),

* Misc. Essays, II, p. 487.

† The Mantras are as a rule not explained by Nandapaṇḍita. For some of them Devapâla's interpretations in the Kâṭhakagṛihya-bhâshya have been quoted.

which are either not given at all in the great Petersburg Dictionary, or to which it has become necessary, in the translation and notes, to assign other, or more special, or more closely defined meanings, than those given in that standard *thesaurus* of Sanskrit words. The upwards of 370 words, of which the Index is made up, will go far to prove that the Vishṇu-smṛiti is perhaps hardly less important for the purposes of lexicography, than for the study of Indian Antiquities.* The most important among the words contained in the first Index have been communicated by me at various times to Dr. von Böhtlingk, and will be found inserted in their places in the hitherto published *fasciculi* of his new Dictionary; but it has been thought advisable to annex, at least, as complete a list of this kind as possible to the present publication, as a full Index of all the Sanskrit words contained in the Vishṇu-smṛiti would have far exceeded the limits assigned to it.

The second Index contains the *Pratîkas* of the Vedic Mantras quoted or referred to in the Vishṇu-smṛiti. Those places in the Saṃhitâs and other Vedic works, where the entire Mantras in question may be found, have been indicated in the Notes to the Translation.

* The new meanings which have been asigned in the translation to a certain number of terms in the final and introductory and two or three other Vishṇuitic chapters, might perhaps seem far-fetched and objectionable from an European point of view. But their correctness is warranted by the authority of Nandapaṇḍita, S'añkara, Sáyaṇa, Devapála and other native commentators, whose statements have particular weight for the interpretation of such modern and highly artificial compositions as the Vishṇuitic portions of the present work. For a detailed attempt at distinguishing the modern accretions to the Vishṇu-smṛiti from the original stock, see the Introduction to the Translation (in Sacred Books of the East, vol. VII).

It remains for me to express my sincerest thanks to Dr. A. F. Rudolf Hoernle for his great kindness in charging himself with the final revision of each proof. I was not able to correct the proof sheets more than once myself, because they had to be sent out from India.

J. JOLLY.

Würzburg, April 2nd, 1881.

Corrections in the Translation (see above, p. 5).

I, 61 (p. 11) *read* four arms—III, 74 (p. 21) *after* avarice *add* or fear—V, 1 (p. 24) *after* death *add* excepting Brâhmaṇas—VIII, 1 (p. 48) *read* follow the incompetent witnesses.—XVI, 5 ,9 (p. 66) *read* Pulkasa, Pulkasas—XVI, 17 (p. 67) *after* descent *add* which depends on their parents—XIX, (p. 75) *read* left to right—XXI, 19 (p. 86) *read* for the twelfth time—p. 100, last note *read* 30-32—XXXII, 3 (p. 129) *for* their *read* a *and* an—LI, 31 (p. 166) *read* Kapiñgala—LI, 40 (p. 168) *for* seven *read* three—LIII, 4 (p. 174) *read* ox-cart —LIV, 16, lines 3-4 (p. 177) *read* a damsel married to one whose elder brother is not married—LXVIII, 17 (p. 219) *read* Nor in a cowering position.—XCVI, 67 and note (p. 284) *read* sthâlaka—XCVII, general note (p. 287) *add* 17-21. Bhagavad-gîtâ XIII, 14-18.

The brackets have become misplaced : VII, 3 (p. 46) *read* in a court of judicature (on the king ordering it)—XXII, 34 (p. 90) *read* and their parents (in three nights)—XXII, 40 (p. 91) *close before* in—XXII, 78 (p. 93) *close after* pure—LIV, 31 (p. 180) *read* (blame or) shun.

॥ अथ श्रीविष्णुस्मृतिप्रारम्भः ॥

ब्रह्मरात्र्यां व्यतीतायां प्रबुद्धे पद्मसंभवे ।
विष्णुः सिसृक्षुर्भूतानि ज्ञात्वा भूमिं जलानुगाम् ॥ १ ॥
जलक्रीडारुचिशुभं कल्पादिषु यथा पुरा ।
वाराहमास्थितो रूपमुज्जहार वसुंधराम् ॥ २ ॥
वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः ।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ ३ ॥
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।
आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥ ४ ॥
धर्मसत्यमयः श्रीमान्क्रमविक्रमसत्कृतः ।
प्रायश्चित्तमहाघोणः पशुजानुर्महाकृतिः ॥ ५ ॥

I, 3. क्रतुवक्त्रा॰ $C^{1,2}$v. चिता॰ V^{1-3} $C^{1,2}$v; Harivaṃsa 2227 चिती॰ like V^4 N. 4. श्रुवस्तुण्डः V^{1-3}; श्रवस्तुण्डः $C^{1,2}$; स्रवत्तुण्डः v. सामघोषमहास्वनः ॥ V^{1-3} $C^{1,2}$. 5. प्रायश्चित्तमयो वीरः पशुजानुर्महावृषः ॥ $C^{1,2}$v.

I, 3 ...महत्तपः सामर्थ्यं स्रष्ट्यनुकूलं यस्य स तथेति । 4 ...वेदो द्विगुणितदर्भमुष्टिन्तौ चैष्टिकपाशुकभेदेन द्वावेव । श्रुती कर्णौ । षडङ्गिनो वेदाग्रभागः स्रुगादिसंमार्जनार्थः । तावेव तद्भूषणे कुण्डले च । आज्यमाज्यधारा... । स्रुवस्तुण्डं मुखाग्रभागः ।...

उद्गाचान्तो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफलः ।
वेद्यन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥ ६ ॥
वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यादिवेगवान् ।
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ ७ ॥
दक्षिणाहृदयो योगमहामन्त्रमयो महान् ।
उपाकर्मोष्ठरुचिरः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ॥ ८ ॥
नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोदितः ॥ ९ ॥
महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ।
एकार्णवजलभ्रष्टामेकार्णवगतः प्रभुः ॥ १० ॥
दंष्ट्राग्रेण समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ।
आदिदेवो महायोगी चकार जगतीं पुनः ॥ ११ ॥
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ।
उद्धृता पृथिवी सर्वा रसातलगता पुरा ॥ १२ ॥

---

7. वेद॰ $C^{1,2}$ v. ज्ञानदीक्षा॰ v. 9. ह्यसौ for वै $C^{1,2}$; om. v. 12. देवी for सर्वा V^{1-4} (and N.?).

---

6 ...महाफले ऋषणौ। वेदिः प्राग्वंशान्तःस्थिता। ऐष्टिकी। ...विकृतो विलक्षणः। ऊहेन मन्त्राणामपि वैलक्षण्यात्... 7. वेदिर्महावेदिः... 8 ...महानाम्नीसत्त्रादिरूपेण विततः। उपाकर्मणी पशुस्तोत्रोपाकरणे... प्रवर्ग्यो घर्मस्तस्यावर्तः पयःसेचनेन ज्वालामालादिरतिः स एव भूषणमलंकारो यस्य स तथेति॥ 9. ... उपनिषदो वेदान्तवाक्यानि ... 11. आदिदेवश्चतुर्मुखादिस्रष्टा... 12 ...पुरा प्रथमत उद्धृता...

उद्धृत्य निश्चले स्थाने स्थापयित्वा तथा स्वके।
यथास्थानं विभज्यापस्तद्गता मधुसूदनः ॥ १३ ॥
सामुद्रास्च समुद्रेषु नादेयीश्च नदीषु च।
पल्वलेषु च पाल्वल्यः सरःसु च सरोभवाः ॥ १४ ॥
पातालसप्तकं चक्रे लोकानां सप्तकं तथा।
द्वीपानामुदधीनां च स्थानानि विविधानि च ॥ १५ ॥
स्थानपालांल्लोकपालान्नदीशैलवनस्पतीन्।
ऋषींश्च सप्त धर्मज्ञान्वेदान्साङ्गान्सुरासुरान् ॥ १६ ॥
पिशाचोरगगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषान्।
पशुपक्षिमृगाद्यांश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥
मेघेन्द्रचापशम्पाद्यान्यज्ञांश्च विविधांस्तथा ॥ १७ ॥
एवं वराहो भगवान्कृत्वेदं सचराचरम्।
जगज्जगाम लोकानामविज्ञातां तदा गतिम् ॥ १८ ॥

---

13. स्थापिता च C[1,2]v. • 14. सामुद्रास्च and पाल्वल्यः (पाल्लल्यः) all; the latter for metrical reasons. The sense and the analogy with नादेयीश्च would have required accusative forms. सरोवराः ॥ C[1,2]; सरोद्भवाः ॥ v, from the C. 16. नदीः V[1-4]. 17. c om. v. ॰चापसम्पातान् C[1,2]. 18. विष्णुः स्थावरजङ्गमं। चराचरं जगत्कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ V[4].

13, 14...स्थापयित्वा तद्गताः पृथिवीस्थाः समुद्रजा अपः समुद्रेषु... यथास्थानं विभज्य गमयित्वा... 17. ...इन्द्रचाप इन्द्रधनुः। शम्पा विद्युत्। आदिशब्देन ग्रहनक्षत्रादीनां ग्रहणम्... 18...वराहो वराहरूपो विष्णुरिदं चराचरं (सचरा॰?) स्थावरजङ्गमं जगदिखं कृत्वा लोकानां... अविज्ञातामलक्षितां गतिं स्थानं जगाम...

अविज्ञातां गतिं याते देवदेवे जनार्दने ।
वसुधा चिन्तयामास का धृतिर्मे भविष्यति ॥ १९ ॥
पृच्छामि कश्यपं गत्वा स मे वक्ष्यत्यसंशयम् ।
मदीयां वहते चिन्तां नित्यमेव महामुनिः ॥ २० ॥
एवं सा निश्चयं कृत्वा देवी स्त्रीरूपधारिणी ।
जगाम कश्यपं द्रष्टुं दृष्टवांस्तां च कश्यपः ॥ २१ ॥
नीलपङ्कजपत्राक्षीं शारदेन्दुनिभाननाम् ।
अलिसंघालकां शुभ्रां बन्धुजीवाधरां शुभाम् ॥ २२ ॥
सुभ्रूं सुश्लक्ष्णदशनां चारुनासां नतभ्रुवम् ।
कम्बुकण्ठीं संहतोरुं पीनोरुजघनस्थलाम् ॥ २३ ॥
विरेजतुः स्तनौ यस्याः समौ पीनौ निरन्तरौ ।
शक्रेभकुम्भसंकाशौ शातकुम्भसमद्युती ॥ २४ ॥
मृणालकोमलौ बाहू करौ किशलयोपमौ ।
रुक्मस्तम्भनिभावूरू गूढे श्लिष्टे च जानुनी ॥ २५ ॥

---

21. स $C^{1,2}$v. 22. बन्धुपुष्पा॰ V^4. 23. सुशुभ्रस्पृष्टदशनां $C^{1,2}$; सुशुभ्रदशनां v. ॰स्थलं ॥ V^{1-3}; ॰स्थलीं ॥ $C^{1,2}$; ॰स्तनीं v. 24. विरेजतुस्तता $C^{1,2}$. मत्तेभकुम्भ॰ $C^{1,2}$v. 25. श्लिष्टे all; अश्लिष्टे अनभिव्यक्तसंधिनी N.

19...मयेदानीं धृतिराधारशक्तिः का भविष्यति ॥ 23...परस्परस्पर्शसुखानुबुभूषया चान्योन्यसंश्लिष्टोरुयुगलां...पीनताभूषितोरुजघनविषयाम् ॥ 24. समौ गर्वपर्वताविव स्वस्थानादचलितौ । युगपत्तुलातुलिताविवान्यूनाधिकपरिमाणौ वा।...निरन्तरावन्योन्यसंश्लेषिणौ । शक्रेभकुम्भाविवाविमुक्तमुक्ताकलापौ । मदनमहाराजमहाराज्याभिषेकायासादितौ वकुलकुङ्कुमार्चितौ शातकुम्भकुम्भाविव राजमानावुरोजौ... 25...गूढे अतिमांसलतया अस्पष्टे...

जङ्घे विरोमे सुसमे पादावतिमनोरमौ ।
जघनं च घनं मध्यं यथा केशरिणः शिशोः ॥ २६ ॥
प्रभायुता नखास्ताम्रा रूपं सर्वमनोहरम् ।
कुर्वाणां वीक्षितैर्नित्यं नीलोत्पलयुता दिशः ॥ २७ ॥
कुर्वाणां प्रभया देवीं तथा वितिमिरा दिशः ।
सुश्लक्ष्णशुक्लवसनां रत्नोत्तमविभूषिताम् ॥ २८ ॥
पदन्यासैर्वसुमतीं सपद्मामिव कुर्वतीं ।
रूपयौवनसंपन्नां विनीतवदुपस्थिताम् ॥ २९ ॥
समीपमागतां दृष्ट्वा पूजयामास कश्यपः ।
उवाच तां वरारोहे विज्ञातं हृद्गतं मया ॥ ३० ॥
धरे तव विशालाक्षि गच्छ देवि जनार्दनम् ।
स ते वक्ष्यत्यशेषेण भाविनी ते यथा स्थितिः ॥ ३१ ॥
क्षीरोदे वसतिस्तस्य मया ज्ञाता शुभानने ।
ध्यानयोगेन चार्वङ्गि त्वदर्थं तत्प्रसादतः ॥ ३२ ॥
एवमित्युक्त्वा संपूज्य कश्यपं वसुधा ततः ।
प्रययौ केशवं द्रष्टुं क्षीरोदमथ सागरम् ॥ ३३ ॥
सा ददर्शामृतनिधिं चन्द्ररश्मिमनोहरम् ।

31. स्थितिः ॥ $C^{1,2}$v. 32. तज्ज्ञानं $C^{1,2}$; तदज्ञं v. 33. इत्येवमुक्त्वा V^{1-3} $C^{1,2}$v ; यथा भगवतोच्यते एवमित्युक्त्वा N.

26. आरोहावारोहाभ्यामतिसमौ... 27...दिशो दिग्भागान्नीलोत्पलयुतानिव कुर्वाणाम् ॥ 32...तत्प्रसादत इति निजयोगोपायनिर्देशः।...

पवनक्षोभसंजातवीचीशतसमाकुलम् ॥ ३४ ॥
हिमवच्छतसंकाशं भूमण्डलमिवापरम् ।
वीचीहस्तैः प्रचलितैराह्वयानमिव क्षितिम् ॥ ३५ ॥
तैरेव शुभ्रतां चन्द्रे विदधानमिवानिशम् ।
अन्तरस्थेन हरिणा विगताशेषकल्मषम् ॥ ३६ ॥
यस्मात्तस्मात्तु बिभ्रन्तं सुशुभ्रां तनुमूर्जिताम् ।
पाण्डुरं खगमागम्यमधोभुवनवर्तिनम् ॥ ३७ ॥
इन्द्रनीलकडाराढ्यं विपरीतमिवाम्बरम् ।
फलावलीसमुद्भूतवनसंघसमाचितम् ॥ ३८ ॥
निर्मोकमिव शेषाहेर्विस्तीर्णं तमतीव हि ।
तं दृष्ट्वा तत्र मध्यस्थं ददृशे केशवालयम् ॥ ३९ ॥
अनिर्देश्यपरीमाणमनिर्देश्यर्धिसंयुतम् ।
शेषपर्यङ्कगं तस्मिन्ददर्श मधुसूदनम् ॥ ४० ॥
शेषाहिफणरत्नांशुदुर्विभाव्यमुखाम्बुजम् ।
शशाङ्कशतसंकाशं सूर्यायुतसमप्रभम् ॥ ४१ ॥

---

35. ०हस्तैर्धवलितैरा० $C^{1,2}$v. 41. T. om. V^4.

---

35. हिमाचलानां शतेन संकाशमानमपरं भूमण्डलमिव वीचीनां हिमवदाकारत्वात् । वीचय एव हस्तास्तैरतिचपलैः क्षितिमाह्वयानमिव ॥ 36. तैरेव क्षीरवीचीहस्तैरनिशं प्रक्षालनेन चन्द्रमसि शौक्ल्यातिशयं विदधानमिव ।... 37. यस्माद्धरिणाहतकल्मषस्तस्मादतिशुद्धामूर्जितां स्फुरन्तीं तनुं धारयन्तम् ।... 38. ...विपरीतं भूगतमम्बरमिव तस्यापि नीलरक्तादिमयत्वात् । समुद्भूतं संजातशोभम्...

पीतवाससमक्षोभ्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
मुकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥ ४२ ॥
संवाह्यमानाङ्घ्रियुगं लक्ष्म्या करतलैः शुभैः ।
शरीरधारिभिः शस्त्रैः सेव्यमानं समन्ततः ॥ ४३ ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं ववन्दे मधुसूदनम् ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा विज्ञापयति चाप्यथ ॥ ४४ ॥
उद्धृताहं त्वया देव रसातलतलं गता ।
स्वस्थाने स्थापिता विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ ४५ ॥
तत्राधुना मे देवेश का धृतिर्वै भविष्यति ।
एवमुक्तस्तदा देव्या देवो वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥
वर्णाश्रमाचाररताः शास्त्रैकतत्परायणाः ।
त्वां धरे धारयिष्यन्ति तेषां त्वद्भार आहितः ॥ ४७ ॥
एवमुक्ता वसुमती देवदेवमभाषत ।
वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्वद सनातनान् ॥ ४८ ॥

---

45. खे स्थाने $C^{1,2}$v. 47. एताः शास्त्रैकतत्पराः । V^{4}. 48. धर्मान्मह्यं वदाश्व भोः ॥ V^{4} in mg.; धर्मान्वद सनातन ॥ V^{1-3}; सनातनान् ॥ $C^{1,2}$v; C. defective. See 63 (शाश्वतान्).

---

43. ...मृदुतरैः करतलैः सस्नेहं संवाहितचरणकमलम् । शङ्खचक्रगदापद्माधिष्ठात्रीभिर्देवताभिर्मूर्तिमतीभिः पार्श्वयोरुपास्यमानम् ॥ 44. ...मधुसूदनमवलोक्यावनिहतजानुमण्डला धारणी अभिवादनानन्तरं स्वाभिमतं विज्ञापयामास ॥ 45. ...स्वस्थाने स्थापिता...

त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि त्वं हि मे परमा गतिः ।
नमस्ते देव देवेश देवारिबलसूदन ॥ ४९ ॥
नारायण जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।
पद्मनाभ हृषीकेश महाबलपराक्रम ॥ ५० ॥
अतीन्द्रिय सुदुष्पार देव शार्ङ्गधनुर्धर ।
वराह भीम गोविन्द पुराण पुरुषोत्तम ॥ ५१ ॥
हिरण्यकेश विश्वाक्ष यज्ञमूर्ते निरञ्जन ।
क्षेत्र क्षेत्रज्ञ लोकेश सलिलार्णवशायक ॥ ५२ ॥
मन्त्र मन्त्रवहाचिन्त्य वेदवेदाङ्गविग्रह ।
जगतोऽस्य समग्रस्य सृष्टिसंहारकारक ॥ ५३ ॥
धर्माधर्मज्ञ धर्माङ्ग धर्मयोने वरप्रद ।
विष्वक्सेनामृत व्योम मधुकैटभसूदन ॥ ५४ ॥
बृहतां बृंहणाज्ञेय सर्व सर्वाभयप्रद ।
वरेण्यानघ जीमूताव्यय निर्माणकारक ॥ ५५ ॥

---

52. सलिलान्तर॰ $C^{1,2}$v. 53. यन्त्रमन्त्र॰ $C^{1,2}$. 54. धर्म धर्मज्ञ $C^{1,2}$. 55. ॰ज्ञेय $C^{1,2}$v. निर्वाण॰ $C^{1,2}$.

---

51. ...सुतरां दुर्ज्ञेयं पारमान्तो यस्य । सुदुष्प्रापेति पाठे दुरधिगमः । देवो द्युतिमान् । 52. ...विश्वस्मिन्नक्षिणी यस्य सर्वसाक्षित्वात् । विश्वतोऽक्षिणी यस्येति वा । 53. ...मन्त्रो ऋगादिः... । ...मन्त्रं वहति पठतीति होता । ...वेदा ऋगादयः । वेदाङ्गानि शिक्षादीनि । उभयं विग्रहो यस्य । ... 55. बृहतां परममहत्परिमाणानां कालाकाशादीनाम्... । अज्ञेयो ज्ञातुमशक्यः ।...सर्वरूपत्वात्सर्वः ।...जगतो विश्वस्य निर्माणं करोति...

आप्यायन अपां स्थान चैतन्याधार निष्क्रिय।
सप्तशीर्षाध्वरगुरो पुराण पुरुषोत्तम ॥ ५६ ॥
ध्रुवाक्षर सुसूक्ष्मेश भक्तवत्सल पावन।
त्वं गतिः सर्वदेवानां त्वं गतिर्ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५७ ॥
तथा विदितवेद्यानां गतिस्त्वं पुरुषोत्तम।
प्रपन्नास्मि जगन्नाथ ध्रुवं वाचस्पतिं प्रभुम् ॥ ५८ ॥
सुब्रह्मण्यमनाधृष्यं वसुषेणं वसुप्रदम्।
महायोगबलोपेतं पृश्निगर्भं धृतार्चिषम् ॥ ५९ ॥
वासुदेवं महात्मानं पुण्डरीकाक्षमच्युतम्।
सुरासुरगुरुं देवं विभुं भूतमहेश्वरम् ॥ ६० ॥
एकव्यूहं चतुर्बाहुं जगत्कारणकारणम्।
ब्रूहि मे भगवन्धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ॥ ६१ ॥
आश्रमाचारसंयुक्तान्सरहस्यान्ससंग्रहान्।
एवमुक्तस्तु देवेशः पुनः क्षौणीमभाषत ॥ ६२ ॥

---

61. चतुर्वक्त्रं $C^{1,2}$v.

---

56. आप्याययति जगदिति। ... चैतन्यस्य विज्ञानस्याधारो निवासस्थानम्।... 57. सुतरां सूक्ष्माः परमाणवस्तेषामीशः क्रियादिहेतुः ... 59. ...सुतरां ब्रह्मण्य इति...। ब्रह्मणे वेदाय ब्राह्मणाय वा हित इति ब्रह्मण्यः। ... पृश्निराकाशो गर्भो यस्य। तस्मात् ... आकाशः संभूत इति श्रुतेः। धृतान्यर्चींषि तेजांसि सूर्यादिषु येन। तेजस्तेजस्विनामहं प्रभास्मि शशिसूर्ययोः। इत्यादि स्मरणात् ॥ 60. ...विभुर्व्यापकः ...। 61. एक एव व्यूहो विराट्स्वरूपो यस्य।... जगत्कारणानां महाभूतानाम्...

शृणु देवि धरे धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
आश्रमाचारसंयुक्तान्सरहस्यान्ससंग्रहान् ॥ ६३ ॥
ये तु त्वां धारयिष्यन्ति सन्तस्तेषां परायणान् ।
निषण्णा भव वामोरु काञ्चनेऽस्मिन्वरासने ॥ ६४ ॥
सुखासीना निबोध त्वं धर्मान्निगदतो मम ।
शुश्रुवे वैष्णवान्धर्मान्सुखासीना धरा तदा ॥ ६५ ॥ १ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्चत्वारः । १ । तेषामाद्या द्विजातयस्त्रयः । २ । तेषां निषेकाद्यः श्मशानान्तो मन्त्रवत्क्रियासमूहः । ३ । तेषां च धर्माः । ४ । ब्राह्मणस्याध्यापनम् । ५ । क्षत्रियस्य शस्त्रनित्यता । ६ । वैश्यस्य पशुपालनम् । ७ । शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा । ८ । द्विजानां यजनाध्ययने । ९ । अथैतेषां वृत्तयः । १० । ब्राह्मणस्य याजनप्रतिग्रहौ । ११ । क्षत्रियस्य क्षितित्राणम् । १२ । कृषिगोरक्षवाणिज्यकुसीदयोनिपोषणानि वैश्यस्य । १३ । शूद्रस्य सर्वशिल्पानि । १४ । आपद्यनन्तरा वृत्तिः । १५ ।

II, 2. द्विजातयः । $C^{1,2}$v.

II, 13. ...योनिर्यवव्रीह्यादिबीजं तत्पोषणं रक्षणम् । ... 14. शिल्पानि चित्रकरणादीनि । सर्वशब्देन वैश्यवृत्तीनां कृष्यादीनामपि ग्रहणम् ।... 15...अनन्तरा संनिहिता कनीयसी...वृत्तिः ।...

क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥ १६ ॥
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ १७ ॥ २ ॥

अथ राजधर्माः ।१। प्रजापरिपालनम् ।२। वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् ।३। राजा च जाङ्गलं पशव्यं सस्योपेतं देशमाश्रयेत् ।४। वैश्यशूद्रप्रायं च ।५। तत्र धन्वनृमहीवारिवृक्षगिरिदुर्गाणामन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् ।६। तत्र स्वस्वग्रामाधिपान्कुर्यात् ।७। दशाध्यक्षान् ।८। शताध्यक्षान् ।९। देशाध्यक्षांश्च ।१०। ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परीहारं कुर्यात् ।११। अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् ।१२। सोऽप्यशक्तः शताध्यक्षाय ।१३। सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय ।१४। देशाध्यक्षोऽपि सर्वात्मना दोषमुच्छिन्द्यात् ।१५। आकरशुल्कतरनागवनेष्वाप्तान्नियुञ्जीत ।१६। धर्मिष्ठान्धर्म-

---

17. आर्जवत्वमलोभश्च C[1,2] v. III, 5. ०शूद्रपादं च । C[1,2]; ०शूद्रवैश्याय च । v. 7. ग्रामाध्यक्षानपि कुर्यात् । C[1,2]; ग्रामाधियान्कुर्यात् । v.

III, 6. ... मह्हीदुर्गं मह्यामेवेष्टकापाषाणादिनिमित्तं दुर्गम । मह्येवोच्चावचप्रदेशप्रदेशप्रचुरदुर्गमित्यन्ये ।... 7. तत्र दुर्गे स्थितः सन् ।... 16. ... तरस्तीर्यते नद्यादि येनेति तरो नौकादिस्तज्जं शुल्कं जलजं शुल्कमिति यावत् । नागा गजाः । वनानि अरण्यानि । नागवन्ति वनानीति वा । नगः पर्वतः । तत्संबन्धि नागम् । गिरिदुर्गमिति वा ।...

कार्येषु ।१७। निपुणानर्थकार्येषु ।१८। शूरान्संग्रामकर्मसु ।१९। उग्रानुग्रेषु ।२०। षण्ढान्स्त्रीषु ।२१। प्रजाभ्यो बल्यर्थं संवत्सरेण धान्यतः षष्ठमंशमादद्यात् ।२२। सर्वसस्येभ्यश्च ।२३। द्विकं शतं पशुहिरण्येभ्यो वस्त्रेभ्यश्च ।२४। मांसमधुघृतौषधिगन्धपुष्पमूलफलरसदारुपत्राजिनमृद्भाण्डाश्मभाण्डवैदलेभ्यः षष्ठभागम् ।२५। ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् ।२६। ते हि राज्ञो धर्मकरदाः ।२७। राजा च प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृतषष्ठांशभाक् ।२८। स्वदेशपण्याच्च शुल्कांशं दशममादद्यात् ।२९। परदेशपण्याच्च विंशतितमम् ।३०। शुल्कस्थानादपक्रामन्सर्वापहारमाप्नुयात् ।३१। शिल्पिनः कर्मजीविनश्च शूद्राश्च मासेनैकं राज्ञः कर्म कुर्युः ।३२। स्वाम्यमात्यदुर्गकोशदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः ।३३। तद्दूषकांश्च हन्यात् ।३४। स्वराष्ट्रपरराष्ट्रयोश्च चारचक्षुः

25. ॰पुष्प॰ om. C[1,2]v. 31. सर्वापहारित्वम् C[1,2].

18. अर्थकार्येषु सुवर्णादिपरीक्षासु… । यद्वा ऊहापोहादिनिर्णयवत्सु कार्येषु निपुणान्पण्डितान्नियुञ्जीत ॥ 23. सस्यानि वार्षिकानि श्यामाकादीनि … 27. करविषयेऽपि राज्ञो धर्मं निजाचारसंपन्नं करत्वेन ददति… 30. यत्पण्यं देशान्तरे … विक्रीयते तस्मात्… 31. अपक्रामन्नपसरन्नन्यमार्गेण गच्छन्वणिक् । सर्वपण्यापहारमाप्नुयात् ।… 32. शिल्पिनः लोहकारादयः । कर्मोपजीविनः कारवो वर्धक्यादयः । चकारादन्योपजीविनः शूद्राश्च … यथाह मनुः (VII, 138) …

स्यात्। ३५। साधूनां पूजनं कुर्यात्। ३६। दुष्टांश्च हन्यात्। ३७। शत्रुमित्रोदासीनमध्यमेषु सामभेददानदण्डान्यथार्हं यथाकालं प्रयुञ्जीत। ३८। संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावांश्च यथाकालमाश्रयेत्। ३९। चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां यायात्। ४०। परस्य व्यसने वा। ४१। परदेशावाप्तौ तद्देशधर्मान्नोच्छिन्द्यात्। ४२। परेणाभियुक्तश्च सर्वात्मना स्वं राष्ट्रं गोपायेत्। ४३। नास्ति राज्ञां समरे तनुत्यागसदृशो धर्मः। ४४। गोब्राह्मणनृपमित्रधनदारजीवितरक्षणाद्ये हतास्ते स्वर्गलोकभाजः। ४५। वर्णसंकररक्षणार्थं च। ४६। राजा परपुरावाप्तौ तु तत्र तत्कुलीनमभिषिञ्चेत्। ४७। न राजकुलमुच्छिन्द्यात्। ४८। अन्यत्राकुलीनराजकुलात्। ४९। मृगयाक्षस्त्रीपानाभिरतिं परिहरेत्। ५०। वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ये च। ५१। नार्थदूषणं कुर्यात्। ५२। आद्यद्वाराणि नोच्छिन्द्यात्। ५३। नापात्रवर्षी स्यात्। ५४। आकरेभ्यः सर्वमादद्यात्। ५५।

---

43. स्वं om. C1,2v. 45- ०लोक० om. C1,2v. 47. पर० om. C1,2v. 50. ०पानेष्वभिरतिं न कुर्यात्। C1,2; ०पानाभिरतिं न कुर्यात्। v.

---

38. मध्यमः शत्रुविजिगीषुमध्यवर्ती नृपः ... 44. ...राज्ञां क्षत्रियाणां न पार्थिवानाम्... 46. परदाराभिमर्शनेन जायमानाद्वर्णसंकराद्रक्षणं वर्णानां तदर्थमपि ये हता बन्दिग्राहजारादिभिस्तेऽपि स्वर्गलोकभाजो भवन्ति... 52. अर्थस्य सुवर्णादेर्दूषणं वृथाव्ययः... 53. स्वपुरे परपुरे दुर्गेषु वा आद्यद्वाराणि पूर्वराजकृतानि तोरणगोपुरादीनि ...

निधिं लब्ध्वा तदर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्।५६। द्वितीयमर्धं कोशे प्रवेशयेत्।५७। निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात्।५८। क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञेऽपरं चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्यात्।५९। वैश्यस्तु चतुर्थमंशं राज्ञे दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽर्धमंशमादद्यात्।६०। शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान्राज्ञे दद्यात्पञ्चांशान्ब्राह्मणेभ्यो ऽंशद्वयमादद्यात्।६१। अनिवेदितविज्ञातस्य सर्वमपहरेत्।६२। स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्युः।६३। परनिहितं स्वनिहितमिति ब्रुवंस्तत्समं दण्डमावहेत्।६४। बालानाथस्त्रीधनानि च राजा परिपालयेत्।६५। चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात्।६६। अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात्।६७। शान्तिस्वस्त्ययनैर्दैवोपघातान्प्रशमयेत्।६८। परचक्रोपघातांश्च शस्त्रनित्यतया।६९। वेदेतिहासधर्मशास्त्रार्थकुशलं कुलीनमव्यङ्गं तपस्विनं पुरोहितं च वरयेत्।७०। शुचीनलुब्धानवहिताञ्शक्तिसंपन्नान्सर्वार्थेषु च सहायान्।७१। स्वयमेव व्यवहारान्पश्ये-

---

65. ...अनाथोऽवेक्षकरहितोऽन्धपङ्ग्वादिः ... मध्येऽनाथपदप्रयोगादुभयत्रान्वयेन बालस्त्रियोरप्यनाथत्वं गम्यते।... 68. प्रत्युत्पन्नारिष्टशमनाय क्रियमाणं कर्म शान्तिः। ग्रहशान्तिमहाशान्त्यादि। अनुत्पन्नारिष्टशान्त्यनुत्पत्त्यै क्रियमाणं कर्म स्वस्त्ययनम्।... 69. ...शस्त्रनित्यतया शस्त्राभियोगेन... 70. ...अर्थोऽर्थशास्त्रमौशनसादि।...

द्विद्भिर्ब्राह्मणैः सार्धम् । ७२ । व्यवहारदर्शने ब्राह्मणं वा नियुञ्ज्यात् । ७३ । जन्मकर्मव्रतोपेताश्च राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः कामक्रोधभयलोभादिभिः कार्यार्थिभिरनाहार्याः । ७४ । राजा च सर्वकार्येषु सांवत्सराधीनः स्यात् । ७५ । देवब्राह्मणान्सततमेव पूजयेत् । ७६ । वृद्धसेवी भवेत् । ७७ । यज्ञयाजी च । ७८ । न चास्य विषये ब्राह्मणः क्षुधार्तोऽवसीदेत् । ७९ । न चान्योऽपि सत्कर्मनिरतः । ८० । ब्राह्मणेभ्यश्च भुवं प्रतिपादयेत् । ८१ । येषां च प्रतिपादयेत्तेषां स्ववंश्यान्भुवःप्रमाणं (?)दानच्छेदोपवर्णनं च पटे ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कितं चागामिनृपविज्ञापनार्थं दद्यात् । ८२ । परदत्तां च भुवं नापहरेत् । ८३ ।

74. ०भय० om. V^{1-3} $C^{1,2}$v; भयं त्रासः N. 82. ननु प्रतिपादिताया अपि (this clause is from the Comm. on 81) भुव प्रमाणं V^{1-3}; येषां च प्रतिपादयेत्तेषां स्ववंश्यानन्तरप्रमाणं $C^{1,2}$; ये० च प्र० स्ववंश्यानन्तरः प्रमाणं v. ताम्रपत्रे v.

74. जन्म विशिष्टमातृपितृतः । कर्म जातकर्मादिसंस्कारः । ...अनाहार्या अनाकर्षणीयाः ।... 82. येषां ब्राह्मणादीनां भुवं दद्यात्तेषां वक्ष्यमाणलक्षणं शासनपत्त्रं दद्यादिति संबन्धः । ... स्ववंश्यान्पित्रादीन्त्रीन् ।... चकारात् ... वंश्यानात्मानं च । भुवः क्षेत्रादिकायाः प्रमाणं निवर्तनादिपरिमाणम् । दीयत इति दानं भूम्यादि तस्य छेदोऽपहारः । ...यदा दानस्य भूम्यादेः छेदोऽवच्छेदो ... पूर्वतोऽमुकनद्याः पश्चिमतोऽमुकस्थानस्येदम् ... चकारान्मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् । ... पटे कार्पासिके वस्त्रखण्डे ... स्वस्य मुद्रा हंसवराहादिका ... See also Burnell, Palaeogr. p. 95 seq., and p. 114.

ब्राह्मणेभ्यः सर्वदायान्प्रयच्छेत्। ८४। सर्वतस्त्वात्मानं गोपायेत्। ८५। सुदर्शनश्च स्यात्। ८६। विषघ्नागदमन्त्रधारी च। ८७। नापरीक्षितमुपयुञ्ज्यात्। ८८। स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्। ८९। वध्येष्वपि न भ्रूकुटीमाचरेत्। ९०। अपराधानुरूपं च दण्डं दण्ड्येषु दापयेत्। ९१। सम्यग्दण्डप्रणयनं कुर्यात्। ९२। द्वितीयमपराधं न स कस्यचित्क्षमेत। ९३। स्वधर्ममपालयन्नादण्ड्यो नामास्ति राज्ञः। ९४।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः।
प्रजास्तत्र विवर्धन्ते नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ९५ ॥
स्वराष्ट्रे न्यायदण्डः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु।
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ९६ ॥
एवं वृत्तस्य नृपतेः शीलोञ्छेनापि जीवतः।
विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ९७ ॥
प्रजासुखे सुखी राजा तद्दुःखे यश्च दुःखितः।
स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन्प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९८ ॥ ३ ॥

---

94. राज्ञां V^{1-4}; राज्ञः $C^{1,2}v$; राज्ञा (V^4) or राज्ञो (V^{1-3}) N.

---

85. सर्वतो यानशय्यासनादिभ्योऽप्यात्मानं गोपायेद्रक्षेत्। यथाह ... मनुः (VII, 220)... 87. विषघ्ना विषनाशका अगदा रोगनाशकाश्च ये मन्त्रास्तद्धारणशीलो भवेत्।... 95. निर्भयोऽप्रतिहतश्चरति।...

जालस्थार्कमरीचिगतं रजस्त्रसरेणुसंज्ञकम् ।१। तदष्टकं लिक्षा ।२। तत्त्रयं राजसर्षपः ।३। तत्त्रयं गौरसर्षपः ।४। तत्षट्कं यवः । ५ । तत्त्रयं कृष्णलम् ।६। तत्पञ्चकं माषः ।७। तद्द्वादशमक्षार्धम् ।८। अक्षार्धमेव सचतुर्माषकं सुवर्णः । ९ । चतुःसुवर्णको निष्कः । १०। द्वे कृष्णले समधृते रूप्यमाषकः । ११ । तत्षोडशकं धरणम् । १२ । ताम्रकार्षिकः कार्षापणः । १३ ।

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥१४॥ ४ ॥

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वे वध्याः । १ । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । २ । स्वदेशाद्ब्राह्मणं कृताङ्कं विवासयेत् । ३ । तस्य च ब्रह्महत्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् । ४ । सुराध्वजं सुरापाने । ५ । श्वपदं स्तेये । ६ । भगं गुरुतल्पगमने । ७ । अन्यत्रापि वध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विवासयेत् । ८ ।

IV, 8. तद्द्वादशकम् C[1,2]v Hemâdri. V, 1. ब्राह्मणवर्जं may possibly be a gloss, though N. has got it.

IV, 2. लिक्षा स्वेदजं यूकाण्डम् ॥ 8... द्वादशं द्वादशानां समुदायः... 10... समधृते तुल्यपरिमाणे... V, 1. वधोऽत्र प्राणवियोगफलको व्यापारः।... 6...स्तेये सुवर्णस्तेये... 8. वध्यं वधार्हं वधनिमित्तमिति...

कूटशासनकर्तॄंश्च राजा हन्यात्। ९। कूटलेख्यकारांश्च। १०। गरदाग्निदप्रसह्यतस्करान्स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च। ११। ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः। १२। धरिममेयानां शतादभ्यधिकम्। १३। ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः। १४। सेतुभेदकांश्च। १५। प्रसह्यतस्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च। १६। अन्यच राजाशक्तेः। १७। स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रमणीं च। १८। हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्तदेवास्य शातयेत्। १९। एकासनोपवेशी कव्यां कृताङ्को निर्वास्यः। २०। निष्ठीव्योष्ठद्वयविहीनः कार्यः। २१। अवशर्धयिता च गुदहीनः। २२। आक्रोशयिता च विजिह्वः। २३। दर्पेण धर्मोपदेशकारिणो राजा तप्तमासेचयेत्तैलमास्ये। २४। द्रोहेण च नामजातिग्रहणे दशाङ्गुलोऽस्य शङ्कुर्निखेयः। २५।

---

18. ॰क्रमणां C[1,2]; क्रमिणा v. 22. अवशब्दयिता C[1,2]; अवशर्भयिता v. 25. लिखेयः C[1,2]; विखेयः v.

---

10. राजशासनातिरिक्तमपि व्यवहारिकं लेख्यमृणादिपत्त्रम्।... 13. ...धरिममेयानि सुवर्णरजतादीनि।... 17. ...राज्ञश्चेच्चौरनिवारणे न शक्तिस्तदा ग्रामनिवासिनामात्मत्राणाय चौरादिरक्षणेऽपि न वध इत्यर्थः।... 18. भरणादिसमर्थोऽप्यशक्तो निरोद्धुमन्यायेभ्यो भर्ता यस्यास्ताम्। तमतिक्रमितुं परपुरुषोपभोगलम्पटया शीलमस्यास्तां च स्त्रियं हन्यात्।... 24. ...उत्तमवर्णस्य धर्मोपदेशकारिणाम्... 25. यस्य हीनवर्णस्य मुखे ज्वलन्नयोमयः शङ्कुः ... 26. ...वङ्कवचनाच्छारीरमुपनयनादिसंस्कारकर्म...

श्रुतदेशजातिकर्मणामन्यथावादी कार्षापणशतद्वयं दण्ड्यः। २६। काणखञ्जादीनां तथावाद्यपि कार्षापणद्वयम्। २७। गुरूनाक्षिपन्कार्षापणशतम्। २८। परस्य पत्नीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसम्। २९। उपपातकयुक्ते मध्यमम्। ३०। त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जातिपूगानां च। ३१। ग्रामदेशयोः प्रथमसाहसम्। ३२। न्यङ्गतायुक्ते क्षेपे कार्षापणशतम्। ३३। मातृयुक्ते तूत्तमम्। ३४। समवर्णाक्रोशने द्वादश पणान्दण्ड्यः। ३५। हीनवर्णाक्रोशने षड्दण्ड्यः। ३६। यथाकालमुत्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्डः। ३७। त्रयो वा कार्षापणाः। ३८। शुक्तवाक्याभिधाने त्वेवमेव। ३९। पारजायी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्ड्यः। ४०। हीनवर्णागमने मध्यमम्। ४१। गोगमने च। ४२। अन्त्यागमने वध्यः। ४३। पशुगमने कार्षापणशतं दण्ड्यः। ४४।

---

31. °वृद्धाक्षेपे C[1,2]v. 33. व्यङ्गतायुक्ताक्षेपे C[1,2]v. 34. सवर्णा° C[1,2]v. 37—39 om. v. 38. तयोर्वा कार्षापणास्त्रयः। C[1,2]; समोत्तरवर्णाक्षेपानन्तरमाक्षिपतो हीनवर्णस्य त्रयः कार्षापणा दण्डः। N.

---

30. ...उपपातकं गोवधादि...। 31. ...पूगानां सभ्यादिसंघानाम् ... 33. न्यङ्गमश्लीलम्। अश्लीलं न्यङ्गसंयुतमिति नारदस्मरणात्। (Nâr. XV, 3)...त्वद्भगिनीं ग्रहिष्यामि चेत्कन्यां वा ... इत्यादिके।... 37. कालोऽत्राक्षेपकालस्तमनतिक्रम्येति यथाकालम्।... तत्प्रमाणः षट्कार्षापणप्रमाणो दण्डः कार्यः।... 44. पशूनां गोव्यतिरिक्तानां गमने...

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च। ४५। तां च बिभृयात्। ४६। अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम्। ४७। गजाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यः। ४८। विमांसविक्रयी च। ४९। ग्राम्यपशुघाती कार्षापणशतं दण्ड्यः। ५०। पशुस्वामिने तन्मूल्यं दद्यात्। ५१। आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्षापणान्। ५२। पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्षापणान्। ५३। कीटोपघाती च कार्षापणम्। ५४। फलोपगमद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम्। ५५। पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम्। ५६। वल्लीगुल्मलताछेदी कार्षापणशतम्। ५७। तृणच्छेद्येकम्। ५८। सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम्। ५९। हस्तेनोद्गूरयिता दश कार्षापणान्। ६०। पादेन विंशतिम्। ६१। काष्ठेन प्रथमसाहसम्। ६२। पाषाणेन मध्यमम्। ६३। शस्त्रेणोत्तमम्। ६४। पादकेशां-

49, 50. ॰विक्रयी कार्षापणशतम्। ग्राम्यपशुघाती च। C[1,2]v. 52. पञ्चशतं N. in V[1–3]; पञ्चाशतं V[1–4] C[1,2]v N. in V[4] Ap. 53. दश om. C[1,2]v. 54 om. C[1,2]v. 55. ॰च्छेदी कीटोपघाती तूत्तमसाहसं दण्ड्यः। C[1,2]; ॰छेदी। v.

45...दोषे तु नारदः (Nâr. XII, 36)... 49. विरुद्धमांसं श्वविड्वराहादेस्तद्विक्रयशीलो विमांसविक्रयी।... 55. फलैरुपगम्यन्त इति फलोपगमाः। फलोपकारिणः पनसाम्रादयः।... 56. पुष्पैरुपगम्यन्त इति पुष्पोपगमाः। पुष्पोपकारिणश्चम्पकादयः।... 60. ताडनार्थं हस्तमुद्गूर्य... 64 ...सजातीयविषयं सर्वमेतत्।... (Sû. 19) इति सामान्यसूत्रात्...

मुकवर्लुण्ठने दश पणान्दण्ड्यः । ६५ । शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंशत्पणान् । ६६ । सह शोणितेन चतुःषष्टिम् । ६७ । करपाददन्तभङ्गे कर्णनासाविकर्तने मध्यमम् । ६८ । चेष्टाभोजनवाग्रोधे प्रहारदाने च । ६९ । नेत्रकन्धराबाहुसक्थ्यंसभङ्गे चोत्तमम् । ७० । उभयनेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनान्न विमुञ्चेत् । ७१ । तादृशमेव वा कुर्यात् । ७२ । एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकमुक्ताद्दण्डाद्द्विगुणः । ७३ । उत्क्रोशन्तमनभिधावतां तत्समीपवर्तिनां संसरतां च । ७४ । सर्वे च पुरुषपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दद्युः । ७५ । ग्राम्यपशुपीडाकराश्च । ७६ । गोऽश्वोष्ट्रगजापहार्येककरपादः कार्यः । ७७ । अजाव्यपहार्येककरश्च । ७८ । धान्यापहार्येकादशगुणं दण्ड्यः । ७९ । सस्यापहारी च । ८० । सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमपहरन्विकरः । ८१ । तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः । ८२ । सूत्रकार्पासगोमयगुडदधिक्षीरतक्रतृणलवणमृद्भस्मपक्षि-

---

74. क्रोशन्तमभिधावताम् C[1,2]; तं क्रोशन्तमभिधावतां । v.

---

72. तादृशं नेत्रद्वयरहितं वा कुर्यात्कारयेदित्यर्थः ।... 74. ...स्वभिभूयमानसमीपवर्तिनां संसरतां ... स्वानभिधावकानामपि तन्निमित्ताद्दण्डाद्द्विगुणो दण्डो भवति । 79. धान्यं वार्षिकं श्यामाकादि... । 80. सस्यानि हैमन्तवसन्तोद्भवानि व्रीहियवादीनि ।...

मत्स्यघृततैलमांसमधुवैदलवेणुमृण्मयलोहभाण्डानामपहर्ता मूल्यात्त्रिगुणं दण्ड्यः । ८३ । पक्वान्नानां च । ८४ । पुष्पहरितगुल्मवल्लीलतापर्णानामपहरणे पञ्च कृष्णलान् । ८५ । शाकमूलफलानां च । ८६ । रत्नापहार्युत्तमसाहसम् । ८७ । अनुक्तद्रव्याणामपहर्ता मूल्यसमम् । ८८ । स्तेनाः सर्वमपहृतं धनिकस्य दाप्याः । ८९ । ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः । ९० । येषां देयः पन्थास्तेषामपथदायी कार्षापणपञ्चविंशतिं दण्ड्यः । ९१ । आसनार्हस्यासनमददच्च । ९२ । पूजार्हमपूजयंश्च । ९३ । प्रातिवेश्यब्राह्मणे निमन्त्रणातिक्रमे च । ९४ । निमन्त्रयित्वा भोजनादायिनश्च । ९५ । निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वा चाभुञ्जानः सुवर्णमाषकम् । ९६ । निमन्त्रयितुश्च द्विगुणमन्नम् । ९७ । अभक्ष्येण ब्राह्मणदूषयिता षोडश सुवर्णान् । ९८ । जात्यपहारिणा शतम् । ९९ । सुरया वध्यः । १०० । क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्धम् । १०१ । वैश्यं दूषयितुस्तदर्धमपि । १०२ । शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम् । १०३ । अस्पृश्यः कामकारेण स्पृश्यं स्पृश-

91. कार्षापणानां C[1,2]. From the C. 96. उक्त्वानभुञ्जानः C[1,2]v Ap. 104. अस्पृश्यः (अस्पृश्य V[2]) कामकरे सस्पृशन्स्पृश्यं वध्यः । V[1-3];

92. अतिथ्यादेः... 104. अस्पृश्यश्चाण्डालादिः कामकारेण बुद्धिपूर्वकं स्पृश्यं त्रैवर्णिकं स्पृशन्वध्यः ।...

न्वध्यः । १०४ । रजस्वलां शिफाभिस्ताडयेत् । १०५ । पथ्युद्यानोदकसमीपेऽप्यशुचिकारी पणशतम् । १०६ । तच्चापास्यात् ।१०७। गृहभूकुड्याद्युपभेत्ता मध्यमसाहसं दण्ड्यः । १०८ । तच्च योजयेत् । १०९ । गृहे पीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन्पणशतम् । ११० । साधारण्यापलापी च । १११ । प्रेषितस्याप्रदाता च । ११२ । पितृपुत्राचार्ययाज्यर्त्विजामन्योन्यापतितत्यागी च । ११३ । न च तांस्त्यजेत् । ११४ । शूद्रप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकश्च । ११५ । अयोग्यकर्मकारी च । ११६ । समुद्रगृहभेदकश्च । ११७ । अनियुक्तः शपथकारी । ११८ । पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च । ११९ । पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो दण्डः । १२० । यस्तयोश्चान्तरे स्यात्तस्योत्तमसाहसः ।१२१। तुलामानकूटकर्तुश्च ।१२२।

अस्पृश्यः कामकारेण स्पृशंस्पृश्यं त्रैवर्णिकं वध्यः । V[4]; कामकारेणास्पृश्यस्त्रैवर्णिकं स्पृशन्वध्यः । C[1,2]; कामकारेण अदृश्यवानवार्थवान् v. See the C., which shows how these vv. ll. have sprung up.

---

105. रजस्वलां बुद्धिपूर्वकं त्रैवर्णिकं स्पृशन्तीम्... 108. भूरङ्गनादिः।... 109. ...उत्थानद्रव्यं दद्यादित्यर्थः।... 110. कण्टक०...०कार्मणपुंनलिकादि द्रव्यं प्रक्षिपन्... 112. देवब्राह्मणाद्यर्थं प्रेषितस्यार्थस्य लोभेनाप्रदाता... 116. यदस्य योग्यं कर्म न भवति। यथानुपनीतस्याध्ययनम्।... 118. राज्ञा सभ्यैर्वा अनियुक्तो नादिष्टः ...

तदक्रूटे कूटवादिनश्च ।१२३। द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च । १२४ । संभूयवणिजां पण्यमनर्घेणावरुन्धताम् । १२५ । प्रत्येकं विक्रीणतां च । १२६ । गृहीतमूल्यं पण्यं यः क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाप्यः । १२७ । राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः । १२८ । क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात् । १२९ । राजविनिषिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः ।१३०। तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दश पणान्दण्ड्यः ।१३१। ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्विणीतीर्थानुसारिणां नाविकः शौल्किकः शुल्कमाददानश्च । १३२ । तच्च तेषां दद्यात् । १३३ । द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । १३४ । उपधिदेविनां संदंशच्छेदः । १३५ । ग्रन्थिभेदकानां करच्छेदः । १३६ ।

124. प्रतिरूपक॰ V^4; सुवर्णरजतादीनां यत्प्रतिरूपं ... ताम्रम् N. 125 अनर्घ्येण॰ V^{1-4} N.; अनर्घेण॰ $C^{1,2}$v (and Y. II, 150). 131. तरिकः V^4. 136. ग्रन्थिभेदकानां च । उत्क्षेपकानां च करच्छेदः । V^4; ग्रन्थिभेदकानां राजाक्षेपकानां च करच्छेदः । v. See the C. 136. पाते त्वनापदि $C^{1,2}$v.

125. ये ...देशान्तरगतं पण्यमनर्घ्येण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना अवरुन्धन्ति... 126. ये चाधिकमूल्येन विक्रीणन्ति... 131. नौकादिशुल्काधिकारी तारिकः ।... 134. वस्त्राञ्चलबद्धं द्रव्यमुत्कृत्य येऽपहरन्ति ते ग्रन्थिभेदकास्तेषां करच्छेदः कार्यः। N in V^{1-3}; व॰ द्रव्यमुत्कृत्यापहरताम् । N. in V^4. The further Sûtra, which V^4 (see also v) inserts in this place, is not commented upon by Nandapaṇḍita, and seems to have crept into the text from a passage of Yâjñavalkya (II, 274), which he quotes further on.

दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पाले त्वनायति पालदोषः। १३७। विनष्टपशुमूल्यं च स्वामिने दद्यात्। १३८। अननुज्ञातां दुहन्पञ्चविंशतिं कार्षापणान्। १३९। महिषी चेत्सस्यनाशं कुर्यात्तत्पालस्त्वष्टौ माषान्दण्ड्यः। १४०। अपालायाः स्वामी। १४१। अश्वस्तूष्ट्रो गर्दभो वा।१४२। गौश्चेत्तदर्धम्।१४३। तदर्धमजाविकम्।१४४। भक्षयित्वोपविष्टेषु द्विगुणम्। १४५। सर्वत्र स्वामिने विनष्टसस्यमूल्यं च।१४६। पथि ग्रामे विवीतान्ते न दोषः। १४७। अनावृते च। १४८। अल्पकालम्। १४९। उत्सृष्टवृषभसूतिकानां च। १५०। यस्तूत्तमवर्णान्दास्ये नियोजयेत्तस्योत्तमसाहसो दण्डः। १५१। त्यक्तप्रव्रज्यो राज्ञो दास्यं कुर्यात्। १५२। भृतकश्चापूर्णे काले भृतिं त्यजन्सकलमेव मूल्यं दद्यात्। १५३। राज्ञे च पणशतं दद्यात्। १५४। तद्दोषेण यद्विनश्येत्तत्स्वामिने। १५५। अन्यत्र दैवोपघातात्। १५६। स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात्तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात्। १५७। पणशतं च राजनि। १५८। अन्यत्र भृतकदोषात्। १५९। यः

141. अपालकायाः v Ap. 142–150 with C. om. V[1]. 146. विनष्टस्य सस्यस्य V[4]. 147. ग्रामसीमान्ते C[1.2]v; सीमान्ते from the C. 149. अल्पकालं V[2,3]; अल्पकालं C[1,2]v; ग्रासमात्र भक्षणे न दोषः N. See Colebrooke, Dig. III, 4, XXI.

153. ...यावदभ्युपगतं तावत्सकलमेव मूल्यं वेतनं स्वामिने दद्यात्।...

कन्यां पूर्वंदत्तामन्यस्मै दद्यात्स चौरवच्छास्यः। १६०। वरदोषं विना। १६१। निर्दोषां परित्यजन्। १६२। पत्नीं च। १६३। अजानानः प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणीयात्तत्र तस्यादोषः। १६४। स्वामी द्रव्यमाप्नुयात्। १६५। यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं च क्रीणीयात्तदा क्रेता विक्रेता च चौरवच्छास्यौ। १६६। गणद्रव्यापहर्ता विवास्यः। १६७। तत्संविदं यश्च लङ्घयेत्। १६८। निक्षेपापहार्यर्थवृद्धिसहितं धनं धनिकस्य दाप्यः। १६९। राज्ञा चौरवच्छास्यः। १७०। यश्चानिक्षिप्तं निक्षिप्तमिति ब्रूयात्। १७१। सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां लिङ्गान्वितां कारयेत्। १७२। जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः। १७३। अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य विक्रयी देवप्रतिमाभेदकश्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः। १७४। भिषङ्मिथ्याचरन्नुत्तमेषु पुरुषेषु। १७५।

---

163. यः स्त्रीं च। V^4. 172. लिङ्गान्वितां om. V^4v; the whole Sûtra and part of the C. is om. in V^{1-3}, the whole C. in V^4. 175. व्यभिचरन्नु० V^{1-4}; व्याचरन्नु० $C^{1,2}$v Ap.; उपचरति N.

---

163. ...अदुष्टां पत्नीं विवाहसंस्कृतां परित्यजत इति।... 167. गणो ब्राह्मणसमूहस्तदर्थं राजादिप्रेषितं द्रव्यं गणद्रव्यम्।... 173. जातिभ्रंशं यद्भक्षितं सत्करोति... तस्य कामतो भक्षयिता भोक्ता न तु भोजयिता। तद्दण्डस्य पूर्वमुक्तत्वात्। (Sû. 98)... 174. अभक्ष्याणि सुरादीनि... 175. राजसंबन्धिमनुष्येषु यो वैद्यशास्त्रपथमतिक्रम्य...उपचरति।...

मध्यमेषु मध्यमम् । १७६ । तिर्यक्षु प्रथमम् । १७७ । प्रतिश्रुतस्याप्रदायी तद्दापयित्वा प्रथमसाहसं दण्ड्यः । १७८ । कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्यः । १७९ । उत्कोचोपजीविनां सभ्यानां च । १८० । गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादनिर्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्स वध्यः । १८१ । जनां चेत्षोडश सुवर्णान्दण्ड्यः । १८२ ।

एकोऽश्नीयाद्यदुत्पन्नं नरः संवत्सरं फलम् ।
गोचर्ममात्रा सा क्षौणी स्तोका वा यदि वा बहुः ॥१८३॥
ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।
यस्य भुक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता ॥१८४॥
सागमेन तु भोगेन भुक्तं सम्यग्यदा तु यत् ।
आहर्ता लभते तत्र नापहार्यं तु तत्क्वचित् ॥ १८५ ॥
पित्रा भुक्तं तु यद्द्रव्यं भुक्त्याचारेण धर्मतः ।
तस्मिन्प्रेते न वाच्योऽसौ भुक्त्या प्राप्तं हि तस्य तत्॥१८६॥
त्रिभिरेव तु या भुक्ता पुरुषैर्भूर्यथाविधि ।

---

179. सर्वापहारः V^{1-4}; सर्वस्वापहारः $C^{1,2}$v N. Ap. 183. वज्ञ V^{1-4}; वज्ञः $C^{1,2}$v N. v Ap.

---

176. अराजसंबन्धिषु... 185. स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमस्तेन सह वर्तमानः सागमः।... 186. ...द्रव्यं गृहक्षेत्रादि... पितृग्रहणं पितामहस्याप्युपलक्षणम् ।... 187...पितृपितामहप्रपितामहैः...

र्थेनेव यत्स्थावरं दत्तं तद्गृहीतधनप्रवेशे दद्यात्।९। दीयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णस्याग्रह्णतस्ततः परं न वर्धते।१०। हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा।११। धान्यस्य त्रिगुणा।१२। वस्त्रस्य चतुर्गुणा। १३। रसस्याष्टगुणा।१४। संततिः स्त्रीपशूनाम्।१५। किण्वकार्पाससूत्रचर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षया।१६। अनुक्तानां द्विगुणा।१७। प्रयुक्तमर्थं यथा कथंचित्साधयन्न राज्ञो वाच्यः स्यात्।१८। साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्समं दण्ड्यः।१९। उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभावितोऽधमर्णो राज्ञे धनदशभागसंमितं दण्डं दद्यात्।२०। प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशम्।२१। सर्वापलाप्येकदेशविभावितोऽपि सर्वं दद्यात्।२२। तस्य च भावनास्तिस्रो भवन्ति लिखितं साक्षिणः समयक्रिया च।२३। ससाक्षिकमाप्तं ससाक्षिकमेव दद्यात्। २४। लिखितार्थे प्रविष्टे लिखितं पाटयेत्।२५। असमग्रदाने लेख्यासंनिधाने चोत्तमर्णः स्वलिखितं दद्यात्।२६।

---

14 om. $C^{1,2}$v. 18. तिष्ठत्यकथंचित् V^4 for प्रयुक्तमर्थं यथाकथंचित्। 25. लिखितार्थप्रविष्टो V^{1-3} $C^{1,2}$; लिखितान्ते प्रविष्टे v.

---

14. रसस्य तैलघृतादेः ... 16. ...एषामत्तया वृद्धिः कदापि न निवर्तत इत्यर्थः।... 25. लिखितार्थो गृहीतस्त्रयाम्। तस्मिन्नुत्तमर्णो प्रविष्टे सति तल्लिखितस्त्रयापत्त्रं पाटयेच्छिन्द्यात्।...

धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदश समाः प्रवसिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम्। २७। नातः परमनिच्छुभिः।२८। सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य वा रिक्थग्राही ऋणं दद्यात्।२९। निर्धनस्य स्त्रीग्राही।३०। न स्त्री पतिपुत्रकृतम्।३१। न स्त्रीकृतं पतिपुत्त्रौ।३२। न पिता पुत्त्रकृतम्।३३। अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठेत्स दद्यात्।३४। पैतृकमृणमविभक्तानां भ्रातॄणां च।३५। विभक्ताश्च दायानुरूपमंशम्।३६। गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधस्त्रीणां पतिर्दद्यात्।३७। वाक्प्रतिपन्नं कुटुम्बिना देयम्।३८। कस्यचित्कुटुम्बार्थे कृतं च।३९।

यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वो दास्यामीति सामकम्।
न दद्याल्लोभतः पश्चात्तथा वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥
दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते।

---

28. अनीप्सुभिः। C[1,2]v. 29. वापुत्रस्य C[1,2]; om. v. 38, 39. वा॰ नादेयं कस्यचित्। कुटुम्बार्थे कृतं च। all. See, however, Colebrooke, Dig I, 5, CXCII.

---

30. यदि धनाभावे रिक्थग्राही नास्ति तदा यो यदीयां स्त्रियं भार्यात्वेन स्वीकरोति स तदीयमृणं दद्यात्।... 35. विभागात्प्राक्पित्रा कृतमृणमविभक्तानां भ्रातॄणां चकारात्पौत्राणां संभूय देयं भवति।... 37. ...तदधीनवृत्तित्वात्।... 40. यः सर्वमृणं हिरण्यं धान्यादि गृहीत्वा श्वः परश्वो वेत्यादि कृतेऽवधौ सामकं सममेव दास्यामीति प्रतिज्ञाय पश्चाल्लोभादिना कृतेऽवधौ न दद्यात्...

आद्यौ तु वितथे दाप्याावितरस्य सुता अपि ॥ ४१ ॥
बहवश्चेत्प्रतिभुवो दद्युस्तेऽर्थं यथाकृतम् ।
अर्थेऽविशेषिते त्वेषु धनिकच्छन्दतः क्रिया ॥ ४२ ॥
यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीड़ितः ।
ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं दातुमर्हति ॥ ४३ ॥ ६ ॥

अथ लेख्यं त्रिविधम् ।१। राजसाक्षिकं ससाक्षिकमसाक्षिकं च ।२। राजाधिकरणे तन्नियुक्तकायस्थकृतं तदध्यक्षकरचिह्नितं राजसाक्षिकम् ।३। यत्र क्वचन येन केनचिल्लिखितं साक्षिभिः स्वहस्तचिह्नितं ससाक्षिकम् ।४। स्वहस्तलिखितमसाक्षिकम् ।५। तद्बलात्कारितमप्रमाणम् ।६। उपधिकृताश्च सर्व एव ।७। दूषितकर्मदुष्टसाक्ष्यङ्कितं ससाक्षिकमपि ।८। तादृग्विधेन लेखकेन लिखितं च ।९। स्त्रीबालास्वतन्त्रमत्तोन्मत्तभीत-

---

VII, 9. लेखकेन om. C[1,2]v.

---

42. ...यथाकृतमहमेतावदर्थं दास्यामीति स्वस्वाभ्युपगतमर्थं दद्युः । यदा तु समांशतया विषमांशतया वार्थो न विशेषितः संपूर्णो वा प्रत्येकमभ्युपगतस्तदा प्रतिभुषु धनिकच्छन्दतो धनिकेच्छया क्रियार्थादानं भवति । यस्मादिच्छेत्तस्माद्गृह्णीयादित्यर्थः ।... VII, 3. ...तस्यां सभायां योऽध्यक्षः प्राड्विवाकस्तस्य करचिह्नेन युक्तम् ।... 4. यत्र क्वचनेत्यनेन राजसभाया अनियमः... 7. उपधिना छलेन कृताः सर्व एव लेख्य (लेखा?) अप्रमाणम् ।... 8. दूषिता लोभादिहेतुभिर्वादिना । कर्मदुष्टाश्चौर्यादिकर्मभिर्ये स्वयमेव दुष्टास्तादृशैः साक्षिभिर्यदङ्कितं तत्ससाक्षिकमप्यप्रमाणम् ।...

ताडितकृतं च । १० । देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिविधिलक्षणमलुप्तक्रमाक्षरं प्रमाणम् । ११ ।

वर्णैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः पत्त्रैरेव च युक्तिभिः ।
संदिग्धं साधयेल्लेख्यं तद्युक्तिप्रतिरूपकैः ॥ १२ ॥
यत्रर्णी धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।
म्रियते तत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥ १३ ॥ ७ ॥

अथासाक्षिणः । १ । न राजश्रोत्रियप्रव्रजितकितवतस्करपराधीनस्त्रीबालसाहसिकातिवृद्धमत्तोन्मत्ताभिशस्तपतितक्षुत्तृष्णार्तव्यसनिरागान्धाः । २ । रिपुमित्रार्थसंबन्धिविकर्मदृष्टदोषसहायाश्च । ३ । अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे यश्चोपेत्य ब्रूयात् । ४ । एकश्चासाक्षी । ५ । स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः । ६ । अथ साक्षिणः । ७ । कुलजा वृत्तवित्तसंपन्ना

---

11. व्यक्ताधिकृत॰ V^{1-4} $C^{1,2}$; व्यक्ताविकृत॰ v; व्यक्ताविकृति॰ or व्यक्ताधिविधि॰ Nârada 4, 60. See the C. 12. प्रतिरूपितैः ॥ V^{1-3} $C^{1,2}$ N. VIII, 1. अथ साक्षिणः V^{1-3} $C^{1,2}$v. 3. ॰विकर्मि॰ V^{1-4}.

---

11. ...व्यक्ताधिविधिलक्षणमिति पाठे व्यक्तस्य स्पष्टमाधिविधेराधीकारणस्य लक्षणं...यस्मिन्नित्यर्थः ।... 12. तत्कृतैर्वर्णैस्तल्लिखितैः पत्त्राक्षरैः । तत्कृतैश्चिह्नैः श्रीकारादिभिः । तत्कृतैः पत्त्रैः पत्त्रान्तरैश्चाक्षरसादृश्यनिरूपणेन । युक्तिभिः ...अनयोरेवंविधो व्यवहारोऽस्मिन्देशेऽस्मिन्काले समाव्यत(?) इत्यादिभिः । तथा तस्मिन्पत्त्रे या युक्तयो लिखनपरिपाय(॰पाट्य?)स्तासां प्रतिरूपितानि सदृशलिखनानि तैश्च साधयेत् ।...

यज्वानस्तपस्विनः पुत्रिणो धर्मज्ञा अधीयानाः सत्यवन्तस्त्रैविद्यवृद्धाश्च । ८ । अभिहितगुणसंपन्न उभयानुमत एकोऽपि । ९ । द्वयोर्विवदमानयोर्यस्य पूर्ववादस्तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । १० । आधर्यं कार्यवशाद्यत्र पूर्वपक्षस्य भवेत्तत्र प्रतिवादिनोऽपि । ११ । उद्दिष्टसाक्षिणि मृते देशान्तरगते वा तदभिहितश्रोतारः प्रमाणम् । । १२ । समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाद्वा । १३ । साक्षिणश्च सत्येन पूयन्ते । १४ । वर्णिनां यत्र वधस्तत्रानृतेन । १५ । तत्पावनाय कूष्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात् । १६ । शूद्र एकाह्निकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यात् । १७ । स्वभावविकृतौ मुखवर्णविनाशेऽसंबद्धप्रलापे च कूटसाक्षिणं विद्यात् । १८ । साक्षिणश्चाह्वयादित्योदये कृतशपथान्पृच्छेत् । १९ । ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् । २० । सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् । २१ । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यम् । २२ । सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् । २३ । साक्षिणश्च श्रावयेत् ।

---

13 om. V⁴. 15. तत्रानृतं वदन्न दुष्यति । V⁴. 18. विन्द्यात् । V⁴.

VIII, 9. अभिहितैः कुलजन्मादिभिर्गुणैः संपन्नो यद्युभाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिभ्यामभ्युपगम्यते तदा एकोऽपि... 10...तत्र यो मदीयं धारयसीति ब्रूते स पूर्ववादी पूर्वपक्षी वादी... 11. यत्र पूर्वपक्षस्य ऋणाद्यभियोगस्य कार्यवशात्प्रतिदानादिवशात्... आधार्यमधरीभावोऽसाध्यता भवति ।... 22. गोबीजकाञ्चनानि ते निष्फलानीति शापितं वैश्यं पृच्छेत् ।...

।२४। ये महापातकिनां लोका ये चोपपातकिनां ते कूटसाक्षिणामपि । २५ । जननमरणान्तरे कृतसुकृत-हानिश्च । २६ । सत्येनादित्यस्तपति । २७ । सत्येन भाति चन्द्रमाः । २८ । सत्येन वाति पवनः । २९ । सत्येन भूर्धारयति ।३०। सत्येनापस्तिष्ठन्ति । ३१ । सत्येनाग्निः । ।३२। खं च सत्येन । ३३ । सत्येन देवाः । ३४ । सत्येन यज्ञाः । ३५ ।

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ३६ ॥
जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये तूष्णींभूता उपासते ।
ते कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्या दण्डेन चाप्यथ ।
एवं हि साक्षिणः पृच्छेद्वर्णानुक्रमतो नृपः ॥ ३७ ॥
यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ३८ ॥
बहुत्वं प्रतिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु च गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ३९ ॥
यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कूटसाक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ४० ॥ ८ ॥

---

26. ॰सुकृत॰ om. C[1,2]v. 32. सत्येनाग्निस्तिष्ठति । C[1,2]; om. v.

---

25. महापातकिनो ब्रह्महादयः । उपपातकिनो गोघ्नादयः ।...

अथ समयक्रिया।१। राजद्रोहसाहसेषु यथाकामम्।२। निक्षेपस्तेयेष्वर्थप्रमाणम्।३। सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत्।४। तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत्।५। द्विकृष्णलोने तिलकरम्।६। त्रिकृष्णलोने रजतकरम्।७। चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरम्।८। पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमहीकरम्।९। सुवर्णार्धोने कोशो देयः शूद्रस्य।१०। ततः परं यथार्हं धटाग्न्युदकविषाणामन्यतमम्।११। द्विगुणेऽर्थे यथाभिहिता समयक्रिया वैश्यस्य।१२। त्रिगुणे राजन्यस्य।१३। कोशवर्जं चतुर्गुणे ब्राह्मणस्य।१४। न ब्राह्मणस्य कोशं दद्यात्।१५। अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातः।१६। कोशस्थाने ब्राह्मणं सीतोद्धृतम-

---

IX, 4. एवार्थेषु C[1,2]; एवार्णजातेषु v. 7. ॰मही॰ om. V[4]. 10. सुवर्णार्धे C[1,2].

IX, 1. ...अलौकिकं प्रमाणं समयः।... 3. निक्षेपह्नवे चौर्याभियोगे बहुवचनात्साहसे च विप्रतिपन्नस्यार्थस्य प्रमाणं कल्पयित्वा दिव्यं स्थापयेत्। 4. निक्षेपाह्नवादिविषयेषु सर्वेष्वप्यर्थजातेषु परिमाणं कल्पयित्वा तन्मूल्यत्वेन सुवर्णं कल्पयेत्। प्रमाणेन दिव्यव्यवस्थेति।... 12. ये...शपथाः शूद्रस्योक्तास्त एवैतत्परिमाणाद्द्विगुणपरिमाणे...हेम्नि क्रमाद्वैश्यस्य भवन्ति।...16. आगामिकालो भावी।...तत्र यः समयः विश्वासस्तन्निबन्धना तद्धेतुः क्रिया प्रमाणं तामन्यत्र विनेत्यर्थः। भाविविश्वासार्थे ब्राह्मणस्यापि कोशो भवतीति तात्पर्यम्। यथाह पितामहः। शङ्काविश्वाससंधाने विभागे रिक्थिनां तथा। क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्।...

ङ्गीकरमेव शापयेत्। १७। प्राग्दृष्टदोषं स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतममेव कारयेत्।१८। सत्सु विदितं सच्चरित्रं न महत्यर्थेऽपि। १९। अभियोक्ता वर्तयेच्छीर्षम्। ।२०। अभियुक्तश्च दिव्यं कुर्यात्। २१। राजद्रोहसाहसेषु विनापि शीर्षवर्तनात्। २२। स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया। २३। सा च न वाति वायौ। । २४। न कुष्ठसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः। २५। शरद्ग्रीष्मयोश्च। २६। न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयं। । २७। प्रावृषि च। २८। न श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भीरूणां श्वासकासिनामम्बुजीविनां चोदकम्। २९। हेमन्तशिशिरयोश्च। ३०। न नास्तिकेभ्यः कोशो देयः। ३१। न देशे व्याधिमरकोपसृष्टे च। ३२।

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम्।
कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसंनिधौ ॥ ३३ ॥ ९ ॥

---

19. विदितसच्चरित्रं $C^{1,2}$; विदितसच्चरित्रो v; प्रथितं सच्चरित्रं Ap. 26. शरद्ग्रीष्मयोः। V^4. 29. ॰व्याध्यर्दितभीरूणां V^4. 30. ॰शिशिरयोः। v. 31. न om. $C^{1,2}$.

---

19. सत्सु शिष्टेषु...शिष्टत्वेन विदितम्।... 20...शीर्षं विवादपराजयनिमित्तं पणं वर्तयेदङ्गीकुर्यात्। 23. असमर्थोऽतिवार्धकेन...29...अम्बुनि जले जीवनं येषां कैवर्तादीनाम्... 33...ब्राह्मणानां सभ्यानामन्येषां च...

अथ धटः ।१। चतुर्हस्तोच्छ्रितो द्विहस्तायतः ।२। तत्र सारवृक्षोद्भवा पञ्चहस्तायतोभयतःशिक्या तुला ।३। तां च सुवर्णकारकांस्यकाराणामन्यतमो बिभृयात् ।४। तत्र चैकस्मिन्शिक्ये पूरुषमारोपयेद्द्वितीये प्रतिमानं शिलादि ।५। प्रतिमानपुरुषौ समधृतौ सुचिह्नितौ कृत्वा पुरुषमवतारयेत् ।६। धटं च समयेन गृह्णीयात् ।७। तुलाधारं च ।८।

ब्रह्मघ्नां ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणाम् ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥ ९ ॥

X, 5. पुरुषं दिव्यकारिणम् V[1]. The latter word from the C. 9. ब्रह्मघ्नो...कूटसाक्षिणः । C[1,2]; ब्रह्मणो...v.

X, 1. धटः पादाद्यतुलादीनां समुदायस्तद्विधिरभिधीयत इति । धटनिर्माणप्रकारमाह । 2 ... धटोच्छ्रयायामौ स्तम्भोच्छ्रयायामाभ्यां भवत इति तावनेनोक्तौ । उच्छ्रयवचनान्निखननीयभागातिरिक्तमिदं परिमाणमित्युक्तम् ।... 3. तत्र...मध्ये प्रान्तयोश्च लोहलावलय(०लम्ब०)कर्कटोपेता उभयतोऽवलम्बितशिक्या तुलाग्रमध्यावलम्बिकर्कटेऽवलम्बनीया ।... 4. बिभृयात्परीक्षावलं च (०लंब०) समां कुर्यात् ।... 5. पुरुषं दिव्यकारिणम्... शिलादि शिलेष्टकामृदाद्यारोपयेत् ।... 6. सुचिह्नितौ प्रतिमानं द्रव्यान्तरागमापगमशङ्कानिवृत्त्यै पुरुषं च वस्त्रालंकारादिन्यूनाधिकशङ्कानिवृत्त्यै राजमुद्रादिना सम्यक्चिह्नितौ कृत्वा पुरुषं...अवतारयेत् । अन्ये तु तुलाप्रान्तयोरवलम्बस्थभागेऽप्यङ्करणं व्याचक्षते ।... 7...धटं तुलां समयेन शपथेन वक्ष्यमाणेन गृह्णीयात् नियमयेत् ।... 8. यः सुवर्णकाराद्यन्यतमस्तुलां धारयति तमपि शपथेन नियमयेत् ।...

धर्मपर्यायवचनैर्धट इत्यभिधीयसे।
त्वमेव धट जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ १० ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्तुल्यते त्वयि।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ११ ॥
ततस्तमारोपयेच्छिक्ये भूय एवाथ तं नरम्।
तुलितो यदि वर्धेत ततः स धर्मतः शुचिः ॥ १२ ॥
शिक्यच्छेदाक्षभङ्गेषु भूयस्त्वारोपयेन्नरम्।
एवं निःसंशयं ज्ञानं यतो भवति निर्णयः ॥ १३ ॥ १० ॥

अथाग्निः। १। षोडशाङ्गुलं तावदन्तरं मण्डलसप्तकं कुर्यात्। २। ततः प्राङ्मुखस्य प्रसारितभुजद्वयस्य सप्ताश्वत्थपत्त्राणि करयोर्दद्यात्। ३। तानि च करद्वयसहितानि सूत्रेण वेष्टयेत्। ४। ततस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं पञ्चाशत्पलिकं समं न्यसेत्। ५। तमादाय नातिद्रुतं

---

10. अभिधीयते V1–3 C1,2v. See the C. XI, 3. ॰पर्णानि V4.

---

10. धटशब्दो धर्मपर्यायस्तेनाभिधीयमानत्वाद्धर्ममूर्तितया मानुषैर्दुर्विज्ञेयानि प्रत्यक्षतया त्वं जानीषे।... पितामहस्तु धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नराम्। धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे।... XI, 3. ततो वक्ष्यमाणव्रीहिमर्दनहस्ताङ्कचारणानन्तरम्... 4. तान्यश्वत्थपत्त्राण्यर्कपत्त्राणि वा दद्यात्। ताभ्यां कराभ्यामञ्जलीकृताभ्यां सह श्वेतेन सूत्रेण सप्तवारं न्नयेत् (मयेत् ?)।... 5. ततः...अभिमन्त्रणानन्तरम्...

नातिविलम्बितं मण्डलेषु पदन्यासं कुर्वन्व्रजेत् । ६ ।
ततः सप्तमं मण्डलमतीत्य भूमौ लोहपिण्डं जह्यात् ।७।
यो हस्तयोः क्वचिद्दग्धस्तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।
न दग्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेन्नरः ॥ ८ ॥
भयाद्वा पातयेद्यस्तु दग्धो वा न विभाव्यते ।
पुनस्तं हारयेल्लोहं समयस्याविशोधनात् ॥ ९ ॥
करौ विमृदितव्रीहेस्तस्यादावेव लक्षयेत् ।
अभिमन्त्र्यास्य करयोर्लोहपिण्डं ततो न्यसेत् ॥ १० ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेवाग्ने विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥ ११ ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ १२ ॥ ११ ॥

6. नाविलम्बितं $C^{1,2}$v. 7. लोह° cm. V^3 $C^{1,2}$v. 8. यद्यन्यचिह्नितकरस्तम° $C^{1,2}$; यदि स स्यात्तचिह्नकरस्तम° v. From the C. 9. धारयेत्पिण्डं $C^{1,2}$v. 10. विमृदितव्रीही इति पाठे तु स्पष्टमेव । N.

8. यो दिव्यकर्ता हस्तयोः क्वचित्पूर्वक्षतेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्र दग्धः… भवति तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।… 10. विमृदिता व्रीहयो येनासौ विमृदितव्रीहिस्तस्य करावादावेव पिप्पलपत्रन्यासात्प्रागेव व्रणकिणतिलकादिस्थानेष्वलक्तारसादिना लक्षयेदङ्कयेत् ।…लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।…पिण्डं वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः प्राड्विवाकः स्वयमभिमन्त्र्य… अस्य करयोर्लोहपिण्डं न्यसेत् ।…मन्त्रानाह ॥

॥ विष्णुस्मृतिः ॥

THE

INSTITUTES OF VISHṆU

TOGETHER WITH EXTRACTS

FROM THE

SANSKRIT COMMENTARY OF NANDA PAṆḌITA CALLED VAIJAYANTI',

EDITED

WITH CRITICAL NOTES, AN ANUKRAMAṆIKA, AND INDEXES OF WORDS AND MANTRAS

BY

JULIUS JOLLY, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF WÜRZBURG.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1881.

अथोदकम्। १। पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्जितेऽम्भसि ।२। तत्रानाभिमग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुषस्यान्यस्य जानुनी गृहीत्वाभिमन्त्रितमम्भः प्रविशेत्।३। तत्समकालं च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपरः शरक्षेपं कुर्यात्। ४। तं चापरः पुरुषो जवेन शरमानयेत्। ५।

तन्मध्ये यो न दृश्येत स शुद्धः परिकीर्तितः ।
अन्यथा त्वविशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शने ॥ ६ ॥
त्वमम्भः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेवाम्भो विजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ ७ ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ८ ॥ १२ ॥

अथ विषम्। १। विषाण्यदेयानि सर्वाणि। २। ऋते हिमाचलोद्भवाच्छार्ङ्गात्। ३। तस्य च यवसप्तकं घृतप्लुतमभिशस्ताय दद्यात्। ४।

XII, 2. ...दुष्टाः कर्कटादयः। ग्राहाः शिशुमारादयः।... 3...वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राड्विवाकेन ... अभिमन्त्रितम् ... XIII, 3. हिमगिरावपि यत्। शृङ्गोद्भवम्। तद्विना।... तच्च शृङ्गाद्यतिवत्सनाभसंज्ञकम्।...

6

विषं वेगक्रमापेतं सुखेन यदि जीर्यते ।
विशुद्धं तमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत् ॥ ५ ॥
विषत्वाद्विषमत्वाच्च क्रूरं त्वं सर्वदेहिनाम् ।
त्वमेव विष जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ ६ ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ७ ॥ १३ ॥

अथ कोशः । १ । उग्रान्देवान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात्प्रसृतित्रयं पिबेत् । २ । इदं मया न कृतमिति व्याहरन्देवताभिमुखः । ३ ।
यस्य पश्येद्द्विसप्ताहात्त्रिसप्ताहादथापि वा ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ॥ ४ ॥
तमशुद्धं विजानीयात्तथा शुद्धं विपर्यये ।
दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्धार्मिको नृपः ॥ ५ ॥ १४ ॥

XIII, 5. वेगक्रमापेतं V[4]. 6. क्रूर $C^{1,2}$v. XIV, 3 and 4 a om. V[4]; इति वदन्स्थापितदेवताभिमुखः V^{1-3}. वदन् and स्थापित from the C.

---

5. तद्भक्षितं विषं विषवेगानां सप्तानां ... तत्क्रमा रोमाञ्चादयस्तैरपेतं रहितं यदि जीर्यते ... XIV, 2. उग्रान्दुर्गादित्यादीन् ... 3. इदमिति...ब्रह्मवधादि कर्म पातकं वा मया न कृतमिति वदन्स्थापितदेवताभिमुखः पिबेत् ।... 5. ... सर्वेष्वपि दिव्येषु शुद्धं पुरुषं नृपो वस्त्रालंकारादिभिः सत्कुर्याद्योऽसौ धार्मिको धर्मनिर्णयकारीति ।...

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति ।१। स्वे क्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः ।२। नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन वोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः ।३। पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः ।४। यस्तस्याः पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका ।५। पुत्रिकाविधिनाप्रतिपादितापि भ्रातृविहीना पुत्रिकैव ।६। पौनर्भवश्चतुर्थः ।७। अक्षता भूयः संस्कृता पुनर्भूः ।८। भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा ।९। कानीनः पञ्चमः ।१०। पितृगृहेऽसंस्कृतयैवोत्पादितः ।११। स च पाणिग्राहस्य ।१२। गृहे च गूढोत्पन्नः षष्ठः ।१३। यस्य तल्पजस्तस्यासौ ।१४। सहोढः सप्तमः ।१५। या गर्भिणी संस्क्रियते तस्याः पुत्रः ।१६। स च पाणिग्राहस्य ।१७।

XV, 3. चोत्पादितः V[1–4]. 5. यस्त्वस्याः V[4]v. 6. पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता पितृभ्रातृविहीना C[1,2]; पु॰ प्रतिपादितापि पितृभ्रातृविहीना v.

XV, 3. ... भार्यायां ... पुत्रोत्पत्त्यर्थं गुरुभिर्नियुक्तायां गुर्वनुज्ञातेनैव देवरेण कनिष्ठेन ज्येष्ठेन वा भर्तुर्भ्रात्रा तदभावे सपिण्डेन तस्याप्यभावे सगोत्रेण तस्याप्यभावे समानप्रवरेण तस्याप्यभावे उत्तमवर्णेन ब्राह्मणेन वोत्पादितः ।... 9. या तु संस्कारात्प्रागेव परपूर्वा परोपभुक्ता सा यद्यपि भूयो न संस्क्रियते क्रियमाणसंस्कारस्यैव प्रथमत्वात्तथापि पुनर्भूर्भवति पुनर्मिथुनीभवनात् ।... स्वैरिण्याः पुनःसंस्कारश्चोपपादितोऽस्माभिः सविस्तरं मिताक्षराटीकायां प्रतीताक्षरायामिति नेहोच्यते ॥

दत्तकश्चाष्टमः।१८। स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः।
१९। क्रीतश्च नवमः।२०। स च येन क्रीतः।२१।
स्वयमुपगतो दशमः।२२। स च यस्योपगतः।२३।
अपविद्धस्त्वेकादशः।२४। पित्रा मात्रा च परित्यक्तः।
२५। स च येन गृहीतः।२६। यत्र क्वचनोत्पादितश्च
द्वादशः।२७। एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्।२८। स एव
दायहरः।२९। स चान्यान्बिभृयात्।३०। अनूढानां
स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात्।३१। पतितक्लीबा-
चिकित्स्यरोगविकलास्त्वभागहारिणः।३२। रिक्थग्रा-
हिभिस्ते भर्तव्याः।३३। तेषां चौरसाः पुत्रा भागहा-
रिणः।३४। न तु पतितस्य।३५। पतनीये कर्मणि कृते
त्वनन्तरोत्पन्नाः।३६। प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्पन्ना-
श्चाभागिनः।३७। तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे।३८। अंश-
ग्राहिभिस्ते भरणीयाः।३९। यश्चार्थहरः स पिण्डदा-
यी।४०। एकोढानामप्येकस्याः पुत्रः सर्वासां पुत्र

---

25. ... उभाभ्यामन्यतराभावेऽवशिष्टेनान्यतरेणैव वा परित्यक्तः।... 27. उक्तविषयेभ्योऽन्यत्र यत्र क्वचन स्वीयायां परकीयायां वा सवर्णायामसवर्णायां वा ऊढायामनूढायां वा क्षतायामक्षतायां वा इत्यादितः। संविद्भावेऽपि बीजिनः सर्वत्राप्यपुत्रत्वे दत्तक्रीतादीनामपि बीजिपुत्रत्वाभिधानाय यत्र क्वचनोत्पादितः साधारण्येनोच्यत इति न विरोधः।... अथवा यत्र क्वचनेत्यनेनानूढा शूद्रा विवक्षिता तस्यां जातो द्वादशः पुत्र इति व्याख्येयम्।... अत एव मनुः। (IX, 178).

एव । ४१ । भ्रातॄणामेकजातानां च । ४२ । पुत्रः पितृवित्तालाभेऽपि पिण्डं दद्यात् । ४३ ।
पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा । ४४ ।
ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति ।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥ ४५ ॥
पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥ ४६ ॥
पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ।
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रं तं संतारयति पौत्रवत् । ४७ । १५ ।

समानवर्णासु पुत्राः सवर्णा भवन्ति । १ । अनुलोमासु मातृसवर्णाः । २ । प्रतिलोमास्वार्यविगर्हिताः । ३ । तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रेणायोगवः । ४ । पुल्कसमागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्यां । ५ । चण्डालवैदेहकसूताश्च ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविट्क्षत्रियैः । ६ । संकरसंकराश्चासंख्येयाः । ७ । रङ्गावतरणमायोगवानाम् । ८ । व्याधता

XVI, 5, 9. पुल्कास°, पुल्कसानां V[1–4] N.; पुक्कस° V[1] in mg.; पुक्कस°, पुक्कसानां C[1,2] v. See the other Smṛitis. 6. °सुताश्च V[1–3] C[1,2] N.; शूद्राश्च v. See 13.

XVI, 7. संकरेष्वनुलोमजेषु प्रतिलोमजेषु च वर्णेभ्यः पुनरानुलोम्येन प्रातिलोम्येन च परस्परं ये संकरास्ते ह्यसंख्येयाः ।

पुल्कसानाम्। ९। स्तुतिक्रिया मागधानाम्। १०। वध्यघातित्वं चण्डालानाम्। ११। स्त्रीरक्षा तज्जीवनं च वैदेहकानाम्। १२। अश्वसारथ्यं सूतानां। १३। चण्डालानां बहिर्ग्रामनिवसनं मृतचैलधारणमिति विशेषः। १४। सर्वेषां समानजातिभिर्व्यवहारः। १५। स्वपितृवित्तानुहरणं च। १६।

संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः। १७।
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम्। १८। १६।

पिता चेत्पुत्रान्विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपार्जितेऽर्थे। १। पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम्। २।

---

15. ॰विवाहः। V[1–4]; विहाराः। C[1,2]v. See the C. 18. स्त्रीबालाद्यवपत्तौ V[4]. See M. X, 62.

---

10. स्तुतिक्रिया सदसद्गुणकीर्तनं मागधानां वृत्तिः। मागधानां वणिक्पथमिति (॰थ इति) मनुः। (X, 47). 11. वध्यानां चौरादीनाम्।... 12. स्त्रीणां नर्तक्यादीनां रक्षा पोषणादि तज्जीवनं तदुपार्जितद्रव्यजीवनं च... 14. ... इति प्रतिलोमजानां मध्ये चण्डालादीनां विशेषः।... 15. ...स्वस्वसमानजातिधर्मैः सह विवाहादिर्व्यवहारः। नोत्तमैः।... 16. सर्वेषामपि प्रतिलोमजानां स्वस्वपितृद्रव्यांशभागित्वमस्ति।... 18. ... बाह्यानां प्रतिलोमजानाम्... XVII, 1... यदि पिता कस्यचित्पुत्रस्य ...ष्यधिकं दित्सति तदा स्वेच्छया दद्यात्...

पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्युः। ३। अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि। ४। तदभावे दुहितृगामि। ५। तदभावे पितृगामि। ६। तदभावे मातृगामि। ७। तदभावे भ्रातृगामि। ८। तदभावे भ्रातृपुत्रगामि। ९। तदभावे बन्धुगामि। १०। तदभावे सकुल्यगामि। ११। तदभावे सहाध्यायिगामि। १२। तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि। १३। ब्राह्मणार्थो ब्राह्मणानाम्। १४। वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयात्। १५। शिष्यो वा। १६।

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः।
दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च। १७।

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतमाधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनम्। १८। ब्राह्मा-

---

XVII, 4. अपुत्रस्य धनं C[1,2]v. 13. ब्राह्मणवर्जं V[4].

3... विभागानन्तरोत्पन्नस्य भ्रातुः... 10. तेषां भ्रातृपुत्राणामभावे बन्धवः सपिण्डास्त्वेव सगोत्रा असगोत्राश्च।... तत्रायं क्रमः। पितृसंताने भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रस्तदभावे पितामहस्तत्पुत्रस्तत्पौत्रश्च (तत्प्रपौत्रश्च V[1] sec. m. in mg.) तदभावे प्रपितामहस्तत्पुत्रस्तत्पौत्रस्तत्प्रपौत्रश्चेत्येवम् ...। पितृसपिण्डाभावे मातृसपिण्डा मातामहमातुलतत्सुताद्या गृह्णीयुः ...। तदभावे मातृष्वसृसुततत्सुताद्याः।... तेषां बान्धवानामभावे सकुल्यः पञ्चमादिसंततिस्तद्गामि। ...सकुल्याभावे आचार्यो गृह्णीयात्तदभावे शिष्यः।... तदभावे क इत्यत आह॥ 13... तद्धनं राजा गृह्णीयाद्ब्राह्मणधनं वर्जयित्वा।... 19... चतुर्भिर्विवाहैरूढायाम्...

दिषु चतुर्षु विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तद्भर्त्तुः । १९ । शेषेषु च पिता हरेत् । २० । सर्वेष्वेव प्रसूतायां यद्धनं तद्दुहितृगामि । २१ ।

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २२ ॥
अनेकपितृकाणां तु पितृतोऽंशप्रकल्पना ।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ २३ ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुर्षु वर्णेषु चेत्पुत्रा भवेयुस्ते पैतृकं रिक्थं दशधा विभजेयुः । १ । तत्र ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोंऽशानादद्यात् । २ । क्षत्रियापुत्रस्त्रीन् । ३ । द्वावंशौ वैश्यापुत्रः । ४ । शूद्रापुत्रस्त्वेकम् । ५ । अथ चेच्छूद्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रत्रयं भवेत्तदा तद्धनं नवधा विभजेयुः । ६ । वर्णानुक्रमेण चतुस्त्रिद्विभागीकृतानंशानादद्युः । ७ । वैश्यवर्जमष्टधाकृतं चतुरस्त्रीनेकं चादद्युः । ८ । क्षत्रियवर्जं सप्तधाकृतं चतुरो द्वावेकं च । ९ । ब्राह्मणवर्जं षड्धाकृतं

---

21. तद्धनं V[4]. 23. पितृतो भागकल्पना C[1,2] (and Y. II, 120); पितृभागप्रकल्पना v. XVIII, 6. ब्राह्मणपुत्रत्रयं v. V[1–3] place 32, 33 before 23.

---

22. गृहपतिना स्वपत्न्यै स्नुषाभ्यो वा विवाहकाले योऽलंकारो दत्तस्ताभिर्यतः परिहितो भवेन्न तथैव स्थापितस्तम् ...

त्रीन्द्वावेकं च। १०। क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याशूद्रापुत्रे-
ष्वयमेव विभागः। ११। अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ
पुत्रौ स्यातां तदा सप्तधा कृताद्धनाद्ब्राह्मणश्चतुरोऽंशा-
नादद्यात्। १२। त्रीन्राजन्यः। १३। अथ ब्राह्मणस्य ब्रा-
ह्मणवैश्यौ तदा षड्धा विभक्तस्य चतुरोंऽशान्ब्राह्मण-
स्त्वादद्यात्। १४। द्वावंशौ वैश्यः। १५। अथ ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तद्धनं पञ्चधा विभजे-
याताम्। १६। चतुरोंऽशान्ब्राह्मणस्त्वादद्यात्। १७। एकं
शूद्रः। १८। अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ
स्यातां तदा तद्धनं पञ्चधा विभजेयाताम्। १९। त्रीनंशा-
न्क्षत्रियस्त्वादद्यात्। २०। द्वावंशौ वैश्यः। २१। अथ
ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा
तद्धनं चतुर्धा विभजेयाताम्। २२। त्रीनंशान्क्षत्रियस्त्वा-
दद्यात्। २३। एकं शूद्रः। २४। अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रि-
यस्य वैश्यस्य वा वैश्यशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तद्धनं
त्रिधा विभजेयाताम्। २५। द्वावंशौ वैश्यस्त्वादद्यात्।
२६। एकं शूद्रः। २७। अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्म-
णक्षत्रियवैश्याः सर्वहराः। २८। क्षत्रियस्य राजन्य-
वैश्यौ। २९। वैश्यस्य वैश्यः। ३०। शूद्रः शूद्रस्य।
३१। द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः। ३२।

7

अपुत्ररिक्थस्य या गतिः सात्रार्धस्य द्वितीयस्य। ३३। मातरः पुत्रभागानुसारेण भागापहारिण्यः। ३४। अनूढाश्च दुहितरः। ३५। समानवर्णाः पुत्राः समानंशानादद्युः। ३६। ज्येष्ठाय श्रेष्ठमुद्धारं दद्युः। ३७। यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ स्यातामेकः शूद्रापुत्रस्तदा नवधा विभक्तस्यार्थस्य ब्राह्मणीपुत्रावष्टौ भागानादद्याताम् एकं शूद्रापुत्रः। ३८। अथ शूद्रापुत्रावुभौ स्यातामेको ब्राह्मणीपुत्रस्तदा षड्धा विभक्तस्यार्थस्य चतुरोऽंशान्ब्राह्मणस्त्वादद्याद्द्वावंशौ शूद्रापुत्रौ। ३९। अनेन क्रमेणान्यत्राप्यंशकल्पना भवति। ४०।

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ ४१ ॥
अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्।
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ ४२ ॥

---

33. सार्धस्य $V^{1,3,4}$. 38. नवधा विभक्तस्यार्थस्य om. $C^{1,2}$v.

XVIII, 33. अपुत्रधनं पत्न्यभिगामीत्यादिना (XVII, 4 seq.) येऽपुत्रधनाधिकारिणोऽभिहितास्तेनैव क्रमेणेदमर्धं गृह्णीयुः।... 34. यज्जातीयस्य पुत्रस्य यो भाग उक्तस्तदनुसारेणैव तज्जातीया माताप्यंशं हरेत्। ब्राह्मणी चतुरोऽंशानाहरेत्। क्षत्रिया त्रीन्। वैश्या द्वौ। शूद्रैकमिति।... 37. उद्धारं विंशांशादिकं ज्येष्ठाय सर्वापेक्षया कनीयांसो दद्युः।... 42... यत्र स्वयमीहितं वाञ्छितं सन्मित्रादिभ्यो लब्धं तदकामोऽनिच्छन्भ्रात्रादिभ्यो दातुं नार्हति। यथाह योगीश्वरः (Y. II, 118)...

पैतृकं तु यदा द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ ४३ ॥
वस्त्रं पत्त्रमलंकारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारश्च न विभाज्यं च पुस्तकम् ॥४४॥१८॥

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत् । १ । न शूद्रं द्विजेन । २ । पितरं मातरं च पुत्रा निर्हरेयुः । ३ । न द्विजं पितरमपि शूद्राः । ४ । ब्राह्मणमनाथं ये ब्राह्मणा निर्हरन्ति ते स्वर्गलोकभाजः । ५ । निर्हृत्य च बान्धवं प्रेतं सत्कृत्याप्रदक्षिणेन चितामभिगम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्युः । ६ । प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वैकं पिण्डं कुशेषु दद्युः । ७ । परिवर्तितवाससश्च निम्बपत्त्राणि विदश्य द्वार्यश्मनि पदन्यासं कृत्वा गृहं प्रविशेयुः । ८ ।

---

43. अनवाप्य $C^{1,2}$v. XIX, 6. सत्कृत्य प्रदक्षिणेन v.

43... यच्च स्वयं विद्याशौर्यादिनार्जितं तदकामः स्वपुत्रैः सह न विभजेत् ।... 44. ... पत्त्रं वाहनं यदेनारूढं । कटकादिपत्त्रं वा ।... XIX, 1. ...शूद्रेण सपिण्डेनासपिण्डेन वा न निर्हारयेत् ॥ 5. अनाथं सपिण्डादिरहितम्... 6. ... चितामप्रदक्षिणेनाभिगम्य... 7. पिण्डोदकदानान्तर्यविधानेन प्रथमदिनादिकर्तव्यता बोधिता ।...

अक्षतांश्चाग्नौ क्षिपेयुः। ९। चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्युः। १०। तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः। ११। यावत्संख्यमस्थि पुरुषस्य गङ्गाम्भसि तिष्ठति तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकमधितिष्ठति। १२। यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः। १३। क्रीतलब्धाशनाश्च भवेयुः। १४। अमांसाशनाश्च। १५। स्थण्डिलशायिनः। १६। पृथक्शायिनश्च। १७। ग्रामान्निष्क्रम्याशौचान्ते कृतश्मश्रुकर्माणस्तिलकल्कैः सर्षपकल्कैर्वा स्नाताः परिवर्तितवाससो गृहं प्रविशेयुः। १८। तत्र शान्तिं कृत्वा ब्राह्मणानां च पूजनं कुर्युः। १९। देवाः परोक्षदेवाः प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणाः। २०। ब्राह्मणैर्लोका धार्यन्ते। २१।

ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः।
ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित्। २२।

---

10. चतुर्थेऽह्नि V^{1-3}. संचयं $C^{1,2}$v. 12. स्वर्गलोके महीयते v. See the C. 20. प्रत्यक्षा v.

---

12. यस्य पुरुषस्य यत्संख्यकान्यस्थीनि गङ्गातोये तिष्ठन्ति स तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके वसति ॥ 14. क्रीतमयाचितलब्धं वा ... 19. शान्तिसूक्तपाठं कृत्वा... 22. ...ब्राह्मणाभिहितशापानुग्रहादिवाक्यैर्दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यामनुगृहीता जनाश्च भुवीति लोकधारणमुपपन्नम्। वाक्यमात्रस्य कथं फलसाधकतेत्यत आह ॥

यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति
तद्देवताः प्रत्यभिनन्दयन्ति ।
तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति
प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥ २३ ॥
दुःखान्वितानां मृतबान्धवानाम्
आश्वासनं कुर्युरदीनसत्त्वाः ।
वाक्यैस्तु यैर्भूमि तवाभिधास्ये
वाक्यान्यहं तानि मनोऽभिरामे ॥ २४ ॥ १९ ॥

यदुत्तरायणं तदहर्देवानाम् ।१। दक्षिणायनं रात्रिः । २ । संवत्सरोऽहोरात्रः । ३ । तत्त्रिंशता मासः । ४ । मासा द्वादश वर्षम् । ५ । द्वादश वर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम् । ६ । द्विगुणानि द्वापरम् । ७ । त्रिगुणानि त्रेता । ८ । चतुर्गुणानि कृतयुगम् । ९ । द्वादश वर्षसहस्राणि [दिव्यानि] चतुर्युगम् । १० । चतुर्युगानामेकसप्त-

---

XX, 10. वर्षसहस्राणि दिव्यानि V^{1-4} $C^{1,2}$; दिव्यानि seems to have crept in from the C. चातुर्युगं $V^{1-4}v$.

---

23. पूजादिना तुष्टतमा विप्रा यस्मै यत्पुत्रपशुधनाद्यस्त्विति वदन्ति तद्देवतास्तथास्त्विति वाक्यैः प्रत्यभिनन्दयन्ति । स्वार्थे णिच् । प्रत्यभिनन्दन्तीत्यर्थः ।... 24. न दीनं सत्त्वं धैर्यं येषां ते धैर्यवन्तः ।... XX, 6. ...तत्र शतद्वयं संध्यासंध्यांशयोर्वर्षसहस्रमेव च युगम् ।

तिर्मन्वन्तरम्। ११। चतुर्युगसहस्रं च कल्पः।१२। स च पितामहस्याहः।१३। तावती चास्य रात्रिः।१४। एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुः।१५। ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसः।१६। तस्यान्ते महाकल्पः।१७। तावत्येवास्य निशा।१८। पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति।१९। न च भविष्याणाम्।२०। अनाद्यन्तत्वात्कालस्य।२१।

एवमस्मिन्निरालम्बे काले सततयायिनि।
न तद्भूतं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्ध्रुवा॥ २२॥
गङ्गायाः सिकताधारास्तथा वर्षति वासवे।
शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः॥ २३॥
चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः।
सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश॥ २४॥

---

21. अनाद्यन्तता C[1,2]v.

---

13. यः कल्प इत्युक्तः स एष पितामहस्य ब्रह्मणोऽहःसंज्ञो भवति। 15. एवंविधेन कल्पद्वयपरिमितेनाहोरात्रेण त्रिंशत्संख्येन मासस्तैर्द्वादशभिर्मासैर्वर्षं तानि शतं वर्षाणि सर्वस्यैव यो यो यदा यदा ब्रह्मा जायते तदा तदा तस्य तस्यायुर्भवति।... 22. ...निरालम्बे निरुपादानके सततयायिनि नित्ये काले भगवति न तद्भूतं पृथिव्याद्यन्यतममप्यस्ति... 23. ...या वा वासवे वर्षति जलधारास्ता अपि लोके गणयितुं शक्यन्ते न त्वतीताः पितामहा ब्रह्माणः... 24. एकैकस्मिन्कल्पे ब्रह्मदिवसे चतुर्दश देवप्रधाना इन्द्रा मनुष्यप्रधाना मनवश्च विनश्यन्ति॥

बह्वनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ।
विनष्टानीह कालेन मनुजेष्वथ का कथा ॥ २५ ॥
राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः ।
देवा ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥ २६ ॥
ये समर्था जगत्यस्मिन्सृष्टिसंहारकारणे ।
तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २७ ॥
आक्रम्य सर्वः कालेन परलोकं च नीयते ।
कर्मपाशवशो जन्तुस्तत्र का परिवेदना ॥ २८ ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
अर्थे दुष्परिहार्येऽस्मिन्नास्ति लोके सहायता ॥ २९ ॥
शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥३०॥

---

27. नीयन्ते V^{1-3}.

---

2६. एकैकस्मिन्कल्पे चतुर्दश चतुर्दशेत्येवं कल्पानामानन्त्यत्वाद्बह्वनीन्द्रसहस्राणीत्युक्तस्यैव प्रपञ्चः। तथा दैत्येन्द्राणां हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षादीनां नियुतानि लक्षाणि स्वस्वाधिभूतेन कालेन नष्टानि । तत्राल्पतरायुषां मनुजानां कथैव का...। 27. न केवलमतीतकाल एव विशिष्टा नष्टाः किंत्विदानीमप्यस्मिञ्जगति वर्तमानेऽपि लोके सृष्टिसंहारणे उत्पत्तिविनाशविधाने ये समर्थाः सोमसूर्यादयो ग्रहास्तेऽपि... 28. न केवलं मानुषेष्वेव कालप्राभवमपि तु सर्वोऽपि जन्तुरवधिसमाप्तावाक्रम्य निष्पीड्य परलोकं पशुत्वं नीयते।... 29. ...अस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सहायता सहचरिता नास्ति। यतोऽयमर्थो दुःखेनाप्यपहरणीयः प्रारब्धकर्मणां भोगैकतावश्यकत्वात्॥ 30... श्राद्धादिक्रियाः शक्त्यनुसारेण कार्याः॥

सुकृतं दुष्कृतं चोभौ सहायौ यस्य गच्छतः ।
बान्धवैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिरथवा न वा ॥ ३१ ॥
बान्धवानामशौचे तु स्थितिं प्रेतो न विन्दति ।
अतस्त्वभ्येति तानेव पिण्डतोयप्रदायिनः ॥ ३२ ॥
अर्वाक्सपिण्डीकरणात्प्रेतो भवति यो मृतः ।
प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत ॥ ३३ ॥
पितृलोकगतश्चान्नं श्राद्धे भुङ्क्ते स्वधासमम् ।
पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छत ॥ ३४ ॥
देवत्वे यातनास्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च ।
मानुष्ये च तथाप्नोति श्राद्धं दत्तं स्वबान्धवैः ॥ ३५ ॥
प्रेतस्य श्राद्धकर्तुश्च पुष्टिः श्राद्धे कृते ध्रुवम् ।
तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ ३६ ॥
एतावदेव कर्तव्यं सदा प्रेतस्य बन्धुभिः ।
नोपकुर्यान्नरः शोचन्प्रेतस्यात्मन एव वा ॥ ३७ ॥

---

34. स्वधामयम् । C[1,2]; समंचकम् v. 37. शोकात् C[1,2].

---

32. ...पिण्डतोयप्रदायिनो बान्धवानेव... 33. वक्ष्यमाणेषु सपिण्डीकरणकालेषु यावत्सपिण्डीकरणं भवति तावन्मृतो जन्तुः प्रेतः क्षुत्तृष्णाजनितदुःखानुभववान्भवति। 34. ...श्राद्धे पार्वणादौ पुत्रादिदत्तमन्नपानादि स्वधया पितृभोग्येनामृतविशेषेण समं तुल्यं भुङ्क्ते ।... 37. शोकेन श्राद्धम् अकुर्वन्... प्रतिकूलं कुर्यात्... एतावत्पूर्वोक्तं श्राद्धादि...

दृष्ट्वा लोकमनाक्रन्दं म्रियमाणांश्च बान्धवान् ।
धर्ममेकं सहायार्थं वरयध्वं सदा नराः ॥ ३८ ॥
मृतोऽपि बान्धवः शक्तो नानुगन्तुं नरं मृतम् ।
जायावर्जं हि सर्वस्य याम्यः पन्था विरुध्यते ॥ ३९ ॥
धर्म एकोऽनुयात्येनं यत्र क्वचनगामिनम् ।
नन्वसारे नृलोकेऽस्मिन्धर्मं कुरुत माचिरम् ॥ ४० ॥
श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाकृतम् ॥ ४१ ॥
क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्रगतमानसम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ ४२ ॥
न कालस्य प्रियः कश्चिद्द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ।
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥ ४३ ॥
नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ४४ ॥

---

38. आक्रन्दः एष्ठरक्षकः मृतस्य लोके पश्चात्क्रियानुष्ठानेनोपकर्ता तद्र-हितोऽयं लोको यतः प्रतिदिनं म्रियमाणा एव बान्धवा दृश्यन्ते अतः स्वस्यासहायतां ज्ञात्वा इहामुत्र च सहायार्थं धर्ममेवैकं भो नराः सदा वरयध्वम् ॥ 39. सह मृतानामपि ...का सहाय्योपयोगः ... । जायायाः प्रत्येकशरीरत्वेन... व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् । तद्वदुद्धृत्य सा नारीत्याद्युपकारत्वश्रवणाच्च तां विनान्यस्य सर्वस्यापि यमलोकमार्गोऽनु-मरणं विरुद्धमेव ।... 42...गृहे चेदं कृतमिदमकृतमित्यादि... अन्यत्र पुत्रदुहित्राद्युपनयनविवाहादौ गतमानसम्... 43... तस्य प्रियः प्राप्ते काले रक्षणीयो द्वेष्यश्चाप्राप्ते काले मारणीयो वा नास्ति ।

नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः ।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ ४५ ॥
आगामिनमनर्थं हि प्रविधानशतैरपि ।
न निवारयितुं शक्तास्तत्र का परिवेदना ॥ ४६ ॥
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारं विन्दते ध्रुवम् ॥ ४७ ॥
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि चाप्यथ ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिवेदना ॥ ४८ ॥
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ ४९ ॥
गृह्णातीह यथा वस्त्रं त्यक्त्वा पूर्वधृतं नरः ।
गृह्णात्येवं नवं देही देहं कर्मनिबन्धनम् ॥ ५० ॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ५१ ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सततगः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ ५२ ॥

45—47 om. v.

46... उपायशतैः... 49... धीरो धीमान् ।... 52... नित्योऽविनाशी । सततगः सर्वकालवर्ती । स्थाणुः स्थिरस्वरूपो रूपान्तरापत्तिशून्यः । अचलः पूर्वदेशापरित्यागी । सनातनोऽनादिः ।...

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हथ ॥ ५३ ॥ २० ॥

अथाशौचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तस्त्वेवंविधान्ब्राह्मणान्यथाशक्त्युदङ्मुखान्गन्धमाल्यवस्त्रालंकारादिभिः पूजितान्भोजयेत् । १ । एकवन्मन्त्रानूहेदेकोद्दिष्टे । २ । उच्छिष्टसंनिधावेकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् । ३ । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणयाभिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां दत्ताक्षय्योदकश्चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्तरास्तावदधःखाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् । ४ । कर्षूसमीपे चाग्निचयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् । ५ । सोमाय पितृमते स्वधा नमः । ६ । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः । ७ । यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः ।

XXI, 1. व्याचान्त॰ C[1,2]v. 2. ऊहेतै॰ C[1,2]v.

XXI, 1... तत्राशौचानन्तरदिनकर्तव्यमाह ।... सुस्नातो मन्त्रवत्कृतस्नानः ।...तत्र संख्याविशेषविधानाय यथाशक्तीति ।... आदिशब्दाद्धूपदीपादिग्रहणम् ।... 2. प्रकृतौ पार्वणे बहुवचनान्ता मन्त्रास्ते विकृतावेकोद्दिष्टे एकवचनान्तत्वेनोह्याः । वचनमुपलक्षणं तेन प्रकृतेरप्यूहः ।...3. प्रेतोद्देशेनैव न तत्पित्रादीनां तन्नामगोत्राभ्यामेव दद्यात्ते इति मात्रेण निवर्तयेत् । 4... उत्तिष्ठतामित्यक्षय्योदकं तेषु दत्त्वाभिरम्यतामिति तान्विसृज्य... 5. तेष्वग्निष्वेकैकस्मिन्नाहुतित्रयमोदनस्य जुहुयात् । तत्र मन्त्रानाह ॥

।८। स्थानत्रये च प्राग्वत्पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । ९ । अन्नदधिघृतमधुमांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वैतत्त इति जपेत् । ।१०। एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् । ११ । संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय च ब्राह्मणान्देवपूर्वान्भोजयेत् । १२ । अत्राग्नौकरणमावाहनं पाद्यं च कुर्यात् । १३ । संसृजतु त्वा पृथिवी समानी व इति च प्रेतपाद्यपात्रे पितृपाद्यपात्रत्रये योजयेत् । १४ । उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात् । १५ । ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान्दत्तदक्षिणांश्चानुव्रज्य विसर्जयेत् । १६ । ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकवत्पिण्डत्रये निदध्यात् । १७ । कर्षूत्रयसंनिकर्षेऽप्येवमेव । १८ ।

---

10. पूरयित्वैतदिति $C^{1,2}$v. 21. एकं च $C^{1,2}$v.

9... प्राग्वत्कर्षूषु प्रेतनामगोत्राभ्यामेकैकं पिण्डं दद्यात् ॥ 10...प्रत्येकं कर्षूत्रयं पूरयित्वैतत्ते तत ये च त्वामत्रान्वित्याश्वलायनाद्युक्तं मन्त्रं यथाशाखं जपेत् । अत्र ततशब्दस्थाने प्रेतशब्दस्योहः ।... 12... तत्र प्रेतादिभ्यश्चतुर्भ्यश्चत्वारो वैश्वदेविके च द्वावित्येवं षड्ब्राह्मणान्प्रेतस्यैकोद्दिष्टविधिना भोजयेत् ।... 13. अत्र सपिण्डीकरणान्तर्गत एकोद्दिष्टे... 14. पाद्यं च पात्रं च पाद्यपात्रे प्रेतपाद्यपात्रे प्रेतपाद्यं प्रेतपाद्योदकं पात्रं प्रेतार्घ्यपात्रोदकं तदुभयं पितृपाद्योदकत्रये पित्रर्घ्यपात्रोदकत्रये च यथाक्रमं मन्त्राभ्यां योजयेत् ।... 17. यथा प्रेतपाद्योदकं पितृपाद्योदकत्रयेण प्रेतार्घ्यपात्रोदकं च पित्रर्घ्यपात्रोदकत्रयेण योजितं तथैव प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य पित्रादिपिण्डत्रये ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां योजयेत् । तदुक्तं काठकगृह्ये ।...

सपिण्डीकरणं मासिकार्थवद्द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्यात्। १९। मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नि। २०। संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवेत्तदा मासिकार्थे दिनमेकं वर्धयेत्। २१।

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्यमेवं तथा भवेत्।
यावज्जीवं तथा कुर्याच्छ्राद्धं तु प्रतिवत्सरम् ॥ २२ ॥
अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात्कृतम्।
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्मने ॥ २३ ॥ २१ ॥

ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जननमरणयोर्दशाहमाशौचम्। १। द्वादशाहं राजन्यस्य। २। पञ्चदशाहं वैश्यस्य। ३। मासं शूद्रस्य। ४। सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते। ५। आशौचे होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्तन्ते। ६। नाशौचे कस्यचिदन्नमश्नीयात्। ७। ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावद्-

---

19. मासिकसपिण्डीकरणयोः कालान्तरमप्याह। मासिभवं मासिकं तदर्थः प्रेताप्यायनादिः सोऽस्त्यस्मिन्निति मासिकार्थवत्।... द्वादशाहे द्वादशस्वहःसु कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा यथोक्तं वा सपिण्डीकरणं कुर्यात्।... द्वादशाह इत्याशौचान्तोपलक्षणम्।... 22... यावज्जीवं प्रतिसंवत्सरं मृताहे श्राद्धमपि वक्ष्यमाणविधिना कुर्यात्।... XXII, 6. होमो वैश्वदेवः... 7. अशौचिनः सवर्णस्यासवर्णस्य वासपिण्डस्यान्नमन्यो नाश्नीयात्। सपिण्डस्य तु न दोषः।

शौचं यावत्तेषाम् । ८ । आशौचापगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् । ९ । सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् । १० । क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्वेतदेवोपोषितः कृत्वा शुध्यति । ११ । वैश्याशौचे राजन्यश्च । १२ । वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । १३ । ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यश्च स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् । १४ । वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् । १५ । शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत् । १६ । शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत् । १७ । शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् । १८ । पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामिनस्तुल्यमाशौचम् । १९ । मृते स्वामिन्यात्मीयम् । २० । हीनवर्णानामधिकवर्णेषु सपिण्डेषु तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः । २१ । ब्राह्मणस्य क्षत्रविट्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः । २२ । क्षत्रि-

---

XXII, 16. C[1,2] read प्राजापत्यव्रतं and make a sloka of the two Sûtras 15, 16. 21, 22. सपिण्डेषु om. C[1,2]v.

11... पूर्वेद्युरुपोष्य परेद्युः पूर्वोक्तमेव कृत्वा शुध्यति ॥ 15. वैश्यो विप्राशौचे भुक्त्वा नदीं गत्वाष्टोत्तरशतं गायत्रीर्जपेत् ॥ 20. स्वामिमरणानन्तरं पृथगवस्थितानां वा पत्न्यादीनां स्वस्वजातीयमेवाशौचम् । 21. हीनवर्णानां क्षत्रियादीनामधिकवर्णेषु ब्राह्मणादिषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा यदुत्तमवर्णाशौचं तदपगम एव शुद्धिः ।

यस्य विट्शूद्रयोः षड्रात्रत्रिरात्राभ्याम्। २३। वैश्यस्य शूद्रेषु षड्रात्रेण। २४। मासतुल्यैरहोरात्रैर्गर्भस्रावे। २५। जातमृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौचम्। २६। अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव। २७। नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रिया। २८। दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण। २९। कृतचूडे त्वसंस्कृते त्रिरात्रेण। ३०। ततः परं यथोक्तकालेन। ३१। स्त्रीणां विवाहः संस्कारः। ३२। संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे। ३३। तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं च। ३४। जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात्तदा पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः। ३५। रात्रिशेषे दिनद्वयेन। ३६। प्रभाते दिनत्रयेण। ३७। मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम्। ३८। श्रुत्वा देशान्तरस्थो जननमरणे आशौचशेषेण शुध्येत्। ३९। व्यतीतेऽशौचे संवत्सरान्त-

---

39. आशौच॰ om. C[1,2]v.

---

25. यावन्तो मासा गर्भस्य तत्समसंख्यैरहोरात्रैर्गर्भस्रावे माता शुध्यति। ... 26. जात एव मृतो जातमृतो नाभिच्छेदात्पूर्वमेव मृत इति यावत्। मृत एव जातो मृतजातः।... 31. तत उपनयनात्परं स्वस्वकालेन दशाहादिना सर्वे वर्णाः शुद्धेयुः।... 34. पित्रोस्त्रिरात्रं बन्धूनामेकरात्रं ज्ञेयम्।... 37. प्रभातो रात्रेश्चरमो यामः।... शातातपोऽपि। रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचिरिति॥ 39. आशौचमध्य इत्यनुवर्तते।...

स्त्वेकरात्रेण। ४०। ततः परं स्नानेन। ४१। आचार्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण। ४२।

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च।
परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥ ४३ ॥

आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण। ४४। स्वदेशराजनि च। ४५। असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते च। ४६। भृग्वग्न्यनाशकाम्बुसंग्रामविद्युन्नृपहतानां नाशौचम्। ४७। न राज्ञां राजकर्मणि। ४८। न व्रतिनां व्रते। ४९। न सत्त्रिणां सत्त्रे। ५०। न कारूणां कारुकर्मणि। ५१। न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया। ५२। न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः। ५३। न देशविभ्रमे। ५४।

---

43. परपूर्वासु नारीषु V^4. 50—52 om. V^{1-3}; but 53 is marked ५३. 51. स्वकर्मणि $C^{1,2}$.

---

40. दशाहादावाशौचकालेऽतिक्रान्ते पुनर्वर्षमध्ये ज्ञातिमरणश्रवणे देशान्तरस्थोऽहोरात्रेण शुध्येत्।... 45. यस्मिन्देशे स्वयमुष्यते स स्वदेशस्तस्य राजनि प्रेते... 46. सपिण्डः पूर्वोक्तस्तद्भिन्नोऽसपिण्डस्तस्मिन्स्ववेश्मनि मृते एकरात्रेण शुद्धिः॥ 47. भृगुर्गिरिकुटकः।... 48. ...राजकर्मणि प्रजापालनोपयुक्तहोमदानव्यवहारदर्शनादौ नाशौचम्।... 50... यजमानानां... सत्त्रे गवामयनादिसत्त्रादौ नाशौचम्।... 53. विष्ण्वादिमूर्तिप्रतिष्ठापने ... पूर्वमाशौचात्संभारः प्रारम्भश्चेत्।... 54. देशोपद्रवे नाशौचं स्पर्शादौ तन्निमित्तशान्त्यादौ च।...

आपद्यति च कष्टायाम्। ५५। आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजः। ५६। पतितस्य दासी मृताह्ने पदापां घटमपवर्जयेत्। ५७। उद्बन्धनमृतस्य यः पाशं छिन्द्यात्स तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति। ५८। आत्मत्यागिनां संस्कर्ता च। ५९। तदश्रुपातकारी च। ६०। सर्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन। ६१। अकृतेऽस्थिसंचये सचैलस्नानेन। ६२। द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनं कृत्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्। ६३। द्विजप्रेतस्याष्टशतम्। ६४। शूद्रः प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नानमाचरेत्। ६५। चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः। ६६। मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोपगतकण्ठे वमनविरेकयोश्च। ६७। श्मश्रुकर्मणि कृते च। ६८। शवस्पृशं च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचाण्डालयूपांश्च। ६९। भक्ष्यवर्जं पञ्चनखशवं तदस्थि सस्नेहं च। ७०। सर्वेष्वेतेषु स्नानेषु वस्त्रं नाप्रक्षालितं बिभृयात्। ७१। रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुध्यति।

57. मृतेऽह्नि V^{1-4} $C^{1,2}$v. 71. पूर्वं वस्त्रं $C^{1,2}$v.

55. कष्टापद्दुर्भिक्षरोगादिस्तत्र प्रतिग्रहदानादौ नाशौचम् ।...
57. पतितस्य मरणदिने दासी अपां घटं पदापवर्जयेत्। इदं त्वं पिबेति।...
63... अष्टाधिकं सहस्रं गायत्रीर्जपेत् ।... 64... पूर्ववदघमर्षणं जप्त्वाष्टाधिकं शतं गायत्रीर्जपेत्।... 67...दुःस्वप्ने गर्भाद्यारोहणे...
69. शववाहकं... चाण्डालं तत्समानधर्मं श्वपचादिकं च।...

। ७२ । रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावद्श्नीयाद्यावन्न शुद्धा । ७३ । सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुध्यति । ७४ । क्षुत्वा सुप्त्वा भुक्त्वा भोजनाध्ययनेप्सुः पीत्वा स्नात्वा निष्ठीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रम्य मूत्रपुरीषे कृत्वा पञ्चनखास्थ्यस्नेहं स्पृष्ट्वा चाचामेत् । ७५ । चाण्डालम्लेच्छसंभाषणे च । ७६ । नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैश्चोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्येत् । ७७ । अन्यत्रोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन । ७८ । वक्त्रोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । ७९ । दशनच्छदोपहतश्च । ८० ।

वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रं विट्कर्णविण्नखाः ।
श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ ८१ ॥
गौड़ी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजातिभिः ॥ ८२ ॥

---

74. सद्यः om. $C^{1,2}$v Ap. स्नात्वाश्नीयात् V^{1-3} $C^{1,2}$. 75. भुक्त्वा om. $C^{1,2}$. भोजनाध्ययने $C^{1,2}$; भोजनेप्सुः v. 77. सुराभिर्वोपहतो $C^{1,2}$v. 79. is repeated in $V^{1,2,3}$.

---

78. उक्ताङ्गेभ्योऽन्यत्र नाभेरूर्ध्वम्... 81...मज्जा शिरोमध्ये पिण्डित(॰तः) स्नेहः (Kullûka)।... 82...माध्वी मधुविकारः... यथाह हारीतः... माध्वीकं मधुकं माध्वं मधुना संयुतास्त्रयः।...

माधूकमैक्षवं टाङ्कं कौलं खार्जूरपानसे ।
मृद्विकारसमाध्वीके मैरेयं नारिकेलजम् ॥ ८३ ॥
अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।
राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्ट्वैतानि न दुष्यतः ॥ ८४ ॥
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ८५ ॥
आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ ८६ ॥
आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८७ ॥
ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम् ।
वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तॄणि देहिनाम् ॥ ८८ ॥
सर्वेषामेव शौचानामन्नशौचं परं स्मृतम् ।
योऽन्ने शुचिः स हि शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ ८९ ॥

---

87. त्रिरात्रेण विशुध्यति C[1,2]v. See M. v, 88.

---

83. माधूकं मधूकपुष्पोद्भवम् ।...टङ्कः कपित्थविशेषः...माध्वीकं मधूद्भवं माध्वीव्यतिरिक्तम् । मैरेयं धातृपुष्पजं गुड़धान्याम्बुसहितमिति शब्दार्णवे वाचस्पतिः ।... 84...स्पर्शः पानोपलक्षणः ।... 85... प्रेताहारैः प्रेतसपिण्डैः... 86... व्रती ब्रह्मचारी व्रतेन ब्रह्मचर्येण न वियुज्यते न भ्रश्यति ॥ 87... आदिष्टी ब्रह्मचारी प्रशान्तप्रायश्चित्त इत्यन्ये ।... 88. ज्ञानमाध्यात्मिकं बुद्धेः शुद्धिहेतुः ।... आहारः पञ्चगव्यादीनाम् ।...कर्म संध्यादि अहोरात्रकृतपापस्य ।... 89...योऽन्ने शुचिः शुच्यन्नादः स शुचिः ।...अर्थशौचमिति पाठे (See M. v, 106) ऽप्याहारशुद्ध्यर्थमेवार्थशौचापेक्षेति ।...

क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ ९० ॥
मृत्तोयैः शोध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः ॥ ९१ ॥
अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥ ९२ ॥
एष शौचस्य ते प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणु विनिर्णयम् ॥ ९३ ॥ २२ ॥

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् । १ । अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुध्येत् । २ । मणिमयमश्ममयमब्जं च सप्तरात्रं महीनिखनेन । ३ । शृङ्गदन्तास्थिमयं तक्षणेन । ४ । दारवं

XXIII, 4. ०दंष्ट्रा० C[1,2]v.

---

90. अकार्यं निषिद्धं तत्कारिणः ।... 91. शोध्यममेध्यादिलिप्तमङ्गम् । ...द्विजोत्तमा ब्राह्मणाः ।... 92. गात्राणि शरीराणि लिप्तान्यद्भिः स्नानैः शुध्यन्ति । मनः सदसत्संकल्पात्मकमसत्संकल्पादशुद्धं सत्येन सत्संकल्पेन शुध्यति ।... विद्यातपोभ्यां ... शुद्धिः शरीराभिमानजन्यदुरितनिवृत्तिः । बुद्धिः संशयविपर्ययात्मका ज्ञानेन प्रमारूपेण... XXIII, 2. लोहानि सुवर्णरजतताम्रायस्त्रपुरङ्गसीसकानि सप्तविधा धातवः सर्वशब्दात्तद्विकाराः पित्तलादयश्च तन्मयं भाण्डम्... 3... अब्जं शङ्खशुक्त्यादि... 4. शृङ्गं खङ्गादीनां दन्तो गजादीनामस्थि कूर्मादीनाम्...

मृन्मयं च जह्यात् । ५ । अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत्प्रक्षालितं सद्विरज्यते तच्छिन्द्यात् । ६। सौवर्णराजताब्जमणिमयानां निर्लेपानामद्भिः शुद्धिः । ७। अश्ममयानां चमसानां ग्रहाणां च । ८। चरुस्रुक्स्रुवाणामुष्णेनाम्भसा । ९ । यज्ञकर्मणि यज्ञपात्राणां पाणिना संमार्जनेन । १० । स्फ्यशूर्पशकटमुसलोलूखलानां प्रोक्षणेन । ११ । शयनयानासनानां च । १२ । बहूनां च । १३ । धान्याजिनरज्जुतान्तववैदलसूत्रकार्पासवाससां च । १४ । शाकमूलफलपुष्पाणां च । १५ । तृणकाष्ठशुष्कपलाशानां च ।१६। एतेषां प्रक्षालनेन ।१७। अल्पानां च। १८। ऊषैः कौशेयाविकयोः।१९। अरिष्टकैः कुतपानाम् । २०।श्रीफलैरंशुपट्टानाम् ।२१।गौर-

6. सद् om. C[1,2]v.

7. अल्पोपघातशुद्धिमाह ।... निर्लेपानामुच्छिष्टादिमात्रस्पर्शे... 8... तेषां निर्लेपानामद्भिरेव शुद्धिः ।... 9. एतेषां चर्वादिलेपरहितानाम्... 10... कुशैर्दशापवित्रेण च... संमार्जनेन ।... 12. स्पर्शशुद्धिमाह ।... एषां चाण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रोक्षणेनैव शुद्धिः ॥ 14... वैदलं वेणुविदलकृतं व्यजनादि ।... वासो नवमचिरयन्त्रनिर्मुक्तं क्षालनासहं कौसुम्भादिरक्तं च ।... एतेषां बहूनामपि चाण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेन शुद्धिः ।... 16... शुष्कं गोमयपिण्डः । पलाशं पर्णं मधूकपलाशादेः । एतेषां चाण्डालादिस्पर्शेऽपि...17. एतेषां शयनादीनां पलाशान्तानां विष्ठादिलिप्तानां प्रक्षालनेन लेपापनोदकेन द्रव्याविनाशेन च क्षालनेन शुद्धिः ।... 18. येषां धान्यवासःप्रभृतीनां बहूनां स्पर्शे प्रोक्षणमुक्तं तेषामेवाल्पानां तथैव क्षालनेन शुद्धिः । नेदं लेपशुद्धौ पूर्वसूत्रेणैव विधानात् ।... 21. अंशुपट्टाः वल्कलतन्तुनिर्मिताः...

सर्षपैः क्षौमाणाम् ।२२। शृङ्गास्थिदन्तमयानां च।२३। पद्माक्षैर्मृगलोमिकानाम् । २४ । ताम्ररीतित्रपुसीसमयानामम्लोदकेन । २५ । भस्मना कांस्यलोहयोः।२६। तक्षणेन दारवाणाम् । २७। गोवालैः फलसंभवानाम्। ।२८। प्रोक्षणेन संहतानाम् । २९ । उत्पवनेन द्रवाणाम्।३०। गुडादीनामिक्षुविकाराणां प्रभूतानां गृहनिहितानां वार्यग्निदानेन ।३१। सर्वलवणानां च ।३२। पुनःपाकेन मृन्मयानाम् । ३३ । द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतार्चानां भूयःप्रतिष्ठापनेन । ३४ । असिद्धस्यान्नस्य यन्मात्रमुपहतं तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् । ३५ । द्रोणाभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति । ३६ । तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिम-

---

35. यावन्मात्रम् C[1,2]. 36. द्रोणाध्यधिकं V[1,2]; द्रोणादधिकं C[1,2].

---

24. मृगलोमिकानि मृगलोमोद्भवानि राङ्कवादीनि ।... 28. फलानि नारिकेलालाबुबिल्वादीनि तत्संभवानां पात्राणां गोवालैर्गोपुच्छकेशैर्घर्षणेन शुद्धिः।... 30. कीटाद्युपहतौ शुद्धिमाह। ...द्रवाणां घृततैलदुग्धादीनाम् ।... 31... प्रभूतानां द्रोणाधिकानाम् ...वारिदानं प्रोक्षणं तत्पूर्वकमग्निदानं पर्यग्निकरणम्।... 32. सर्वेषां शाम्भलसामुद्रसैन्धवसौवर्चलादीनां लवणानां कीटाद्युपहतौ... 33. पुनर्लेपशुद्धिमाह ।... 34. देवतार्चा देवप्रतिमास्तासाममेध्यादिलेपे यद्द्रव्यं तत्प्रकृतिकस्तच्छुद्धिर्विहितैर्द्रव्यैस्तत्कृत्वा कृतशुद्धीनां पुनःप्राणप्रतिष्ठया शुद्धिः पूज्यत्वम्। ...सुवर्णादिधातुप्रकृतिकायाः सुवर्णवदेव शुद्धिः ।... 36... श्वकाकाद्युपहतमन्नं न दुष्यति न त्यज्यते ।...द्रोणवचनान्न्यूनस्य त्यागः ।...

न्वितं सुवर्णाम्भः प्रक्षिपेत्। वस्तस्य प्रदर्शयेदश्वस्य ।३७।

पक्षिजग्धं गवा घ्रातमवधूतमवक्षुतम्।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ ३८ ॥

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः।
तावन्मृद्वारि देयं स्यात्सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ ३९ ॥

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः।
पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥ ४० ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥ ४१ ॥

प्राणिनामथ सर्वेषां मृद्भिरद्भिश्च कारयेत्।
अत्यन्तोपहतानां च शौचं नित्यमतन्द्रितः ॥ ४२ ॥

भूमिष्ठमुदकं पुण्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत्।
अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥ ४३ ॥

मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतात्तथा।
अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ॥ ४४ ॥

---

37. वस्तस्य च प्रदर्शयेदश्वेः। C[1,2]. 38. मृदः क्षेपेण C[1,2]v. 44. om. C[1,2]v.

37... हेमाम्भः प्रक्षिपेत्... अजोऽश्वोपलक्षणम् (See ४०)।... 38. पक्षिणः स्पृष्टाः... भक्ष्याश्च... केशैर्मानुषैः... 42... प्राणिनां मनुष्याणाम्... कारयेदुपदिशेदाचार्यः॥ 43. अमेध्येन केशादिना... अव्याप्तमत्यन्तसंपर्करहितम्... यत्र गोरेवास्या वैतृष्ण्यं भवेदवशिष्येत तत्।... शिलागतं पर्वतादिशिरोभवम्।... 44. मृताः शीर्णाः पञ्चनखा मनुष्यादयोऽभक्ष्या यस्मिन्।...शेषमपां वस्त्रेण शोधयेदपनयेत्।...

वह्निप्रज्वालनं कुर्यात्कूपे पक्वेष्टकाचिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतोयसमुद्भवे ॥ ४५ ॥
जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु वसुंधरे ।
कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥ ४६ ॥
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ४७ ॥
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
ब्राह्मणान्तरितं भैक्षमाकराः सर्व एव च ॥ ४८ ॥
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ ४९ ॥
श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तत्परिकीर्तितम् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ ५० ॥

45... इष्टका पाषाणोपलक्षणम् । शरादिवृद्धनिरासाय ।... 46... अल्पेष्वथान्येषु स्थावरेषु वाप्यादिषु जलाशयेषु...। स्थावरग्रहणादलिञ्जरादिनिवृत्तिः । महत्स्वाह न दूषणमिति दोषाभावः । तत्तीर्थपरिहारेण ।... 47...मनस्तुष्ट्यभावे शुद्धमेतदस्त्विति ब्राह्मणानां वाचा शुध्यति ।... 48. कारूणां सूपकारादीनाम्...। यच्चापणे प्रसारितं विक्रेयं पण्यं तदनेकक्रेतृकरकलितमपि शुचि ।... ब्राह्मणेन दापितं क्षत्रियादिभिक्षमपि... शुचि शूद्रान्नं विना ।...गुडलवणाद्युत्पत्तिस्थानानि... सुराकरातिरिक्तानि ।... 49. स्त्रीणां स्वीयानामास्यं सर्वाङ्गोपलक्षणं चुम्बनालिङ्गनादौ शुचि । काकादिपक्षिणां चञ्चूपघातपतितं फलं शुचि (Kullûka)।... वत्सो वत्सतरी बालो वा ।... 50....क्रव्याद्भिर्व्याघ्रशृगालश्येनादिभिश्चाण्डालाद्यैः । चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवश्चैव सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृता ॥ इत्युक्तैर्दस्युभिर्व्याधैश्च हतस्य मांसं घातस्थानातिरिक्तं शुचीति ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि निर्दिशेत् ।
यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ॥ ५१ ॥
मक्षिका विप्रुषश्छाया गौर्गजाश्वमरीचयः ।
रजो भूर्वायुरग्निश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ॥ ५२ ॥
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरवेष्टितम् ॥ ५३ ॥
स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥ ५४ ॥
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ ५५ ॥
मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम् ।
संमार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ॥ ५६ ॥
दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवाम् ।
गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५७ ॥
गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसूदनाः ।
गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ॥ ५८ ॥

---

53. न यान्ति याः V^{1-4} $C^{1,2}$; न यन्ति याः v. See M. v, 141.

---

55. ऊर्ध्वमधो वा उच्छिष्टेन कथंचन प्रमादेन संस्पृष्टः ।... हस्तशब्दः स्कन्धाङ्गपरः... 56... पुस्तकं ताडीपत्त्रशरशणादिनिर्मितम् । 57...गवामेकरात्रं वासोऽवस्थानम् । अथवेति च्छागग्रहणम् ।... 58. गावो यज्ञं ज्योतिष्टोमादि हविःसंपादनेन संपादयन्ति ।

षडङ्गमेतत्परमं मङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ।
शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिषूदनम् ॥ ५९ ॥
गवां कण्डूयनं चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ६० ॥
गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा
पुष्टिस्तथासां रजसि प्रवृत्ता ।
लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्म-
स्तासां प्रणामं सततं च कुर्यात् ॥ ६१ ॥ २३ ॥

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या भवन्ति ।१। तिस्रः क्षत्रियस्य ।२। द्वे वैश्यस्य ।३। एका शूद्रस्य ।४। तासां सवर्णावेदने पाणिर्ग्राह्यः ।५। असवर्णावेदने शरः क्षत्रियकन्यया ।६। प्रतोदो वैश्यकन्यया ।७। वसनदशान्तः शूद्रकन्यया ।८। न सगोत्रां न समानार्षप्रवरां भार्यां विन्देत ।९। मातृ-

---

61. तथा सा $C^{1,2}$; तथा v. प्रवृद्धा V^{4} $C^{1,2}$v. XXIV, 9. विन्देता V^{1-3}; विन्देत् $C^{1,2}$v.

59... गोशृङ्गोदकेन स्नानं मार्जनं च पुण्यं पुण्यजननम् ।... 61. तीर्थे गोमूत्रे...रजसि खुरोद्धृते... XXIV, 9. गोत्रमगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यं तत्समानमेकवंशप्रवर्तकं स्वस्य यस्याश्च सा सगोत्रा ।... न समानार्षेति भृगोरङ्गिरसश्च यद्वंशकरमपत्यं जमदग्निगौतमभरद्वाजव्यतिरिक्तमार्ष्टिषेणमुद्गलादि तदार्षं समानमार्षमुक्तरीत्या यस्याः सा समानार्षा । न त्वेवं गोत्रार्षभेदेऽपि प्रवरैक्ये विवाहः स्यादित्यत चाह ।... प्रवरास्तत्तद्वंश्येषु मन्त्रकृतो मन्त्रद्रष्टो वा ऋषयः ।... 10... पृथगयं निषेधः...

तत्त्वा पञ्चमात्पुरुषात्पितृतश्चासप्तमात् । १० । नाकुलीनाम् । ११ । न च व्याधिताम् । १२ । नाधिकाङ्गीम् । १३ । न हीनाङ्गीम् । १४ । नातिकपिलाम् । १५ । न वाचाटाम् । १६ । अथाष्टौ विवाहा भवन्ति । १७ । ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजापत्यो गान्धर्व आसुरो राक्षसः पैशाचश्चेति । १८ । आहूय गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः । १९ । यज्ञस्थऋर्त्विजे दैवः । २० । गोमिथुनग्रहणेनार्षः । २१ । प्रार्थितप्रदानेन प्राजापत्यः । २२ । द्वयोः सकामयोर्मातापितृरहितो योगो गान्धर्वः । २३ । क्रयेणासुरः । २४ । युद्धहरणेन राक्षसः । २५ । सुप्तप्रमत्ताभिगमनात्पैशाचः । २६ । एतेष्वाद्याश्चत्वारो धर्म्याः । २७ । गान्धर्वोऽपि राजन्यानाम् । २८ । ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पुनीते । २९ । दैवीपुत्रश्चतुर्दश । ३० । आर्षीपुत्रस्य सप्त । ३१ । प्राजापत्यस्तुरः । ३२ ।

---

32. प्राजापत्यीपुत्र० v.

---

11. कर्षकराजसेवकादीनां कुलमकुलम्... 13. अधिकमङ्गमङ्गुल्यादिकं यस्यास्तां न ॥ 23. द्वयोः कन्यावरयोः सकामयोरन्योन्यानुरक्तयोर्मातापितृभ्यां रहितोऽननुज्ञातो योगः... 26... प्रमत्ता मदातिशयेन नष्टचेतना तस्या अभिगमनं मैथुनं तस्मात्पैशाचः । सु० इति मनुस्मरणात् (III, 34) असंविज्ञातोपसंगमनात्पैशाच इति गौतमस्मरणाच्च (IV, 13) ।... 29. ब्राह्मोढापुत्रो दशावरान्दश परान्दातारं चैकविंशं पुनाति वक्ष्यमाणलोकहरान्करोति ।... 32. प्राजापत्येभवः प्राजापत्यः...

ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं गमयति। ३३। दैवेन स्वर्गम्। ३४। आर्षेण वैष्णवम्। ३५। प्राजापत्येन देवलोकम्। ३६। गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छति। ३७। पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति कन्याप्रदाः। ३८। पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः पर इति। ३९।

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयं वरम्।
ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥ ४० ॥
पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता।
सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यति ॥४१॥२४॥

अथ स्त्रीणां धर्माः। १। भर्तुः समानव्रतचारित्वम्। २। श्वश्रूश्वशुरगुरुदेवतातिथिपूजनम्। ३। सुसंस्कृ-

---

33—37 om. v. 35 om. C[1,2]. 39. परः परः। C[1,2]. 41. विदुष्यति all. XXV, 3. ०देवपादवन्दनादिनातिथि० V[1–3]. पादवन्दनादिना from the C.

33... ब्रह्मलोकं गमयति स्वयं च गच्छति... 37. गान्धर्वेण कन्यां दददन्धर्वलोकं स्वयमेव गच्छति।... 41... सा वृषली तद्भर्तुः पातकं राजदण्डो वा नास्ति।... XXV, 2. भर्तुर्व्रतेन भर्तृसंकल्पेन समानव्रतचारिणी समानसंकल्पा भवेत्। भर्तृसंकल्पानुसरणशीला स्यादित्यर्थः।... 3... गुरुर्ज्येष्ठादिः।... तेषां पूजां पादवन्दनादिना कुर्यात्।...

तोपस्करता । ४ । अमुक्तहस्तता । ५ । सुगुप्तभाण्डता । ६ । मूलक्रियास्वनभिरतिः । ७ । मङ्गलाचारतत्परता । ८ । भर्तरि प्रवसितेऽप्रतिकर्मक्रिया । ९ । परगृहेष्वनभिगमनम् । १० । द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानम् । ११ । सर्वकर्मस्वस्वतन्त्रता । १२ । बाल्ययौवनवार्धक्येष्वपि पितृभर्तृपुत्राधीनता । १३ । मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा । १४ ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।
पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥
पत्यौ जीवति या योषिदुपवासव्रतं चरेत् ।
आयुः सा हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥ १६ ॥
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १७ ॥ २५ ॥

सवर्णासु बहुभार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया सह धर्म-

---

15. उपोषणम् $C^{1,2}$v. See M. v, 155.

4... उपस्काराः शूर्पादयः।... 6...भाण्डानि गृहोपकरणानि मुसलोलूखलादीनि ।... 7. मूलक्रिया वशीकरणादिकार्मणानि ।... 9. प्रतिकर्मालंकरणं क्रिया क्रीडादिश्च... 10. भर्तरि प्रवसिते परेषां पितृश्वशुरभ्रातृमातुलादिव्यतिरिक्तानां गृहेष्वनभिगच्छागमनाभावः ।... 11. द्वारदेशो द्वारचत्वरः ।... 16. या... स्वातंत्र्येणोपवासस्य व्रतं च तयोः समाहारस्तं कुर्यात् ।... 17... यथा ते नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।...

कार्यं कुर्यात् । १ । मिश्रासु च कनिष्ठयापि समानवर्णया । २ । समानवर्णाया अभावे त्वनन्तरयैवापदि च । ३ । न त्वेव द्विजः शूद्रया । ४ ।

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत्कचित् ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥ ६ ॥
दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नाश्नन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ॥ ७ ॥ २६ ॥

गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने निषेककर्म । १ । स्पन्दनात्पुरा पुंसवनम् । २ । षष्ठेऽष्टमे सीमन्तोन्नयनम् । ३ । जाते च दारके जातकर्म । ४ । आशौचव्यपगमे नामधेयम् ।

XXVI, 3. समानवर्णाभावे C[1,2]. च om. V[1-4]v. See the C. 7. नादन्ति C[1,2]v. See M. III, 18. XXVII, 3. ऽष्टमे वा C[1,2]. वा from the C. V[1-3] place 5—12 between 20 and 21.

XXVI, 3. सवर्णाभावे आपदि च सवर्णाप्रतीक्षणे प्रधानबाधप्रसङ्गे चानन्तरैव विप्रस्य क्षत्रियैव क्षत्रियस्य वैश्यैव नैकान्तरा द्व्यन्तरा च ॥ 4. विप्रस्यैकान्तराभ्यनुज्ञायायाश्च ।... 7... पितृदेवा बहुवचनादतिथयश्च... XXVII, 1. गर्भो ऋतुः ।...तस्य स्पष्टतां प्रादुर्भावं ज्ञात्वा । निषेको गर्भादानाख्यं कर्म कार्यम् ।... इदं च क्षेत्रसंस्कारत्वात्सकृत्कार्यम् । अथ ऋतुमत्याः प्राजापत्यस्मृतौ प्रथम इति परिशिष्टात् ।... 3... षष्ठे ऽष्टमे वा मासि... यथाकुलधर्मं विकल्पः ।...

। ५ । माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य । ६ । बलवत्क्षत्रियस्य । ७ । धनोपेतं वैश्यस्य । ८ । जुगुप्सितं शूद्रस्य । ९ । चतुर्थे मास्यादित्यदर्शनम् । १० । षष्ठेऽन्नप्राशनम् । ११ । तृतीयेऽब्दे चूडाकरणम् । १२ । एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः । १३ । तासां समन्त्रको विवाहः । १४ । गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् । १५ । गर्भैकादशे राज्ञः । १६ । गर्भद्वादशे विशः । १७ । तेषां मुञ्जज्या-बल्वजमयो मौञ्ज्यः । १८ । कार्पासशणाविकान्युपवीतानि वासांसि च । १९ । मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्माणि । २० । पालाशखादिरौडुम्बरा दण्डाः । २१ । केशान्त-ललाटनासादेशतुल्याः । २२ । सर्व एव वा । २३ । अकुटिलाः सत्वचश्च । २४ । भवदाद्यं भवन्मध्यं भवदन्तं च भैक्षचरणम् । २५ ।

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।
आ द्वाविंशात्क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ २६ ॥
अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

---

24 om. C[1,2]. 25. तदन्तं च V[4].

10... जन्मतश्चतुर्थे मासि... 13... एता एव जातकर्मादिकाः क्रियाः स्त्रीणां कन्यकानाम्... 15... गर्भाष्टमं जन्माष्टमोपलक्षणम् ।... 23. सर्वेषां सर्व एव वा दण्डा भवन्ति ।... 25. आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दो भैक्षचरणे क्रमेण योज्यः ॥

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ २७ ॥
यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ २८ ॥
मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥२९॥२७॥

अथ ब्रह्मचारिणां गुरुकुलवासः । १ । संध्याद्वयोपासनम् । २ । पूर्वां संध्यां जपेत्तिष्ठन्पश्चिमामासीनः । ३ । कालद्वयमभिषेकाग्निकर्मकरणम् । ४ । अप्सु दण्डवन्मज्जनम् । ५ । आहृताध्ययनम् । ६ । गुरोः प्रियहिताचरणम् । ७ । मेखलादण्डाजिनोपवीतधारणम् । ८ । गुरुकुलवर्जं गुणवत्सु भैक्षचरणम् । ९ । गुर्वनुज्ञातं भैक्षाभ्यवहरणम् । १० । आद्धक्षतलवणशुक्तपर्युषितनृत्यगीतस्त्रीमधुमांसाञ्जनोच्छिष्टप्राणिहिंसा-

---

28. यस्यावहितं V[1]; यस्याविहितं V[2,3]. XXVIII, 1. ब्रह्मचारिणो v. गुरुकुले C[1,2]. 11. ०शुक्त० V[1–3].

27... व्रात्यसंज्ञा भवन्ति ।... 28. यानि ब्राह्मणादीनां चर्मयज्ञोपवीतमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयनेऽभिहितानि तान्येव तेषां व्रतेषु महानाम्न्यादिषु भवन्ति ।... XXVIII, 4. कालद्वयं सायं प्रातश्चाभितः षेकोऽभिषेकः परिसमूहनपर्युक्षणेन स्नानं तत्पूर्वकमग्नौकर्म समित्प्रक्षेपस्तत्करणम् ।... 5... दण्डवत्स्नानीयमन्त्रवर्जम्... 9. गुरोः कुलं स्वस्य च ज्ञातिबन्धुकुलानि वर्जयित्वा... 10...तच्च सायंप्रातः । सायंप्रातर्भुञ्जीतेति गौतमीयात् (Gaut. !X, 59)।...

श्लीलपरिवर्जनम्। ११। अधःशय्या।१२। गुरोः पूर्वोत्थानं चरमं संवेशनम्। १३। कृतसंध्योपासनश्च गुर्वभिवादनं कुर्यात्।१४। तस्य च व्यत्यस्तकरः पादावुपस्पृशेत्। १५। दक्षिणं दक्षिणेनेतरमितरेण।१६। स्वं च नामास्याभिवादनान्ते भोःशब्दान्तं निवेदयेत्। १७। तिष्ठन्नासीनः शयानो भुञ्जानः पराङ्मुखश्च नास्याभिभाषणं कुर्यात्। १८।

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु गच्छतः।
आगच्छतः प्रत्युद्गम्य पश्चाद्धावंस्तु धावतः॥ १९॥

पराङ्मुखस्याभिमुखः। २०। दूरस्थस्यान्तिकमुपेत्य। २१। शयानस्य प्रणम्य। २२। तस्य च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः स्यात्। २३। न चास्य केवलं नाम ब्रूयात्।२४। गतिचेष्टाभाषिताद्यं नास्यानुकुर्यात्।२५। यच्चास्य

---

19. आसीनस्योपस्थितः कुर्यात्तिष्ठतोऽभिगच्छन्नागच्छतः प्रत्युद्गम्य पश्चाद्धावन्धावतः। C[1,2]; आसीनस्य स्थितः कुर्यात्। तिष्ठतस्त्वभिगच्छतः प्रत्युद्गम्य पश्चाद्धावतः प्रधावतः। v. 26. ॰परिवादौ V[1-3].

11... कृतलवणं कृत्रिमं लवणम्। शुक्तं निष्ठुरभाषणम्। शुक्ता वाच इति गौतमीयात् (II, 19)। न तु कालेनाम्लीभूतं पर्युषितनिषेधेन तन्निषेधात्।... उच्छिष्टमगुरोः।... 17. अभिवादय इति शब्दान्ते भो इति शब्दान्ते यस्य तादृशं स्वं च नाम निवेदयेत्।... 23... यथेष्टमवसक्थिकादिबन्धेनासनं यस्येति स तथोक्तो न स्यात्।... 24. अस्य गुरोः केवलं श्रीशब्दादिशून्यं नाम न ब्रूयात्। समक्षं परोक्षं वा।...

निन्दापरीवादौ स्यातां न तत्र तिष्ठेत्। २६। नास्यैकासनो भवेत्। २७। ऋते शिलाफलकनौयानेभ्यः। २८। गुरोर्गुरौ संनिहिते गुरुवद्वर्तेत। २९। अनिर्दिष्टश्च गुरुणा स्वान्गुरून्नाभिवादयेत्। ३०। बाले समानवयसि वाध्यापके गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्तेत। ३१। नास्य पादौ प्रक्षालयेत्। ३२। नोच्छिष्टमश्नीयात्। ३३। एवं वेदं वेदौ वेदान्वा स्वीकुर्यात्। ३४। ततो वेदाङ्गानि। ३५। यस्त्वनधीतवेदोऽन्यत्र श्रमं कुर्यादसौ ससंतानः शूद्रत्वमेति। ३६। मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनम्। ३७। तत्रास्य माता सावित्री भवति पिता त्वाचार्य्यः। ३८। एतेनैव तेषां द्विजत्वम्। ३९। प्राङ्मौञ्जीबन्धनाद्द्विजः शूद्रसमो भवति। ४०। ब्रह्मचारिणा मुण्डेन जटिलेन वा भाव्यम्। ४१। वेदस्वीकरणादूर्ध्वं गुर्वनुज्ञातस्तस्मै वरं दत्त्वा स्नायात्। ४२। ततो गुरुकुल एव वा जन्मनः शेषं नयेत्। ४३। तत्रा-

37. मौञ्जि॰ all. 43. वा om. C[1,2].

26. निन्दा असद्दोषख्यापनम्। परीवादो विद्यमानदोषोद्घाटनम्।... 28. शिलाफलकं शिलापट्टः। नौस्तरिः।... 30... स्वान्गुरून्पितृव्यादीन्... 36... अन्यत्र शास्त्रादौ... 39. एतेन द्वितीयेनोपनयनाख्येन जन्मना तेषां त्रैवर्णिकानां द्विजत्वम्। एवकारो निषेकादिश्मशानान्तसंस्कारवतोऽप्यनुपनीतस्य द्विजत्वनिरासार्थः।...40...शूद्रसमः शूद्रवद्वेदानधिकारी...

चार्ये प्रेते गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तेत । ४४ । गुरुदारेषु सवर्णेषु वा । ४५ । तदभावेऽग्निशुश्रूषुर्नैष्ठिको ब्रह्मचारी स्यात् । ४६ ।

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमतन्द्रितः ।
स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाजायते पुनः ॥ ४७ ॥
कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ ४८ ॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ४९ ॥
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुध्यति ॥ ५० ॥
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ ५१ ॥
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ ५२ ॥

48 om. V^{1-3}. धर्मज्ञा ब्रह्मचारिणः ॥ V^4 N. (in V^4); ब्रह्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ $C^{1,2}$v. See M. XI, 121. 49. एकस्मिन् V^4 N. in V^4. See M. XI, 123.

45... दारशब्दोपादानं बह्वीष्वन्यतमाप्राप्त्यर्थम् ।... 47...यो विप्रो ऽनलसः सन्ब्रह्मचर्यं चरति स उत्तमं स्थानं... ब्रह्म गच्छति प्राप्नोति ब्रह्मलोकमवाप्नोति ।... 48. त्रैवर्णिकस्य ब्रह्मचारिणो बुद्धिपूर्वं स्त्रीसंगममन्तरेण रेतःसेकम् (स्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गम् Kullûka on M. XI,121)... 51... प्रातः स्नात्वार्कं गन्धादिभिरभ्यर्च्य पुनर्मामैत्विन्द्रियमित्येतामृचम्... 52....तदा वकीर्णी भवतीति तदुक्तं कुर्यात् ।...

तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामकारतः ।
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ ५३ ॥ २८ ॥

यस्तूपनीय व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्तमाचार्यं विद्यात् । १ । यस्त्वेनं मूल्येनाध्यापयेत्तमुपाध्यायमेकदेशं वा ।२। यो यस्य यज्ञे कर्माणि कुर्यात्तमृत्विजं विद्यात् । ३ । नापरीक्षितं याजयेत् । ४ । नाध्यापयेत् । ५ । नोपनयेत् । ६ ।

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ ७ ॥
धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ८ ॥

XXIX, 3. यज्ञकर्माणि V[4]. 7. यश्च धर्मेण C[2].

---

53. तं ब्रह्मचारिणमविज्ञानाच्छास्त्रार्थापरिज्ञानात्कामकारतो बुद्धिपूर्वं सुप्तं सूर्यश्चाभ्युदेति… । जपसंख्या चाष्टसहस्रम् ।… XXIX, 1… व्रतानि महानाम्न्यादुपनिषदध्ययनाङ्गान्युपदिश्य वेदमेकां शाखां साङ्गमध्यापयेदसौ… 2. यः पुनरेनमन्येनोपनीतं मूल्येन भृत्वा कृत्स्नं वेदमभृत्वा वा वेदैकदेशमष्टकाध्यायाद्यध्यापयेत्तम्… 3. यो… यज्ञे श्रौते ज्योतिष्टोमादौ स्मार्ते च पाकयज्ञादौ वृतो… यज्ञकर्माणि… कुर्यात् 4. कुलशीलवृत्तादिभिरपरीक्षितम् … 7. इदं मया न ज्ञायते तदुपदेष्टव्यमिति सविनयं प्रश्नो धर्मस्तद्विपरीतः छलेनात्र भवद्भिः कथं पठ्यत इत्यधर्मस्तेन यः पृच्छति यश्च तस्मै प्रष्ट्रे… इदमेवमध्येतव्यमिति ब्रूते तयोरेकतरः प्रैति म्रियते । उभयोः छलवादित्वे द्वावपि म्रियेते ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिस्ते ऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय
न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ ९ ॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्च नाह
तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ १० ॥ २९ ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा छन्दांस्युपाकृत्यार्धपञ्चमान्मासानधीयीत । १ । ततस्तेषामुत्सर्गं बहिः कुर्यान्नानुपाकृतानाम् । २ । उत्सर्जनोपाकर्मणोर्मध्ये वेदाङ्गाध्ययनं कुर्यात् । ३ । नाधीयीताहोरात्रं चतुर्दश्यष्टमीषु च । ४ । नर्त्वन्तरग्रहसूतके । ५ । नेन्द्रप्रयाणे । ६ । न

---

10. कतमांश्च C[1,2]. XXX, 2. कुर्यात् । V[1-4]v. See the C. 3. उत्सर्जनोपाकर्ममध्ये V[4]; उत्सर्गोपाकर्मणोर्मध्ये C[1,2]v. 6. नेन्द्रिय-प्रयाणे । C[1,2]; नेतप्रयाणे v.

10... मेधाविनं धारणावन्तं ...यस्य ते तुभ्यं न द्रुह्येदनिष्टकारी न स्यात्कतमच्च किमप्यप्रियं प्राह न ब्रूते... XXX, 1... तेषां दिनद्वय-प्राप्तावुत्तरं ग्राह्यम् ।... 2. तत उपाकर्मानन्तरम् । तेन च कथंचित्स्वकाले-ऽनुपाकृतावुत्सर्गकालप्राप्तावपि नोत्सर्गः किंतूपाकर्माकरणप्रायश्चित्तपूर्वकमेव... 5. ऋतूनां चतुर्मासात्मकानां त्रयाणामन्तरे संधौ द्वितीयास्वनध्यायः । ग्रहो ग्रहणं तत्संभवं सूतकमशुचित्वम् । तच्च त्रिरात्रम् ।...6. इन्द्र इन्द्रध्वजस्तस्य प्रयाणं पातनं तेनोत्क्षेपोऽपि लक्ष्यते । तत्रोभयत्राहोरात्रम्...

वाति चण्डपवने । ७ । नाकालवर्षविद्युत्स्तनितेषु । ८ । न भूकम्पोल्कापातदिग्दाहेषु । ९ । नान्तःशवे ग्रामे ।१०। न शस्त्रसंपाते ।११। न श्वसृगालगर्दभनिर्ह्रादेषु । १२ । न वादित्रशब्दे । १३ । न शूद्रपतितयोः समीपे । १४ । न देवतायतनश्मशानचतुष्पथरथ्यासु । १५ । नोदकान्तः । १६ । न पीठोपहितपादः । १७ । न हस्त्यश्वोष्ट्रनौगोयानेषु । १८ । न वान्तः । १९ । न विरिक्तः । २० । नाजीर्णी । २१ । न पञ्चनखान्तरागमने । २२ । न राजश्रोत्रियगोब्राह्मणव्यसने । २३ । नोपाकर्मणि । २४ । नोत्सर्गे । २५ । न सामध्वनावृग्ययुषी । २६ । नापरराचमधीत्य शयीत । २७ । अभियुक्तोऽप्यनध्यायेष्वध्ययनं परिहरेत् । २८ । यस्मादनध्यायाधीतं नेहामुत्र फलदम् । २९ । तदध्ययनेनायुषः क्षयो गुरुशिष्ययोश्च । ३० । तस्मादनध्यायवर्जं गुरुणा ब्रह्मलोकका-

12. ॰निर्ह्रादे C[1,2]v. 29. नेह नामुत्र C[1,2]v.

8. अकाले वर्षाकालादन्यत्र... त्रिरात्रमनध्यायः। 9. N. quotes M. IV, 105. 18. हस्त्याद्यारूढस्य यानग्रहणात्तद्युक्तरथादियानस्थस्य चानध्यायः।... 19. वान्तः कृतवमनो नाधीयीताहोरात्रम्॥ 20... नाधीयीताहोरात्रम्॥ 21. अजीर्णी यावदजीर्णपाकं नाधीयीत॥ 22... अहोरात्रमनध्यायः। तत्र विशेषः।... 23. श्रोत्रिय एकशाखाध्यायी।... यावदुपशमनमनध्यायः।... 24. उपाकर्मानन्तरं त्र्यहमनध्यायः।... 25. उत्सर्जनेऽपि त्र्यहम्।... 27. तत्राधीत्य न शयीत किंतु यावत्सूर्योदयं जागृयात्।... 28. अभियुक्तोऽन्येन प्रेरितोऽपि...

मेन विद्या सच्छिष्यक्षेत्रेषु वप्तव्या । ३१ । शिष्येण ब्रह्मारम्भावसानयोर्गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्यम् । ३२ । प्रणवश्च व्याहर्तव्यः । ३३ । तत्र च यदृचोऽधीते तेनास्याज्येन पितॄणां तृप्तिर्भवति । ३४ । यद्यजूंषि तेन मधुना । ३५ । यत्सामानि तेन पयसा । ३६ । यदाथर्वणं तेन मांसेन । ३७ । यत्पुराणेतिहासवेदाङ्गधर्मशास्त्राण्यधीते तेनास्यान्नेन । ३८ । यश्च विद्यामासाद्यास्मिंल्लोके तया जीवेन्न सा तस्य परलोके फलप्रदा भवेत् । ३९ । यश्च विद्यया यशः परेषां हन्ति । ४० । अननुज्ञातश्चान्यस्मादधीयानाच्च विद्यामादद्यात् । ४१ । तदादानमस्य ब्रह्मस्तेयं नरकाय भवति । ४२ ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं न तं द्रुह्येत्कदाचन ॥ ४३ ॥
उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ४४ ॥

---

37. यच्चा॰ $C^{1,2}$v. 41. चनुज्ञात॰ C^{2}. 42. ब्रह्मणः स्तेयं $C^{1,2}$.

---

40. यस्य विद्यया वादजल्पाभ्यां परेषां यशः पराजयेन नाशयति तस्यापि परत्राफलैव विद्या ॥ 41. गुर्वनुज्ञामन्तरेणान्यार्थमधीयानादपि गुरोर्विद्यां नादद्यात् । आहूतश्चाप्यधीयीतेति स्मरणात् (Y. I, 27) ॥ 43. लौकिकं काव्यालंकारादिविषयं वैदिकं साङ्गवेदविषयम् ।...

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।
संभूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनाविह जायते ॥ ४५ ॥
आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ ४६ ॥
य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-
वदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं वै मन्येत्पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ४७ ॥ ३० ॥

त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति । १ । पिता माता आचार्यश्च । २ । तेषां नित्यमेव शुश्रूषुणा भवितव्यम् । ३ । यत्ते ब्रूयुस्तत्कुर्यात् । ४ । तेषां प्रियहितमाचरेत् । ५ । न तैरननुज्ञातः किंचिदपि कुर्यात् । ६ ।
एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयः सुराः ।
एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ ७ ॥

XXXI, 7· एत ए० त्र० सुराः । om. v. See M. II, 230.

---

46. वेदपारगोऽखिलवेदविदाचार्य... 47. वेदाध्यापनेनैहिकामुष्मिकसकलदुःखनिरासेनाध्येतारमदुःखं कुर्वंस्तेन च अमृतं मोक्षं महावाक्याध्यापनार्थप्रतिपादनद्वारा संप्रयच्छन्...अस्य कृतमुपकारं वेदाध्यापनलक्षणं जानन्... XXXI, 7... त्रयः सुरा ब्रह्मविष्णुशिवाः पूज्यत्वेन सुरसंस्तवः । त्रयो लोका नरसुरब्रह्मलोकाः ।...

पिता गार्हपत्योऽग्निर्दक्षिणाग्निर्माता गुरुराहवनीयः॥८॥
सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ९ ॥
इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्।
गुरुशुश्रूषया त्वेव ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ १० ॥ ३१ ॥

राजर्त्विक्छ्रोत्रियाधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसंबन्धिनश्चाचार्यवत् । १ । पत्न्य एतेषां सवर्णाः । २ । मातृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा च । ३ । श्वशुरपितृव्यमातुलर्त्विजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम् । ४ । हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्पर्शनम् । ५ । गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपादप्रक्षालनादीनि न कु-

---

XXXII, 6. °प्रक्षालनं न कुर्यात्। C[1,2]v.

---

10. मध्यमं देवलोकम्... XXXII, 1...अधर्मप्रतिषेधी निषिद्धकर्मणो निवर्तकः।... संबन्धिनौ पुत्रदुहितृश्वशुरौ।... 5. हीनवर्णे क्षत्रियवैश्ये बहुवचनान्मूर्धावसिक्ताद्या न शूद्रापत्नी त्वविशेषणात्तासां दूरादेवाभिवादनं कार्यम् न पादावुपस्पृश्य। प्रत्युत्थानं त्वनुवर्तते।... 6...गात्राणामुत्सादनमुद्वर्तनमभ्यञ्जनं च। अञ्जनं नेत्रयोः कज्जलादिना।... आदिपदात्स्नापनादिग्रहणम्। नोच्छिष्टाशनस्नापन° इति गौतमीयात्। (Gaut. II, 32)। गुरुपत्नीनामिति शेषः॥

र्यात्। ६। असंस्तुतापि परपत्नी भगिनीति वाच्या पुत्रीति मातेति वा। ७। न च गुरूणां त्वमिति ब्रूयात् । ८। तदतिक्रमे निराहारो दिवसान्ते तं प्रसाद्याश्नीयात्। ९। न च गुरुणा सह विगृह्य कथाः कुर्यात् ।१०। न चैवास्य परीवादम्। ११। न चानभिप्रेतम् । १२।

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ १३ ॥
कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन्॥ १४ ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम्।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ १५ ॥

---

10. कथां C[1,2]v. 11. नैव चास्य C[1,2]v. 14. अभिवादनकं कुर्याद॰ C[1,2]v. See M. II, 216.

---

7. असंस्तुता अपरिचिता।... परपत्नी न परदास्यादिः। भगिन्यादिशब्दैर्वाच्या। व्यवस्थितश्चायं विकल्पः। समानवयस्का भगिनीति न्यूनवयस्का पुत्रीति अधिकवयस्का मातेति।... 9. तेषां गुरूणामतिक्रमे त्वंकारादिवचने आहाररहितः सायं तं गुरुं प्रसाद्यापराधं क्षमाप्याश्नीयात्।... 10. गुरुणा सह विगृह्य विजिगीषया कथा जल्पवितण्डवान्न कुर्यात्।... 12. गुरोरनभिप्रेतं प्रतिकूलम्... 14. युवा शिष्यो युवतीनां भुवि पादावनुपस्पृशन्नसावहमित्यभिवादयेदहं भो अमुकशर्मेति स्वनामनिर्दिशन्विधिवद्व्यस्तपाणिनेत्याद्युक्तरीत्या कामं यथेच्छमभिवादनं कुर्यात्॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी।
एतानि मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १६ ॥
ब्राह्मणं दशवर्षं च शतवर्षं च भूमिपम्।
पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १७ ॥
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १८ ॥ ३२ ॥

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति। १। परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण गृहाश्रमिणः। २। तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्तते। ३। जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेष्वपात्रीकरणेषु च। ४। मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च। ५।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ ६ ॥ ३३ ॥

मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि। १।

---

18. जन्मनः C[1,2]. XXXIII, 2. गृहाश्रमिणाम् V[4].

16... बन्धुरभिजनः।.. कर्म श्रौतस्मार्तादि।... XXXIII, 2. परिग्रहो गृहदारादिस्वीकारः।... 4... असंकरं ब्राह्मणादिवर्णमपि संकरं संकरसमानधर्माणं कुर्वन्तीति संकरीकरणानि। पात्रं प्रतिग्रहाद्यर्हमप्यपात्रं प्रतिग्रहाद्यनर्हं कुर्वन्तीत्यपात्रीकरणानि ॥

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथं च न ॥२॥३४॥

ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि ।१। तत्संयोगश्च ।२। संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।३। एकयानभोजनासनशयनैः ।४। यौनस्रौवमौखैः संबन्धैस्तु सद्य एव ।५।

अश्वमेधेन शुद्ध्येयुर्महापातकिनस्त्विमे ।
पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन च ॥ ६ ॥ ३५ ॥

यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि ।१। कौटसाक्ष्यं सुहृ-

---

XXXV, 5. यौनस्रौवमुखैः संबन्धैस्तु V[1-4] N.; यौनस्रौवमौखसंबन्धात्स॰ C[1,2]; यौनमौखस्रौवसंबन्धात्स॰ v. मौख seems the *lectio doctior* and corresponds to यौनस्रौव. See also the Pet. Dict. 6. वा for च C[1,2]v Ap. XXXVI, 1. अविज्ञातगर्भस्य V[4].

XXXV, 5... स्रुवभवः स्रौवः स च पतितस्य पतितेन सह वा याजनम् ।... 6...चकारः साधनतासमुच्चयार्थः ।... XXXVI, 1...अविज्ञातः स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनानिर्णीतो यो गर्भस्तस्य हननम् ।...

द्वध एतौ सुरापानसमौ । २ । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । ३ । पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । ४ । पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनं च । ५ । श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च । ६ । स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्त्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च । ७ ।

अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन च ॥ ८ ॥ ३६ ॥

अनृतवचनमुत्कर्षे । १ । राजगामि पैशुन्यम् । २ । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः । ३ । वेदनिन्दा । ४ । अधीतस्य

XXXVI, 8. वा for च V^{1-3} $C^{1,2}$v. XXXII, 2. $C^{1,2}$v insert च before पैशुन्यम् ।

---

3. ब्राह्मणस्येति षष्ठ्यन्तस्य पृथक्करणं त्रितयेनापि संबन्धार्थम् । तेन ब्राह्मणस्वामिकाया भूमेर्ब्राह्मणस्वामिकस्य सुवर्णातिरिक्तनिक्षेपस्य च हरणं ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णस्तेयसमम् ।... 7...सख्याः पृथङ्निर्देशः स्वसख्या अपि प्राप्त्यर्थः ।... कुमारी अनूढा अनुपभुक्ता च ब्राह्मणकन्या । अन्त्यजा रजक्यादिः ।... शरणागता त्राणार्थिनी । प्रव्रजिता संन्यस्ता । निक्षिप्ता रक्षार्थं समर्पिता ।... XXXVII, 1. स्वोत्कर्षनिमित्तं मिथ्यावचनं मयेदं विहितं मयेदं दापितमित्यादि... 2. राजन्यविदितान्यदोषख्यापनम् । यत्तु राजन्यविद्यमानपरकीयमहादोषवचनं तद्ब्रह्महत्यासमम । 3. गुरोर्जनवाच्यालीको मिथ्या निर्बन्धो दोषारोपणम् । त्वयेदं गृहकार्यं नाशितमिति ।

च त्यागः । ५ । अग्निपितृमातृसुतदाराणां च । ६ । अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् । ७ । परस्वापहरणम् । ८ । परदाराभिगमनम् । ९ । अयाज्ययाजनम् । १० । विकर्मजीवनम् । ११ । असत्प्रतिग्रहश्च । १२ । क्षत्रविट्शूद्रगोवधः । १३ । अविक्रेयविक्रयः । १४ । परिवित्तितानुजेन ज्येष्ठस्य । १५ । परिवेदनम् । १६ । तस्य च कन्यादानम् । १७ । याजनं च । १८ । व्रात्यता । १९ । भृतकाध्यापनम् । २० । भृताच्चाध्ययनादानम् । २१ । सर्वाकरेष्वधीकारः । २२ । महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । २३ । द्रुमगुल्मवल्लीलतौषधीनां हिंसा । २४ । स्त्रिया

---

11. विकर्मणा जीवनं च C[1]; वि॰ जीवनश्च C[2]. 24, 25. द्रुम॰ हिंसया जीवनम् । v. 25. स्त्रीजीवनम् C[1,2].

---

8. सुवर्णतत्समव्यतिरिक्तस्य परस्वस्य धान्यकुप्यादेरपहरणम् ।... 10. अयाज्या जातिकर्मदुष्टाः शूद्रव्रात्यादयस्तेषां याजनं पतितयाजनस्य महापातकत्वात् ॥ 11. विपरिवृत्तं कर्म विकर्म यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यवृत्ती तदुपजीवनम् ।... 14. अविक्रेयं लाक्षालवणादि... 17. तस्य परिवेत्तुरप्यकारात्परिवित्तेश्च... 19. यथाकालमनुपनयनम् ।... 20... यद्यप्युपाध्यायलक्षणेऽस्यानुज्ञा गम्यते तथाप्यापद्विषयासौ मन्तव्या । ...अनापदि भृतकाध्यापनमुपपातकमिति न विरोधः ।... 22. सर्वे च आकराः सुवर्णरजताद्युत्पत्तिस्थानानि तेषां राजादेशेनाधिकारः । सर्व शब्दात्कृत्रिमाणां वस्त्राद्युत्पत्तिस्थानानामपि ग्रहणम् ।... 23. एकप्रयोगेनानेकहिंसाकरं नाल्यादिमहायन्त्रं तस्य प्रवर्तनं निर्माणम् । 24... लताः दीर्घवायिन्यो द्राक्षादयः ।... हिंसा छेदः इन्धनाद्युद्देशेन...

जीवनम् । २५ । अभिचारबलकर्मसु च प्रवृत्तिः । २६ । आत्मार्थे क्रियारम्भः । २७ । अनाहिताग्निता । २८ । देवर्षिपितृऋणानामनपक्रिया । २९ । असच्छास्त्राभिगमनम् । ३० । नास्तिकता । ३१ । कुशीलवता । ३२ । मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । ३३ । इत्युपपातकानि । ३४ ।

उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।
पराकं च तथा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन च ॥ ३५ ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणस्य रुजस्करणम् । १ । अघ्रयमद्ययोर्घ्रातिः । । २ । जैह्म्यम् । ३ । पशुषु मैथुनाचरणम् । ४ । पुंसि च । ५ । इति जातिभ्रंशकराणि । ६ ।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
कुर्यात्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ ७ ॥ ३८ ॥

---

29 T. om. V^{1-4}. अवपाक्रिया $C^{1,2}$v ; अनपक्रिया N. 35. गोसवेन च V^{1-4} N. XXXVIII. v makes one Sûtra of 1—6.

---

26. परमरणाय जपहोमाद्यभिचारः। अनिषिद्धस्यापि परानभिमतस्य बलावष्टम्भेन करणं बलकर्म।... 27. अत्र क्रियासामान्येऽपि पचनक्रिया गृह्यते। अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणादिति स्मरणात् (below, LXVII, 43)।...30. असतां वेदबाह्यादीनां शास्त्रेष्वभिगमनमायासः। 35... चशब्दो विकल्पार्थः... XXXVIII, 2. अघ्रेयं विण्मूत्रादि... 5...चकारात्स्त्रियामप्ययोनौ गमनम्। ...इति योगिस्मरणात् (Y. II, 293).

ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा संकरीकरणम् । १ ।
संकरीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु कारयेत् ॥ २ ॥ ३९ ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमसत्य-
भाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम् । १ ।
अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।
शीतकृच्छ्रेण वा भूयो महासांतपनेन वा ॥ २ ॥ ४० ॥

पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनम् । १ ।

XL, 2. भूमि v.

XXXIX, 1. ग्राम्या अव्यादयः। आरण्या महिषादयः ।... तत्र गोमनुष्यवधस्योपपातकादिपरिहारात्तदितरहिंसा संकरीकरणम् । ...2. इच्छानिच्छेऽनुवर्तेते । तत्रेच्छया संकरीकरणं कृत्वा... यावकम्... अश्नीयात् । अनिच्छया तत्करणे कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्यात् । स्वस्यासामर्थ्ये ब्राह्मणद्वारापि कारयितुं णिच्प्रयोगः ।... XL, 1. निन्दितेभ्यो म्लेच्छादिभ्यो विनापि प्रतिग्रहं वृद्ध्यादिरूपेण धनादानम् । वाणिज्यमनिषिद्धस्यापि वस्तुनः क्रयविक्रयौ । कुसीदमनिषिद्धयापि वृद्ध्या जीवनम् । असत्यभाषणं साक्ष्यमन्तरेणापि । शूद्रसेवनं प्रेष्यत्वं विनाप्याद्‌..करणं त्रैवर्णिकानाम् । इत्येवंप्रकारमपात्रीकरणमसत्प्रतिग्रहनिषिद्धविक्रयनिषिद्धसाक्ष्यानृतशूद्रप्रेष्यत्वानामुपपातकत्वात् ।... 2. इच्छया अपात्रीकरणं कृत्वा वक्ष्यमाणेन तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अनिच्छया तत्करणे तु शीतकृच्छ्रेण । भूयोऽभ्यासेन तत्करणे महासांतपनेन शुध्यति ।... XLI, 1... जलचरा ये जलं प्रविश्य मत्स्यादीन्घ्नन्ति ते उदादयो (उद्रा० ?) जीवविशेषाः । जलजा मत्स्यादयः । तेषां घातनम् ॥

कृमिकीटानां च। २। मद्यानुगतभोजनम्। ३। इति मलावहानि। ४।
मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्॥ ५॥ ४१।

यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम्। १।
प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम्।
प्रायश्चित्तं बुधः कुर्याद्ब्राह्मणानुमतः सदा॥ २॥ ४२॥

अथ नरकाः। १। तामिस्रम्। २। अन्धतामिस्रम्। ३। रौरवम्। ४। महारौरवम्। ५। कालसूत्रम्। ६। महानरकम्। ७। संजीवनम्। ८। अवीचिः। ९। तापनम्। १०। संप्रतापनम्। ११। संघातकम्। १२। काकोलम्। १३। कुड्मलम्। १४। पूतिमृत्तिकम्। १५।

XLII, 2. ०मतो गया॥ V¹⁻⁴. XLIII, 10. तपनम्। V¹⁻⁴. See 11; Y. III, 224; and the C. 13. काकोलः। V¹⁻⁴. See the P. Dict. 14. कुड्वलं। V¹⁻⁵; कुखडलं। कुट्टानं। C¹·³; कुड्मलं v See M. IV, 89; Y. III, 222; and the C.

---

3. मद्येन पूर्वोक्तेन हादशविधेनानुगतं सदृशं मदजनकतया जातीफलादि तद्भक्षणम्। यद्वा मद्यस्य सुरया अनु पश्चाद्गतमुत्पन्नं भङ्गादि तद्भक्षणम्।... 5. कामकृतेषु मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रेण ... अकामतः पुनस्तत्करणे कृच्छ्रेण (कृच्छ्रातिकृच्छ्रेण)... विशुद्धिः॥ XLIII, 10. अग्निसंनिकर्षेण तापानुभवः॥ 14. गोरथादिषु प्रक्षिप्य तन्मुखबन्धनम्॥ 17. पुटपाकः॥

लोहशङ्कुः। १६। ऋचीषम् । १७। विषमपन्थानम् ।१८। कण्टकशाल्मलिः। १९। दीपनदी। २०। असिपत्त्रवनम्। २१। लोहचारकमिति। २२। एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते।२३। महापातकिनो मन्वन्तरम् ।२४। अनुपातकिनश्च।२५। उपपातकिनश्चतुर्युगम्। २६। कृतसंकरीकरणाश्च संवत्सरसहस्रम्।२७। कृतजातिभ्रंशकरणाश्च ।२८। कृतापात्रीकरणाश्च । २९ । कृतमलिनीकरणाश्च । ३०। प्रकीर्णकपातकिनश्च बह्वन्वर्षपूगान्। ३१।

कृतपातकिनः पापाः प्राणत्यागादनन्तरम्।
याम्यं पन्थानमासाद्य दुःखमश्नन्ति दारुणम्॥ ३२ ॥
यमस्य पुरुषैर्घोरैः कृष्यमाणा यतस्ततः।
सुदारुणेनानुकारेण नीयमानाश्च ते यथा॥ ३३ ॥

---

17. ऋवीसं। $V^{1-4}v$; ऋचीसं। $C^{1,2}$. See the C. 25 om. $C^{1,2}v$. 26. चातुर्युगम्। V^{1-4} $C^{1,2}v$; चतुर्युगं N. 31. ०युगान् $C^{1,2}v$. 32. सर्वे for पापाः $C^{1,2}v$.

23... पर्यायेण पच्यन्ते यातनामनुभवन्ति॥ 31. बह्वन्तीन्। वर्षपूगान्वर्षशतानि।... 32. कृतानि नवविधानि पातकानि यैस्ते। अकृतप्रायश्चित्ता अत एव पापाः पापाक्रान्ताः... 33. भयानकैर्यमदूतैः समविषमेषु देशेषु कृष्यमाणाः कष्टानुकारिणा करविशेषेण नरकं नीयमानास्ते यथा दुःखमनुभवन्ति एवं नरकोपभोगानन्तरमपि तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि चेत्यध्यायान्तेनान्वयः॥

श्वभिः शृगालैः क्रव्यादैः काककङ्कबकादिभिः ।
अग्नितुण्डैर्भक्ष्यमाणा भुजङ्गैर्वृश्चिकैस्तथा ॥ ३४ ॥
अग्निना दह्यमानाश्च तुद्यमानाश्च कण्टकैः ।
क्रकचैः पाट्यमानाश्च पीड्यमानाश्च तृष्णया ॥ ३५ ॥
क्षुधया व्यथमानाश्च घोरैर्व्याघ्रगणैस्तथा ।
पूयशोणितगन्धेन मूर्छमानाः पदे पदे ॥ ३६ ॥
परान्नपानं लिप्सन्तस्ताड्यमानाश्च किंकरैः ।
काककङ्कबकादीनां भीमानां सदृशाननैः ॥ ३७ ॥
क्वचित्क्वाथ्यन्ते तैलेन ताड्यन्ते मुसलैः क्वचित् ।
आयसीषु च वध्यन्ते शिलासु च तथा क्वचित् ॥ ३८ ॥
क्वचिद्वान्तमथाश्नन्ति क्वचित्पूयमसृक्क्वचित् ।
क्वचिद्विष्ठां क्वचिन्मांसं पूयगन्धि सुदारुणम् ॥ ३९ ॥
अन्धकारेषु तिष्ठन्ति दारुणेषु तथा क्वचित् ।
कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च वह्नितुण्डैश्च दारुणैः ॥ ४० ॥
क्वचिच्छीतेन बाध्यन्ते क्वचिच्चामेध्यमध्यगाः ।
परस्परमथाश्नन्ति क्वचित्प्रेताः सुदारुणाः ॥ ४१ ॥

---

38. विध्यन्ते C[1,2]; पच्यन्ते v. 41. ०मध्यमाः । V[1].

34... अग्निन्तुण्डे येषां ते भल्लूकादयः शेषं प्रसिद्धम् ॥ 37... काकाद्याननत्वं किंकरविशेषणम् ॥ 38...वध्यन्ते पिष्यन्ते आयसीषु लोहस्थलीषु (०स्थालीषु ?) शिलासु च ।... 41. अमेध्यं विष्ठादि । परस्परं प्रेताः प्रेतानश्नन्ति सुदारुणा बुभुक्षातिशयेन ॥

क्वचिद्भूतेन ताड्यन्ते लम्बमानास्तथा क्वचित् ।
क्वचित्क्षिप्यन्ति बाणौघैरुत्कृत्यन्ते तथा क्वचित् ॥ ४२ ॥
कण्टेषु दत्तपादाश्च भुजङ्गाभोगवेष्टिताः ।
पीड्यमानास्तथा यन्त्रैः कृष्यमाणाश्च जानुभिः ॥ ४३॥
भग्नपृष्ठशिरोग्रीवाः सूचीकण्ठाः सुदारुणाः ।
कूटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातनाक्षमैः ॥ ४४ ॥
एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः ।
तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ॥४५॥४३॥

अथ पापात्मनां नरकेष्वनुभूतदुःखानां तिर्यग्योनयो भवन्ति । १ । अतिपातकिनां पर्यायेण सर्वाः स्थावरयोनयः । २ । महापातकिनां च कृमियोनयः । ३ ।

---

43. कण्ठेषु V1—4 C1,2 v N. in V4. 44. सुदारुणाः all. No commeut. Cf. 39, 40, 41.

---

42. भूतेन पूर्ववृत्तेन लम्बमाना वृक्षादौ बन्धनेन। क्षिप्यन्तीति पदव्यत्ययः॥ 43. कण्टाः कण्टकास्तेषु । भुजङ्गाभोगाः सर्पशरीराणि। यन्त्रैस्तिलेक्षुनिष्पीडनयन्त्रैः पीड्यमानाः। कण्टकाक्रान्तपादत्वेन गमनाशक्तया जानुभिः कृष्यमाणाः॥ 44. भग्नं पृष्ठं पृष्ठभागः शिरो मस्तकं ग्रीवा शिरोधिर्येषां... सूचीस्थौल्यप्रमाणः कण्ठनालो येषाम्। कूटाख्यमगारं गृहविशेषस्तत्प्रयोजनं। यातनाक्षमैरिति यातनासु दुःखानुभवेष्वतिस्थूलान्येव शरीराणि क्षमन्ते न सूक्ष्माणि स्वल्पदुःखेनैव तेषां क्षिप्रं नाशात्॥ 45. पातकिनो नरकं नीयमाना यथा दुःखान्यनुभवन्त्येवमेव नरकेषु पापफलमनुभूय पापशेषेण... दुःखानि प्रपद्यन्ते॥ XLIV, 3... वृक्षगुल्मलतादिका...योनयः...

अनुपातकिनां पक्षियोनयः ।४। उपपातकिनां जलजयोनयः ।५। कृतजातिभ्रंशकराणां जलचरयोनयः।६। कृतसंकरीकरणकर्मणां मृगयोनयः ।७। कृतापात्रीकरणकर्मणां पशुयोनयः ।८। कृतमलिनीकरणकर्मणां मनुष्येष्वस्पृश्ययोनयः ।९। प्रकीर्णेषु प्रकीर्णा हिंस्राः क्रव्यादा भवन्ति।१०। अभोज्यान्नाभक्ष्याशी कृमिः ।११। स्तेनः श्येनः।१२। प्रकृष्टवर्त्मापहारी बिलेशयः ।१३। आखुर्धान्यहारी।१४। हंसः कांस्यापहारी।१५। जलं हृत्वाभिप्लवः।१६। मधु दंशः।१७। पयः काकः।१८। रसं श्वा।१९। घृतं नकुलः।२०। मांसं गृध्रः।२१। वसां मद्गुः।२२। तैलं तैलपायिकः।२३। लवणं चीविवाक्।२४। दधि बलाका।२५। कौशेयं हृत्वा भवति तित्तिरिः। २६। क्षौमं दर्दुरः।२७।

XLIV, 4 om. C[1,2]v.• 24 T. om. V[1,3]. वीचिवाकः । V[2]. वीच्चिवाक् C[1,2]; चारिक् v. See the C. and M. XII, 63.

---

9. मनुष्येष्वस्पृश्याश्चाण्डालादयस्तद्योनयः॥ 10... व्याघ्रादयो भवन्ति॥ 12. सुवर्णातिरिक्तद्रव्यापहारी... 13. प्रकृष्टस्य महतो वर्त्मनोऽपहारी भूमिग्रहणेन संकोचको बिलेशयः सर्पादिः॥ 16... अभिप्लवो जलकुक्कुटः॥ 19. रसमिक्ष्वादेः... 23... तैलपायिक परोष्णीनामकः पक्षिविशेषः (? कीटकाविशेषः V[1,2,3]: for मक्षिका?)॥ 24... चीत्यनुकारिणी (वीच॰ V[1,2,3]) वाग्यस्य स चीरीसंज्ञो मक्षिकाविशेषः॥ 25. बलाका बिसकण्ठकः॥

कार्पासतान्तवं क्रौञ्चः। २८। गोधा गाम्। २९। वाग्गुदो गुडम्। ३०। छुच्छुन्दरिर्गन्धान्। ३१। पत्रशाकं बर्ही।३२। कृतान्नं सेधा।३३। अकृतान्नं शल्यकः। ३४। अग्निं बकः। ३५। गृहकार्युपस्करम्। ३६। रक्तवासांसि जीवजीवकः।३७। गजं कूर्मः।३८। अश्वं व्याघ्रः।३९। फलं पुष्पं वा मर्कटः। ४०। ऋक्षः स्त्रियम्। ४१। यानमुष्ट्रः। ४२। पशून्मृगः। ४३।

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः।
अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः॥ ४४॥
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः।
एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः॥ ४५॥ ४४॥

अथ नरकाभिभूतदुःखानां तिर्यक्त्वमुत्तीर्णानां मनुष्येषु लक्षणानि भवन्ति। १। कुष्ठ्यतिपातकी। २।

---

30. वाग्गुदो $C^{1,2}$. 33. श्वावित्। $C^{1,2}$v. 37. जविञ्जविकः। $C^{1,2}$. 43. पशूनजः। प्रेतः पारजायी। $C^{1,2}$; पशुनजः। v. This is probably a correction. See Sûtra 21 and M. XII, 67. XLV, 1 नरकानुभूत॰ V^{1-4}. See the C.

30... वाग्गुदो वल्गुलवान्तरपक्षिविशेषः।... 33. सेधा श्वावित्॥ 36... गृहकारी चरटाख्यः कीटविशेषः॥ 37... जीवजीवकश्चकोरः॥ XLV, 1. नरकेषु तामिस्रादिष्वभिभूताः सर्वेषु भूतान्युत्पन्नानि दुःखानि येषाम्...मनुष्यजन्मसु लक्ष्यमाणानि कुष्ठादीनि लक्षणानि तत्पापसूचकानि भवन्ति।... 4 ..श्यावाः स्वभावकृष्णा दशना दस्य तादृक्...

ब्रह्महा यक्ष्मी । ३ । सुरापः श्यावदन्तकः । ४ । सुवर्णहारी कुनखी । ५ । गुरुतल्पगो दुश्चर्मा । ६ । पूतिनासः पिशुनः । ७ । पूतिवक्त्रः सूचकः । ८ । धान्यचौरोऽङ्गहीनः । ९ । मिश्रचोरोऽतिरिक्ताङ्गः । १० । अन्नापहारकस्त्वामयावी । ११ । वागपहारको मूकः । १२ । वस्त्रापहारकः श्विची । १३ । अश्वापहारकः पङ्गुः । १४ । देवब्राह्मणाक्रोशको मूकः । १५ । लोलजिह्वो गरदः । १६ । उन्मत्तोऽग्निदः । १७ । गुरोः प्रतिकूलोऽपस्मारी । १८ । गोघ्नस्त्वन्धः । १९ । दीपापहारकश्च । २० । काणश्च दीपनिर्वापकः । २१ । त्रपुचामरसीसकविक्रयी रजकः । २२ । एकशफविक्रयी मृगव्याधः । २३ । कुण्डाशी भगास्यः । २४ । घाण्टिकः स्तेनः । २५ । वार्धुषिको भ्रामरी । २६ । मृष्टाश्येकाकी वातगुल्मी । २७ । समय-

27. मिष्टाश्येकाकी C[1,2]; मृष्टाश्येको v.

5. ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णापहारी... 6... दुश्चर्मा त्वग्दोषी भवति ।... 10. धान्येष्वेवोत्कृष्टमपहृत्य तत्परिमाणपूरणायावकृष्टं तन्मध्ये प्रक्षिपति स मिश्रचौरोऽतिरिक्ताङ्गः षडङ्गुल्यादिः ।... 12. अननुज्ञाताध्यायी पुस्तकापहारी संदेशाप्रवक्ता वा... 15... देवद्विजयोर्गालिप्रदाता मूकः ॥ 18. पितृप्रतिकूलकार्यपस्मारी ॥ 22... रजको वस्त्ररागकरः प्रतिलोमजः ॥ 23. एकशफा अश्वादयः... 24. कुण्डस्यान्नं कुण्डपरिमितं वाश्नातीति कुण्डाशी । भगवदास्यं यस्येति मैथुनाय मुखसमर्पकः ॥ 25. सुवर्णातिरिक्तद्रव्यस्तेनो घाण्टिको वैतालिकः ॥ 27. एकाकी मृष्टाशनो वातगुल्मवान् ॥ 28. संविद्व्यतिक्रमकारी खल्वाटः शिरश्चन्द्रिकावान् ॥

भेत्ता खल्वाटः । २८ । स्त्रीपद्यवकीर्णी । २९ । परवृत्तिघ्नो दरिद्रः । ३० । परपीडाकरो दीर्घरोगी । ३१ ।

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः ।
रोगान्वितास्तथान्धाश्च कुब्जखञ्जैकलोचनाः ॥ ३२ ॥
वामना बधिरा मूका दुर्बलाश्च तथापरे ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ३३ ॥ ४५ ॥

अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । १ । त्र्यहं नाश्नीयात् । २ । प्रत्यहं च त्रिषवणं स्नानमाचरेत् । ३ । त्रिः प्रतिस्नानमप्सु मज्जनम् । ४ । मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् । ५ । दिवा स्थितस्तिष्ठेत् । ६ । रात्रावासीनः । ७ । कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यात् । ८ । इत्यघमर्षणम् । ९ । त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमयाचितमश्नीयाद्देष प्राजापत्यः । १० । त्र्यहमुष्णाः पिबेदपस्त्र्यहमुष्णं घृतं त्र्यहमुष्णं पयस्त्र्यहं च नाश्नीयादेष तप्तकृच्छ्रः । ११ । एष एव शीतैः शीतकृच्छ्रः । १२ । कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसैकविंशतिक्षपणम् । १३ । उदकसक्तूनां मासाभ्यवहारेणोदक-

---

29. अवकीर्णी क्षतव्रतः स्त्रीपदी उच्छूनजङ्घचरणः ॥ 31. निष्कारणं परपीडाकरोऽसाध्यव्याधिमान् ॥ 33. तथापरे... षण्ढादयः । XLVI, 8. त्रिरात्रान्ते पयस्विनीं गां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ 10. सायं दिवाभोजनपरिहारेण नक्तकाले । प्रातः रात्रिभोजनपरिहारेण मध्याह्ने ।...दिवा रात्रौ वैकवारमयाचितं स्वीयं परकीयं वा याचनव्यतिरेकेणोपस्थितम् ।... त्र्यहं नाश्नीयादित्यनुवर्तते तेनान्ते त्रिरात्रमुपवसेत्सोऽयं प्राजापत्यः । त्र्यहम्...इति मनुस्मरणात् (XI, 212) ... 13. एकविंशतिरात्रं पयसा दुग्धेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।...

कृच्छ्रः । १४ । बिसाभ्यवहारेण मूलकृच्छ्रः । १५ । बिल्वाभ्यवहारेण श्रीफलकृच्छ्रः । १६ । पद्माक्षैर्वा । १७ । निराहारस्य द्वादशाहेन पराकः । १८ । गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकान्येकदिवसमश्नीयाद्द्वितीयमुपवसेदेतत्सांतपनम् । १९ । गोमूत्रादिभिः प्रत्यहाभ्यस्तैर्महासांतपनम् । २० । त्र्यहाभ्यस्तैश्चातिसांतपनम् । २१ । पिण्याकाचमतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्यवहारस्तुलापुरुषः । २२ । कुशपलाशोडुम्बरपद्मशङ्खपुष्पीवटब्रह्मसुवर्चलापत्त्रैः क्वथितस्याम्भसः प्रत्येकं पानेन पर्णकृच्छ्रः । २३ ।

कृच्छ्राण्येतानि सर्वाणि कुर्वीत कृतवापनः ।
नित्यं त्रिषवणस्नायी अधःशायी जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥

XLVI, 18. द्वादशाहेनैव C[1,2]; °नैष v. 23. °ब्राह्मीसुवर्चला° V[1–4] N.; °ब्रह्मसुवर्चलानां C[1,2]; ब्रह्मसुर्चलां v. 24. कृतपावनः । C[1,2].

---

15. मृणालस्य मासं भोजनेन मूलकृच्छ्रः ।... 16. मासं बिल्वफलभक्षणेन श्रीफलकृच्छ्रः ।... 17. पद्मबीजैर्मासं भक्षितैर्वा श्रीफलकृच्छ्रः ।... 20. गोमूत्रादिभिः षड्भिर्द्रव्यैः प्रत्यहाभ्यस्तैर्महासांतपनम् । षडहसाध्यं भवति ।... 21. तैरेव गोमूत्रादिभिः षड्भिः प्रत्येकं त्र्यहाभ्यस्तैरष्टादशाहिकमतिसांतपनं भवति ।... 22... दशाहिकस्तुलापुरुषः ।... 23... एषां सप्तानां पत्त्रैः क्वथितमम्भः सप्ताहं पीत्वा पर्णकृच्छ्रः ।...

स्त्रीशूद्रपतितानां च वर्जयेच्चाभिभाषणम् ।
पवित्राणि जपेन्नित्यं जुहुयाच्चैव शक्तितः ॥ २५ ॥ ४६ ॥

अथ चान्द्रायणम् । १ । ग्रासानविकारानश्नीयात् । २ । तांश्चन्द्रकलाभिवृद्धौ वर्धयेद्धानौ ह्रासयेदमावास्यायां नाश्नीयादेष चान्द्रायणो यवमध्यः । ३ । पिपीलिकामध्यो वा । ४ । यस्यामावास्या मध्ये भवति स पिपीलिकामध्यः । ५ । यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः । ६ । अष्टौ ग्रासान्प्रतिदिवसं मासमश्नीयात्स यतिचान्द्रायणः । ७ । सायं प्रातश्चतुरश्चतुरः स शिशुचान्द्रायणः । ८ । यथाकथंचित्पिण्डानां त्रिशतीं मासेनाश्नीयात्स सामान्यचान्द्रायणः । ९ ।
व्रतमेतत्पुरा भूमि कृत्वा सप्तर्षयोऽमलाः ।
प्राप्तवन्तः परं स्थानं ब्रह्मा रुद्रस्तथैव च ॥ १० ॥ ४७ ॥

XLVII, 1 om. v. 3. ०वृद्धौ क्रमेण व० C[1,2]v. 9. षट्कानां C[1,2]; om. v. 10. प्राप्नुवन्तः C[1,2]. वरम् । C[1,2]; ऽखिलाः । v.

XLVII, 3... शुक्लपक्षे यथा चन्द्रकला वर्धन्ते तथैवैकोपचयेन ग्रासान्वर्धयेत् । प्रतिपद्येको । द्वितीयायां द्वौ । तृतीयायां त्रय इत्यादि वृद्ध्या । पौर्णमास्यां पञ्चदश भवन्ति । ततः पुनश्चन्द्रकलाहानौ कृष्णपक्षे एकैकापचयेन ह्रासयेत् । प्रतिपदि चतुर्दश । द्वितीयायां त्रयोदश । तृतीयायां द्वादशेति हान्या । चतुर्दश्यामेको भवति । ततोऽमावास्यां नाश्नीयादुपवसेत् ।... 9. एतदुक्तविधिनेदं चान्द्रायणं पुरा कल्पान्तरे कृत्वा...

अथ कर्मभिरात्मकृतैर्गुरुमात्मानं मन्येतात्मार्थे प्रसृतियावकं श्रपयेत् । १ । न ततोऽग्नौ जुहुयात् । २ । न चात्र बलिकर्म । ३ । अशृतं श्रप्यमाणं शृतं चाभिमन्त्रयेत् । ४ । श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात् । ५ । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां ऋषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्निति दर्भान्वध्नाति । ६ । शृतं च तमश्नीयात्पात्रे निषिच्य । ७ । ये देवा मनोजाता मनोजुषः सुदक्षा दक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात् । ८ । अथाचान्तो नाभिमा-

---

XLVIII, 5. कुर्यात् and the following section up to LI, 28 क्रव्याद॰ is wanting in v, two leaves having been lost.

XLVIII, 1... अत एव यावकोपक्रमे हारीतः। अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके। अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा तु निन्दितानिति स्वकृतमेव कर्माभिहितवान्। कर्मभिरयाज्ययाजनादिभिर्गुरुमात्मानं मन्येत। स्वकृतशुभाशुभकर्मणः स्वान्तरात्मसाक्षितया तत्कृतात्मगौरवलाघवैः स्वप्रत्यक्षे तज्ज्ञानं च निमित्तमत्र दर्शितम्। यद्वा तुलापुरुषकृच्छ्रोक्तप्रकारेण परात्मप्रतिकृतितोलने आत्मप्रतिकृतेर्गौरवं मन्येतेति व्याख्येयम्।... 2... अग्नौ होमं वैश्वदेवं न कुर्यात्। न चासंस्कृतान्नभोजनदोषः।... 4... यगमन्त्रैर्वक्ष्यमाणैरभिमन्त्रयेत्॥ 5... तत्र मन्त्रः॥ 6. अनेन मन्त्रेण चरुस्थालीकण्ठे दर्भान्बध्नीयात्।... 7. शृतं च चरुं पात्रान्तरे निषिच्य तमश्नीयात्। तत्र मन्त्रः॥ 8. अनेन मन्त्रेण चरुं प्राश्नीयात्। न मन्त्रान्तरेण।... 9. चरुप्राशनोत्तरं यथोक्तमालभेत। तत्र मन्त्रः॥

लभेत । ९ । स्नाताः प्रीता भवत यूयमापोऽस्माकमुदरे यवाः । ता अस्मभ्यमनमीवा अयक्ष्मा अनागसः सन्तु देवीरमृता ऋतावृध इति । १० । त्रिरात्रं मेधार्थी । ११ । षड्रात्रं पापकृत् । १२ । सप्तरात्रं पीत्वा महापातकिनामन्यतमं पुनाति । १३ । द्वादशरात्रेण पूर्वपुरुषकृतमपि पापं निर्दहति । १४ । मासं पीत्वा सर्वपापानि । १५ । गोनिहारमुक्तानां यवानामेकविंशतिरात्रं च । १६ ।

यवोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतम् ॥ १७ ॥
घृतमेव मधु यवा आपो वा अमृतं यवाः ।
सर्वं पुनीत मे पापं यन्मे किंचन दुष्कृतम् ॥ १८ ॥

---

10. पीता भवन्तो C1,2. ता अस्मभ्यमनमीवा अयक्ष्मा (अपक्ष्मा V2) अनागसा सन्तु V1–3; ता अममनमीवा अपक्ष्मा अनागसा C1,2. ऋतावृद्ध V1,2,4 C1,2. See Preface. 11. मेधावी । C1,2. 14. निर्हन्ति V4. 16. ०निर्हार० C1,2. 17. घृतं V4; घृतं V1–3; स्मृतम् C1,2 and Baudhâyana. 18. सर्वे all; सर्वं Baudh.

---

10. अनेन नाभिमालभेत । उक्तकर्मणो यथाधिकारं विनियोगमाह ॥ 11. मेधा धारणवती बुद्धिस्तदर्थी त्रिरात्रं प्राश्नीयात् ॥ 13. सप्तरात्रपानेन ब्रह्महादीनामेकं पुनाति ।... 14. द्वादशाहं पीत्वा पित्रादिकृतमपि पापं निर्दहति ।... 15... सर्वाणि महापापोपपापादीनि सर्वेषां स्वस्य पित्रादीनां च पापानि निर्दहति ।... 16. गोनिहारो गोमयं तेन सह मुक्ताः... सर्वपापानि निर्दहति ।... 17. स्मृतमित्योशनसे ॥

वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् ।
अलक्ष्मीं कालकर्णीं च नाशयध्वं यवा मम ॥ १९ ॥
श्वसूकरावलीढं च उच्छिष्टोपहतं च यत् ।
मातापित्रोरशुश्रूषां तत्पुनीध्वं यवा मम ॥ २० ॥
गणान्नं गणिकान्नं च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।
चौरस्यान्नं नवश्राद्धं पुनीध्वं च यवा मम ॥ २१ ॥
बालधूर्तमधर्मं च राजद्वारकृतं च यत् ।
सुवर्णस्तैन्यमव्रात्यमयाज्यस्य च याजनम् ॥
ब्राह्मणानां परीवादं पुनीध्वं च यवा मम ॥ २२ ॥ ४८॥

मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं वासुदेवमर्चयेत् ।१। पुष्पधूपानुलेपनदीपनैवेद्यैर्ब्राह्मणतर्पणैश्च ।२। व्रतमेतत्संवत्सरं कृत्वा पापेभ्यः पूतो

---

20. पुनीध्वं च C[1,2]. 21. शूद्रसूतकम्। Baudh. 22 om. C[1,2]. बालवृद्धम्... अव्रत्यम् Baudh.

---

19. अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनीत मे यवा इत्यौशनसे॥ 21. श्राद्धसहितं सूतकं तथाभक्ष्यम्। सर्वं पुनीत मे यवा इत्यौशनसे॥ 22. धूर्तमित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः। अव्रतसमूहो अव्रात्यम्। सुवर्णस्तैन्यं महापातकोपलक्षणम्।... परीवादो निन्दा॥ XLIX, 3. मार्गशीर्षशुक्लद्वादशीमारभ्य कार्त्तिकशुक्लद्वादशीपर्यन्तं द्वादशस्वपि शुक्लद्वादशीषु पूर्वोक्तं व्रतं कृत्वातिपातकादिभ्यो नवविधेभ्यः पापेभ्यो मुक्तः पूतो भवति।...

भवति ।३। यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमाप्नोति ।४। उभयपक्षद्वादशीष्वेवं संवत्सरेण स्वर्गलोकं प्राप्नोति ।५। यावज्जीवं कृत्वा विष्णुलोकम् ।६। एवमेव पञ्चदशीष्वपि ।७।

ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।
योगभूतं परिचरन्केशवं महदाप्नुयात् ॥ ८ ॥
दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती ।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरे तु सा ॥ ९ ॥
तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ।
तथैव द्वादशी शुक्ला या स्याच्छ्रवणसंयुता ॥ १० ॥ ४९ ॥

XLIX, 5 T. om. V[1-3]. उभयपक्षद्वादशीष्वेवं संवत्सरेण V[4] Ap.; उभयपक्षद्वादशीष्वेकं स्वर्गलोकं C[1,2]. 6. विष्णुलोकम्। V[4] Ap.; विष्णुकम्। V[1-3]; विष्णोर्लोकमाप्नोति C[1,2]: from the C.

4...श्वेतद्वीपं हरिवंशादिप्रसिद्धं भगवदधिष्ठानं प्राप्नोति ॥ 5. संवत्सरं यावत्कृष्णशुक्लद्वादशीष्वेवं पूर्वोक्तप्रकारकं व्रतं कृत्वा ... 6. चतुर्विंशतिद्वादशीषु यावज्जीवमुक्तव्रताचरणे विष्णुलोकं प्राप्नोति ॥ 7. एवमेव चतुर्दश्यामुपोष्य पञ्चदशीषु पौर्णमासीष्वमावास्यासु च... उक्तमेव फलमाप्नोति ॥ 8. तत्रैव पञ्चदशीव्रते यदि ... योगभूतं योगशायिनं केशवमर्चयति तदा महद्ब्रह्मरूपतामाप्नोति ।... 9, 10. यस्मिन्संवत्सरे यस्यां पौर्णमास्यां गुरुचन्द्रावेकनक्षत्र एकराशौ वा दिवि दृश्येते या च शुक्लद्वादशी श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति सोभयापि तस्मिन्संवत्सरे महतीत्युच्यते स्नानदानव्रतोपवासादेरक्षय्यहेतुत्वात् ।...

वने पर्णकुटीं कृत्वा वसेत् ।१। त्रिषवणं स्नायात्।२। स्वकर्म चाचक्षाणो ग्रामे ग्रामे भैक्षमाचरेत्।३। तृण-शायी च स्यात्।४। एतन्महाव्रतं।५। ब्राह्मणं हत्वा द्वादशसंवत्सरं कुर्यात्।६। यागस्थं क्षत्रियं वैश्यं वा।७। गुर्विणीं रजस्वलां वा।८। अत्रिगोत्रां वा नारीम्।९। मित्रं वा।१०। नृपतिवधे महाव्रतमेव द्विगुणं कुर्यात्। ११। पादोनं क्षत्रियवधे।१२। अर्धं वैश्यवधे।१३। तदर्धं शूद्रवधे।१४। सर्वेषु शवशिरोध्वजी स्यात्।१५। मासमेकं कृतवापनो गवानुगमनं कुर्यात्।१६। आ-सीनास्वासीत।१७। स्थितासु स्थितश्च स्यात्।१८। सन्नां चोद्धरेत्। १९ ।भयेभ्यश्च रक्षेत्।२०। तासां

L, 7. वैश्यं om. C1,2. च V4. 15 C1,2 add सर्वेषु जीवेषु चर्मी स्यात्। 16. ॰पावनो C1,2. 18. स्थितः C1,2. 19. चावसन्नां C1,2.

L, 1...इदानीमकामकृतेषु प्रायश्चित्तं वक्तुं पञ्चाग्रुत्तमेन ब्रह्महत्यायां तावदाह।... 2... त्रिकालग्रहणात्त्रिकालसंध्योपासनमपि गम्यते।... 6. यः साक्षादकामतो ब्राह्मणं हन्ति सः...।... 7... इदं चाकामतः। कामतो द्विगुणम्... 8... तामकामतो हत्वा... 11... इदं चाका-मतः।... 12. यागस्थनृपतिव्यतिरिक्तसद्गुणश्रोत्रियक्षत्रियवधे ... नव-वार्षिकव्रतं कुर्यात्॥ 13. अदीक्षितसद्गुणवैश्यवधे... षडब्दं व्रतं कार्यम्॥ 14. सद्गुणशूद्रवधे... त्र्यब्दं व्रतं कार्यम्। इदं चाकामतः। कामतो द्विगुणं सर्वत्र।... 19. अनुगम्यमानासु गोषु या सन्ना पतिता पङ्कलग्ना वा तामुद्धरेत्।... 20. सिंहव्याघ्रादिजनितेभ्यो भयेभ्यो रक्षेत्।...

शीतादित्राणमकृत्वा नात्मनः कुर्यात् । २१ । गोमूत्रेण स्नायात् । २२ । गोरसैश्च वर्तेत । २३ । एतद्गोव्रतं गोवधे कुर्यात् । २४ । गजं हत्वा पञ्च नीलान्वृषभान्दद्यात् । २५ । तुरंगं वासः । २६ । एकहायनमनड्वाहं खरवधे । २७ । मेषाजवधे च । २८ । सुवर्णकृष्णलमुष्ट्रवधे । २९ । श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।३०। हत्वा मूषकमार्जारनकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतममुपोषितः कृसरान्नं भोजयित्वा लोहदण्डं दक्षिणां दद्यात् । ३१ । गोधोलूककाकझषवधे त्रिरात्रमुपवसेत् ।३२। हंसबलाकाबकमद्गुवानरश्येनभासचक्रवाकानामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् । ३३ । सर्पं हत्वाभ्रीं कार्ष्णायसीम् । ३४ । षण्ढं हत्वा पलालभारकम् । ३५ । वराहं

---

21. तासां गवां शीतोष्णवातादिभ्यस्त्राणमकृत्वात्मत्राणं न कुर्यात् ।...
22. त्रिकालं गोमूत्रेण स्नायात् । स्नानं त्रिषवणं तस्येति स्मरणात् ।...
25... कामतो हत्वा... 26... इदमकामतः ।... 27... इदं कामतः ।... 28... अत्रापि कामादिव्यवस्था पूर्ववत् ॥ 29. कामत उष्ट्रं हत्वा... 30... कामविषयमिदम् ।... 31. अकामतश्चेदम् ।... 32... इदं चाकामतः ।... 33. कामतश्चेदम् ।... 34. कार्ष्णायसीं लोहमयीमभ्रीं खनित्रीं सर्पवधे दद्यात् ॥ 35. षण्ढो नपुंसकः ।... अत्र जातिविशेषानुपदानेऽपि समभिव्याहारात्पशुपक्ष्यादिजातिरेव ज्ञेया । न गोब्राह्मणयोस्तयोर्लिङ्गविशेषानादरेण जातिमात्रवधनिषेधात् । षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेदिति षट्त्रिंशन्मते प्रायश्चित्तान्तरविधानाच्च । तस्माद्गोब्राह्मणव्यतिरिक्तषण्ढवधे पलालभारकं सीसमाषकं च दद्यादिति ॥

हत्वा घृतकुम्भम्। ३६। तित्तिरिं तिलद्रोणम्। ३७। शुकं द्विहायनं वत्सम्। ३८। क्रौञ्चं त्रिहायणम्। ३९। क्रव्यादमृगवधे पयस्विनीं गां दद्यात्। ४०। अक्रव्यादमृगवधे वत्सतरीम्। ४१। अनुक्तमृगवधे त्रिरात्रं पयसा वर्तेत। ४२। पक्षिवधे नक्ताशी स्यात्। ४३। रूप्यमाषं वा दद्यात्। ४४। हत्वा जलचरमुपवसेत्। ४५।

अस्थन्वतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे।
पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्॥ ४६॥
किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे।
अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति॥ ४७॥
फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम्॥ ४८॥

---

46. अस्थिमताञ्च C[1,2] (see M. XI, 141).

36... कामतश्चेदम्।... 37... कामतश्चेदम्।... 38... कामतश्चेदम्। अकामतः शङ्खलिखितोक्ता वत्सतरी देया॥ 39. कामतः क्रौञ्चवधे त्रिवर्षो वत्सो देयः।... 40...इदमकामतः।... 41...इदं चाकामतः।... 42... कामतश्चेदम्।... 43. येषां पक्षिणां वधे प्रायश्चित्तं नोक्तं तत्र नक्ताशी स्यात्। तत्राशक्तावाह॥ 45. जलचरा मत्स्यादयः। अकामतः सकृद्वधे चेदम्।... 46. अस्थन्वतां सास्थ्नां सत्त्वानां प्राणिनां कृकलासादीनाम्... 47... एकैकवधेऽप्येतदेव... 48. फलदा वृक्षाः पनसाम्रादयः। गुल्मादयः पूर्वोक्ताः। पुष्पिता वीरुधो मालत्यादयः। तेषां छेदने ऋचो गायत्र्याः शतं जप्यम्। अकामतश्चेदम्।...

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ ४९ ॥
कृष्टजानामौषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
वृथालम्भे तु गच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः ॥ ५० ॥ ५० ॥

सुरापः सर्वकर्मवर्जितः कणान्वर्षमश्नीयात् । १ । मलानां मद्यानां चान्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्यात् । २ । लशुनपलाण्डुगृञ्जनैतद्गन्धिविड्वराहग्रामकुक्कुटवानरगोमांसभक्षणे च । ३ । सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् । ४ । वपनमेखलादण्डभैक्षचर्याव्रतानि पुनःसंस्कारकर्मणि वर्जनीयानि । ५ । शशकशल्यकगोधाखड्गकूर्मवर्ज पञ्चनखमांसाशने सप्त-

---

49. अन्नजानां C[1,2]. See M. XI, 144.

---

49. अन्नमोदनादि । आद्यं मोदकादि । रसा गुडादयः ।... सर्वशः-शब्देन जलादिजातानामपि वध एतदेव । अकामतश्चेदम् ।... 50. कृष्टजा यवव्रीह्यादयः । वने स्वयमेवाकृष्टजा नीवारादयः ।... LI, 1... सर्वैः संध्यावन्दनसहितैर्यजनयाजनादिकर्मभिर्वर्जितः सन्... 2... मद्यानि मधूकादीनि पूर्वोक्तानि दश द्वादशेति तालमैरारिष्टानामप्युपलक्षणम् ।... 3... एतेषामिव गन्धो यस्य तत्कन्दादिदलादिः ।... इदं च ग्रामवासिपक्षिमात्रोपलक्षणम् । सर्वाश्च च ग्रामवासिन इति योगिस्मरणात् (Y. I, 172) ।... कामतश्चेदम् ।... 5. पुनःसंस्कारेऽयूपनयने क्रियमाणे वपनादीनि व्रतानि ब्रह्मचर्यादिधर्मा अगन्धमाल्यादिवर्जनादयः ।...

रात्रमुपवसेत्। ६। गणगणिकास्तेनगायनान्नानि भुक्का सप्तरात्रं पयसा वर्तेत। ७। तक्षकान्नं चर्मकर्तुश्च। ८। वार्धुषिककदर्यदीक्षितवन्धनिकाभिशस्तषण्ढानां च। ९। पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोग्रोच्छिष्टभोजिनां च। १०। अवीरास्त्रीसुवर्णकारसपत्नपतितानां च। ११। पिशुनानृतवादिक्षतधर्मात्मरसविक्रयिणां च। १२। शैलूषतन्तुवायकृतघ्नरजकानां च। १३। कर्मकारनिषादरङ्गावतारिवेणशस्त्रविक्रयिणां च। १४। श्वजीविशौण्डिकतैलिकचैलनिर्णेजकानां च। १५। रजस्वलासहोपपतिवेश्मनां च। १६। भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्यासंस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवा घ्रातं च। १७। कामतः पदा स्पृष्टमवक्षुतम्। १८। मत्तक्रुद्धातु-

LI, 9. ०वन्धनिका० V[4]; ०वद्धनिगडा० V[1–3] C[1,2] N. See Gautama XVII, 17. 18. कामतो यदा संस्पृष्टम० C[1,2].

6... अकामतस्त्वेदम।... 9... बद्धो रज्ज्वादिना निगडः शृङ्खला सास्यास्तीति।... 10. क्रूरो दृढकोपः। उग्रो वाक्कायाभ्यामुद्वेजकः।... 11...सपत्नः शत्रुः।... 12. पिशुनः सूचकः।...क्षतधर्मो विधिनिषेधातीतः।... 13...रजको वस्त्ररागकृत्॥ 14...निषादो मत्स्याघातजीवी। रङ्गावतारी मल्लादिः। वेणो वेणुच्छेदजीवी प्रतिलोमजः।... 15. श्वजीवी कुक्कुरपोषणवृत्तिः।... 16. रजस्वलोदक्या तत्स्वामिकं तदर्थं पक्वं च। उपपतिना जारेण सह वर्तमानं वेश्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा स्वगृहे स्थितजारः।... 17. भ्रूणघ्नो ब्रह्मगर्भहा तेन चावेक्षितम्।...

राणां च । १९ । अनर्चितं वृथामांसं च । २० । पाठीनरोहितराजीवसिंहतुण्डशकुलवर्जं सर्वमत्स्यमांसाशने त्रिरात्रमुपवसेत् । २१ । सर्वजलजमांसाशने च । २२ । अपः सुराभाण्डस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीसृतं पयः पिबेत् । २३ । मद्यभाण्डस्थाश्च पञ्चरात्रम् । २४ । सोमपः सुरापस्याघ्राय गन्धमुदकमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वा घृतप्राशनमाचरेत् । २५ । खरोष्ट्रकाकमांसाशने चान्द्रायणं कुर्यात् ।२६। प्राश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं च ।२७। क्रव्यादमृगपक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम् । २८ । कलविङ्कप्लवचक्रवाकहंसरज्जुदालसारसदात्यूहशुकसारिकाबलाकाबककोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ।२९।

25. घृतप्राशनो भवेत् C[1,2].

20. अर्चा गायत्र्या प्रोक्षणादिक्रिया तद्रहितम् । वृथा देवतातिथ्यर्थं विना साधितं मांसम् ।... 21... अकामतश्चेदम् ।... 22. जलजा नक्रशिशुमारादयः ।... 23... कामतश्चेदम् ।... 24... कामतश्चेदम् ।... 25... अघमर्षणं प्राणायामोपलक्षणम् । कामतो द्विगुणम् ।... 26... कामतश्चेदम् ।... 27. भक्ष्याभक्ष्यत्वेनाज्ञातपशुपक्षिसंबन्धि मांसमज्ञातम् ।... न तु दुष्टसंपर्कादिदोषदूषितत्वेनाज्ञातम् ।... इदं च कामतोऽत्यन्ताभ्यासे... 28... क्रव्यादाश्च ते मृगपक्षिणश्चेति । मृगा व्याघ्रादयः । पक्षिणः श्येनादयः ।... अकामतश्चेदम् ।... 29. रज्जुदालो वृक्षकुक्कुटः । सारसो लक्ष्मणः । दात्यूहः कालकण्टकः काकावान्तरजातिः ।... कामतश्चेदमकामतोऽभक्ष्यपक्षिप्रक्रमे (Sû. ३२)

एकशफोभयदन्ताशने च ।३०। तित्तिरिकपिञ्जललावकवर्तिकामयूरवर्जं सर्वपक्षिमांसाशने चाहोरात्रम्।३१। कीटाशने दिनमेकं ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत्।३२। शुनां मांसाशने च।३३। छत्राककवकाशने सांतपनम्।३४। यवगोधूमपयोविकारं स्नेहाक्तं शुक्तं खाण्डवं च वर्जयित्वा पर्युषितं तत्प्राश्योपवसेत्।३५। वृश्चनामेध्यप्रभवांल्लोहितांश्च वृक्षनिर्यासान्।३६। शालूकवृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीदेवान्नानि हवींषि च।३७। गोऽजामहिषीवर्जं सर्वपयांसि च।३८। अनिर्दशाहानि तान्यपि।३९। स्यन्दिनीसंधिनीवि-

---

31. ॰कपिञ्जल॰ V[4]v Ap; ॰कापिञ्जल॰ V[1-3] C[1,2].

---

30. एकशफा अश्वादयः। उभयतोदन्ता रोहितादयः।... इदं चाकामतः।... 31... अकामतश्चेदम्।... 32. कीटाः पिपीलिकादयः।... एतच्च कामतः।... 33... अकामतश्चेदम्।... 34... इदं चाकामतः।... 35. यवविकारः पोलिकादिः। गोधूमविकारो मण्डकादिः। पयोविकारोऽन्नामिक्षादिः। स्नेहेन घृतादिना अक्तमोदनादि।... एतच्चाकामतः।... 36... अमेध्यं विष्ठादि। तत्प्रभवान्तण्डुलीयकादीन्।... तद्भक्षणे चैकाहोपवासः। कामाकामादिव्यवस्था पूर्ववत्।... 37... कृसरं तिलैर्मुद्गैर्वा मिश्र ओदनः।.. पायसं परमान्नम्। अपूपो मण्डकः। शष्कुली स्नेहपक्वो गोधूमविकारः। सोहारीति मध्यदेशभाषायाम्। देवार्थं कृतमन्नमेतानि वृथा देवाद्यनिवेदितानि। हविर्होमार्थं कृतमकृतम्। एषां चाशनेऽहोरात्रोपवासः। व्यवस्था च पूर्ववत्।... 38... पयोनिषेधात्तद्विकाराणां दध्यादीनामपि निषेधात्तद्भक्षणेऽपीदमेव प्रायश्चित्तम्।... 41. अमेध्यं विष्ठादि तद्भुजश्च गोः क्षीरं भुक्त्वैकाहोपवासः।

वत्साक्षीरं च। ४०। अमेध्यभुजश्च। ४१। दधिवर्जं केवलानि च शुक्तानि। ४२। ब्रह्मचर्याश्रमी श्राद्धभोजने त्रिरात्रमुपवसेत्। ४३। दिनमेकं चोदके वसेत्। ४४। मधुमांसाशने प्राजापत्यम्। ४५। विड़ालकाकनकुलाखूच्छिष्टभक्षणे ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत्।४६। श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत्। ४७। पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्तरात्रम्। ४८। आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्तेत। ४९। ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रम्। ५०। वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम्। ५१। राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम्। ५२। ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम्। ५३। राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम्। ५४। वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम्। ५५। वैश्यः

---

46. श्वोच्छिष्टाशने C[1,2].

42... कालेनाम्लीभूतानि शुक्तानि दधिव्यतिरिक्तानि भुक्त्वैकाहोपवासः।... दधिग्रहणं तद्विकाराणामप्युपलक्षणम्। 43... चकामतश्चेदम्।... 45. ब्रह्मचारी मधुमांसाशने प्राजापत्यं कुर्यात्। श्राद्धे ऽश्राद्धे च।... 46... इदं चाकामतः सकृद्भक्षणे।... 47... चकामतश्चेदम्।... 48. मानुषातिरिक्तं पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्ताहोपोषितोऽष्टमेऽह्नि पञ्चगव्यं पिबेत्। कामतश्चेदम्। 49. ब्रह्मचार्यतिरिक्तस्यामश्राद्धाशने त्र्यहं पयःपानम्। इदं चाकामतः।...

शूद्रोच्छिष्टाशी च। ५६। चण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्र-
मुपवसेत्। ५७। सिद्धं भुक्त्वा पराकः ॥ ५८ ॥
असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथं च न।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ५९ ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वेह मारणम्।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य चेह च निष्कृतिम् ॥ ६० ॥
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा।
यज्ञो हि भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ६१ ॥
न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥ ६२ ॥
ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुनः ॥ ६३ ॥
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेति कथं च न ॥ ६४ ॥

---

57. चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैते त्वाततायिन इत्येते चण्डालग्रहणेन गृह्यन्ते।... एतच्च कामतः।... 58... अकामतस्त्वेदम्।... 59...शाश्वतं वैदिकम्... 60. पशुघ्न इह-लोके वृथा अश्रौतस्मार्तपशुयागादिमन्तरेण पशुमारणं कृत्वा पशुरोमसम-संख्यानि दिनानीहलोके परलोके च निष्कृतिं दुःखानुभवनरकोपभोगरूपां प्राप्नोति।... 63. ओषध्यः पुरोडाशार्थं व्रीहियवादयः।... उत्कृष्टं गन्धर्वादियोनित्वं परलोकं पुनः पुनः प्राप्नुवन्ति ॥

यज्ञार्थेषु पशून्हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः ।
आत्मानं च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ६५ ॥
गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ।
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ६६ ॥
या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥ ६७ ॥
योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ॥ ६८ ॥
यो बन्धनवधक्लेशान्प्राणिनां न चिकीर्षति ।
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ६९ ॥
यद्ध्यायति यत्कुरुते रतिं बध्नाति यच्च च ।
तदेवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किं च न ॥ ७० ॥
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ७१ ॥
समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ७२ ॥
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ७३ ॥

---

65. यो...वेदविहितयज्ञार्थं न तु भक्षणार्थं पशून्हिनस्ति... 69. यः प्राणिनां वधबन्धादिक्लेशान्न चिकीर्षति स सर्वेषामपि हितप्रेप्सुत्वादात्यन्तिकसुखभाग्भवति । 73. पिशाचा ह्यविधिनैव मांसं भक्षयन्ति ।...

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ७४ ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन्देवान्नततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥ ७५ ॥
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तस्य पुण्यफलं समम् ॥ ७६ ॥
फलमूलाशनैर्दिव्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ७७ ॥
मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥७८॥ ५१ ॥

सुवर्णस्तेयकृद्राज्ञे कर्माचक्षाणो मुसलमर्पयेत् । १ ।
वधात्त्यागाद्वा प्रयतो भवति । २ । महाव्रतं द्वादशा-
ब्दानि वा कुर्यात् । ३ । निक्षेपापहारी च । ४ । धान्य-
धनापहारी च कृच्छ्रमब्दम् । ५ । मनुष्यस्त्रीकूपक्षेत्र-

---

75. देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ C[1.2] (and M. V, 52).

---

77. दिव्यैः स्वर्गसाधनैः फलमूलनीवारादिभोजनैस्तादृशी स्वर्गप्राप्तिर्नास्ति यादृशी मांसवर्जनेन ॥ LII, 1... तच्च ब्राह्मणस्वामिकमेव ।... 3. अकामतः सुवर्णस्तेय आह ॥ 4... तस्य कामतोऽपहारी ।... 5... च-कारात्त्रिद्धान्नं च ब्राह्मणस्वमेतदपहृत्याब्दं कृच्छ्रं चरेत् । एतच्च कामतः ।... 6. मनुष्यो दासः । स्त्री दासी । शेषं प्रसिद्धम् । एषां क्षत्रियादिस्वामि-

वापीनामपहारे चान्द्रायणम्। ६। द्रव्याणामल्पसाराणां सांतपनम्। ७। भक्ष्यभोज्यपानशय्यासनपुष्पमूलफलानां पञ्चगव्यपानम्। ८। तृणकाष्ठद्रुमशुष्कान्नगुडवस्त्रचर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत्। ९। मणिमुक्ताप्रवालताम्ररजतायःकांस्यानां द्वादशाहं कणानश्नीयात्। १०। कार्पासकीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्तेत। ११। द्विशफैकशफापहरणे त्रिरात्रमुपवसेत्। १२। पक्षिगन्धौषधिरज्जुवैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत्। १३।

दत्त्वैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याप्युपायतः।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात्कल्मषस्यापनुत्तये ॥ १४ ॥

यद्यत्परेभ्यस्त्वादद्यात्पुरुषस्तु निरङ्कुशः।
तेन तेन विहीनः स्याद्यत्र यत्राभिजायते ॥ १५ ॥

LII, 8. ॰यान॰ $C^{1,2}$v (and M. XI, 160). 12. ॰शफहरणे $C^{1,2}$v.

कानामपहृतजातीयानामपहारे चान्द्रायणम्।... वापीकूपयोर्न स्वल्पेन हरणम्... किंतु जलवतामेव। वापीकूपजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतमिति मानवात् (M. XI, 164)।... 7. अल्पसाराण्यल्पमूल्यानि त्रपुसीसादीनि।... पञ्चविंशतिपणलभ्यविषयमेतत्।... 8. भक्ष्यं मोदकादि। भोज्यमोदनादि। पानं दुग्धादि।... 10... कामतश्चेदम्।... 11... आदिशब्दाल्लुमादितन्तवः।... इदं च पादकृच्छ्रतुल्यत्वादकामतः।... 14. धनस्वामिनेऽपहृतं द्रव्यं साक्षादेव दत्त्वा लज्जादिना साक्षाद्दानाशक्तावुपायान्तरेण यौतकादिमिषेणापि दत्त्वा प्रायश्चित्तं कार्यम्।... 15. रागाभिभवेन निषेधमतिक्रम्य यद्यद्द्रव्यमपहरति...

जीवितं धर्मकामौ च धने यस्मात्प्रतिष्ठितौ ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्जयेत् ॥ १६ ॥
प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
महद्दुःखमवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः ॥ १७ ॥ ५२ ॥

अथागम्यागमने महाव्रतविधानेनाब्दं चीरवासा वने प्राजापत्यं कुर्यात् । १ । परदारगमने च । २ । गोव्रतं गोगमने च । ३ । पुंस्ययोनावाकाशेऽप्सु दिवा गोयाने च सवासाः स्नानमाचरेत् । ४ । चण्डालीगमने तत्साम्यमाप्नुयात् । ५ । अज्ञानतश्चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् । ६ । पशुवेश्यागमने च प्राजापत्यम् । ७ । सकृद्दुष्टा स्त्री यत्पुरुषस्य परदारे तद्व्रतं कुर्यात् । ८ ।

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः ।
तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ ९ ॥ ५३ ॥

---

15. परेभ्य आदद्यात् C[1,2]v. LIII, 7. च om. C[1,2].

LIII, 1... तत्रागम्या शूद्रा पितृभार्या । तस्यामकामतो गमने... 2. गुरुतल्पतत्समव्यतिरिक्तास्वजातिपरदारगमनेऽपि... 3... आकाशेऽन्तरिक्षे वारव्यापारादिना । अप्सु जलमध्ये ।... 5. कामतश्चण्डालीगमन आह ।... 7. पशवो ऽश्वादयः ।... कामतश्चेदम ।... 8. सकृदेकवारं व्यभिचारिता स्त्री... 9...भैक्षं भुञ्जानो गायत्रीं जपन्...

यः पापात्मा येन सह संयुज्यते स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । १ । मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेत् । २ । द्व्यहं राजन्यः । ३ । एकाहं वैश्यः । ४ । शूद्रो नक्तम् । ५ । सर्वे चान्ते व्रतस्य पञ्चगव्यं पिबेयुः । ६ ।

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।
उभौ तौ नरकं यातो महारौरवसंज्ञितम् ॥ ७ ॥

पर्वानारोग्यवर्जमृतावगच्छन्पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेत् । ८ । कूटसाक्षी ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । ९ । अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलं स्नानं महाव्याहृतिहोमश्च । १० । सूर्याभ्युदितनिर्मुक्तः सचैलस्नातः सावित्र्यष्टशतमावर्तयेत् । ११ । श्वसृगालविड्वराहखरवानरवायसपुंश्चलीभिर्दष्टः स्रवन्तीमासाद्य षोडश प्राणायामान्कुर्यात् । १२ । वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवणस्नाय्यधःशायी संवत्सरं सकृद्भैक्षेण वर्तेत । १३ । समुत्कर्षानृते गुरोश्चालीकनिर्बन्धे

LIV, 7. यातौ V[4]. 12. षोडश om. V[4].

LIV, 6. सर्वे त्रैवर्णिका उक्तव्रतान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुर्न शूद्रस्तस्य वच्यमाणतन्निषेधात् ।... 10... अकामतश्चेदम् ।... 12... नदीं गत्वा तत्र स्नात्वा तत्र षोडश प्राणायामान्कुर्यात् ।... 13. वेदोत्साद्यधीतवेदविस्मर्ता । अग्न्युत्सादाद्याहितानामग्नीनां श्रौतस्मार्तानां त्यक्ता ।...

तदाक्षेपणे च मासं पयसा वर्तेत। १४। नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्चैते संवत्सरं भैक्षेण वर्तेरन्। १५। परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते दाता याजकश्च चान्द्रायणं कुर्यात् । १६। प्राणिभूपुण्यसोमविक्रयी तप्तकृच्छ्रम्। १७। आर्द्रौषधिगन्धपुष्पफलमूलचर्मवेत्रविदलतुषकपालकेश-भस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयी प्राजापत्यम् । १८। श्लेष्मजतुमधूच्छिष्टशङ्खशुक्तिचपुसीसकृष्णलोहौदुम्बरखड्गपात्रविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात्। १९। रक्त-वस्त्ररङ्गरत्नगन्धगुडमधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् । २०। मांसलवणलाक्षाक्षीरविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात्

---

16. या च परिविद्यते V^{1-3} $C^{1}v$; या च परिवेत्ता या च परिविद्यते C^{2}. 17. ०लोमविक्रयी C^{2}. $C^{1,2}$ Ap. add कुर्यात् at the end. 18. ०वैदल० $C^{1,2}$.

---

15. नास्तिकवृत्तिर्बाह्याचारोपजीवी। नास्तिकेभ्यो वृत्तिर्जीवनं यस्येति वा।... कूटव्यवहारी कूटेन कपटेन तुलामानादिकृतेन क्रयविक्रयकर्ता। ब्राह्मणवृत्तिघ्नो राजादिदत्तशासनाद्यपहर्ता। 16. परिवित्त्यादयः पञ्चापि चान्द्रायणं कुर्युः।... 17. प्राणिनो गोमनुष्यादयः।... पुण्यं यागादिजन्यो धर्मः।... 18. आर्द्रमार्द्रकम्। ओषध्यो यवव्रीह्यादयः।... विदलं...शूर्प-व्यजनादि।... गोरसो क्षीरदध्यादिः। 19. श्लेष्माणि श्लेष्मातकफलानि। जतु लाक्षा। कृष्णलोहमायसम्। औदुम्बरं ताम्रम्। खड्गपात्रं खड्ग-शृङ्गमयं पात्रं पितृतर्पणसाध्यम्।... 20. रक्तवस्त्रमञ्जिष्ठादिरञ्जितम्। रङ्गं धातुविशेषः।... रसा गुडलवणादिव्यतिरिक्ताम्लितकटुकादयः।...

। २१ । तं च भूयश्चोपनयेत् । २२ । उदङ्केण खरेण वा गत्वा नग्नः स्नात्वा सुप्त्वा भुक्त्वा प्राणायामत्रयं कुर्यात् । २३ ।

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २४ ॥

अयाज्ययाजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ २५ ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ २६ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्राह्मण्याच्च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ २७ ॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसा तथा ॥ २८ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २९ ॥

---

22. तं प्राण्याद्यपण्यविक्रयिणम् ... 23... इदं च कामतो ऽकामतस्तु स्नानमेव ।... 25. अयाज्या याजनानर्हाः । ते च द्विविधा जात्या शूद्रप्रतिलोमादयः कर्मणा पातित्योपपातकादियुक्ताः ।... अभिचारः परमरणाद्यर्थो दृष्टोपायः । श्येनयागादिः ।... 26... त्रीन्प्राजापत्यांश्चारयित्वा यथाविध्युपनाययेत् ।... यत्किंचिदुपनयनाङ्गहाने ऽप्येतदेव नानूच्येत यथाविधीति सामान्येनाभिधानात् ।... 28. गर्हितेन शास्त्रनिषिद्धेन वृत्त्यादिकर्मणा... गर्हितपदोपादानान्निषिद्धप्रतिग्रहादावप्येतदेव ज्ञेयम् ।... 29. वेदः सत्पुरुषच्छ्रयः । तेन श्रौतस्मार्तसंध्यास्नानादिनित्यकर्मलोपे...

अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ ३० ॥
एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित्समाचरेत् ।
कृतनिर्णेजनांश्चैतान्न जुगुप्सेत धर्मवित् ॥ ३१ ॥
बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् ॥ ३२ ॥
अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥ ३३ ॥
अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ ३४॥५४॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि भवन्ति । १ । स्रवन्तीमासाद्य स्नातः प्रत्यहं षोडश प्राणायामान्कृत्वैककालं हविष्याशी मासेन ब्रह्महा पूतो भवति । २ । कर्मणो

LV, 2. प्राणायामान्सलक्षणान्कृत्वै॰ V⁴. सलक्षणान् from the C.

---

30. विप्रजिघांसया दण्डाद्युद्यमोऽवगूरणम । तत्कृत्वा कृच्छ्रं प्राजापत्यम् ।... 32... न संवसेन्न व्यवहरेदिति वाचनिकोऽयं निषेधः ।... LV, 1. द्विविधं पापं प्रकाशं रहस्यं च । प्रकाशं लोकविदितं रहस्यं कर्तृमात्रज्ञातम् ।... 2. स्रवन्ती नदी तामासाद्य गत्वा तत्र स्नात्वा मासं प्रत्यहं षोडश प्राणायामान्सलक्षणान्कृत्वैकवारमेव हविष्यभुग्ब्रह्मा शुध्यति ।... 3. उक्तस्य कर्मणः समाप्तौ

ऽन्ते पयस्विनीं गां दद्यात् । ३ । व्रतेनाघमर्षणेन च सुरापः पूतो भवति । ४ । गायत्रीदशसाहस्रजपेन सुवर्णस्तेयकृत् । ५ । त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः । ६ ।

यथाश्वमेधः क्रतुराट्सर्वपापापनोदकः ।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ॥ ७ ॥
प्राणायामं द्विजः कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये ।
दह्यन्ते सर्वपापानि प्राणायामैर्द्विजस्य तु ॥ ८ ॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ९ ॥
अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ १० ॥
त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ११ ॥
एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् ।
संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ १२ ॥

---

5. ०सहस्र० V^{1-3}. 7. ०नोदनः । and ०नोदनम् ॥ $C^{1,2}$ (and M. XI, 261). 12. वेदविदुषो $C^{1,2}v$.

---

4. व्रतेन स्रवन्तीमासाद्येत्यादिना मासेनेत्यन्तेन ।... प्राणायामस्थाने ऽत्राघमर्षणम् ।... 5. व्रतेनेत्यत्रापि संबध्यते ।... 6...षोडशर्चेन तेनैव ऋत्वा गुरुतल्पगः पूयते ।... 12. एतत्... जपन्विप्रो ऽनधीतवेदो ऽपि वेदविद्भवति ।...

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ १३ ॥
एतत्त्रयविसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
विप्रक्षत्रियविड्जातिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ १४ ॥
ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ १५ ॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ १६ ॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नान्यन्मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ १७ ॥
क्षरन्ति सर्ववैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।
अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥ १८ ॥

---

14. गर्ह्यां $C^{1,2}$. See M. II, 80. 15. विज्ञेया V^{4}. 17. परं नास्ति $C^{1,2}v$ (and M. II, 83).

---

14. यस्त्रैवर्णिको गायत्र्यादिकं न जानाति जानन्नपि वा संध्याकाले स्वां क्रियां गायत्रीजपरूपां न करोति स साधुषु वैदिकेषु गर्ह्यां निन्दां प्राप्नोति ।... 16. यो वर्षत्रयं... प्रत्यहं प्रयत्नेन व्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं सहस्रकृत्वो जपति स वायुभूतो दृश्यरूपरहितः कामचारी खमूर्तिमाना-काशवन्निर्लेपो लिङ्गशरीरनाशेन शुद्धस्वरूपः ... परं ब्रह्माभ्येति ॥ 18. श्रुतिस्मृतिविहिता यागदानहोमजपादिक्रियाः ।...

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ १९ ॥
ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ २० ॥
जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ २१ ॥ ५५ ॥

अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति । १ । येषां जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते । २ । अघमर्षणम् । ३ । देवकृतम् । ४ । शुद्धवत्यः । ५ । तरत्समंदीयम् । ६ । कूष्माण्ड्यः । ७ । पावमान्यः । ८ । दुर्गासावित्री । ९ । अतीषङ्गाः । १० । पदस्तोभाः । ११ । सामानि व्याहृतयः । १२ । भारुण्डानि । १३ । चन्द्रसाम । १४ । पुरु-

---

19. सहस्रो all and N. See M. II, 85.

19...विधियज्ञो ज्योतिष्टोमादिः... 21... मैत्री स्वाभाविकः प्राणिमात्रे ऽद्वेषस्तद्वान्ब्राह्मणः ।... श्रौतस्मार्तयज्ञार्थपशुबीजाद्यहिंसत्वेनैव ब्राह्मणो ब्रह्मसंबन्धीत्युच्यते ॥ LVI, 4. देवकृतस्यैनसो ऽवयजनमसीत्यादयो मन्त्राः ॥ 9. जातवेदसे सुनवाम सोममित्येषा ऋक् ॥ 14. यत्राह गोरमन्वतेत्यस्यामृचि गीयमानं साम ॥

षव्रते सामनी ।१५। अग्निलिङ्गम् ।१६। बार्हस्पत्यम् ।१७। गोसूक्तम् ।१८। अश्वसूक्तम् ।१९। सामनी चन्द्रसूक्ते च ।२०। शतरुद्रियम् ।२१। अथर्वशिरः ।२२। त्रिसुपर्णम् ।२३। महाव्रतम् ।२४। नारायणीयम् ।२५। पुरुषसूक्तं च ।२६।

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च
अग्निव्रतं वामदेव्यं बृहच्च ।
एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तू-
ञ्जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत् ॥ २७ ॥ ५६ ॥

अथ त्याज्याः ।१। व्रात्याः ।२। पतिताः ।३। त्रिपुरुषं मातृतः पितृतश्चाशुद्धाः ।४। सर्व एवाभोज्याश्चाप्रतिग्राह्याः ।५। अप्रतिग्राह्येभ्यश्च प्रतिग्रहप्रसङ्गं वर्ज-

LVI, 15, 16. पुरुषव्रते सामनी। V[2]; पुरुषव्रते। भासम्। C[1,2]; पुरुषव्रते। भासमच्छिद्रं v; पुरुषव्रते भासमग्निलिङ्गम् Ap. 20. चन्द्रशुद्धे V[1–3] V[4] in mg. (इन्द्रशुद्धे Vasishṭha XXVIII, 14). 27. य इच्छेत् ॥ C[1,2]v Ap. See Vas. XXVIII, 15.

15. सहस्रशीर्षा पुरुषः त्रिपादूर्ध्व उदैदित्येतयोर्गीयमाने सामनी ॥ 16. आपो हि ष्ठेत्यृचि गीयमानम् ॥ 18. यदिन्द्राहं यथा त्वमस्यामृचि गीयमानं साम ॥ 19. इदमपि तस्यामेव गीयमानं साम ॥ 20. एतो न्विन्द्रं स्तवामेत्यस्यामृचि गीयमानम् ।... 21. नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येकादशानुवाकास्तैत्तिरीयप्रसिद्धाः ॥ 23. ब्रह्म मेतु मां मधु मेतु मामित्याद्यनुवाकत्रयं तैत्तिरीयप्रसिद्धम् ॥ 24. सोमं राजानमित्यस्यां गीयमानं साम ॥

येत् । ६ । प्रतिग्रहेण ब्राह्मणानां ब्राह्मं तेजः प्रणश्यति । ७ । द्रव्याणां वाविज्ञाय प्रतिग्रहविधिं यः प्रतिग्रहं कुर्यात्स दात्रा सह निमज्जति । ८ । प्रतिग्रहसमर्थश्च यः प्रतिग्रहं वर्जयेत्स दातृलोकमाप्नोति । ९ । एधोदकमूलफलाभयामिषमधुशय्यासनगृहपुष्पदधिशाकांश्चाभ्युद्यतान्न निर्णुदेत् । १० ।

आहूयाभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादनुचोदिताम् ।
ग्राह्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकर्मणः ॥ ११ ॥
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ १२ ॥
गुरून्भृत्यानुज्जिहीर्षुरर्चिष्यन्पितृदेवताः ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्नतु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ १३ ॥
एतेष्वपि च कार्येषु समर्थस्तत्प्रतिग्रहे ।
नादद्यात्कुलटाषण्ढपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ १४ ॥

LVII, 8. ब्राह्मं $C^{1,2}$v ; ब्राह्ममिति पाठे N. See M. IV, 186. 12. पञ्च –ie. from ... to LIX, 30. प्रयाति om. v.

LVII, 5. त्यक्ताः सर्वे ऽप्यभोज्या... 6. अप्रतिग्राह्याः पूर्वोक्तास्तेभ्यः प्रतिग्रहाभ्यासो न कार्यः।... 7. ब्राह्मं ब्रह्मलोकार्हम्।... 9. प्रतिग्रहे सामर्थ्यं तपोविद्याचारास्तद्वानपि।... 11. गृहाण भोरिमां भिक्षामित्याहूय पुरस्तादानीतां दुष्कृतकर्मणो यथोक्तसंध्याद्यकारिणो ऽपि न तु पतितादेः प्रजापतिर्ग्राह्यामाह ॥ 13. गुरवो मातृपित्रादयः। भृत्या भार्यादयः। तानापद्गतानुज्जिहीर्षुर्मोचयिषुः।... 14. एतेषु पूर्वोक्तेषु मातृपितृभरणादिष्वपि कर्तव्येषु...

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्।
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥ १५ ॥
आर्धिकः कुलमित्रं च दासगोपालनापिताः।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६ ॥ ५७ ॥

अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति। १। शुक्लः शबलोऽसितश्च। २। शुक्लेनार्थेन यदौर्ध्वदेहिकं करोति तेनास्य देवत्वमासादयति। ३। यच्छबलेन तन्मानुष्यम्। ४। यत्कृष्णेन तत्तिर्यक्त्वम्। ५। स्ववृत्त्युपार्जितं सर्वेषां शुक्लम्। ६। अनन्तरवृत्त्युपात्तं शबलम्। ७। एकान्तरवृत्त्युपात्तं च कृष्णम्। ८।

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया।
अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लमुदाहृतम् ॥ ९ ॥

LVIII, 2. °सितश्चार्थः। C[1,2]. 3. यदैहिकं करोति तद्देवमासादयति C[1,2]. 5. तत्° om. V[4]. 6. सर्वं सर्वेषां C[1,2]. 8. चान्तरितवृत्त्युपात्तं C[1,2]. 9. प्रीतिदायं V[1-4] C[1,2]; °दायः Nârada 3, 53.

---

15. गुरुषु पूर्वोक्तेष्वतीतेषु...। साधुभ्यस्त्रैवर्णिकेभ्य एव प्रतिगृह्णीयान्न तु शूद्रादिभ्यः।... 16. अर्धं क्षेत्रफलं यो राज्ञे समर्पयति सोऽर्धिकः। अर्धसीरिण इति योगिस्मरणात् (Y. I, 66)।... दासो गृहदासः।... यश्च तवाहमित्यात्मानं निवेदयेत्।... LVIII, 3. मृतस्य पित्रादेः पुत्रादिर्यच्छुक्लेन धनेनौर्ध्वदेहिकं पारलौकिकं पिण्डोदकदानादि करोति तेनास्य देवत्वं संपादयति॥ 9. पितृपितामहादिक्रमेण यद्दायरूपतया प्राप्तं यच्च प्रीत्या मित्रादिभ्यो लब्धम्...

उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रेयस्य विक्रयैः ।
कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥ १० ॥
पार्श्विकद्यूतचौर्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः ।
व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥ ११ ॥
यथाविधेन द्रव्येण यत्किंचित्कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥ १२ ॥ ५८॥

गृहाश्रमी वैवाहिकाग्नौ पाकयज्ञान्कुर्यात् । १ । सायं प्रातश्चाग्निहोत्रम् । २ । देवताभ्यो जुहुयात् । ३ । चन्द्रार्कसंनिकर्षविप्रकर्षयोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । ४ । प्रत्ययनं पशुना । ५ । शरद्ग्रीष्मयोश्चाग्रयणेन । ६ ।

---

11. चौर्याप्तं प्रतिरूपकसाहसौ C[1,2]; चौर्यार्तिप्रतिरूपकसाहसैः Nârada 3, 49.

10... शुल्कं घट्टादिदेयम् । कन्यादिमूल्यं च । अविक्रेयं लाक्षालवणादि । तद्विक्रयेण यल्लब्धम् । यच्च पूर्वोपकृताल्लब्धम् । तत्सर्वेषां शबलमुच्यते ॥ 11. पार्श्वे स्थित्वा चामरचालना पार्श्विकम् ।... चौर्यं प्रसिद्धम् । आप्तं भैक्ष्यकर्म । प्रतिरूपकमन्यप्रदर्शनेन स्वयं दानादिग्रहणम् । कृत्रिमसुवर्णादिकरणं वा ।... व्याजमन्यद्रव्यप्रदर्शनेनान्यद्रव्य[ार्पण]म् ।... 12... यादृशेन शुक्लादिना द्रव्येण यदैहिकामुष्मिकफलसाधनं कर्म करोति... तादृशमेव... फलं प्राप्नोति ॥ LIX, 2... श्रौतस्मार्तकर्मणोः श्रौतस्मार्ताग्निनियमेन स्मार्तेषु गृह्याग्निविधानाच्छ्रौतेषु त्रेताग्निसिद्धिरर्थसिद्धैवेति न पृथग्वचनम् ।... 3. अग्निहोत्रासंभवे ऽग्निहोत्रदेवताभ्यो... गृह्याग्नौ जुहुयात्...

व्रीहियवयोर्वा पाके ।७। त्रैवार्षिकाभ्यधिकान्नः ।८। प्रत्यब्दं सोमेन ।९। वित्ताभावे इष्ट्या वैश्वानर्या ।१०। शूद्रान्नं यागे परिहरेत् ।११। यज्ञार्थं भिक्षितमवाप्तमर्थं सकलमेव वितरेत् ।१२। सायं प्रातर्वैश्वदेवं जुहुयात् ।१३। भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् ।१४। अर्चितभिक्षादानेन गोदानफलमाप्नोति । १५ । भिक्षुभावे ग्रासमात्रं गवां दद्यात् ।१६। वह्नौ वा प्रक्षिपेत् ।१७। भुक्तेऽप्यन्ने विद्यमाने न भिक्षुकं प्रत्याचक्षीत ।१८। कण्डनी पेषणी चुल्ली कुम्भ उपस्कर इति पञ्च सूना गृहस्थस्य ।१९। तन्निष्कृत्यर्थं च ब्रह्मदेवभूतपितृनरयज्ञान्कुर्यात ।२०। स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः ।२१। होमो

LIX, 8, 9. are connected in C[1,2]. 11 T. and C. om. V[4]; but 13 is marked १३; V[1–3] omit 11 T. See M. XI,

---

7. हेमन्ते व्रीहिपाको वसन्ते यवपाकः ।... 8... तथाविधः सोमेन यजेत । त्रैवार्षिका० इति योगिस्मरणात् (Y. I, 124)... 9. छन्दसामान्यश्रवणेऽपि वसन्ते ।... 10. पशुसोमचातुर्मास्यादिपर्याप्तवित्ताभावे... 12...न किंचिदपि तस्मात्स्वयमुपयुञ्जीत ।... 14. सायंप्रातर्भिक्षवे संन्यासिने भिक्षां...दद्यात् ।... 15. आद्यन्तयोर्भिक्षादानस्य जलदानमर्चनम् ।... 16. संन्यासिब्रह्मचार्याद्यभावे... 18. गृहपतिभोजनानन्तरमपि पूर्वशिष्टेनान्नेन भिक्षवे न भिक्षादेयैव ।... 19... पञ्च सूनाः प्राणिहिंसास्थानानि ।... 20. तासां प्राणिहिंसानां निष्कृतिर्दुरितापशमस्तदर्थम्... 21... क्रियाविशेषानुपादानादध्ययनमध्यापनं वा ब्रह्मयज्ञः ।...

दैवः । २२ । पितृतर्पणं पित्र्यः । २३ । बलिर्भौतः । २४ ।
नृयज्ञश्चातिथिपूजनम् । २५ ।

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनस्तथा ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ २६ ॥
ब्रह्मचारी यतिर्भिक्षुर्जीवन्त्येते गृहाश्रमात् ।
तस्मादभ्यागतानेतान्गृहस्थो नावमानयेत् ॥ २७ ॥
गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
ददाति च गृहस्थस्तु तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥ २८ ॥
ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ २९ ॥

त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं
सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनं च ।
स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणं च
कृत्वा गृही शक्रपदं प्रयाति ॥ ३० ॥ ५९ ॥

24; Y. I, 127. C[1,2] place 24 before 23; but the reading of V[1-4] N. seems the *lectio doctior*.

---

26. भृत्यानां पुत्रकलत्रादीनाम् ।... 27... अभ्यागतान्भिक्षाकाले प्राप्तान्... 29... भूतानि श्वादीनि ।... 30... स्वाध्यायस्य वेदस्य सेवाध्ययनाध्यापनार्थजिज्ञासा ।...

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । १ । दक्षिणाभिमुखो रात्रौ दिवा चोदङ्मुखः संध्ययोश्च । २ । नाप्रच्छादितायां भूमौ । ३ । न फालकृष्टायाम् । ४ । न च्छायायाम् । ५ । न चोषरे । ६ । न शाद्वले । ७ । न ससत्त्वे । ८ । न गर्ते । ९ । न वल्मीके । १० । न पथि । ११ । न रथ्यायाम् । १२ । न पराशुचौ । १३ । नोद्याने । १४ । नोद्यानोदकसमीपयोः । १५ । न भस्मनि । १६ । नाङ्गारे । १७ । न गोमये । १८ । न गोव्रजे । १९ । नाकाशे । २० । नोदके । २१ । न प्रत्यनिलानलेन्दर्कस्त्रीगुरुब्राह्मणानां च । २२ । नैवानवगुण्ठितशिराः । २३ । लोष्टेष्टकापरिमृष्टगुदो गृहीतशिश्नश्चोत्थायाद्भिर्मृद्भिश्चोद्धृताभिर्गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यात् । २४ ।

LX, 17 om. v; $C^{1,2}$ place it before 16. 23. नैवाव॰ C^{3}. 24. लोष्टेष्टकाभिः परिमृज्य गुदं $C^{1,2}$v.

LX, 1. रात्रेः पश्चिमो यामो ब्राह्ममुहूर्तः ।... 3. तृणादिभिरनाच्छादितायां भूमौ... 5. छाया यज्ञियवृक्षाणाम्... 8. सत्त्वानि कृमयस्तद्युक्ते देशे ॥ 9. श्वभ्रं तद्बिलस्याप्युपलक्षणम् । वर्जयेद्वृक्षमूलानि चैत्यश्वभ्रबिलानि चेति याम्यात् ॥ 13. परकीयमूत्रपुरीषादौ ॥ 15... उदकं जलाशयः ।... 22. वाय्वग्निचन्द्रसूर्यस्त्रीपित्रादिब्राह्मणानां प्रत्याभिमुख्येन ।... 24... इदं च काष्ठतृणयोरप्युपलक्षणम् ।... वामकरेण धृतमेहनश्चकारादुत्क्षिप्तवासाः।...उद्धृताभिः...तेन जलान्तःशौचनिषेधः।...

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकच करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदस्तिस्रस्तु पादयोः ॥ २५ ॥
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
चिगुणं च वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ २६ ॥ ६० ॥

अथ पालाशं दन्तधावनं नाद्यात् । १ । नैव श्लेष्मान्तकारिष्टविभीतकधवधन्वनजम् । २ । न च बन्धूकनिर्गुण्डीशिग्रुतिल्वतिन्दुकजम् । ३ । न च कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुग्गुलजम् । ४ । न पारिभद्रकाम्लिकामोचकशाल्मलीशणजम् । ५ । न मधुरम् । ६ । नाम्लम् । ७ । नोर्ध्वशुष्कम् । ८ । न सुषिरम् । ९ । न पूतिगन्धि । १० । न पिच्छिलम् । ११ । न दक्षिणापराभिमुखः । १२ । अद्याचोदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा । १३ । वटासनार्कखदिरकरञ्जवदरसर्जनिम्बारिमेदापामार्गमालतीककुभबिल्वानामन्यतमम् । १४ । काषायं तिक्तं कटुकं च ॥ १५ ॥

LXI, 9. शुषिरम् C[1,2].

25... एकाच वामकरे... LXI, 2. श्लेष्मान्तकः श्लेलुः ।... विभीतकः कलिद्रुमः ।... 4 कोविदारो युगपत्रकः ।... पीलुर्गुडफलः ।... 5. पारिभद्रकः शक्रपादपः ।... 6. मधुरं मधुरसं मधुयष्टिकादि ॥ 7. आम्लरसमामलकादि ॥ 8. ऊर्ध्वं वृक्षशाखायामेव शुष्कम् ॥ 9. सुषिरं सच्छिद्रम् ॥ 11. सलालम् ॥

कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम्।
प्रातर्भूत्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम्॥ १६॥
प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे प्रयत्नतः।
अमावास्यां न चाश्नीयाद्दन्तकाष्ठं कदा चन॥१७॥६१॥

अथ द्विजातीनां कनीनिकामूले प्राजापत्यं नाम तीर्थम्। १। अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मम्। २। अङ्गुल्यग्रे दैवम्। ३। तर्जनीमूले पित्र्यम्। ४। अनग्न्युष्णाभिरफेनिलाभिर्न शूद्रैककरावर्जिताभिरक्षाराभिरद्भिः शुचौ देशे स्वासीनोऽन्तर्जानुः प्राङ्मुखश्चोदङ्मुखो वा तन्मनाः सुमनाश्चाचामेत्। ५। ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिराचामेत्। ६। द्विः प्रमृज्यात्। ७। खान्यद्भिर्मूर्धानं हृदयं स्पृशेत्। ८।

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः।
शुध्येरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः॥ ९॥ ६२॥

17...अमावास्या पूर्णमास्युपलक्षणम्।... LXII, 5... अफेनिलाः फेनरहिताः। फेनो बुद्बुदग्रहणाय।... शूद्रो ऽनुपनीतोपलक्षणम्। शूद्रश्चैककरश्च ताभ्यामावर्जिता या न भवन्त्यापक्ता एक एव करो यस्यासावेककरः...। अक्षाराः क्षाररसरहिताः।... दक्षिणं बाहुं जान्वन्तराकृत्वेति गौतमीयादासनस्यानियमः। (Gaut. I, 36)...चकाराद्दैशान्यभिमुखः।... 6. ब्राह्मदैवप्राजापत्यानामन्यतमेन तीर्थेन पुण्यभागेन... आचामेत्।... 7. अङ्गुष्ठमूलेन मुखमिति शेषः।... 8. खानि नाभेरूर्ध्ववर्तीनि।...

अथ योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत् । १ । नैकोऽध्वानं प्रपद्येत । २ । नाधार्मिकैः सार्धम् । ३ । न वृषलैः । ४ । न द्विषद्भिः । ५ । नातिप्रत्यूषसि । ६ । नातिसायम् । ७ । न संध्ययोः । ८ । [न मध्याह्ने । ९ । न संनिहितपानीयम् । १० ।] नातितूर्णम् । ११ । न रात्रौ । १२ । न संततं बालव्याधितार्तैर्वाहनैः । १३ । न हीनाङ्गैः । १४ । न दीनैः । १५ । न गोभिः । १६ । नादान्तैः । १७ । यवसोदके वाहनानामदत्त्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदने न कुर्यात् । १८ । न चतुष्पथमधितिष्ठेत् । १९ । न रात्रौ वृक्षमूलम् । २० । न शून्यालयं । २१ । न तृणम् । २२ । न पशूनां बन्धनागारम् । २३ । न केशतुषकपालास्थिभस्माङ्गारान् । २४ । न कार्पासास्थि । २५ । चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्यात् । २६ । देवतार्चां च । २७ । प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् । २८ । अग्निब्राह्मणगणिकापूर्ण-

---

LXIII, 1. अधिगच्छेत् । V[4] (and Gautama IX, 63); उपगच्छेत् । V[1-3] C[1,2]v; अभिगच्छेत् । N. 9, 10 om. V[4]. 9 om. Ap. C[1,2]v. 13. व्याल॰ C[1,2]v; C[1,2]v after 14 add न रोगिभिः । यवसोदकैर्वा॰ all. 18. यवसोदकैर्वा॰ all. 25—29 om. v. 27. देवतां च । C[1,2].

LXIII, 4. वृषलाः शूद्राः ।... 13... वाहनैरश्वादिभिः ॥ 15. दीनैर्दुर्बलैः ॥ 16. गोभिर्बलीवर्दैः ॥ 22. सतृणप्रदेशम् ॥

कुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्रीवृक्षवर्धमाननन्द्यावर्तांश्च । २९ । तालवृन्तचामराश्वगजाजगोदधिक्षीरमधुसिद्धार्थकांश्च । ३० । वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयफलपुष्पार्द्रशाकगोरोचनादूर्वाप्ररोहांश्च । ३१ । उष्णीषालंकारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानामिषांश्च । ३२ । भृङ्गारोद्धृतोर्वराबद्धैकपशुकुमारीमीनांश्च दृष्ट्वा प्रयादिति । ३३ । अथ मत्तोन्मत्तव्यङ्गान्दृष्ट्वा निवर्तेत । ३४ । वान्तविरिक्तमुण्डितजटिलवामनांश्च । ३५ । काषायिप्रव्रजितमलिनांश्च । ३६ । तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनतृणपलाशभस्माङ्गारांश्च । ३७ । लवणक्लीबासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगडमुक्तकेशांश्च । ३८ । वीणाचन्दनार्द्रशाकोष्णी-

31. ०गोमयपुष्पशाक० $C^{1,2}$. 33. ०रज्जुबद्धपशु० $C^{1,2}$; ०रज्जु० from the C. 35. ०मुण्डमलिनवसनजटिल० $C^{1,2}$. 36. कषायि० $C^{1,2}$v. 37. ०तृणकुशपलाश० $C^{1,2}$.

29. प्रयाणे शकुनान्याह ।... ब्राह्मणं सोष्णीषम् ।... पूर्णकुम्भं जलेन ।... वर्धमानः शरावकः । नन्द्यावर्तो राजगृहविशेषः ।... 30... गौः सवत्सा ।... 32...आमिषं सरुधिरं मांसम् ।... 33...उद्धृता उह्यमाना उर्वरा सर्वसस्याढ्या मृत्तिका ।... रज्जुबद्ध एकाकी पशुर्बलीवर्दादिः ।...कुमार्यनूढा कन्या । सा च श्वेताम्बरा ।... मीनो पक्को मत्स्यः ।... एतान्प्रदक्षिणीकृत्य प्रयायात् ।... 36. काषायिणो वृथालिङ्गधारिणः । प्रव्रजितः संन्यासी । मलिनो मलाक्रान्तदेहः कापालिकादिः ।... 37... तृणं कुशदूर्वाव्यतिरिक्तम् । पलाशं पलाशादिपर्णं न ताम्बूलपर्णानि ।... 38. निगडः पादशृङ्खला । मुक्ताः प्रकीर्णाः केशा यस्य सः ।...

पालंकरणकुमारीस्तु प्रस्थानकालेऽभिनन्दयेदिति । ३९ । देवब्राह्मणगुरुबभ्रुदीक्षितानां छायां नाक्रामेत् । ४० । निष्ठूनवान्तरुधिरविण्मूत्रस्नानोदकानि च । ४१ । न वत्सतन्त्रीं लङ्घयेत् । ४२ । प्रवर्षति न धावेत् । ४३ । न वृथा नदीं तरेत् । ४४ । न देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय । ४५ । न बाहुभ्याम् । ४६ । न भिन्नया नावा । ४७ । न कूलमधितिष्ठेत् । ४८ । न कूपमवलोकयेत् । ४९ । न लङ्घयेत् । ५० ।

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।
पन्था देयो नृपस्त्वेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥ ५१ ॥ ६३ ॥

परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् । १ । आचरेत्पञ्च पिण्डानुद्धृत्यापस्तथापदि । २ । नाजीर्णे । ३ । न चातुरः । ४ । न नग्नः । ५ । न रात्रौ । ६ । राहुदर्शनवर्जम् । ७ ।

42—47 om. v. 43. पितृभ्यश्चोदकामं प्रदाय । C[1,2]. 48. कूपम् V[4]. 51. तेषां V[1-4]. LXIV, 2. उद्धृत्यापदि । C[1,2]v.

---

40. देवो देवप्रतिमा । ब्राह्मणो बहुश्रुतः । न जातिमात्रम् ।... गुरुराध्यापकः । मन्त्रोपदेष्टा च । बभ्रुः कपिलवर्णो गौरन्यो वा ।... एषां छायां कामतो नाक्रामेन्नोल्लङ्घयेदधितिष्ठेत वा ॥ 42... वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ।... 51. स्नातो विद्याव्रतोभयस्नातः ।... LXIV, 2. जलान्तराभावे सप्त पञ्च चतुरस्त्रीन्वा मृत्पिण्डान्कूपादुद्धृत्य जलं चोद्धृत्य परकीयेष्वपि स्नायात् ।... 4. आतुरो ज्वराद्यभिभूतः ॥

न संध्ययोः। ८। प्रातःस्नानशीलोऽरुणताम्रां प्राचीमालोक्य स्नायात्। ९। स्नातः शिरो नावधुनेत्। १०। नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत्। ११। न तैलवत्स्पृशेत्। १२। नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं वसनं बिभृयात्। १३। स्नातः सोष्णीषो धौतवाससी बिभृयात्। १४। न म्लेच्छान्त्यजपतितैः सह संभाषणं कुर्यात्। १५। स्नायात्प्रस्रवणदेवखातसरोवरेषु। १६। उद्धृताद्भूमिष्ठमुदकं पुण्यं स्थावरात्प्रस्रवत्तस्मान्नादेयं तस्मादपि साधुपरिगृहीतं सर्वत एव गाङ्गम्। १७। मृत्तोयैः कृतमलापकर्षोऽप्सु निमज्ज्योपविश्यापो हि ष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति चतसृभिरिदमापः प्रवहतेति च तीर्थमभिमन्त्रयेत्। १८। ततोऽप्सु निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत्। १९। तद्विष्णोः

9 T. om. V^{1-3}. ॰स्नानशीलो ऽरुणा॰ V^{4}; स्नानशीलो from the C. ॰स्नात्यरुणविकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य $C^{1,2}$. 17. प्रस्रवणं $C^{1,2}$. 18. निमज्यापो $C^{1,2}$; निमस्पृश्योपो v. प्रवहत इति चतुर्थम् V^{1-3} $C^{1,2}$.

9. प्रातः स्नानशीलः स्नायात्। अनेनारुणोदयात्प्राक्स्नानं निषिद्धम्।... 10. स्नानानन्तरं शिरःस्थितान्केशान्... न कम्पयेत्।... 11. हस्तेन वस्त्रेण वाङ्गशोधनं न कुर्यात्।... 14... उष्णीषं जलापसारणाय शिरोवेष्टनं तेन सहितः। तथागाढबन्धनं शिरसि वेष्टयेत्।...धौते स्वयमेव... 15. स्नानोत्तरं निषेधमाह।... 17.... साधुभिर्वसिष्ठादिभिः परिगृहीतम्। नदीसंबन्धि। यथा वसिष्ठप्राची विश्वामित्रप्राचीत्यादि।... 18... निमज्य तीरे उपविश्य आपो हि ष्ठेत्याद्यष्टभिर्मन्त्रैस्तीर्थमभिमन्त्रयेत्। निमज्योपस्पृशेदिति पाठे निमज्जनानन्तरमाचम्य तीर्थमभिमन्त्रयेत्॥

परमं पदमिति वा । २० । द्रुपदां सावित्रीं वा । २१ । युञ्जते मन इत्यनुवाकं वा । २२ । पुरुषसूक्तं वा । २३ । स्नातश्चार्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्यात् । २४ । परिवर्तितवासाश्चेत्तीर्थमुत्तीर्य । २५ । अकृत्वा देवपितृतर्पणं स्नानशाटीं न पीडयेत् । २६ । स्नात्वाचम्य विधिवदुपस्पृशेत् । २७ । पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं पुरुषाय पुष्पाणि दद्यात् । २८ । उदकाञ्जलिं पश्चात् । २९ । आदावेव दिव्येन तीर्थेन देवतानां कुर्यात् । ३० । तदनन्तरं पित्र्येण पितॄणाम् । ३१ । तत्रादौ स्ववंश्यानां तर्पणं कुर्यात् । ३२ । ततः संबन्धिबान्धवानाम् । ३३ । ततः सुहृदाम् । ३४ । एवं नित्यस्नायी स्यात् । ३५ । स्नातश्च पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् । ३६ । विशेषतः

---

26. स्नानवस्त्रादि $C^{1,2}$v. 29, 30 T. om. V^{1-4}. 33. संबन्धिनां बान्धवानाम् V^4.

20... त्रिरित्यनुवर्तते ॥ 21. द्रुपदादिवेन्मुमुचान इति यजुर्वेदप्रसिद्धा । तां वा त्रिर्जपेत् ।... 25. यस्तु स्नात्वा जले स्थातुमशक्तः शुष्कं वासः परिधत्ते स तीर्थाद्बहिरागत्य स्थल एव स्नानाङ्गं तर्पणं कुर्यात् ।... 26. परिवर्तितवासा अपि देवपितृतर्पणात्प्राक् स्नानवस्त्रं न निष्पीडयेत् ।... 27. वस्त्रनिष्पीडनान्तस्नानविध्यानन्तर्यं द्विराचमनस्य गमयितुम्... 28... षोडश पुष्पाणि ।... 32... पितृमातृमातामहांस्तदनन्तरं... पितृव्यभ्रातृमातुलादींस्तर्पयेत् ।... 33. संबन्धिनो भागिनेयश्वशुरश्यालादयः । बान्धवाः पैतृष्वस्रेयमातृष्वस्रेयमातुलादयः ।... 35. उक्तेन विधिना प्रत्यहं स्नायात् ।... 36... पवित्राणि... अनियतसंख्यानि जपेत् ॥

सावित्रीम् । ३७ । पुरुषसूक्तं च । ३८ । नैताभ्यामधिकमस्ति । ३९ ।

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिबोधिते ॥ ४० ॥
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।
अम्भात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यंत इति धारणा ॥ ४१ ॥
याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति ।
नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो नराः ॥४२॥ ६४ ॥

अथातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तो देवतार्चायां स्थले वा भगवन्तमनादिनिधनं वासुदेवमभ्यर्चयेत् । १ । अश्विनोः प्राणस्तौ त इति जीवादानं दत्त्वा युञ्जते मन इत्यनुवाकेनावाहनं कृत्वा जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नमस्कारं कुर्यात् । २ । आपो हि ष्ठेति

37. सावित्रीं त्ववश्यं जपेत् । V^{1-3} $C^{1,2}$; see the C. 40. ०बोधिते ॥ V^4 N.; ०नोचिते V^{1-3}; ०नोदिते $C^{1,2}$v; चोदिते Ap. 41. स्नातस्य जलमात्रेण नश्यते $C^{1,2}$. LXV, 2. अश्विनोः प्राणैस्त्वोत V^4; अश्विनौ प्राणिस्त्वौत V^{1-3}; अश्विनैः प्राणैस्त्वेते $C^{1,2}$; अश्विनोः प्राणैः सौत v; see Kâṭhaka XI, 7. My reading is conjectural. After इति V^{1-3} $C^{1,2}$ insert, काचकीय(कीचकीय)-मन्त्रेणाष्टव्यजीवस्य भगवतो; see the C. जीवोविनिवीवादानं V^{1-3}.

37. पूर्वोक्तसंख्यापेक्षयाधिकसंख्यया गायत्रीं जपेत् ।... 41... उद्धृतेनानुद्धृतेन वा तीर्थातीर्थसाधारणेन ।... LXV, 2... इति काचकीयमन्त्रेण चेष्टव्यजीवस्य भगवतो जीवो विनयिता साक्षीति स्मरणात् ।

तिसृभिरर्घ्यं निवेदयेत्। ३। हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः पाद्यम्। ४। शं न आपो धन्वन्या इत्याचमनीयम्। ५। इदमापः प्रवहतेति स्नानीयम्। ६। रथेष्वक्षेषु वृषभराजा इत्यनुलेपनालंकारौ। ७। युवा सुवासा इति वासः। ८। पुष्पावतीरिति पुष्पम्। ९। धूरसि धूर्वेति धूपम्। १०। तेजोऽसि शुक्रमिति दीपम्। ११। दधिक्राव्ण इति मधुपर्कम्। १२। हिरण्यगर्भ इत्यष्टाभिर्नैवेद्यम्। १३।

चामरं व्यजनं मात्रां छत्त्रं पानासने तथा।
सावित्रेणैव तत्सर्वं देवाय विनिवेदयेत्॥ १४।
एवमभ्यर्च्य च जपेत्सूक्तं वै पौरुषं ततः।
तेनैव जुहुयादाज्यं य इच्छेच्छाश्वतं पदम्॥ १५॥ ६५॥

---

5. शन्न $C^{1,2}$v. धनुन्या V^{1-4} N. See Ath. V. I, 6, 4. 7. रथेखर्च्चेषु V^{1-4} $C^{1,2}$ N.; ॰खच्चेषु v. See Taitt. Brâhm. II, 7, 7, 2. 10. धूर्व इति V^{1-4}v; धूपमिति $C^{1,2}$. See the C. and Vâjas. Saṁh. I, 8.

---

5. शन्न आपो धनुन्या इति काठशाखीययैकर्चा... 6. इदमापः प्रवहतेत्येकयर्चा... 7. रथेखर्च्चेष्विति काठशाखीयैश्चतुर्भिस्तु... 8. युवा सुवासा इत्येकयर्चा... 9. पुष्पावतीः प्रसूवतीरिति तैत्तिरीयर्चा पुष्पम्॥ 10. धूरसि धूर्व धूर्वन्तमिति तैत्तिरीययजुषा धूपम्॥ 11. तेजोऽसि शुक्रमिति काठशाखीययैकर्चा दीपम्॥ 12. दधिक्राव्णो अकारिषमित्येकयर्चा... 13. हिरण्यगर्भः समवर्ततेत्यारभ्य यश्चिदापो महिनेत्यन्ताभिरष्टाभिर्ऋग्भिर्नैवेद्यम्... 14.... मात्रा आदर्शः।... यानं शिविकादि। आसनं सिंहासनादि।... एतानि सावित्रेण गायत्र्या देवाय भगवते विनिवेदयेत्।

न नक्तं गृहीतेनोदकेन देवपितृकर्म कुर्यात् । १ । चन्दनमृगमददारुकर्पूरकुङ्कुमजातीफलवर्जमनुलेपनं न दद्यात् । २ । न वासो नीलीरक्तम् । ३ । न मणिसुवर्णयोः प्रतिरूपमलंकरणम् । ४ । नोग्रगन्धि । ५ । नागन्धि । ६ । न कण्टकिजम् । ७ । कण्टकिजमपि शुक्लं सुगन्धिकं तु दद्यात् । ८ । रक्तमपि कुङ्कुमं जलजं च दद्यात् । ९ । न धूपार्थे जीवजातम् । १० । न घृततैलं विना किं च न दीपार्थे । ११ । नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे । १२ । न भक्ष्ये अप्यजामहिषीक्षीरे । १३ । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च । १४ ।

प्रयतश्च शुचिर्भूत्वा सर्वमेव निवेदयेत् ।
तन्मनाः सुमना भूत्वा त्वराक्रोधविवर्जितः ॥ १५ ॥ ६६ ॥

अथाग्निं परिसमूह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य परिषिच्य सर्वतः पाकादग्रमुद्धृत्य जुहुयात् । १ । वासुदेवाय संक-

---

LXVI, 1. गृहीतोदकेन V[1]. See LXXIX, 1. 6 om. v; C[1,2] place it before 5. See LXXXI, 5. 8. तु om. C[1,2].

LXVI, 1. उक्तोपचारद्रव्यविवेचनं षट्षष्टितमेन कर्तुम्... 2. दारु सुगन्धिर्देवदारुः ।... 4. कृत्रिममणिसुवर्णादिनिर्मितमलंकारं न दद्यात् ।... 5. उग्रो घ्राणग्लानिकरो गन्धो यस्येति तत् । धत्तूरादि ॥ 7. कण्टकिवृक्षोद्भवं कण्टकारिकादि ।... 9... रक्तोत्पलम्... 10. प्राण्यङ्गं नखशृङ्गादि धूपत्वे न देयम् ।... LXVII, 1... परिषिच्य परितो दर्भानभितोऽभिषिच्य ।... अग्रमष्टाचत्वारिंशद्ग्रासपरिमितम्...

र्षणाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय सत्यायाच्युताय वासुदेवाय । २ । अथाग्नये[1] सोमाय[2] मित्राय[3] वरुणाय[4] इन्द्राय[5] इन्द्राग्निभ्याम्[6] विश्वेभ्यो देवेभ्यः[7] प्रजापतये[8] अनुमत्यै[9] धन्वन्तरये[10] वास्तोष्पतये[11] अग्नये स्विष्टकृते च[12] । ३ । ततोऽन्नशेषेण बलिमुपहरेत् । ४ । तक्षोपतक्षाभ्याम् । ५ । अभितः पूर्वेणाग्निम् । ६ । अम्बा नामासीति[1] दुला नामासीति[2] नितत्नी नामासीति[3] चुपुणीका नामासीति[4] सर्वासाम् । ७ । नन्दिनि[1] सुभगे[2] सुमङ्गलि[3] भद्रंकरीति[4] स्रक्तिष्वभिप्रदक्षिणम् । ८ । स्थुणायां ध्रुवायां श्रियै हिरण्यकेश्यै वनस्पतिभ्यश्च । ९ ।

LVII, 3. C[1,2]v omit the figures in 3, 7, 8, 14. 5. भक्षोपभक्षाभ्याम् । V[1-4]v ; भक्ष्योपभक्ष्याभ्याम् । C[1,2]; भक्षमोदनादिः । उपभक्ष्यं शाकादिः । N.; तक्षोपतक्षाभ्याम् Kâṭh. Gṛihyas. 6. पूर्वेणाग्नेः । C[1,2]. 7. अम्बा (अवा), त्वला, नितन्ती (नितन्नी), क्षिप्रणिका V[1-4] C[1,2]; अधो, सुप्रताका, अखत्पती v. See Kâṭh. Gṛihyas., and Kâṭhaka XL, 4; Taitt. Saṁh. IV, 4, 5, 1. 8. भद्रकालीति V[1-4] C[1,2]. स्रक्तिष्व॰ C[1,2]. 9. वनस्पतिभ्यः । C[1,2]; ॰भ्य । v.

3. काठशाखानुसारेण वैश्वदेवमाह ।... अग्न्यादिभ्यो द्वादशाहुतीर्जुहुयात् ।... 6. उभयस्यां दिशि अभितः अग्नेः पूर्वं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रथमं पूर्वोत्तरकोणे । (Devapâla, Kâṭhakagṛihyabhâshya). 7. अम्बा नामासीति सप्त । पूर्वेणाग्निमित्यनुषज्यते (Kâṭh. Gṛihyas. and Dev.). 8. अभिदक्षिणं प्रदक्षिणं यथा भवति पूर्वदक्षिणकोणादारभ्य । (Dev.) 9. ध्रुवा गृहाधारभूता स्थूणा सकार्यान्तम्भस्तस्यां श्रिय इति द्वाभ्याम् । हिरण्यकेशीति श्रीविशेषणम् ॥

धर्माधर्मयोर्द्वारे मृत्यवे च। १०। उदधाने वरुणाय। ११। विष्णव इत्युलूखले। १२। मरुद्भ्य इति दृषदि। १३। उपरि शरणे वैश्रवणाय राज्ञे भूतेभ्यश्च। १४। इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इति पूर्वार्धे। १५। यमाय यमपुरुषेभ्य इति दक्षिणार्धे। १६। वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति पश्चार्धे। १७। सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तरार्धे। १८। ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये। १९। उर्ध्वमाकाशाय। २०। दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति स्थण्डिले। २१। नक्तंचरेभ्य इति नक्तम्। २२। ततो दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै स्वनामगोत्राभ्यां च पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्। २३। पिण्डानां चानुलेपनपुष्पधूपनैवेद्यादि दद्यात्। २४। उदककलशमुपनिधाय स्वस्त्ययनं वाचयेत्। २५। श्वकाकश्वपचानां भुवि निर्वपेत्। २६।

11. उदपाने। C[1,2]v.

10. धर्मादिद्वाभ्यां गृहद्वारे। धर्माधर्मयोर्मिलितयोर्देवतात्वमग्नीषोमीयवत्॥ 12. विष्णवे नम इति... (Dev.) 14. शरणं गृहं तदुपरि अट्टालिकायां वैश्रवणायेति द्वाभ्याम्। 15. शरण इत्यनुवर्तते।... 22. रात्रौ वैश्वदेवे क्रियमाणे नक्तंचरेभ्य इत्येकम्। 23... चकारादस्वादिरूपस्वधाकाराभ्यां च पिण्डदानं कार्यम्...। 25. स्वस्तित्वं ब्रवीति यं कंचिद्ब्राह्मणं वाचयेत्। तं ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः॥

भिक्षां च दद्यात्। २७। अतिथिपूजने च परं फलमधितिष्ठेत्। २८। सायमतिथिं प्राप्तं प्रयत्नेनार्चयेत्। २९। अनाशितमतिथिं गृहे न वासयेत्। ३०। यथा वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुर्यथा स्त्रीणां भर्ता तथा गृहस्थस्यातिथिः। ३१। तत्पूजायां स्वर्गमाप्नोति। ३२।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते।
तस्मात्सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति ॥ ३३ ॥
एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ३४ ॥
नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा।
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ ३५ ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमागतः।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥ ३६ ॥
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ।
भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥ ३७ ॥

30—33 T. and C. om. V[4]; but 34 is numbered as such. 34. अनित्या हि स्थितिर्य॰ C[1,2]. 36. पूजयेत् ॥ C[1,2]v.

---

27. भिक्षां ग्रासमात्राम्।... 29. सायं वैश्वदेवान्ते।... 35. एकग्रामेभवा एकग्रामिणस्तादृशं विप्रम्।... पूर्वपरिचयो विद्यते येनासौ सांगतिकः। तं च।... 37... भृत्यः... सह भोजनीयौ न त्वतिथिधर्मेणार्चनीयौ। अब्राह्मणस्यातिथित्वाभावात्।...

इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान्।
प्रकृतान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ॥ ३८ ॥
स्ववासिनीं कुमारीं च रोगिणीं गुर्विणीं तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान्भोजयेदविचारयन् ॥ ३९ ॥
अदत्त्वा यस्तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ ४० ॥
भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दंपती ॥ ४१ ।
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भृत्यान्गृह्यांश्च देवताः।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ४२ ॥
अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥ ४३ ॥
स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा।
न चाप्नोति गृही लोकान्यथा त्वतिथिपूजनात् ॥ ४४ ॥

---

38. इतराण्यपि C[1,2]. 39. सुवासिनीं C[1,2]v. See the C. and M. III, 114. 40. Manu has तु य 41. भृत्येषु स्वेषु C[1,2].

---

38. इतरान्मूर्धावसिक्तादीन्। सखिसंबन्धिनश्च।... 39. ऊढा पितृगृहस्था कन्या स्ववासिनी। सुवासिनीति पाठे... 41. विप्रा अतिथयश्चकारादतिथिवदागता अभ्यागताः क्षत्रियाश्च। स्वाः सखिसंबन्धिबान्धवाः। भृत्या भरणीया मातापित्रादयः।... चकाराद्दासीदासाः।... 42. गृह्या देवताः श्र्यादयः। चकाराच्छूनाकादयः।...

सायंप्रातस्त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
अन्नं चैव यथाशक्त्या सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ४५ ॥
प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सदीपकम् ।
प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥ ४६ ॥ ६७ ॥

चन्द्रार्कोपरागे नाश्नीयात् । १ । स्नात्वा मुक्तयोरश्नीयात् । २ । अमुक्तयोरस्तंगतयोः स्नात्वा दृष्ट्वा चापरेऽह्नि । ३ । न गोब्राह्मणोपरागेऽश्नीयात् । ४ । न राज्ञो व्यसने । ५ । प्रवसिताग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं हुतं मन्येत तदाश्नीयात् । ६ । यदा हुतं मन्येत वैश्वदेवमपि । ७ । पर्वणि च यदा हुतं मन्येत पर्व । ८ । नाश्नीयाज्जाजीर्णे । ९ । नार्धरात्रे । १० । न मध्याह्ने । ११ । न संध्ययोः । १२ । नार्द्रवासाः । १३ । नैकवासाः । १४ । न नग्नः । १५ । नोदके । १६ । नोत्कुटकः । १७ ।

LXVIII, 3. ॰गतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा $C^{1,2}$v. 5. राज्ञो V^{4}. N. राजाव्यसने V^{1-3}; राजव्यसने $C^{1,2}$v Ap. 8. पर्व om. V^{4}. 16. न जलस्थः । $C^{1,2}$. from the C. 17. नोत्कुटुकः । $C^{1,2}$.

45... विधिपूर्वकं मधुपर्कविधिना ।... 46... पादयोः प्रक्षालनपूर्वकं घृतादिनाभ्यञ्जनम् । दीपो विवासोद्योताय ।...एषां प्रत्येकं दानेन... LXVIII, 3...अपरेऽह्नि... उदितौ दृष्ट्वा... अश्नीयात् ।... 4...तद्दिने नाश्नीयात् ।... 9. अजीर्णे धूमोद्गारे ।... 15. नग्नो दशविधः प्रागुक्तः ॥ 16. जलस्थो नौकास्थो वा... 17. उत्कुटक ऊर्ध्वजानुः ॥

न भिन्नासनगतः। १८। न च शयनगतः। १९। न भिन्नभाजने। २०। नोत्सङ्गे। २१। न भुवि। २२। न पाणौ। २३। लवणं च यच्च दद्यात्तन्नाश्नीयात्। २४। न बालकान्निर्भर्त्सयेत्। २५। नैको मृष्टम्। २६। नोद्धृतस्नेहम्। २७। न दिवा धानाः। २८। न रात्रौ तिलसंबन्धम्। २९। न दधिसक्तून्। ३०। न कोविदारवटपिप्पलशाणशाकम्। ३१। नादत्त्वा। ३२। नाहुत्वा। ३३। नानार्द्रपादः। ३४। नानार्द्रकरमुखश्च। ३५। नोच्छिष्टश्च घृतमादद्यात्। ३६। न चन्द्रार्कतारका निरीक्षेत। ३७। न मूर्धानं स्पृशेत्। ३८। न ब्रह्म कीर्तयेत्। ३९। प्राङ्मुखोऽश्नीयात्। ४०। दक्षिणामुखो वा। ४१। अभिपूज्यान्नम्। ४२। सुमनाः स्रग्व्यनुलिप्तश्च। ४३। न निःशेषकृत्स्यात्। ४४। अन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपललमोदकेभ्यः। ४५।

---

26. मिष्टम् C[1,2]. 29. तिलसंयुक्तम् C[1,2]. 34. नार्द्र° V[1]. 43. °लिप्तः। C[1,2].

---

23. पाणौ पाणितले ॥ 25. स्वपङ्क्तौ भुञ्जानान्बालकान्... 29. तिलैः संबन्धो यस्य तद्रात्रौ।... 30. रात्रौ... 32. यद्देवद्विजातिभ्यो न दद्यात्तन्न भक्षयेत्।... 37. उच्छिष्टश्चन्द्रादीन्न पश्येत्।... 38. उच्छिष्टो मस्तकं न स्पृशेत्।... 39. उच्छिष्टो वेदं नोच्चारयेत्।... 44. परिविष्टमन्नं निःशेषं नाद्यात्।... 45. सर्पिर्घृतम्।...

20

नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नाकाशे न तथोत्थितः।
बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन्बहवस्तथा ॥ ४६ ॥
शून्यालये वह्निगृहे देवागारे कथं च न।
पिबेन्नाञ्जलिना तोयं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥ ४७ ॥
न तृतीयमथाश्नीयान्न चापथ्यं कथं च न।
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥ ४८ ॥
न भावदुष्टमश्नीयान्न भाण्डे भावदूषिते।
शयानः प्रौढपादश्च हत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥ ४९ ॥ ६८ ॥

नाष्टमीचतुर्दशीपञ्चदशीषु स्त्रियमुपेयात् । १ । न श्राद्धं भुक्त्वा । २ । न दत्त्वा । ३ । नोपनिमन्त्रितः श्राद्धे । ४ । न व्रती । ५ । न दीक्षितः । ६ । न देवायतनश्मशा-

---

47. शून्यागारे C[1,2]v. LXIX, 2. न स्नात्वा भुक्त्वा । v. 3. न श्राद्धं दत्त्वा C[1,2]; श्राद्धं from the C. 5. न स्नात्वा । न ऊत्वा । न व्रती । नोपोष्य भुक्त्वा वा । C[1,2]. The last clause is from the C.

46... बहूनामिति बहुषु साभिलाषं प्रेक्षमाणेषु नाश्नीयात्। 47. शून्यं निर्जनं यदालयं गृहं तत्र। वह्नीनां गार्हपत्यादीनां गृहे शाला-याम् ।... 48... कालद्वयातिरिक्ते तृतीये काले नाश्नीयात् ।... 49. यस्मिन्दृष्टे विचिकित्सा भवति तद्भावदुष्टम्...पीयूषादि... । तच्च जातिदुष्टादेरुपलक्षणम् '... सप्तविधमभोज्यम् । भावेन चित्तवृत्त्या दूषिते म्लेच्छादिभाण्डसदृशे भाण्डे दुर्ग्राह्यणादिभोजनदुष्टे च ।...शयानो भूमावपि तिर्यग्भूतः । शयनगतस्य प्रागेव निषेधात् ।... LXIX, 3. श्राद्धकरणा-नन्तरम् ॥ 5. व्रतं श्राद्धदिनपर्वद्वादशनमेकादश्यादिकं च तद्वान् ।...

नशून्यालयेषु । ७ । न वृक्षमूलेषु । ८ । न दिवा । ९ । न संध्ययोः । १० । न मलिनाम् । ११ । न मलिनः । १२ । नाभ्यक्ताम् । १३ । नाभ्यक्तः । १४ । न रोगार्ताम् । १५ । न रोगार्तः । १६ ।

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।
नोपेयाद्गुर्विणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ १७ ॥ ६९ ॥

नार्द्रपादः सुप्यात् । १ । नोत्तरापरशिराः । २ । न नग्नः । ३ । नार्द्रवंशे । ४ । नाकाशे । ५ । न पालाशे शयने । ६ । न पञ्चदारुकृते । ७ । न गजभग्नकृते । ८ । न विद्युद्दग्धकृते । ९ । न भिन्ने । १० । नाग्निप्लुष्टे । ११ । न घटासिक्तद्रुमजे । १२ । न श्मशानशून्यालयदेवता-

---

LXX, 1. स्वप्यात् । $C^{1,2}$v Ap. 2. नोत्तरापरवाक्शीराः । $C^{1,2}$. 4. नानुवंशम् । V^{1-4} Ap.; वंशो मेढो तद्दैर्घ्यमनु N.; नार्द्रवंशम् v. 6. पलाशशयने $C^{1,2}$v. 11. °व्युष्टे $C^{1,2}$; °मुष्टे v.

8... बहुवचनाद्गुल्मलतादिग्रहणम् । 11. न मलिनाङ्गवस्त्राम् ।... रजस्वलोपलक्षणमिदम् ।... LXX, 2... प्राग्दक्षिणयोरभ्यनुज्ञानमनेन । प्राग्दक्षिणशिराः स्वप्यान्नोदक्प्रत्यक्शिराः कचिदिति स्मरणात् ।... 8. गजेन भग्नस्य तरोः काष्ठेन कृते ॥ 9. विद्युता दग्धस्य तरोः काष्ठेन कृते ॥ 10 .. न शीर्णखट्वायामिति पैठीनसीयात् ॥ 11. विद्युद्भिन्ने नाप्यग्निना दग्धे ॥ 12. घटैः या सर्वदा सिक्तास्य तरोः काष्ठेन कृते ॥

यतनेषु । १३ । न चपलमध्ये । १४ । न नारीमध्ये । १५ । न धान्यगोगुरुहुताशनसुराणामुपरि । १६ ।
नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात्संध्ययोर्न च भस्मनि।
देशे न चाशुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके ॥ १७ ॥ ७० ॥

———

अथ न कं च नावमन्येत । १ । न च हीनाधिकाङ्गान्मूर्खान्धनहीनानवहसेत् । २ । न हीनान्सेवेत । ३ । स्वाध्यायविरोधि कर्म नाचरेत् । ४ । वयोऽनुरूपं वेषं कुर्यात् । ५ । श्रुतस्याभिजनस्य धनस्य देशस्य च । ६ । नोद्धतः । ७ । नित्यं शास्त्राद्यवेक्षी स्यात् । ८ । सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् । ९ । न नास्तीत्यभिभाषेत । १० । न निर्गन्धोग्रगन्धि रक्तं च माल्यं बिभृयात् । ११ । बिभृयाज्जलजं रक्तमपि । १२ । यष्टिं च

---

17. स्वप्यात् C[1,2]v. LXXI, 2. हीनाङ्गाधिका॰ C[1,2]v. 5. वेशं V[1-3] C[1,2]v.

---

14. चपलो दुर्व्यसनी हस्तपादादिविक्षेप्ता ॥ 16... गवादिशब्देन तच्छाला उच्यन्ते । धान्यवत्सान्नात्तदुपरि शयनासंभवात् ।... 17. उच्छिष्ट ऊर्ध्वाधरोच्छिष्टवान् ।... अशुचौ मूत्रविष्ठाद्युपहते देशे ।... LXXI, 1. कं च न सममुत्कृष्टमपकृष्टं वा... 4. स्वाध्यायो वेदाध्ययनाध्यापनक्रियाः ।... 8. शास्यते धर्मो यैस्तानि स्मृतिमीमांसादीनि । आदिशब्दादनवद्यारोग्यादिप्रतिपादकानि ।... 10. गृहेन्धनाद्यभावेऽपि नास्तिशब्दं नोच्चारयेत् । किंतु पूर्णमिति ब्रूयात् ॥

वैणवीम् । १३ । कमण्डलुं च सोदकम् । १४ । कार्पा-
समुपवीतम् । १५ । रौक्मे च कुण्डले । १६ । नादित्य-
मुद्यन्तमीक्षेत । १७ । नास्तं यान्तम् । १८ । न वाससा
तिरोहितम् । १९ । न चादर्शजलमध्यगतम् । २० । न
मध्याह्ने । २१ । न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् । २२ । न तैलो-
दकयोः स्वां छायाम् । २३ । न मलवत्यादर्शे । २४ । न
पत्नीं भोजनसमये । २५ । न स्त्रियं नग्नाम् । २६ । न
कं च न मेहमानम् । २७ । न चालानभ्रष्टकुञ्जरम्
। २८ । न च विषमस्थो वृषादियुद्धम् । २९ । नोन्मत्तम्
। ३० । न मत्तम् । ३१ । नामेध्यमग्नौ प्रक्षिपेत् । ३२ ।
नासृक् । ३३ । न विषम् । ३४ । अंभस्यपि । ३५ ।
नाग्निं लङ्घयेत् । ३६ । न पादौ प्रतापयेत् । ३७ । न
कुशेषु परिमृज्यात् । ३८ । न कांस्यभाजने धावयेत्
। ३९ । न पादं पादेन । ४० । न भुवमालिखेत् । ४१ ।

---

23. स्वच्छायाम् । C[1,2]v. 30 om. C[1,2]. 31 om. v. Ap. quotes both Sûtras. 38. कुशैस्तेषु वा C[1,2].

---

19. वस्त्रान्तरितमपि ॥ 22... गुरुः श्रेयान् ॥ 25. स्वस्य पत्न्या वा भोजनकाले... 27. मूत्रपुरीषे कुर्वाणम्... 28. बन्धनच्युतं गजम् । चकाराद्व्याघ्रादींश्च ।... 29. विषमे जनसंमर्दादौ पलायनायोग्ये देशे स्थितो वृषगजमहिषादियुद्धम् ।... 32. अमेध्यं ष्ठीवनादि ।... 37. यथाविति शेषः ॥ 41. काष्ठादिभिः ॥

न लोष्टमर्दी स्यात् । ४२ । न तृणच्छेदी स्यात् । ४३ । न दन्तैर्नखलोमानि च्छिन्द्यात् । ४४ । द्यूतं वर्जयेत् । ४५ । बालातपसेवां च । ४६ । वस्त्रोपानहमाल्योपवीतान्यन्यधृतानि न धारयेत् । ४७ । न शूद्राय मतिं दद्यात् । ४८ । नोच्छिष्टहविषी । ४९ । न तिलान् । ५० । न चास्योपदिशेद्धर्मम् । ५१ । न व्रतम् । ५२ । न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरं च कण्डूयेत् । ५३ । न दधिसुमनसी प्रत्याचक्षीत । ५४ । नात्मनः स्रजमपकर्षेत् । ५५ । सुप्तं न प्रबोधयेत् । ५६ । न रक्तं विरागयेत् । ५७ । नोदक्यामभिभाषेत । ५८ । न म्लेच्छान्त्यजान् । ५९ । अग्निदेवब्राह्मणसंनिधौ दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् । ६० । न परक्षेत्रे चरन्तीं गामाचक्षीत । ६१ । न पिबन्तं

---

53. कण्डूयेत V^{1-3} $C^{1,2}$ Ap. 55. अपकर्षयेत् । V^{1-3} $C^{1,2}$v. 57 om. $C^{1,2}$v. 60. प्रदक्षिणं $C^{1,2}$.

---

42. करेण मृत्पिण्डमर्दनशीलो न स्यात् ।... 44... लोमानि श्मश्रादीनि ।... 46. बालातपः प्रातरातपः । संगवातप इत्यन्ये । शरदातप इत्यपरे ।... 49... शूद्रोऽत्र दासव्यतिरिक्तः ।... 52. व्रतं प्रायश्चित्तम् ।... 56. स्वापेक्षया विद्यादिभिरधिकं शयानं न प्रबोधयेत् ।... 57. आत्मन्यनुरक्तां वचभाषणादिभिर्न विरक्तां कुर्यात् ।... 60. अग्निः श्रौतः स्मार्तश्च । देवो विष्णवादिप्रतिमा ।... कण्ठप्रावृतादुत्तरीयाद्बहिः कुर्यात् ।... 61. परकीये यवादिक्षेत्रे निरुद्धं धान्यं भक्षयन्तीं परस्मै गां नाचक्षीत ।... 62. परशब्दोऽनुषज्यते । गोरन्ये पिबन्तं वत्सम् ...

वत्सकम् । ६२ । नोद्धतान्प्रहर्षयेत् । ६३ । न शूद्रराज्ये निवसेत् । ६४ । नाधार्मिकजनाकीर्णे । ६५ । न संवसेद्वैद्यहीने । ६६ । नोपसृष्टे । ६७ । न चिरं पर्वते । ६८ । न वृथाचेष्टां कुर्यात् । ६९ । न नृत्यगीते । ७० । नास्फोटनम् । ७१ । नाश्लीलं कीर्तयेत् । ७२ । नानृतम् । ७३ । नाप्रियम् । ७४ । न कं चिन्मर्मणि स्पृशेत् । ७५ । नात्मानमवजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः । ७६ । चिरं संध्योपासनं कुर्यात् । ७७ । न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत् । ७८ । अनिमित्ततः खानि न स्पृशेत् । ७९ । परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् । ८० । शास्यं शासनार्थं ताड़येत् । ८१ । तं च वेणुदलेन रज्ज्वा वा पृष्ठे । ८२ । देवब्राह्मणशास्त्रमहात्मनां परिवादं परिहरेत् । ८३ । धर्मविरुद्धौ चार्थ-

71 om. v. नास्फोटनं कार्यम् । C[1,2]. See the C. 75. किं C[1,2].
79. स्वानि खानि C[1,2]. 80. नोपयच्छेत् । V[4]. See M. IV, 164.
82. तन्वा C[1,2]; तर v; तं तु Ap.; तं शास्यमेव N.

63. उद्धतानुन्मार्गवर्तिनस्तदनुकूलाचरणेन नोत्साहयेत् ॥ 67. उपसृष्टो व्याध्यभिभूतः ।... 69... वृथाटनादिर्वृथाचेष्टा ॥ 71. दक्षिणांसारोपिते वामबाहौ दक्षिणपाणिना शब्दकरणमास्फोटनम् । न कार्यम् ।... 75. मर्माणि प्राणायतनानि...वक्ष्यमाणानि (XCVI, 89)। तत्र कं चिदपि न स्पृशेन्नाभिहन्यात् । मर्म दुश्चरितं न प्रकाशयेदित्यन्ये ॥ 77. दीर्घायुष्कामः... 78. सर्पा विषधरः ।... 80. परताडनार्थम्... 81. शास्यं शासनार्हं शिष्यपुत्रादिकम् ।... 83... महात्मनो ऋषयः ।...

कामौ। ८४। लोकविद्विष्टं च धर्ममपि। ८५। पर्वसु शान्तिहोमं कुर्यात्। ८६। न तृणमपि छिन्द्यात्। ८७। अलंकृतश्च तिष्ठेत्। ८८। एवमाचारसेवी स्यात्। ८९।

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यग्साधुभिश्च निषेवितम्।
तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥ ९० ॥
आचाराल्लभते चायुराचारादीप्सितां गतिम्।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचाराद्धन्त्यलक्षणम् ॥ ९१ ॥
सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति। ९२ ॥ ७१ ॥

दमयमेन तिष्ठेत्। १। दमश्चेन्द्रियाणां प्रकीर्तितः। २। दान्तस्यायं लोकः परश्च। ३। नादान्तस्य क्रिया का चित्समृध्यति। ४।

दमः पवित्रं परमं मङ्गल्यं परमं दमः।
दमेन सर्वमाप्नोति यत्किंचिन्मनसेच्छति ॥ ५ ॥

---

90. धर्चं V^4 N.; धर्म्मं V^{1-3}. See M. IV, 155.

85... लोकनिन्दितम्... 87. पर्वसु... 88. स्रक्चन्दनादिभिरलंकृतस्तिष्ठेत्।... LXXII, 1. दमोऽन्तःकरणनियमः। यमो बाह्येन्द्रियनियमः।... 2. अन्तःकरणनियमेन चक्षुरादीन्द्रियाणामपि नियमः प्रसिद्ध एव॥ 4. ऐहिकी पारलौकिकी वा क्रिया।...

दशार्धयुक्तेन रथेन यातो
मनोवशेनार्यपथानुवर्तिना ।
तं चेद्रथं नापहरन्ति वाजिन-
स्तथागतं नावजयन्ति शत्रवः ॥ ६ ॥
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७ ॥ ७२ ॥

अथ श्राद्धेसुः पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानामन्त्रयेत् । १ । द्वितीयेऽह्नि शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे कृष्णपक्षस्यापराह्णे विप्रान्सुस्नातान्स्वाचान्तान्यथाभूयो विद्याक्रमेण कुशोत्तरेष्वासनेषूपवेशयेत् । २ । द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पित्र्य उद-

---

LXXII, 6. याति C[1,2]; यृाते v. LXXIII, 3. पित्र्ये V[4] C[1,2].

---

6. दशार्धेन पञ्चभिरिन्द्रियलक्षणैर्वाजिभिर्युक्तेन पञ्चालक्षणेन रथेन मनोलक्षणसारथिना वशीकृतेन... यो याति । तं तथा वर्तमानं शत्रवः कामक्रोधादयो नावजयन्ति यदि तं रथं ते वाजिनः सारथिनानुगृहीता नापथे प्रवर्तयन्ति ।... 7... यं प्रविशन्त्यन्तरे प्रलीयन्ते । स एव शान्तिं तितिक्षामेति प्राप्नोति ।... नेतरः । कामकामी । काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलमस्य ॥ LXXIII, 2. तैलोद्वर्तनादिना सम्यक्स्नातान् ।... स्वाचान्तानिति नियमेनाचमनप्रतिनिधिनिरासः ।... यथाभूयो यथावयोबाहुल्यम् ।...

ङ्मुखान् । ३ । एकैकमुभयच वेति । ४ । आमश्राद्धेषु काम्येषु च प्रथमपञ्चकेनाग्निं हुत्वा । ५ । पशुश्राद्धेषु मध्यमपञ्चकेन । ६ । अमावास्यायामुत्तमपञ्चकेन । ७ । आग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टकासु च क्रमेणैव प्रथममध्यमोत्तमपञ्चकैः । ८ । अन्वष्टकासु च । ९ । ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितॄनावाहयेत् । १० । अपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्यां तिलैर्यातुधानानां विसर्जनं कृत्वा । ११ । एत पितरः सर्वांस्तानग्न आ मे यन्त्वेतद्वः पितर इत्यावाहनं कृत्वा कुशतिलमिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्यमृता वागिति यन्मे मातेति च पाद्यं निर्वर्त्य निवेद्यार्घ्यं कृत्वा नि.वेद्य च कुशतिलवस्त्रपुष्पालंकारधूपदीपैर्यथा-

---

LXXIII, 11. अपयान्त्वसुरा इति श्राद्धविघ्नकर्तॄन्यातुधानानपसार्य तिलैर् V1–3 C1,2. See the C., from which the second clause has crept in.

---

5. कृणुष्व पाजेति (to read इयमेवेति. See Kâṭhaka XXXIX, 10, and Kâṭh. Gṛihyas.) राक्षोघ्नं पञ्चदशर्चं सूक्तं काठके प्रसिद्धम् । तस्याद्येन पञ्चकेन... वैश्वदेविकपूजानन्तरं पित्रावाहनात्पूर्वमेवाग्निहोमः कार्यः ।... 10. काठकीयश्राद्धप्रयोगमाह । ततो होमानन्तरं वक्ष्यमाणरीत्या यातुधानानपसार्य ब्राह्मणान्पितॄनावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्यावाहयेति तैरनुज्ञातः पितॄनावाहयेत् ।... 11. उक्तहोमसमाप्त्यनन्तरमपयन्त्विति मन्त्रद्वयेन तिलैः श्राद्धविघ्नकर्तॄन्यातुधानानपसार्यावाहयेत् । मन्त्रावाहनादिक्रममाह ॥

शक्त्या विप्रान्समभ्यर्च्य घृतप्लुतमन्नमादायादित्या रुद्रा वसव इति वीक्ष्याग्नौ करवाणीत्युक्ता तच्च विप्रैः कुर्वित्युक्ते आहुतित्रयं दद्यात्। १२। ये मामकाः पितर एतद्वः पितरोऽयं यज्ञ इति च हविरनुमन्त्रणं कृत्वा यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषाद्रजतमयेष्वन्नं नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत्। १३। पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु। १४। तद्दत्सु ब्राह्मणेषु यन्मे प्रकामादहोरात्रैर्यद्वः

---

12. The Mantras in this and the following Sûtras appear to have been corrupted already in Nandapaṇḍita's time, and have been corrected with the aid of the Kâṭh. Gṛihyas. निवेद्य चानुलेपनं V^{4}; नि॰ चा॰ कृत्वा V^{1-3} $C^{1,2}$v. The clause चा॰ कृ॰ is not commented on by N., and not found in the Kâṭh. Gṛihyas. हतप्लुतमन्नम्॰ V^{1-3}; हतप्लुतमन्नम् $C^{1,2}$; घृत॰-आदाय om. v. उक्ता $C^{1,2}$; उक्तै V^{1}.

---

12. उक्तप्रतीकेन मन्त्रेणावाहनमुक्तप्रतीकाभ्यां मन्त्राभ्यां पाद्यमासादनादिभिरर्घ्यं संपाद्य निवेद्य गन्धा-(कुशा॰ ?) दिदीपान्तैर्यथोक्तप्रकारेण शक्त्या देवपितृब्राह्मणान्संपूज्य गृहीतमन्नमादित्येति मन्त्रेणावेक्ष्य एष्टोत्तरे लब्धे... सोमाय पितृमते स्वधा नमो यमायाङ्गिरसे स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति मन्त्रत्रयेणाहुतित्रयं जुहुयात्॥ 13. ये मामकाः... इति त्रिभिर्मन्त्रैरनुमन्त्र्य यथाभिलिखितेषु सौवर्णेषु दैवे राजतेषु पित्र्ये वा नम इति मन्त्रेण वैश्वदेविकयोर्ब्राह्मणयोः प्रथमं निवेदयेत्। तच्चोपवीतिना कार्यम्।... 14... ततश्चामुकशर्मणोऽस्मत्पित्रेऽमुकगोत्राय वसुरूपायेदमन्नं स्वधा नम इति वाक्यप्रयोगेणान्नं निवेदयेत्।... 15. तन्निवेदितमन्नमदत्सु भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु देवपितृब्राह्मणेषु...

क्रव्यादिति जपेत्। १५। इतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि चेति। १६। उच्छिष्टसंनिधौ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पृथिवी दर्विरक्षितेत्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यात्। १७। अन्तरीक्षं दर्विरक्षितेति द्वितीयं पितामहाय। १८। द्यौर्दर्विरक्षितेति तृतीयं प्रपितामहाय। १९। ये ऽत्र पितरः प्रेता इति वासो देयम्। २०। वीरान्नः पितरो धत्त इत्यन्नम्। २१। अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति दर्भमूले करावघर्षणम्। २२। ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन सोदकेन प्रदक्षिणं पिण्डानां विकिरणं कृत्वा अर्घपुष्पधूपालेपनान्नादिभक्ष्यभोज्यानि निवेदयेत्। २३। उदकपात्रं मधुघृततिलैः संयुक्तं च। २४। भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मा मे क्षेष्ठेत्यन्नं सतृणमभ्युक्ष्यान्नविकिरमुच्छिष्टाग्रतः कृत्वा तृप्ता भवन्तः संपन्नमिति पृष्ट्वोदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दत्त्वा ततः प्राङ्मुखेषु दत्त्वा

---

22. करघर्षणं C[1,2]. 23. विकरणं सेचनं ... च निवेदयेत्। C[1,2] 24. उदकपात्रं च C[1,2].

20... पिण्डोपरि वस्त्रं दद्यात॥ 22... पिण्डाधःस्थितदर्भमूले करलेपावघर्षणं कुर्यात्॥ 23... सोदकेन पिण्डशेषेण... विकिरणं सेचनं कृत्वार्घादीन्यत्र भोज्यान्तान्निवेदयेत्॥ 24... चकारादञ्जनाभ्यञ्जनादीनि।... 25... श्राद्धशेषमन्नं सतृणं कुशसहितं जलेनाभ्युक्ष्य तस्यान्नस्य

ततश्च सुप्रोक्षितमिति श्राद्धदेशं संप्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात्। २५। ततः प्राङ्मुखाग्रतो यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणाभिः समभ्यर्च्याभिरमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा तैरुक्तोऽभिरताः स्म इति देवाश्च पितरश्चेत्यभिजपेत्। २६। अक्षय्योदकं च नामगोत्राभ्यां दत्त्वा विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति प्राङ्मुखेभ्यस्ततः प्राञ्जलिरिदं तन्मनाः सुमना याचेत। २७।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति॥ २८॥

तथास्त्विति ब्रूयुः। २९।

अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कं च न॥ ३०॥

इत्येताभ्यामाशिषः प्रतिगृह्य। ३१।

ब्राह्मणोच्छिष्टाग्रतो विकिरणं कृत्वा... श्राद्धदेशं प्रोक्षेत्। इदं च सर्वं दर्भपाणिना कार्यम्॥ 26. रामः काकः (Dev., Kâṭhakagṛihya-bhâshya)... 27. यद्दत्तमन्नोदकादि तदक्षय्यमस्त्विति दैवे पित्र्ये च नामगोत्राभ्यामुदकं दत्त्वा विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे चोदकं दत्त्वा... आशिषो याचेत। ता एवाह॥ 28. नोऽस्माकं कुले दातारो दानशीलाः पुरुषा वेदाध्ययनाध्यापनाविच्छेदेन वर्धन्तां संततिश्च पुत्रपौत्रपरंपरा वर्धताम्।... देयं चान्नपानाद्यस्माकं कुले बहुलमस्त्विति याचेत॥ 29. ते च याचितास्तथास्त्विति प्रतिब्रूयुः॥ 31. इत्युक्ताभ्यां... उक्ताभ्यामुक्ता आशिषस्तथास्त्विति प्रतिवचनेन प्रतिगृह्य विप्रान्विसर्जयेत्॥

वाजे वाज इति ततो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
पूजयित्वा यथान्यायमनुव्रज्याभिवाद्य च ॥ ३२ ॥ ७३ ॥

अष्टकासु दैवपूर्वं शाकमांसापूपैः श्राद्धं कृत्वा न्वष्टकास्वष्टकावदह्नौ दैवपूर्वमेवं हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्ववद्ब्राह्मणान्भोजयित्वा दक्षिणाभिश्चाभ्यर्च्यानुव्रज्य विसर्जयेत् । १ । ततः कर्षूं कुर्यात् । २ । तन्मूले प्रागुदगग्न्युपसमाधानं कृत्वा पिण्डनिर्वपणम् । ३ । कर्षूचयमूले पुरुषाणां कर्षूचयमूले स्त्रीणाम् । ४ । पुरुषकर्षूचयं सान्नेनोदकेन पूरयेत् । ५ । स्त्रीकर्षूचयं सान्नेन पयसा । ६ । दध्ना मांसेन पयसा प्रत्येकं कर्षूचयम् । ७ । पूरयित्वा जपेदेतद्भवद्भ्यो भवतीभ्योऽस्तु चाक्षयम् । ८ ॥ ७४ ॥

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्या-

LXXIV, 1. कृत्वा om. $C^{1,2}$. कृत्वान्वष्टकावदह्नि कृत्वा दैवपूर्वं मात्रे v. 8. एतद्भवद्भ्यो om. $C^{1,2}$v. See the Kâṭh. Gṛihyas.

32... च्या सीमान्तमनुव्रज्य... LXXIV, 1... यथाक्रमं शाकमांसापूपैः।... यथोक्तविधिना श्राद्धं कृत्वा परेद्युरन्वष्टकास्वष्टकावद्यस्यामष्टकायां येन पशुकेन होमस्तेनैवान्वष्टकास्वपि होमः।... 8. एवं नवापि कर्षूस्तत्तद्द्रव्येण पूरयित्वा एतद्भवद्भ्य इत्यादि मन्त्रं जपेत् ॥

त्तेषां कुर्यात् । १ । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः । २ । पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् । ३ । यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् । ४ । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् । ५ । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् । ६ ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
मन्त्रोहेण यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥ ७ ॥ ७५ ॥

LXXV, 2. C[1,2] add कुर्यात्तेषां पिता कुर्यात् । From the C. 3. त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यात् । C[1,2]. From the C. 4. प्रपितामहात् C[1,2]. पूर्वं for परं v. 5, 6 om. v. 6. यस्य· पिण्डं om. V[1-3]. स्यात् om. V[4]. After 6, C[1,2] add the following Sûtra, यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् । S[ee] Sûtra 4.

LXXV, 3... पित्रादिषु त्रिषु जीवत्सु श्राद्धमेव न कुर्यात् ॥ 4. मृतपितृको जीवत्पितामहकश्च पितृपिण्डं दत्त्वा प्रपितामहतद्धपितामहाभ्यां पिण्डं दद्यात् ।... 6. से, जीवत्पितृप्रपितामहकः स पितामहपिण्डं दत्त्वा तद्धप्रपितामहतत्पितृभ्यः पिण्डं दद्यात् ।... 7... तत्र मातामहे जीवति तत्पितृणामेव ।... यथान्यायं प्रथमान्ते प्रथमान्तं द्वितीयान्ते द्वितीयान्तमित्यादि प्रकारेण मातामहशब्दस्योहेन कार्यम् ।... शेषाणां पितृव्यमातुलभ्रात्रादीनां श्राद्धममन्त्रकमेव पितृपदवन्मन्त्ररहितमेव कुर्यात् ।...

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ चेति । १ ।
एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ ७६ ॥

आदित्यसंक्रमणम् । १ । विषुवद्द्वयम् । २ । विशेषेणायनद्वयम् । ३ । व्यतीपातः । ४ । जन्मर्क्षम् । ५ । अभ्युदयश्च । ६ ।
एतांस्तु श्राद्धकालान्वै काम्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥ ७ ॥
संध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।
तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥ ८ ॥
राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।
गुणवत्सर्वकामीयं पितॄणामुपतिष्ठते ॥ ९ ॥ ७७ ॥

सततमादित्येऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । १ । सौभाग्यं चान्द्रे । २ । समरविजयं कौजे । ३ । सर्वान्का-

---

LXXVI, 1... व्रीहिपाकः शरत् । यवपाको वसन्तः ।... LXXVII, 5. आत्मनः पुत्रस्य भार्यायाश्च जन्मनक्षत्रम् ।... 6. अभ्युदयः पुत्रजन्मादिः ।... 6... तत्र दत्तं श्राद्धं पितॄणां यावच्चन्द्रतारकावस्थानमुपतिष्ठते कर्तुश्च सर्वगुणातिशयत्वसर्वकामसाधनं भवतीति ॥ LXXVIII, 1. आदित्यवारे श्राद्धं सार्वकालिकारोग्यहेतुः ॥ 2. चन्द्रवारे सौभाग्यं च प्रियत्वम् ॥

मान्बौधे । ४ । विद्यामभीष्टां जैवे । ५ । धनं शौक्रे । ६ । जीवितं शनैश्चरे । ७ । स्वर्गं कृत्तिकासु । ८ । अपत्यं रोहिणीषु । ९ । ब्रह्मवर्चस्यं सौम्ये । १० । कर्मसिद्धिं रौद्रे । ११ । भुवं पुनर्वसौ । १२ । पुष्टिं पुष्ये । १३ । श्रियं सार्पे । १४ । सर्वान्कामान्पैत्र्ये । १५ । सौभाग्यं भाग्ये । १६ । धनमार्यमणे । १७ । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हस्ते । १८ । रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे । १९ । वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ । २० । कनकं विशाखासु । २१ । मित्राणि मैत्रे । २२ । राज्यं शाक्रे । २३ । कृषिं मूले । २४ । समुद्रयानसिद्धिमाप्ये । २५ । सर्वान्कामान्वैश्वदेवे । २६ । श्रैष्ठ्यमभिजिति । २७ । सर्वान्कामाञ्छ्रवणे । २८ । लवणं वासवे । २९ । आरोग्यं वारुणे । ३० । कुप्यद्रव्यमाजे । ३१ । गृहमाहिर्बुध्न्ये । ३२ । गाः पौष्णे । ३३ । तुरङ्गमाश्विने । ३४ । जीवितं याम्ये । ३५ । गृहं सुरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि । ३६ । कन्यां वरदां द्वितीयायाम् । ३७ ।

LXXVIII, 5. जीवे $C^{1,2}$v. 10. ब्रह्मवर्चः v. 14. सर्पे $C^{1,2}$. 15. पैत्रे $C^{1,2}$. 25—53 om. v.

---

10. सौम्यं मृगशिरः । तस्मिन्ब्रह्मवर्चस्यं ब्रह्मतेजः । ओजो वा ॥ 11. कर्मणामैहिकानां सिद्धिः फलप्राप्तिः । शौर्यं वा । रौद्रमार्द्रा ॥ 14. सार्पमाश्लेषास्तत्र शोभाम्... 18. ज्ञातिषु सपिण्डेषु ज्ञातिश्रेष्ठत्वम् ॥ 29... लवणं लवणक्रियासिद्धिः ।... 37. वरदामभीष्टप्रदाम् । कन्यां जामातृंश्च ॥

सर्वान्कामांस्तृतीयायाम् । ३८ । पशूंश्चतुर्थ्याम् । ३९ । सुरूपान्सुतान् पञ्चम्याम् । ४० । द्यूतविजयं षष्ठ्याम् । ४१ । कृषिं सप्तम्याम् । ४२ । वाणिज्यमष्टम्याम् । ४३ । पशून्नवम्याम् । ४४ । वाजिनो दशम्याम् । ४५ । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रानेकादश्याम् । ४६ । कनकरजतं द्वादश्याम् । ४७ । सौभाग्यं त्रयोदश्याम् । ४८ । सर्वकामान्पञ्चदश्याम् । ४९ । शस्त्रहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी शस्ता । ५० । अपि पितृगीते गाथे भवतः । ५१ ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
प्रावृट्काले ऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ ५२ ॥
मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।
कार्त्तिकं सकलं मासं प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ ५३ ॥ ७८ ॥

अथ न नक्तं गृहीतेनोदकेन श्राद्धं कुर्यात् । १ ।

40, 41 T. and C. om. V[1-3]. 40. श्रियं पञ्चम्याम् । C[1,2].
LXXIX, 1—12 om. v.

---

42. कृषिं कृषिफलम् ॥ 43. वाणिज्यं क्रयविक्रयफलम् ॥ 53... कार्त्तिकं सकलं मासं... यः श्राद्धं दद्यात् । सोऽप्यस्मत्कुले जायेतेति कालान्तरमपि पितृभीष्टमुक्तम् ।... प्राचि छाया प्राक्छायं ।... प्राक्छाया चापराह्णे भवति । तथापि पितरो मधुपायसेन श्राद्धमिच्छन्ति ।...

कुशाभावे कुशस्थाने काशान्दूर्वां वा दद्यात्। २। वासोऽर्थे कार्पासोत्थं सूत्रम्। ३। दशां विवर्जयेद्यद्यप्यहतवस्त्रजा स्यात्। ४। उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजानि रक्तानि च पुष्पाणि। ५। शुक्लानि सुगन्धीनि कण्टकिजान्यपि जलजानि रक्तान्यपि दद्यात्। ६। वसां मेदं च दीपार्थे न दद्यात्। ७। घृतं तैलं वा दद्यात्। ८। जीवजं सर्वं धूपार्थे न दद्यात्। ९। मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्यात् ।१०। चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्यनुलेपनार्थे ।११। न प्रत्यक्षलवणं दद्यात्। १२। हस्ते न च घृतव्यञ्जनादि। १३। तैजसानि पात्राणि दद्यात्। १४। विशेषतो राजतानि। १५। खड्गकृतपक्षकृष्णाजिनतिलसिद्धार्थकाक्षतानि च पवित्राणि रक्षोघ्नानि च निदध्यात्। १६।

---

3. वास॑ । C[1,2]. 5. कण्टकितानि V[1–4]; कण्टकिजातानि C[1,2]; कण्टकिजानि Ap. See 6, and LXVI, 7, 8. Arrangement of the following sections in v: LXXX, 2—14; LXXXI, 3—15; LXXIX, 13—42; LXXX, 1 (excepting प्रीयन्ते); LXXX, 1, 15 – LXXXI, 23 (LXXXI, 3—15 being repeated). 16. चेति दद्यात्। C[1,2].

LXXIX, 3. वासोऽभावे तत्कार्ये कार्पाससंभवं सूत्रं देयम्।... 9. जीवजं नखशृङ्गादि।... 13...घ्यादिशब्दाद्दधिपायसादि च। हस्ते न देयं किंतु दर्व्यादिना।... 16...पार्थिवराजतताम्रपात्राणि... एतानि पवित्राणि। रक्षोघ्नानि वक्ष्यमाणानि।...

पिप्पलीमुकुन्दकभूस्तृणशिग्रुसर्षपसुरसासर्जकसुवर्चलकू-
ष्माण्डालाबुवार्ताकुपालक्योपोदकीतण्डुलीयककुसुम्भ-
पिण्डालुकमहिषीक्षीराणि वर्जयेत् । १७ । राजमाषम-
सूरपर्युषितकृतलवणानि च । १८ । कोपं परिहरेत्
। १९ । नास्रु पातयेत् । २० । न त्वरां कुर्यात् । २१ ।
घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि फल्गुपात्रा
णि च प्रशस्तानि । २२ । अत्र च श्लोको भवति । २३ ।
सौवर्णराजताभ्यां च खाड्गेनौदुम्बरेण च ।
दत्तमक्षय्यतां याति फल्गुपात्रेण चाप्यथ ॥ २४ ॥ ७९ ॥

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैः शाकैः श्यामाकैः
प्रियङ्गुभिर्नीवारैर्मुद्गैर्गोधूमैश्च मासं प्रीयन्ते । १ । द्वौ
मासौ मत्स्यमांसेन । २ । त्रीन्हारिणेन । ३ । चतुरश्चौ-
रभ्रेण । ४ । पञ्च शाकुनेन । ५ । षट्छागेन । ६ । सप्त
रौरवेण । ७ । अष्टौ पार्षतेन । ८ । नव गावयेन । ९ ।
दश माहिषेण । १० । एकादश तूपरेणाजेन । ११ ।

---

17. ०पालक्योपोटकी० C[1,2]. 24. खड्गेनौ० C[1,2]. LXXX, 11. एकादश कौर्मेण । C[1,2].

18...कृतं कृत्रिमं लवणम् ।...22: आदिशब्दाद्व्यञ्जनदधिपायसादि ।... 24. औदुम्बरं ताम्रम् ।... LXXX, 1. मत्स्याः सिंहतुण्डकादयः ।... 5. शकुनः पक्षी लावातित्तिरादिर्भक्ष्यः ॥

संवत्सरं गव्येन पयसा तद्विकारैर्वा । १२ । अत्र पितृगीता गाथा भवति । १३ ।

कालशाकं महाशल्कं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ।
विषाणवर्ज्या ये खङ्गास्तांस्तु भक्षामहे सदा ॥ १४ ॥ ८० ॥

नान्नमासनमारोपयेत् । १ । न पदा स्पृशेत् । २ । नावक्षुतं कुर्यात् । ३ । तिलैः सर्षपैर्वा यातुधानान्विसर्जयेत् । ४ । संवृते न श्राद्धं कुर्यात् । ५ । न रजस्वलां पश्येत् । ६ । न श्वानम् । ७ । न विड्वराहम् । ८ । न ग्रामकुक्कुटम् । ९ । प्रयत्नाच्छ्राद्धमजस्य दर्शयेत् । १० । अश्नीयुर्ब्राह्मणाश्च वाग्यताः । ११ । न वेष्टितशिरसः । १२ । न सोपानत्काः । १३ । न पीठोपहितपादाः । १४ । न हीनाङ्गाधिकाङ्गाः श्राद्धं पश्येयुः । १५ । न शूद्राः । १६ । न पतिताः । १७ । तत्कालं ब्राह्मणं ब्राह्मणानु-

---

14. वाध्रीणसस्य V^{1-4} $C^{1,2}$ N. See, however, M, III, 271; Y. I, 259; Apast. II, 17, 3; Gaut. XV, 15. खङ्गा चास्मयं तांस्तु भुंज्महे ॥ V^{1-4} N. LXXXI, 3–22 om. V^{1-3} $C^{1,2}$; but 23 is marked २३ in V^{1-3}, just as it is in V^4. 13. सोपानत्काः V^4; सापान v.

LXXXI, 6. कर्ता भोक्ता चोदक्यां न पश्येत् । .. 18. श्राद्धकाले समागतं ब्राह्मणं संन्यासिनं वा नियुक्ताश्चेदनुमन्येयुस्तदा तमपि भोजयेत् ॥

मतेन वा भिक्षुकं भोजयेत् ।१८। हविर्गुणान्न ब्राह्मणा ब्रूयुर्दात्रा पृष्टाः । १९ ।

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावद्भुञ्जन्ति वाग्यताः ।
तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २० ॥
सार्ववर्णिकमन्नाद्यं संनीयाप्लाव्य वारिणा ।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि ॥ २१ ॥
असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥ २२ ॥
उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।
दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २३ ॥ ८१ ॥

दैवे कर्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत । १ । प्रयत्नात्पित्र्ये परीक्षेत । २ । हीनाधिकाङ्गान्विवर्जयेत् । ३ । विकर्म-

---

18. पूजयेत् । V⁴. 22. रोगिणां कुलयोषिताम् । V⁴v. See N.'s gloss, which seems to be an erroneous interpretation of the reading त्यागिनां कुलयोषिताम्, which is found M. III, 245.

---

21. सार्ववर्णिकं सर्वजातीयमन्नमाद्यमब्दाच्छाकादिकमप्यादाय जलेनाप्लाव्य भुक्तवतामग्रे भुवि न पात्रे विकिरन्नपिण्डत्वेन पातयेत् ॥ 22. विकिरदेवता आह ।... योऽयमुक्तो विकिरो यच्च भोजनावशिष्टं विप्राणां तदुभयमनुपनीतानां कुलस्त्रीणां च त्यक्तानां भागधेयम् ।... LXXXII, 4. श्रुतिस्मृतिविरुद्धं कर्म विकर्म ।...

स्थांश्च । ४ । वैडालव्रतिकान् । ५ । वृथालिङ्गिनः । ६ । नक्षत्रजीविनः । ७ । देवलकांश्च । ८ । चिकित्सकान् । ९ । अनूढापुत्रान् । १० । तत्पुत्रान् । ११ । बहुयाजिनः । १२ । ग्रामयाजिनः । १३ । शूद्रयाजिनः । १४ । अयाज्ययाजिनः । १५ । व्रात्यान् । १६ । तद्याजिनः । १७ । पर्वकारान् । १८ । सूचकान् । १९ । भृतकाध्यापकान् । २० । भृतकाध्यापितान् । २१ । शूद्रान्नपुष्टान् । २२ । पतितसंसर्गान् । २३ । अनधीयानान् । २४ । संध्योपासनभ्रष्टान् । २५ । राजसेवकान् । २६ । नग्नान् । २७ । पित्रा विवदमानान् । २८ । पितृमातृगुर्वग्निस्वाध्यायत्यागिनश्चेति । २९ ।

ब्राह्मणापसदा ह्येते कथिताः पङ्क्तिदूषकाः ।
एतान्विवर्जयेद्यत्नाच्छ्राद्धकर्मणि पण्डितः ॥ ३० ॥ ८२ ॥

LXXXII, 25. संध्योपासनाननुस्थान् । C[1,2]. 28 om. C[1,2]; T. and C. om V[1-2]; विवदमानानपि । v. 30. विवर्जयेच्छेषा-च्छ्राद्ध॰ C[1,2]; विवर्जयेच्चापि श्राद्ध॰ v.

---

6. वृथा शास्त्रातिक्रमेण लिङ्गं संन्यास्याद्याश्रमचिह्नं येषां ते ।... 15. अयाज्याः पतितादयः ।... 16. संस्कारहीनान् ॥ 22. निरन्तरं शूद्रान्नभोजिनः ॥ 24. येऽधीतमपि वेदं प्रत्यहं नाधीयन्ते तान् ॥ 30. ब्राह्मणेभ्योऽपसदा बहिष्कृता अत एव पङ्क्तिदूषकाः कथिताः पूर्वर्षिभिः ।...

अथ पङ्क्तिपावनाः । १ । त्रिणाचिकेतः । २ । पञ्चाग्निः । ३ । ज्येष्ठसामगः । ४ । वेदपारगः । ५ । वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगः । ६ । पुराणेतिहासव्याकरणपारगः । ७ । धर्मशास्त्रस्याप्येकस्य पारगः । ८ । तीर्थपूतः । ९ । यज्ञपूतः । १० । तपःपूतः । ११ । सत्यपूतः । १२ । मन्त्रपूतः । १३ । गायत्रीजपनिरतः । १४ । ब्रह्मदेयानुसंतानः । १५ । त्रिसुपर्णः । १६ । जामाता । १७ । दौहित्रश्चेति पात्रम् । १८ । विशेषेण च योगिनः । १९ । अत्र पितृगीता गाथा भवति । २० ।

अपि स स्यात्कुलेऽस्माकं भोजयेद्यस्तु योगिनम् ।
विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन येन तृप्यामहे वयम् ॥ २१ ॥ ८३ ॥

न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्यात् । १ । न गच्छेन्म्लेच्छविषयम् । २ ।

LXXXIII, 18. पात्रम् om. C[1,2]; दाता । v. Ap. has पात्रम्. 19—21, and LXXXIV, excepting a few fragments, om. v. 21. चये C[1,2].

LXXXIII, 2. त्रिर्णाचिकेतं चयनं कृतवानसौ त्रिणाचिकेतः । त्रिणाचिकेतसंज्ञं यजुर्वेदभागं तद्व्रतपूर्वकमधीतेऽसौ वा ॥ 14. मन्त्रैर्विष्णवादिदैवत्यैर्नित्यं जप्तैः पूतः ।... 15. ब्रह्मदेयं वेदाध्यापनं (०ध्ययनं V[1-3]) तदुपलक्षितः संतानः परंपरा यस्येति । त्रिपुरुषाध्यापकेति यावत् ॥ 16. त्रिसुपर्णं यजुर्भागविशेषमधीतेऽसौ । तथा त्रिः सुपर्णं चितिं कृतवानसौ वा ॥ LXXXIV, 1. वक्ष्यमाणदेशे म्लेच्छदेशे... 2. तीर्थयात्रां विना म्लेच्छदेशं न गच्छेत् ।

परनिपानेष्वपः पीत्वा तत्साम्यमुपगच्छतीति । ३ ।
चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते ।
स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः परः ॥ ४ ॥ ८४ ॥

अथ पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धम् । १ । जप्यहोमतपांसि च । २ । पुष्करे स्नानमाचात्सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । ३ । एवमेव गयाशीर्षे । ४ । वटे । ५ । अमरकण्टकपर्वते । ६ । वराहपर्वते । ७ । यत्र क्वचन नर्मदातीरे । ८ । यमुनातीरे । ९ । गङ्गायां विशेषतः । १० । कुशावर्ते । ११ । विन्दुके । १२ । नीलपर्वते । १३ । कनखले । १४ । कुब्जाम्रे । १५ । भृगुतुङ्गे । १६ । केदारे । १७ । महा-

---

LXXXV, 1. पुष्करेषु श्राद्धम् । C[1,2]; पुष्करेषु दक्षश्राद्धम् । v. 4. गयाशीर्षे and 5 om. v. 5. अक्षयवटे C[1,2]. From the C. 12. बिल्वके C[1,2]v. See the C. 15. कुजाम्रे । C[1,2].

---

3. परे चातुर्वर्ण्यबहिष्कृता म्लेच्छास्तेषां निपाने जलाशये स्नात्वा पीत्वा तत्साम्यं प्राप्नोति ।... साम्यं च यावज्जीवाभ्यासविषयम् । सकृत्... प्राय-श्चित्तमन्येनोक्तं ज्ञेयम् ।... LXXXV, 5...अक्षयवटे ॥ 7. वराहाकारे पर्वतविशेषे ॥ 11. कुशावर्तस्त्र्यम्बकगिरिस्थो गोदावरीप्रभवः ॥ 12. विन्दुको दक्षिणदेशस्थतीर्थविशेषः । बिल्वक इति पाठेऽपि तत्रैव सः ॥ 14. कनखलमुत्तरपर्वतस्थं त्र्यम्बकस्थं च ॥ 15. कुब्जाम्रमुत्कलदेशस्थं क्षेत्रं गङ्गाद्वारस्थं वा ॥ 16. भृगुतुङ्गोऽमरकण्टकसमीपस्थो विन्ध्यपादः ॥ 17. केदार उत्तरपर्वतस्थः ॥

लये । १८ । नडन्तिकायाम् । १९ । सुगन्धायाम् ।२०। शाकम्भर्याम् । २१ । फल्गुतीर्थे । २२ । महागङ्गायाम् । २३ । चिहलिकाग्रामे । २४ । कुमारधारायाम् । २५ । प्रभासे । २६ । यच क्वचन सरस्वत्यां विशेषतः । २७ ।
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ।
सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥ २८ ॥

अगस्त्याश्रमे । २९ । कण्वाश्रमे । ३० । कौशिक्याम् । ३१ । सरयूतीरे । ३२ । शोणस्य ज्योतिषायाश्च संगमे । ३३ । श्रीपर्वते । ३४ । कालोदके । ३५ । उत्तरमानसे । ३६ । वडवायाम् । ३७ । मतङ्गवाप्याम् । ३८ ।

---

24. त्रिहलिकाश्रमे C[1,2]. See the C. 28 is divided into five Sûtras by N.; but the Mitâksharâ quotes it as a S'loka.

---

18. महालयः पर्वतविशेषः ॥ 19. नडन्तिका [नडिन्तिका] नद्यभियुक्तेभ्यो ज्ञेया ॥ 20. सुगन्धा नदी सौगन्धिकनगसमीपस्था ॥ 22. फल्गुतीर्थं गयाख्यम् ॥ 24. त्रिहलिकाग्रामः शालग्रामः । तण्डुलिकाश्रम इति वा पाठः ॥ 25. काश्मीरदेशे क्रौञ्चपर्वते कुमारशक्तिप्रहारेण जलधारा निर्गतास्ति सा कुमारधारा तस्याम् । दक्षिणसमुद्र इषुपातक्षेत्रे वा ॥ 26. द्वारकासमीपे प्रभासतीर्थम् ॥ 29. अगस्त्याश्रमः पुष्करसमीपे सरस्वतीतीरे ।... दक्षिणदेशे स्वामिस्थाने वा ॥ 30. कण्वाश्रमो मालिनीतीरे ॥ 33...तयोः संगमो विन्ध्यमध्ये । शोणज्योतीरथयोरिति पाठेऽपि तत्रैव ॥ 34. श्रीपर्वतो दक्षिणदेशस्थः श्रीशैलो मल्लिकार्जुनस्थानम् ॥ 35. कालोदकं यामुनस्तीर्थविशेषः ।... 36. उत्तरमानसं केदारोत्तरपर्वतस्थम् ॥ 37. वडवा तीर्थविशेषो दक्षिणदेशस्थः ॥ 38 मतङ्गवापी गयादक्षिणभागस्था ॥

सप्तार्षे ।३९। विष्णुपदे ।४०। स्वर्गमार्गपदे ।४१। गोदावर्याम् ।४२। गोमत्याम् ।४३। वेत्रवत्याम् ।४४। विपाशायाम् ।४५। वितस्तायाम् ।४६। शतद्रुतीरे ।४७। चन्द्रभागायाम् ।४८। ईरावत्याम् ।४९। सिन्धोस्तीरे ।५०। दक्षिणे पञ्चनदे ।५१। औसजे ।५२। एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु ।५३। सरिद्वरासु ।५४। सर्वेष्वपि स्वभावेषु ।५५। पुलिनेषु ।५६। प्रस्रवणेषु ।५७। पर्वतेषु ।५८। निकुञ्जेषु ।५९। वनेषु ।६०। उपवनेषु ।६१। गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु ।६२। मनोज्ञेषु ।६३। अत्र च पितृगीता गाथा भवन्ति ।६४।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥ ६५ ॥
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नः कुर्यात्समाहितः ॥ ६६ ॥

52. चौसजे V[1-4] N.; चौजसे C[1,2]v. 62. गोमयलिप्तेषु । C[1,2].

39. सप्तार्षं सप्तर्षितीर्थम् ॥ 40. विष्णुपदं गयामध्यस्थितम् ॥ 41. स्वर्गमार्गो रथमार्ग इति पदशाला... 51. कृष्णावेणातुङ्गभद्राकोयानां पञ्चानां नदीनां समाहारदेशे ॥ 52. चोसजं शूर्पारकं दक्षिणदेशस्थं तीर्थम् ॥ 55. स्वभावा रघुनाथश्रीकृष्णादीनां जन्मस्थानानि तेष्वपि सर्वेषु ॥ 59. निकुञ्जा वृन्दावनवर्तीनि । भगवत्क्रीडास्थानानि लतागृहाणि ॥ 63. मनोज्ञास्तुलसीचत्वरादयः ॥ 65... शीतला हिमवत्प्रभवाः ।...

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ६७ ॥ ८५ ॥

अथ वृषोत्सर्गः ।१। कार्त्तिक्यामाश्वयुज्यां वा ।२। तत्रादावेव वृषभं परीक्षेत ।३। जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रम् ।४। सर्वलक्षणोपेतम् ।५। नीलम् ।६। लोहितं वा मुखपुच्छपादशृङ्गशुक्लम् ।७। यूथस्याच्छादकम् ।८। ततो गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं परिस्तीर्य पौष्णं चरुं पयसा श्रपयित्वा पूषा गा अन्वेतु न इह रतिरिति च हुत्वा वृषमयस्कारस्त्वङ्कयेत् ।९। एकस्मिन्पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन्पार्श्वे शूलेन ।१०। अङ्कितं च हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः शं नो देवीरिति च स्नापयेत् ।११। स्नातमलंकृतं स्नातालंकृताभिश्चतसृभिर्वत्सतरीभिः सार्धमानीय रुद्रान्पुरुषसूक्तं कूष्माण्डीश्च

LXXXVI, 9. रतिर् all; रडिर् Ap. and Kâṭh. Gṛihyas.
11. देवीति V^{1-4} $C^{1,2}$v; देवीरिति N. Ap. See Rigv. X, 9, 4.

---

67. बहूनां पुत्राणां मध्ये एकेनापि गयाश्राद्धकरणे पितृमुक्तिर्भवति... LXXXVI, 5... लक्षणान्यङ्गानि तैः सर्वैर्युक्तम् ।... 9... गवां मध्ये गोष्ठ इति देशविधिः ।... आकृतिद्वयं कृत्वा... 10. दक्षिणपार्श्वे चक्रेण वामस्फिजि त्रिशूलेन... 12... रुद्रा नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येकादशानुवाकान् ।...

जपेत् । १२ । पिता वत्सानामिति वृषभस्य दक्षिणे कर्णे पठेत् । १३ । इमं च । १४ ।

वृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मे रक्षतु सर्वतः ॥ १५ ॥

एतं युवानं पतिं वो ददामि
तेन क्रीडन्तीश्चरत प्रियेण ।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभि-
र्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ १६ ॥

वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कारयेद्दिशि ।
होतुर्वस्त्रयुगं दद्यात्सुवर्णं कांस्यमेव च ॥ १७ ॥
अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेप्सितम् ।

---

13. वत्सेति V[1-4] C[1,2]v Ap.; पिता वत्सेति काठकीया मन्त्रः N. See Kâṭh XIII, 9; Kâṭh. Gṛihyas., etc. 16. ददाम्य॰ and चरथ V[1-4] C[1,2]v Ap. The Kâṭh. Gṛihyas. has the same readings; but the Atharva and Taittirîya (III, 3, 9, 1) Saṃhitâs [see also the Gṛihyasûtras of Pâraskara (III, 9, 6) and Sâṅkhâyana (III, 11, 14)] have ददामि तेन and चरत महामाह C[1,2].

16... हे राजन्... वयं प्रजया संतत्या तनूभिस्त्वच्छरीरैश्च मा हास्महि मा ह्रसत्ता भवेम द्विषते शत्रवे च मा रधाम मा वश्या भवेम ॥ (हे सोम राजन्वयं प्रजया पुत्रादिकया मा हास्महि प्रजया शून्या मा भूम... तथा तनूभिः शरीरैर्मा हास्महि दीर्घायुषः स्यामेत्यर्थः ।... Devapâla).

भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चाच भोजयेत् ॥ १८ ॥
उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन्पिबत्यथ जलाशये।
जलाशयं तत्सकलं पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥ १९ ॥
शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र क्वचन दर्पितः।
पितॄणामन्नपानं तत्प्रभूतमुपतिष्ठति ॥ २० ॥ ८६ ॥

अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां कृष्णमृगाजिनं सुवर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मौक्तिकलाङ्गूलभूषितं कृत्वा आविके च वस्त्रे प्रसारयेत। १। ततस्तिलैः प्रच्छादयेत्। २। सुवर्णनाभिं च कुर्यात्। ३। अहतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत् । ४। सर्वगन्धरत्नैश्चालंकृतं कुर्यात्। ५। चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसानि पात्राणि क्षीरदधिमधुघृतपूर्णानि निधायाहिताग्नये ब्राह्मणायालंकृताय वासोयुगेन प्रच्छा-

---

20. चधितिष्ठति ॥ V[4]; उपतिष्ठति ॥ V[1-3] C[1,2]v Ap. N. has तिष्ठति in V[4]; उपतिष्ठति in V[1-3]. LXXXVII, 1. सशृङ्गं सखुरं V[1, 4]; but see the C. वस्त्रे च C[1,2]; च om. v. 6. तैजसपात्राणि C[1,2]v.

---

18. श्राद्धयितुः... वेतनं प्रभूतघृतभोजनं च दद्यात्। एतत्कर्मसाद्गुण्याय चीन्ब्राह्मणान्भोजयेत्।... 19. तस्योत्स्रष्टुः पितॄनुपतिष्ठति... LXXXVII, 1... दशसौवर्णिकहेमघटितशृङ्गद्वयं पञ्चपलरौप्यघटितचतुःखुरम्।... 3. ...सुवर्णनाभिं नेत्रे च कुर्याद्रत्नसमन्विते। इति स्कान्दात्॥ 6. पूर्वादिचतुर्दिक्षु तैजसानि ताम्ररौप्यकांस्यसौवर्णानि... पात्राणि... क्रमेण क्षीरादिभिश्चतुर्भिः पूर्णानि निधायाग्निहोत्रिणे विप्राय

दिताय दद्यात्। ६। अत्र च गाथा भवन्ति। ७।
यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शृङ्गसंयुतम्।
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलंकृतम्॥ ८॥
ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः॥ ९॥
कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी।
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम्॥ १०॥ ८७॥

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति। १। तामलं-
कृतां ब्राह्मणाय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति। २।
अत्र गाथा भवति। ३।
सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम्।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति श्रद्दधानः समाहितः॥ ४॥ ८८॥

मासः कार्त्तिकोऽग्निदैवत्यः। १। अग्निश्च सर्वदेवानां मुखम्। २। तस्मात्तु कार्त्तिकं मासं बहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सकृदेव हविष्याशी संवत्सरकृतात्पापात्पूतो भवति। ३।

LXXXIX, 3. V[4] inserts जितेन्द्रियो after बहिःस्नायी; but this word must have crept in from 4.

वस्त्रयुग्मेनाच्छादितायोदकपूर्वं च पुच्छे दद्यात्।... 9... चतुरुदधिवेलावलयिता पृथ्वी... LXXXVIII, 4. सवत्साया गोर्यावन्ति रोमाणि तत्समसंख्यानि युगानि...

कार्त्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
जपन्हविष्यभुग्दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥ ८६ ॥

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां मृगशिरसा युक्तायां चूर्णितलवणस्य सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रदापयेत् । १ । अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते । २ । पौषी चेत्पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्कोद्वर्तितशरीरो गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधिभिः सर्वगन्धैः सर्वबीजैश्च स्नातो घृतेन भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः शाक्रैर्बार्हस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावके हुत्वा ससुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् । ३ । वासोयुगं कर्त्रे दद्यात् । ४ ।

---

4. दाता C[1,2]. XC, 1. मृगशिरःसंयुक्तायां C[1,2]v. 3. पावकं V[1-4] Ap.; अग्नौ N.

LXXXIX, 2. अग्निमुखा वै देवा इति ॥ 4... नित्यमविच्छेदेनारुणोदये स्नानशीलो वागिन्द्रियजयी गायत्रीं जपन् ... XC, 1... पिष्टस्य लवणस्य प्रस्थं षोडशपलं सुवर्णः षोडशमाषो नाभौ मध्ये यस्य तं चन्द्रोदयकाले विप्राय विधिना दद्यात् ॥ 3... गोघृतेन कुम्भपरिमितेनाभिषिक्तः सर्वौषधैः... चकाराज्जलैश्च स्नातः ... वैष्णवैरिदं विष्णुर्विचक्रम इत्यादिभिः । शाक्रैस्त्रातारमिन्द्रमित्यादिभिः । बार्हस्पत्यैर्बृहस्पते अति यदर्य इत्यादिभिश्चकारात्स्विष्टकृन्मन्त्रेण चाग्नौ हुत्वा ससुवर्णं घृतं त्रिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्ते च स्वस्तीति प्रतिब्रूयुः ॥ 4. होमकर्त्रे...

अनेन कर्मणा पुष्यते। ५। माघी मघायुता चेत्तस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवति।६। फाल्गुनी फल्गुनी-युता चेत्स्यात्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्यां मनोज्ञां रूपवतीं द्रविणवतीं चाप्नोति। ७। नार्यपि भर्तारम्। ८। चैत्री चित्रायुता चेत्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति। ९। वैशाखी वि-शाखायुता चेत्तस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः संतर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति।१०। ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेत्स्यात्तस्यां छत्रोपानहप्रदानेन गवा-धिपत्यं प्राप्नोति। ११। आषाढ्यामषाढायुक्तायामन्न-पानदानेन तदेवाक्षय्यमाप्नोति। १२। श्रावण्यां श्रव-णयुक्तायां जलधेनुं सान्नां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति। १३। प्रौष्ठपद्यां प्रौष्ठपद्युक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति। १४। आश्वयुज्यामश्विनी-गते चन्द्रमसि घृतपूर्णं भाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा

---

6. भवति पूतः। V⁴. 7. फाल्गुनी-स्यात् om. V⁴. 23 स—XCIV, 8. चर्म is wanting in v, two leaves having been lost. 11. चेत्तस्यां C[1,2].

---

8. नार्यपि चेदुक्तविधिना शय्यां ददाति तदोक्तगुणविशिष्टं भर्तारं प्राप्नोति ॥ 10. वैशाख्यां विशाखायोगे सप्त विप्रान्धर्मराजप्रीतये मधु-मिश्रांस्तिलान्भोजयित्वा पापेभ्यो मुच्यते ॥ 11... गोमान्भवति ॥

दीप्ताग्निर्भवति । १५ । कार्त्तिकी कृत्तिकायुता चेत्स्यात्तस्यां सितमुक्षाणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वसस्यरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा कान्तारभयं न पश्यति । १६ । वैशाखशुक्लतृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । १७ । यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति तदक्षय्यमाप्नोति।१८। पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतो भवति । १९ । माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य वासुदेवाग्रतो महावर्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् ।२०। दक्षिणपार्श्वे महारजनरक्तेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दत्त्वा । २१ । वामपार्श्वे तिलतैलतुलां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रेण वाससा।२२।

---

16. ०भयं नश्यति C[1,2]. 23. एतत्कृत्वा कृतकृत्यो यस्मिन्... स तत्रोज्ज्वलो C[1,2].

17... यवैर्भगवन्तं संपूज्य यवानेव वासुदेवद्वादशाक्षरेणाष्टोत्तरसहस्रं शतं वा कृत्वा ब्राह्मणाय च दत्त्वोक्तेभ्यः पापेभ्यो मुच्यते ॥ 18. यच्च सुवर्णरजतादि तद्दिने दद्यात्तदक्षय्यं भवति ।... 19... तिलैः स्नात्वा तिलैः पितॄन्संतर्पयित्वा... 20...देवाग्रे वक्ष्यमाणलक्षणवर्तिद्वयेन दीपद्वयं कृत्वा भगवते दद्यात् ॥ 21... सदशेन वाससा... षष्टोत्तरशतपलपरिमितघृताक्तावर्तिनैकं दीपयेत् ॥

एतत्कृत्वा यस्मिन्राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन्देशे यस्मिन्कुले तत्रोज्ज्वलो भवति । २३ । आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदायाश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति । २४ । तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान्भोजयित्वा राज्यभाग्भवति । २५ । प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं रेवतीप्रीत्यै परमान्नं ब्राह्मणान्भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपस्य भागी भवति । २६ । माघे मासेऽग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान्भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति । २७ । सर्वां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्मराजानं पूजयित्वा सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । २८ ।

यदीच्छेद्विपुलान्भोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपगान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥२९॥९०॥

अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतस्यार्धं विनश्यति । १ । तडागकृन्नित्यतृप्तो वारुणं लोकमश्नुते । २ ।

---

24. प्रदद्याद॰ C[1,2]. 26. रूपभाग्भवति । C[1,2].

25… दधिदुग्धादिभिर्गव्यैर्विप्रत्रयं संभोज्य राज्यमाप्नोति ॥ 27. चीन्विप्रान्संभोज्य दीप्तौदर्याग्निर्भवति ॥ XCI, 2… नित्यं पिपासारहितो वरुणलोकं प्राप्नोति ॥

जलप्रदः सदा तृप्तो भवति । ३ । वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति । ४ । वृक्षप्रदो वृक्षप्रसूनैर्देवान्प्रीणयति । ५ । फलैश्चातिथीन् । ६ । छायया चाभ्यागतान् । ७ । देवे वर्षत्युदकेन पितॄन् । ८ । सेतुकृत्स्वर्गमाप्नोति । ९ । देवायतनकारी यस्य देवस्यायतनं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति । १० । सुधासिक्तं कृत्वा यशसा विराजते । ११ । विचित्रं कृत्वा गन्धर्वलोकमाप्नोति । १२ । पुष्पप्रदानेन श्रीमान्भवति । १३ । अनुलेपनप्रदानेन कीर्तिमान्भवति । १४ । दीपप्रदानेन चक्षुष्मान्सर्वत्रोज्ज्वलश्च । १५ । अन्नप्रदानेन बलवान् । १६ । देवनिर्माल्यापनयनाद्गोदानफलमाप्नोति । १७ । देवगृहमार्जनात्तदुपलेपनाद्ब्राह्मणोच्छिष्टमार्जनात्पादशौचादकल्यपरिचरणाच्च । १८ ।

XCI, 10. यस्य देवायतनं C[1,2]. 16. C[1,2] add another Sûtra here, धूपप्रदानेनोर्ध्वं गच्छति । 18. देवायतन॰ C[1,2]. पादादिशौचादकल्यपरिचरणाच्च । C[1,2]; ॰कल्यपरिचारणात् । V[4]. See the C.

---

3. तृषिताय जलदाता स्वर्गे युगशतं विष्णो भवेत् ।... 11. अन्यकृतमपि देवायतनं सुधयानुलिप्य यशस्वी भवति ॥ 12. यो देवायतनं नीलपीतादिभिश्चित्रयति सः... 18... तस्यैव गोमयादिनोपलेपनाद्विप्रोच्छिष्टपात्रं प्रक्षाल्य तत्स्थलानुलेपनात्तस्यैव पादधावनादस्वास्थ्ये शुश्रूषाकरणाच्च प्रत्येकं गोदानफलमाप्नोति ॥

कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च।
पुनःसंस्कारकर्ता च लभते मौलिकं फलम्॥ १९॥ ९१॥

सर्वदानाधिकमभयप्रदानम् । १ । तत्प्रदानेनाभीप्सितं लोकमाप्नोति । २ । भूमिप्रदानेन च । ३ । गोचर्ममात्रामपि भुवं प्रदाय सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । ४ । गोप्रदानेन स्वर्गलोकमाप्नोति । ५ । दशधेनुप्रदो गोलोकान् । ६ । शतधेनुप्रदो ब्रह्मलोकान् । ७। सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरीं मुक्तालाङ्गूलां कांस्योपदोह्यां वस्त्रोत्तरीयां दत्त्वा धेनुरोमसंख्यानि वर्षाणि स्वर्गलोकमाप्नोति । ८ । विशेषतः कपिलाम् । ९ । दान्तं धुरंधरं दत्त्वा दशधेनुप्रदो भवति । १० । अश्वदः सूर्यसालोक्यमाप्नोति । ११ । वासोदश्चन्द्रसालोक्यम् । १२ । सुवर्णदानेनाग्निसालोक्यम् । १३ । रूप्यदानेन रूपम् । १४ । तैजसानां पात्राणां प्रदानेन पात्रीभवति सर्वकामा-

---

XCII, 5. पात्रं भवेत् C[1,2].

---

19. कूपादीनामुपहतानां यथावत्कारणं पुनःसंस्कारः । तत्कर्ता मौलिकमाद्यकर्तुरेव फलं लभते ।... XCII, 1. चौरव्याघ्रादिभ्यो भीतानामभयदानम्... 7... नानाविधान्ब्रह्मलोकानाप्नोति।... 10... दशधेनुदानफलमाप्नोति ।... 15. सुवर्णरूप्यादिपात्रदानेन धनपुत्रादिकामानां पात्रं भवति ।...

नाम् । १५ । घृतमधुतैलप्रदानेनारोग्यम् । १६ । औषधप्रदानेन च ।१७। लवणप्रदानेन च लावण्यम् ।१८। धान्यप्रदानेन तृप्तिम् । १९ । सस्यप्रदानेन च । २० । अन्नदः सर्वम् । २१ । धान्यप्रदानेन सौभाग्यम् । २२ । तिलप्रदः प्रजामिष्टाम् । २३ । इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति । २४ । संग्रामे च सर्वजयमाप्नोति । २५ । आसनप्रदानेन स्थानम् । २६ । शय्याप्रदानेन भार्याम् । २७ । उपानत्प्रदानेनाश्वतरीयुक्तं रथम् । २८ । छत्रप्रदानेन स्वर्गम् । २९ । तालवृन्तचामरप्रदानेनाध्वसुखित्वम् । ३० । वास्तुप्रदानेन नगराधिपत्यम् । ३१ ।
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्ति दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षय्यमिच्छता ॥ ३२ ॥ ९२ ॥

---

16 om. $C^{1,2}$. After 22, $C^{1,2}$ insert the following clause, which is really a quotation occurring in the C., अकीर्तितानामन्येषां दानात्स्वर्गमवाप्नुयादिति । 25 om. V^{1-3} $C^{1,2}$; but 26 is marked २६ in $V^{1\ 3}$.

---

17. औषधं रसकाथादि ।... 19. धान्यं वार्षिकं श्यामाकादि ।... 20. सस्यानि हैमन्तिकवासन्तिकानि... 22. यान्यनुक्तानि धान्यानि कुलत्थकोद्रवमसूरकादीनि ।... 26... राज्यस्थानमाप्नोति ॥ 27... पूर्वोक्तविधिना शय्यां दत्त्वोक्तलक्षणां भार्यां विन्देत ।... 30... ते दत्त्वा मार्गे सुखी भवति ।... 31. वास्तु गृहं तद्दत्त्वा नगरप्रभुत्वमाप्नोति ।... 32. यद्यस्य लोके प्रियं गृहेऽस्य पुत्रदारादीनां वा यदभीष्टं तत्तदेवाक्षय्यमिदं मेऽस्त्विति कामनया पात्रभूताय विप्राय देयम् ॥

अब्राह्मणे दत्तं तत्सममेव पारलौकिकम् । १ । द्वि-
गुणं ब्राह्मणब्रुवे । २ । सहस्रगुणं प्राधीते । ३ । अनन्तं
वेदपारगे । ४ । पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रम् । ५ ।
स्वसा दुहितृजामातरश्च । ६ ।

न वार्यपि प्रयच्छेत वैडालव्रतिके द्विजे ।
न बकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ ७ ॥
धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः ।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधिकः ॥ ८ ॥
अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्या विनीतश्च बकव्रतपरो द्विजः ॥ ९ ॥
ये बकव्रतिनो लोके ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ १० ॥
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ ११ ॥

XCIII, 6. दुहिता जामातारश्च पात्रम् । C[1,2]. 7. पात्रे all. See M. IV, 192. 9. नैष्कृतिकः V[1] (T. and C.)

XCIII, 1... तस्मिन्यावद्दत्तं तावदेव परलोक उपतिष्ठते।... 3. प्रकृष्टमधीतं यस्य यस्माद्वासौ प्राधीतः ।... 5. आत्मपुरोहित एव पात्रं न परपुरोहितः ।... 6. स्वस्रादयोऽपि स्वस्यैव पात्रं न परस्य... 8... हिंस्रो निर्दयः । सर्वद्रोग्धा सर्वाभिसंधिकश्च ।... 9... निकृतिः पर-पीडनं तद्यस्यासौ तत्परो नैकृतिकः । यथा कथंचित्परपीडनेन स्वार्थसाधने निरतः ।... 11. यः पापं कृत्वा तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं धर्मापदेशेन धर्मव्याजेन करोति न प्रायश्चित्तव्यपदेशेन स तेन व्रतेन प्रायश्चित्तेन...

प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गर्ह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
छद्मनाचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १२ ॥
अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ प्रजायते ॥ १३ ॥
न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे ।
न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चितम् ॥१४॥९३॥

गृही वलीपलितदर्शने वनाश्रयो भवेत् ।१। अपत्यस्य चापत्यदर्शने वा ।२। पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य तयानुगम्यमानो वा ।३। तत्राप्यग्नीनुपचरेत् ।४। अफालकृष्टेन पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ।५। स्वाध्यायं च न जह्यात् ।६। ब्रह्मचर्यं पालयेत् ।७। चर्मचीरवासाः स्यात् ।८। जटाश्मश्रुलोमनखांश्च बिभृयात् ।९। त्रिषवणस्नायी स्यात् ।१०। कपोतवृत्तिर्मासनिचयः

---

12. गृह्यते C[1,2]. यच्च द्वै C[1,2]; See M. IV, 199. 13. ०वेषेन C[1,2]. See M. IV, 200. XCIV, 2. ०दर्शनेन. C[1,2] XCV om. v.

---

13. न विद्यन्ते शिखासूत्रादीनि त्रैवर्णिकलिङ्गानि यस्यासावलिङ्गी ।... वृत्तिं जीवनोपायमुपजीवति... 14. यशसे यशःकारिणे स्तावकाय । भयाद्भयकारिणे शत्रवे उपकारिणे मित्राय वृत्त्यर्थं नर्तनगानपरेभ्यश्च धर्मसाधनं न दद्यात् ... XCIV, 9. जटाः शिरसि । श्मश्रु मुखे । लोमानि कक्षोपस्थयोः । नखान्हस्तपादयोः ।... बिभृयात् ।

संवत्सरनिचयो वा । ११ । संवत्सरनिचयः पूर्वनिचितमाश्वयुज्यां जह्यात् । १२ ।

ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ।
पुटेनैव पलाशेन पाणिना शकलेन वा ॥ १३ ॥ ९४ ॥

वानप्रस्थस्तपसा शरीरं शोषयेत् । १ । ग्रीष्मे पञ्चतपाः स्यात् । २ । आकाशशायी प्रावृषि । ३ । आर्द्रवासा हेमन्ते । ४ । नक्ताशी स्यात् । ५ । एकान्तरद्व्यन्तरत्र्यन्तराशी वा स्यात् । ६ । पुष्पाशी । ७ । फलाशी । ८ । शाकाशी । ९ । पर्णाशी । १० । मूलाशी । ११ । यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात् । १२ । चान्द्रायणैर्वा वर्तेत । १३ । अश्मकुट्टः । १४ । दन्तोलूखलिको वा । १५ ।

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं जगत् ।
तपोमध्यं तपोऽन्तं च तपसा च तथा धृतम् ॥ १६ ॥

XCV, 16. देवमानुषजं V^{1-4}; दैवमानुजं $C^{1,2}$; दैविकस्य मानुषस्य वा जगतः N. See M. XI, 235. वृतम् ॥ $C^{1,2}$.

13... पुटं पर्णद्रोणः । पलाशमस्यूतमेव पर्णम् । पाणिः पाणितलम् । शकलं घटादिकपालं तेन वाश्नीयात् ॥ XLV, 5. दिवाहृतस्यापि नक्तमेव भोजनशीलः स्यात् ।... 6. एकं द्वे त्रीणि वा दिनान्यन्तरा त्यक्त्वा नक्तं भुञ्जीत ।... 17. यद्दुस्तरं दुर्लभं... यत्संकल्पितमपि बहुतरान्तराय त्वान्प्राप्तुमशक्यं यच्चासमानदेशकालतया दूरं यच्च दुःकृतिसाध्यतया दुष्करं तत्सर्वमपि तपसा साध्यते यतस्तपःफलस्यातिक्रमानर्हं न भवति ।...

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दूरं यच्च दुष्करम् ।
सर्वं तत्तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १७॥ ९५ ॥

अथ त्रिष्वाश्रमेषु पक्वकषायः प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा सर्वं वेदं दक्षिणां दत्त्वा प्रव्रज्याश्रमी स्यात् । १ । आत्मन्यग्नीनारोप्य भिक्षार्थं ग्राममियात् । २ । सप्तागारिकं भैक्षमादद्यात् । ३ । अलाभे न व्यथेत । ४ । न भिक्षुकं भिक्षेत । ५ । भुक्तवति जने अतीते पात्रसंपाते भैक्षमादद्यात् । ६ । मृन्मये दारुपात्रेऽलाबुपात्रे वा । ७ । तेषां च तस्याद्भिः शुद्धिः स्यात् । ८ । अभिपूजितलाभादुद्विजेत । ९ । शून्यागारनिकेतनः स्यात् । १० । वृक्षमूलनिकेतनो वा । ११ । न ग्रामे द्वितीयां रात्रिमावसेत् । १२ । कौपीनाच्छादनमात्रमेव वसनमादद्यात् । १३ । दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् । १४ । वस्त्रपूतं जलमादद्यात् । १५ । सत्यपूतं वदेत् । १६ । मनःपूतमाचरेत् । १७ । मरणं नाभिकामयेत जीवितं च

XCVI, 5. भिक्षेत् । V^{1-4}.

XCVI, 1...सर्वं वेदं सर्वं धनम्... 2. भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेन्नान्यथा ॥ 4. सप्तानामपि मध्ये यत्र गृहे भिक्षा न लभ्यते तत्र... 6... अवशिष्टादन्नाद्भिक्षां याचेत ।... 12. वर्षाभ्योऽन्यत्र ग्राम एकरात्रं वसेत् ।... 15. वस्त्रेण पावितं जलं न गृह्णीयात्... 17. वैकल्पिके सांशयिके वा कृत्यादौ यत्र मनःप्रसादस्तदाचरेत् ॥ 18...चिरं जीवेय... इति ॥

। १८ । अतिवादांस्तितिक्षेत । १९ । न कं च नावमन्येत । २० । निराशीः स्यात् । २१ । निर्नमस्कारः ।२२। वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।
नाकल्याणं न कल्याणं तयोरपि च चिन्तयेत् ॥ २३ ॥
प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात् । २४ । संसारस्यानित्यतां पश्येत् । २५ । शरीरस्याशुचिभावम् । २६ । जरया रूपविपर्ययम् । २७ । शारीरमानसागन्तुकव्याधिभिश्चोपतापम् । २८ । सहजैश्च । २९ । नित्यान्धकारे गर्भे वसतिम् । ३० । मूत्रपुरीषमध्ये च । ३१ । शीतोष्णादुःखानुभवनम् । ३२ । योनिसंकटनिर्गमनान्महदुःखानुभवनम् । ३३ । बाल्ये मोहं गुरुपरवश्यताम् । ३४ । अध्ययनादनेकक्लेशम् । ३५ । यौवने च विषयाप्राप्तावमार्गे तदवाप्तौ विषयसेवनान्नरके पतनम् । ३६ ।

36. तदप्राप्तौ V[4].

21. नमस्कृतो ऽप्याशिषं न प्रयुञ्जीत किंतु नारायणस्मरणं कुर्यात् । नमो नारायणायेति गृहस्थः प्रणमेद्यतिम् । ब्रूयुर्नारायणेत्येवं यतयो ह्यभिवादिता इति । भिक्षार्थमाशिषो न प्रयुञ्जीतेत्यन्ये ।... 22. नमस्कृतो न नमस्कुर्यात्किंतु नारायणं स्मरेदित्युक्तम् । भिक्षार्थं प्रणतिं न कुर्यादित्यन्ये ॥ 27... विपर्ययो वलीपलिताद्यभिभवस्तं च पश्येदिति सर्वत्र संबन्धनीयम् ॥ 28. शारीरा व्याधयोऽर्शश्लीहादयः । मानसा मनोविक्षेपादयः । आगन्तुका वातपित्तोद्रेकादयः ।... 32. तत्र गर्भाशये मातृभुक्तपीतशीतोष्णान्नपानादिजन्यं शीतोष्णानुभवदुःखं च ॥ 34... गुरूणां मातापित्रादीनाम् ।... 35. तत उपनीतस्य वेदाध्ययने गुरुशुश्रूषाध्ययनावधानाद्यनेकक्लेशम् ॥ 36. तारुण्ये पुनः स्रक्चन्दनवनितादिप्राप्तावनेकविषयाप्राप्तावनेकक्लेशम् । तेषामेव विषयाणां निषेधातिक्रमेण प्राप्तानां सेवने नरकपातं च ।...

अप्रियैर्वसतिं प्रियैश्च विप्रयोगम् । ३७। नरके च सुमहद्दुःखम् । ३८। संसारसंसृतौ तिर्यग्योनिषु च । ३९। एवमस्मिन्सततयायिनि संसारे न किंचित्सुखम् । ४०। यदपि किंचिद्दुःखापेक्षया सुखसंज्ञं तदप्यनित्यम् । ४१। तत्सेवाशक्तावलाभेन वा महद्दुःखम् । ४२। शरीरं चेदं सप्तधाधुकं पश्येत् । ४३। वसारुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रात्मकम् । ४४। चर्मावनद्धम् । ४५। दुर्गन्धि च । ४६। मलायतनम् । ४७। सुखशतैरपि वृतं विकारि । ४८। प्रयत्नाद्धृतमपि विनाशि । ४९। कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यस्थानम् । ५०। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकम् । ५१। अस्थिशिराधमनिस्नायुयुतम् । ५२। रजस्वलम् । ५३। षट्त्वचम् । ५४। अस्थ्नां त्रिभिः शतैः षष्ट्यधिकैर्धार्यमाणम् । ५५। तेषां विभागः । ५६। स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दशनाः । ५७। विंशतिर्नखाः

40. सुखम् om. C[1,2]. 48. वृत्तं C[1,2]. 54. षट् त्वक्पेशि C[1,2]; om. v.

37... प्रियैः पुत्रकलत्रादिभिश्च वियोगः ॥ 41... यत्किंचिद्दुःखाभावापेक्षया सुखत्वेन व्यवक्रियते... 42. तेषां वैषयिकसुखानां रोगादिना विषयसेवाशक्तौ शक्तावपि दारिद्र्येण विषयालाभे वा महदेव दुःखम् ॥ 48. पानभोजनादिजन्यैः सुखशतैर्युक्तमपि पानभोजनादिभिरेव विकारि । तत्तद्दुरलघुभावेन श्लेष्माजीर्णादिदुःखशताकुलमित्यर्थः ॥ 49. रसायनादिप्रयत्नैश्चिरधृतमपि... 57. स्थालानि दन्तमूलभूतान्यस्थीनि स्थालाख्यानि द्वात्रिंशत्तावन्त एव तदुत्पन्ना दन्ताख्यैः सह...

। ५८। पाणिपादशलाकाश्च। ५९। षष्टिरङ्गुलीनां पर्वाणि। ६०। द्वे पार्ष्ण्योः। ६१। चतुष्टयं गुल्फेषु। ६२। चत्वार्यरत्न्योः। ६३। चत्वारि जङ्घयोः। ६४। द्वे द्वे जानुकपोलयोः। ६५। ऊर्वंसयोः। ६६। अक्षतालूषकश्रोणिफलकेषु। ६७। भगास्थ्येकम्। ६८। पृष्ठास्थि पञ्चचत्वारिंशद्भागम्। ६९। पञ्चदशास्थीनि ग्रीवा। ७०। जत्र्वेकम्। ७१। तथा हनुः। ७२। तन्मूले च द्वे। ७३। द्वे ललाटाक्षिगण्डे। ७४। नासा घनास्थिका। ७५। अर्बुदैः स्थालकैश्च सार्धं द्वासप्ततिः पार्श्वकाः। ७६। उरः सप्तदश। ७७। द्वौ शङ्खकौ। ७८। चत्वारि कपालानि शिरसश्चेति। ७९। शरीरेऽस्मिन्सप्त शिराशतानि। ८०। नव स्नायुशतानि। ८१। धमनीशते द्वे। ८२। पञ्च पेशीशतानि। ८३। क्षुद्र-

---

66. द्वे द्वे। $C^{1,2}$; om. v. 71. जान्वेकं। $C^{1,2}$. 76. स्थानकैश्च $C^{1,2}$v.

---

59. करपादयोः पृष्ठे शलाकाकाराण्यङ्गुलिमूलभूतानि विंशतिरेवास्थीनि॥ 60. प्रत्येकं विंशत्यङ्गुलीनां त्रीणि त्रीणि पर्वाणीत्येवं षष्टिः पर्वास्थीनि॥ 67. भगः कर्णनेत्रयोर्मध्यभवः शङ्खाधोभागः।... 75. नासा नासिका सा च घनसंज्ञैकास्थिमती॥ 76. पार्श्वका वङ्क्रयः।... तासां वक्षसि संध्यस्थीन्यर्बुदान्युभयतो दश दशेति विंशतिः।... तासामेव पृष्ठतः संध्यस्थीनि स्थालका उभयतस्त्रयोदश त्रयोदशेति षड्विंशतिः।... 80... शिराणां वातपित्तादिवाहिनीनाम्... 82. धमन्यः प्राणवाहिन्यो नाड्यस्तासां द्वे शते॥ 83. बाह्याभ्यन्तराणां मांसपेशीनां पञ्च शतानि॥

धमनीनामेकोनत्रिंशल्लक्षाणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्चमन्यः। ८४ । लक्षत्रयं श्मश्रुकेशकूपानाम् । ८५ । सप्तोत्तरं मर्मशतम् । ८६ । संधिशते द्वे । ८७। चतुःपञ्चाशद्रोमकोट्यः सप्तषष्टिश्च लक्षाणि।८८। नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ मूर्धा कण्ठो हृदयं चेति प्राणायतनानि। ८९। बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं मध्यं शीर्षमिति षड़ङ्गानि।९०। वसा वपा अवहननं नाभिः क्लोमा यकृत्प्लीहा क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमामाशयो हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमुदरं गुदकोष्ठम्। ९१ । कनीनिके अक्षिकूटे शष्कुली कर्णौ कर्णपत्रकौ गण्डौ भ्रुवौ

91. क्लोम $V^{1-4}v$; क्लोमो $C^{1,2}v$; क्लोमा N. यकृत् om. V^4. वृक्कौ $C^{1,2}$.

84. स्थूलधमनीनां शाखाः क्षुद्रधमन्यस्तासामपि प्रशाखा धमन्यः ।... 85. मुखस्थानि रोमाणि श्मश्रूणि। शिरोजाः केशाः। कूपा रोमकूपाः स्वेदस्रवणे सुषिराणि ।... 86. मर्माणि मृत्युक्लेशहेतुस्थानानि ।... 88... रोम्णां सूक्ष्मतरा भागाः ।... 89... तत्स्वरूपमुक्तं स्मृत्यन्तरे। हृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छतीति। शेषं प्रसिद्धम्।... 91. व्यान्तराण्याह ।... क्लोमा मांसपिण्डो यकृत्कालखण्डस्तौ च दक्षिणकुक्षिस्थौ। प्लीहा मांसपिण्डोऽवहननं च सव्यकुक्षिस्थौ।... वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ ।... पुरीषाधानं मलाशयः ।... स्थूलान्त्रं दीर्घान्त्रम् ।... गुदकोष्ठं बाह्याद्गुदवलयादन्तर्गुदवलये द्वे । एकत्वं जात्यभिप्रायेण। एष व्यान्तरो विस्तारः। वक्ष्यान्तराण्याह ॥

शङ्खौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे वंक्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघातकौ स्तनौ उपजिह्वा स्फिजौ बाहू जङ्घे ऊरू पिण्डिके तालूदरं वस्तिशीर्षौ चिबुकं गलशुण्डिके अवटुश्चेत्यस्मिन्शरीरे स्थानानि। ९२। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च विषयाः। ९३। नासिकालोचनत्वग्जिह्वाश्रोत्रमिति बुद्धीन्द्रियाणि। ९४। हस्तौ पादौ पायूपस्थं जिह्वेति कर्मेन्द्रियाणि। ९५। मनो बुद्धिरात्मा चाव्यक्तमितीन्द्रियातीताः। ९६।

इदं शरीरं वसुधे क्षेत्रमित्यभिधीयते।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः॥ ९७॥
क्षेत्रज्ञमपि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाविनि।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुणा॥ ९८॥ ९६॥

---

92. अवट॰ $C^{1,2}$; अवद्ध v. शरीरके V^{1-3} $C^{1,2}$v. 98. क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ॰ V^2 $C^{1,2}$v. See Bhag. Gitâ XIII, 2 (क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानम्).

92... अक्षिकूटे पक्ष्मणी। नेत्रनासासंधी इत्यन्ये। शष्कुली कर्णशष्कुली।... वृक्कौ पूर्वोक्तावेव श्लेष्मसंघातप्ररूढौ। स्तनाविति स्त्रीणामुच्यते। इदमित्यमेव व्याख्येयमन्यथा बाह्याङ्गाभिधानप्रस्ताव अन्तरंगयोर्वृक्कयोः पुनरभिधानमसंगतं स्यात्।... ऊरू जानूपरिभागौ। पिण्डिके जङ्घयोर्मांसलौ भागौ। ...वस्तिशीर्षौ वस्तेर्मूत्राशयस्य शीर्षावुपरि स्थितौ नलौ।... अवटुर्घाटा। ...अस्मिन्शरीरे प्राणस्थानानि।... 96... इन्द्रियागोचरत्वात्त्वनुमानादिगम्याः। 97... तद्यो यद्गीतुं त्यक्तुं च जानाति तमात्मानमात्मविदो योगिनः क्षेत्रज्ञमित्याहुः।... 98... सर्वेषु जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जेषु क्षेत्रेषु मामेव क्षेत्रज्ञं जानीहि।...

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये करे करमितरं न्यस्य तालुस्थाचलजिह्वो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन्स्वं नासिकाग्रं पश्यन्दिशश्चानवलोकयन्विभीः प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेत्। १। नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धातीतं सर्वज्ञमतिस्थूलं। २। सर्वगमतिसूक्ष्मं।३। सर्वतःपाणिपादं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतःसर्वेन्द्रियशक्तिम्। ४। एवं ध्यायेत्। ५। ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति। ६। अथ निराकारे लक्ष्यबन्धं कर्तुं न शक्नोति तदा पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं ध्यात्वा तत्र लब्धलक्षस्तत्तत्परित्यज्यापरमपरं ध्यायेत्। ७। एवं पुरुषध्यानमारभेत। ८। अथाप्यसमर्थः स्वहृदयपद्म-

---

XCII, 7. तत्रलक्षस्तत्तत्परित्यज्य V[1-3]; तत्रलक्षस्तत्परित्यज्य C[1,2]; लब्धलक्ष्यं परित्यजेत् v; लब्धलक्षस्तत्परित्यज्य Ap.

XCVII, 1... तथोत्ताने सव्ये करे दक्षिणकरमुत्तानं न्यस्य...। पूर्वापरादिदिशश्च... चानवलोकयन्।... 2. एतानि विशेषणानि पुरुषस्य व्यतिरेकिहेतुतया तत्त्वभेदप्रतिपादकानि।... 3. सर्वगं व्यापकमतिसूक्ष्मं निराकारम्।... 4. सर्वतः सर्वस्मिन्नपि प्रदेशे पाणिपादाक्षिशिरोमुखैर्व्याप्तं तथा सर्वतः सर्वेष्वपि शब्दादिषु विषयेषु सर्वेषां चक्षुरादीन्द्रियाणां शक्तिर्ग्रहणसामर्थ्यं यस्य तादृशमयमर्थः।... 7. यदा निराकारे ब्रह्मणि लक्ष्यग्राह्ये बन्धमन्तःकरणस्थैर्यं कर्तुं न शक्नोति तदा पृथिव्यादिपुरुषान्तानां दशानां मध्ये पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्ध्यानपरिपाकेनान्तःकरणस्थैर्यविषयतामानीते तत्तत्परिहारेणापरमपरं अन्तःकरणस्थैर्यविषयतामानयेत्।...बुद्धिर्विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वम्। आत्माहंकारः। अव्यक्तं प्रधानम्।...

स्यावाङ्मुखस्य मध्ये दीपवत्पुरुषं ध्यायेत् । ९ । तत्राप्य-
समर्थो भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनमङ्गदिनं
श्रीवत्साङ्कं वनमालाविभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं
शङ्खचक्रगदापद्मधरं चरणमध्यगतभुवं ध्यायेत् । १० ।
यद्ध्यायति तदाप्नोति ध्यानगुह्यम् । ११ । तस्मात्सर्वमेत्र
क्षरं त्यक्त्वा अक्षरमेव ध्यायेत् । १२ । न च पुरुषं
विना किंचिदप्यक्षरमस्ति । १३ । तं प्राप्य मुक्तो
भवति । १४ ।

पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।
तस्मात्पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥ १५ ॥
प्राग्राचापरराचेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।
ध्यायेत पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥ १६ ॥
तत्त्वात्मानमगम्यं च सर्वतत्त्वविवर्जितम् ।

---

17. अग्राह्यं V^{1-4} v N.; असक्तं $C^{1,2}$. See the C.

---

8. तत्र पृथिव्यादिध्यानक्रमेणात्मध्यानेऽप्यसमर्थः... 10. तत्र क्षेत्रज्ञ-ध्यानेऽप्यसमर्थो भगवन्तं... स्मितललितवदनताविभावितसौम्यरूपम्... चरणकमलयुगलाराधनतत्परवसुंधरं श्रीधरं ध्यायेत् ॥ 11...त्यक्तदेहस्य तत्सायुज्यमेव भवतीति ध्यानानां निगूढं तत्त्वम् ।... 14. तं...पुरुषं प्राप्य ध्यानयोगेनाभिन्नत्वेन प्रतिपद्य... 15. सकलं स्थावरजङ्गमात्मकं पुरं भूतग्राममन्तर्यामित्वेनाक्रम्याभिव्याप्य महाप्रभुः परमात्मा यस्माच्छेतेऽधितिष्ठति तस्मादात्मतत्त्वचिन्तकैरध्यात्मविद्भिरसौ पुरुष इत्युच्यते ॥ 17...अगम्यं चक्षुरादिप्रमाणागम्यम् । सर्वैः पूर्वोक्तैः प्रकृत्यादितत्त्वैर्विवर्जितं प्रकृतिविकृति-

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १७ ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १८ ॥
अविभक्तं च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभव्यभवद्रूपं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १९ ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ २० ॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ २१ ॥ ९७ ॥

भावेन ।... असक्तमिति पाठे प्रकृत्यादावासक्तिरहितम् । सर्वं भूतादिग्रामं बिभर्तीति सर्वभृत् ।... निर्गुणं गुणैः सत्त्वादिभिः शून्यं गुणानां सत्त्वादिकार्याणां ज्ञानसुखादीनां भोक्तृ साक्षिभूतम् ।... 18. भूतानां प्राणिनां बहिर्भोग्यरूपेणान्तर्भोक्तृरूपेण च स्थितम् । अचरं वृक्षशैलादिरूपम् । चरं जलपवनादिरूपम् । सूक्ष्मत्वादप्रकारत्वाज्जिज्ञासाया अप्यगोचरम् । दूरस्थं बुद्ध्याद्यविषयम् ।... अन्तिके हृत्पद्ममध्ये स्थितम् ।... 19. भूतग्रामेणाविभक्तमात्यन्तिकभेदरहितं कार्याणां प्रतिभासिकभेदेन च भिन्नमिवावभासमानम् । भूतमतीतकालं भव्यं भविष्यत्कालं भवद्वर्तमानकालं तेषां समाहारो भूतभव्यभवत्तद्रूपं जगतो ग्रसिष्णु संहारकं प्रभविष्णूत्पादकं चेति विज्ञेयम् ॥ 20. ज्योतिषां चन्द्रसूर्यादीनां परप्रकाशकानामपि ज्योतिः प्रकाशकम् ।... अत एव तमसोऽज्ञानात्परं तन्निवृत्तौ प्रकाशमानम् ।... ज्ञानं ज्ञानरूपं चिद्रूपत्वात् । तदेव च घटपटाद्याकारेण ज्ञेयम् । ज्ञानगम्यं ज्ञायते तेनेति ज्ञानं योगस्तेन गम्यत इति ।...धिष्ठितं व्यवस्थितम्... छान्दसोऽलोपात् ।... 21... ज्ञानं ज्ञायते तेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनं योगः । ज्ञेयं...ब्रह्म ध्येयम् । एतच्च सर्वं मदुक्तं विशेषेण ज्ञात्वा मद्भक्तो मद्भावायोपपद्यते योग्यो भवतीति ॥

इत्येवमुक्ता वसुमती जानुभ्यां शिरसा च नमस्कारं कृत्वोवाच । १ । भगवंस्त्वत्समीपे सततमेवं चत्वारि महाभूतानि कृतालयान्याकाशः शङ्खरूपी वायुश्चक्ररूपी तेजश्च गदारूप्यम्भोऽम्भोरुहरूपि अहमप्यनेनैव रूपेण भगवत्पादमध्ये परिवर्तिनी भवितुमिच्छामि । २ । इत्येवमुक्तो भगवांस्तथेत्युवाच । ३ । वसुधापि लब्धकामा तथा चक्रे । ४ । देवदेवं च तुष्टाव । ५ । ओं नमस्ते । ६ । देवदेव । ७ । वासुदेव । ८ । आदिदेव । ९ । कामदेव । १० । कामपाल । ११ । महीपाल । १२ । अनादिमध्यनिधन । १३ । प्रजापते । १४ । सुप्रजापते । १५ । महाप्रजापते । १६ । ऊर्जस्पते

XCVIII, 1. The older part of v ends with त्वत्. Two leaves are added at the end, in large modern characters; they contain a mere repetition of the last page of the old MS. up to the end of XCVII. 11 om. C[1,2].

XCVIII, 2. पञ्चानामपि महाभूतानां भगवदेकाधारतायामविशेषादाकाशादीनां चतुर्णां शङ्खादिचतुष्टयरूपेण भगवत्यवस्थानसिद्धौ ममैव किमिति वैलक्षण्यमिति तत्परिहाराय मयापि त्वय्येवावस्थेयमिति प्रार्थना॥ 4...पूर्णकामा पृथिव्यपि तथैवान्वतिष्ठत्॥ 9. देवानामादिरुत्पत्तिस्थानम्... 10. कामैरभिलाषैः सृष्टिस्थितिसंहारकैर्दीव्यतीति कामदेवः। धर्मादिचतुष्टयं वाञ्छद्भिः काम्यत इति कामः स चासौ देवश्चेति वा॥ 14. प्रजानां देवासुरमनुष्यादीनां पतिरन्तर्यामी॥

। १७। वाचस्पते । १८। जगत्पते । १९। दिवस्पते । २०। वनस्पते । २१। पयस्पते । २२। पृथिवीपते । २३। सलिलपते । २४। दिक्पते। २५। महत्पते । २६। मरुत्पते । २७। लक्ष्मीपते । २८। ब्रह्मरूप । २९। ब्राह्मणप्रिय । ३०। सर्वग । ३१। अचिन्त्य । ३२। ज्ञानगम्य । ३३। पुरुहूत । ३४। पुरुष्टुत । ३५। ब्रह्मण्य । ३६। ब्रह्मप्रिय । ३७। ब्रह्मकायिक । ३८। महाकायिक । ३९। महाराजिक । ४०। चतुर्महाराजिक । ४१। भास्वर । ४२। महाभास्वर । ४३। सप्त । ४४। महाभाग । ४५। स्वर । ४६। तुषित । ४७। महातुषित । ४८। प्रतर्दन । ४९। परिनिर्मित । ५०। अपरिनिर्मित । ५१। वशवर्तिन् । ५२।

---

19. जगतां... चलनादिक्रियाहेतुः ॥ 21... पतिः प्ररोहकः ॥ 22. पयसो बालादिजीवनहेतोः स्तन्यस्य पतिः प्रवर्तकः ॥ 23. पृथिव्याः पतिः बीजप्ररोहणशक्तिः ॥ 25. दिशां दिग्भागानां पतिः प्रागादिव्यवहारहेतुः ॥ 26. महतो महत्तत्त्वस्य... 28. लक्ष्म्याः पतिः प्रदाता ॥ 29. ब्रह्मा निर्वचनीयं रूपं यस्य ॥ 30. ब्राह्मणा वेदविदः प्रिया दयिता यस्य ।... ब्राह्मणानां वा प्रियः ॥ 34. पुरुभिर्बह्वभिर्यज्ञैर्हूत चाहूतः ॥ 35. पुरुभिर्बह्वभिर्वेदैः स्तुतः ॥ 37. वेदानां प्रियः । वेदाः प्रिया यस्येति वा ॥ 39. अपरिच्छिन्नमूर्तिः ॥ 44... सप्तभक्तिकं साम... यद्वा सप्त लोका ऊर्ध्वमधश्च यस्यैश्वर्यादित्वादच् ॥ 47... तुषितो भक्तसमर्पितैः कर्मभिः ॥ 48. कर्मव्यतिरेकेणापि नित्यतुष्टः ॥ 49. प्रलये सर्वलोकान्प्रकर्षेण तर्दति हिनस्तीति वा ॥ 50. परितः प्रपञ्चाकारेण निर्मितः ॥ 51. अकृत्रिमः ॥ 52. भक्तानां वशे वर्तितुं शीलमस्य ॥

यज्ञ । ५३ । महायज्ञ । ५४ । यज्ञयोग । ५५ । यज्ञगम्य । ५६ । यज्ञनिधन । ५७ । अजित । ५८ । वैकुण्ठ । ५९ । अपार । ६० । पर । ६१ । पुराण । ६२ । लेख्य । ६३ । प्रजाधर । ६४ । चित्रशिखण्डधर । ६५ । यज्ञभागहर । ६६ । पुरोड़ाशहर । ६७ । विश्वेश्वर । ६८ । विश्वधर । ६९ । शुचिश्रवः । ७० । अच्युतार्चन । ७१ । घृतार्चिः । ७२ । खण्डपरशो । ७३ । पद्मनाभ । ७४ । पद्मधर । ७५ । पद्मधाराधर । ७६ । हृषीकेश । ७७ । एकशृङ्ग । ७८ । महावराह । ७९ । द्रुहिण । ८० । अच्युत । ८१ । अनन्त । ८२ । पुरुष । ८३ । महापुरुष । ८४ । कपिल । ८५ । सांख्याचार्य । ८६ । विष्वक्सेन । ८७ । धर्म । ८८ । धर्मद । ८९ । धर्माङ्ग । ९० । धर्मवसुप्रद । ९१ । वरप्रद । ९२ । विष्णो । ९३ । जिष्णो । ९४ । सहिष्णो । ९५ । कृष्ण । ९६ । पुण्ड-

---

68. विश्वक् C[1,2].

---

53. यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः।... 54. महान्यज्ञो यस्य देवा यज्ञमतन्वतेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धम् ॥ 57. यज्ञानां निधनं समाप्तिर्यस्मिन्समर्पणेन ।... 61. मनोबुद्धीन्द्रियातीतः... 63. लेखेभ्यो देवेभ्यो हितः... 70. शुची श्रुत्याकर्णनशीले श्रवसी यस्येति । शुचीनि श्रवांसि नामानि यस्येति वा ॥ 72. घृतेनार्चिस्तेजो यस्य ॥ 75. पद्मं करे धरतीति ॥ 80. द्रुह्यत्यसुरेभ्यो धार्मिकेभ्यो ऽधार्मिकेभ्यो वेति द्रुहिणः॥ 84. महानपरिच्छिन्नः पुरुषः ॥ 85. कपिलो वर्णतो नामतश्च महामुनिः ।...

रीकाक्ष । ९७ । नारायण । ९८ । परायण । ९९ ।
जगत्परायण । १०० । नमो नम इति । १०१ ।
स्तुत्वा त्वेवं प्रसन्नेन मनसा पृथिवी तदा ।
उवाच संमुखं देवीं लब्धकामा वसुंधरा ॥ १०२ ॥ ९८ ॥

दृष्ट्वा श्रियं देवदेवस्य विष्णो-
र्गृहीतपादां तपसा ज्वलन्तीम् ।
सुतप्तजाम्बूनदचारुवर्णां
पप्रच्छ देवीं वसुधा प्रहृष्टा ॥ १ ॥
उन्निद्रकोकनदचारुकरे वरेण्ये
उन्निद्रकोकनदनाभिगृहीतपादे ।
उन्निद्रकोकनदसद्मसदास्थितीते
उन्निद्रकोकनदमध्यसमानवर्णे ॥ २ ॥
नीलाञ्जनेत्रे तपनीयवर्णे
शुक्लाम्बरे रत्नविभूषिताङ्गि ।

---

102. देवं C[1,2]. XCIX, 2. ०नाभि all.

102... एवं यथावत्स्वध्यायोपदेष्टारं महागुरुं भगवन्तं यथानत्यैव नामभिः स्तुत्वा भगवतीं लक्ष्मीं संमुखं यथा भवति तथा वक्ष्यमाणमुवाच ॥ XCIX, 1. द्रवीकृतसुवर्णवर्णाम्... 2... उन्निद्रं... रक्तोत्पलं तेन तद्वत् चारु करतलं यस्याः । (the next clause corrupted) तादृश एव तस्मिन्नेव सद्मनि सदा नित्यं स्थितिमिते प्राप्ते ।...

चन्द्रानने सूर्यसमानभासे
महाप्रभावे जगतः प्रधाने ॥ ३ ॥
त्वमेव निद्रा जगतः प्रधाना
लक्ष्मीर्धृतिः श्रीर्विरतिर्जया च ।
कान्तिः प्रभा कीर्तिरथो विभूतिः
सरस्वती वागथ पावनी च ॥ ४ ॥
स्वधा तितिक्षा वसुधा प्रतिष्ठा
स्थितिः सुदीक्षा च तथा सुनीतिः ।
ख्यातिर्विशाला च तथानसूया
स्वाहा च मेधा च तथैव बुद्धिः ॥ ५ ॥
आक्रम्य सर्वां तु यथा त्रिलोकीं
तिष्ठत्ययं देववरोऽसिताक्षि ।

---

6. ऽसिताङ्गि C[1,2].

3... जगतो विश्वस्य प्रधाना प्रथमोद्देश्या प्रसवित्री प्रकृतिर्वेति ॥ 4. जगतः चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु प्रधाना मुख्योद्देश्या...मुक्तिः सुषुप्तिर्वा ।... विरतिर्मुमुक्षया विषयसुखेषु वैराग्यम् ।... कान्तिः स्त्रीपुरुषादिशरीरेषु सुन्दरता । प्रभा सूर्यचन्द्रमसोर्दीप्तिः ।... विभूतिर्धनधान्यादिसमृद्धिः । सरस्वती विदुषामर्थकल्पनाशक्तिः ।... पावनी प्रायश्चित्तादेः पापनाशनशक्तिस्त्वमेव ॥ 5. स्वधा पितृतृप्तिः ।... वसुधा धनधारणशक्तिः ।... स्थितिः स्थानशक्तिः । सुदीक्षा यज्ञाधिकारसिद्धिः । सुनीतिः सामाद्युपायसिद्धिः । ख्यातिर्विशाला सार्वजनिनी प्रसिद्धिः ।... स्वाहा देवतृप्तिः ।... 6. यथा त्रैलोक्यव्यापको भगवांस्तथा तत्पत्नीत्वात्त्वापि त्रैलोक्यव्यापकत्वं सिद्धमेव शक्तिशक्तिमतोर-

तथा स्थिता त्वं वरदे तथापि
पृच्छाम्यहं ते वसतिं विभूत्याः ॥ ६ ॥
इत्येवमुक्ता वसुधां बभाषे
लक्ष्मीस्तदा देववराग्रतस्था ।
सदा स्थिताहं मधुसूदनस्य
देवस्य पार्श्वे तपनीयवर्णे ॥ ७ ॥
अस्याज्ञया यं मनसा स्मरामि
श्रिया युतं तं प्रवदन्ति सन्तः ।
संस्मारणे चाप्यथ यत्र चाहं
स्थिता सदा तच्छृणु लोकधात्रि ॥ ८ ॥
वसाम्यथार्के च निशाकरे च
तारागणाढ्ये गगने विमेघे ।
मेघे तथाम्बुपयोधरे च
शक्रायुधाढ्ये च तडित्प्रकाशे ॥ ९ ॥

---

7. उक्ता V[4] N.; उक्तां C[1,2].

विनाभावादभेदादेति यद्यपि तथापि तव विभूतेर्वसतिं निवासस्थानमहं पृच्छामि ॥ 8. एवं संभावयेत्यस्य भगवतो निदेशेन यमेवाहं मनसा स्मरामि तमेव सन्तः श्रीमन्तं प्रवदन्ति ।… संस्मारणहेतोर्भगवन्निदेशे च सति यत्राहं तिष्ठामि तदपि हे लोकधात्रि शृणुष्व ॥ 9. वासस्थाना-न्याह ।… निर्मेघे गगने । अम्बु पतनोन्मुखं पयः पानीयं धरतीति तादृशे शक्रधनुर्भूषिते स्फुरद्विद्युति मेघे चाहं वसामि । चकारास्तथाशब्दस्य प्रत्येकं वासस्थानताभिधानाय ॥

तथा सुवर्णे विमले च रूप्ये
रत्नेषु वस्त्रेष्वमलेषु भूमे ।
प्रासादमालासु च पाण्डुरासु
देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥ १० ॥
सद्यः कृते चाप्यथ गोमये च
मत्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे ।
वृषे तथा दर्पसमन्विते च
विप्रे तथैवाध्ययनप्रपन्ने ॥ ११ ॥
सिंहासने चामलके च बिल्वे
छत्रे च शङ्खे च तथैव पद्मे ।
दीप्ते हुताशे विमले च खड्गे
आदर्शबिम्बे च तथा स्थिताहम् ॥ १२ ॥
पूर्णोदकुम्भेषु सचामरेषु
सतालवृन्तेषु विभूषितेषु ।

10. पयोदमालासु V[4]. 11. T. and C. om. V[4].

10. हे भूमे निर्मलयोः सुवर्णरजतयोरमलयोर्वस्त्ररत्नयोश्च सुधाधवलितासु प्रासादपरंपरासु ध्वजभूषितेषु देवालयेषु चाहं तिष्ठामि ॥ 12... चामलके धात्रीवृक्षे।... शङ्खे वाद्ये।... निर्धौतमले खड्गे तादृश आदर्शे चाहं तिष्ठामि ॥ 13... चामरं वालव्यजनं तालवृन्तं व्यजनं ताभ्यां सहितेषु विभूषितेषु विचित्रेषु प्रदेशेषु । साहित्यं चात्र वासाभिप्रायेण न वैशिष्ट्याभिप्रायेण शकुनाध्याये केवलयोरेव प्राशस्त्यश्रवणात् । (See

भृङ्गारपात्रेषु मनोहरेषु
मृदि स्थिताहं च नवोद्धृतायाम् ॥ १३ ॥
क्षीरे तथा सर्पिषि शाद्वले च
क्षौद्रे तथा दध्नि पुरंध्रिगात्रे ।
देहे कुमार्याश्च तथा सुराणां
तपस्विनां यज्ञहुतां च देहे ॥ १४ ॥
शूरे च संग्रामविनिर्गते च
स्थितौ मृते स्वर्गसदःप्रयाते ।
वेदध्वनौ चाप्यथ शङ्खशब्दे
स्वाहास्वधायामथ वाद्यशब्दे ॥ १५ ॥
राजाभिषेके च तथा विवाहे
यज्ञे वरे स्नातशिरस्यथापि ।
पुष्पेषु शुक्लेषु च पर्वतेषु
फलेषु रम्येषु सरिद्वरासु ॥ १६ ॥

---

14. यज्ञभृताञ्च $C^{1,2}$. 15. स्थितामृते V^{1-4} $C^{1,2}$. See the C.

LXIII, 30.) भृङ्गारः कनकालुका पात्राणि स्थालादीनि तेषु मनोहरेषु... 14. दधिक्षीरसर्पिःक्षौद्रेषु।... शाद्वले हरिते तृणे।... सुराः देवप्रतिमाः। यज्ञे जुह्वतीति यज्ञहुतो ऋत्विजः।... एतेषां देहे तिष्ठामि॥ 15. शूरे चकाराद्धनुषि च संग्रामं जित्वा विनिर्गते पुरुषे संग्रामभूमावेव मृते पतिते शवभूतेऽपि स्वर्गसभां प्रयाते जीवे च... 16... वरे विवाहोद्यते।... शिरसा स्नातः स्नातशिरास्तस्मिन्। श्वेतपुष्पेषु... रम्येषु प्रदेशेषु पुलिनादिषु सरिद्वरासु महानदीषु चाहं स्थिता॥

सरःसु पूर्णेषु तथा जलेषु
सश्याद्वलायां भुवि पद्मखण्डे ।
वने च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे
साधौ नरे धर्मपरायणे च ॥ १७ ॥
आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये
विनीतवेषे च तथा सुवेषे ।
सुशुद्धदान्ते मलवर्जिते च
मृष्टाशने चातिथिपूजके च ॥ १८ ॥
स्वदारतुष्टे निरते च धर्मे
धर्मोत्कटे चात्यशनाद्विमुक्ते ।
सदा सपुष्पे ससुगन्धिगात्रे
सुगन्धलिप्ते च विभूषिते च ॥ १९ ॥

---

18. ॰वेषे $C^{1,2}$ (bis). सुशुद्धे $C^{1,2}$. मिष्टा॰ $C^{1,2}$. 19. च सुगन्धि॰ $C^{1,2}$.

---

17. सजलपूर्णेषु सरःसु निर्मलेषु जलेषु हरिततृणाच्छन्नायां भुवि पद्मखण्डे... फलपुष्पवति वने वत्सेऽभिनवजाते शिशौ स्तनंधये प्रहृष्टे हर्षयुते... 18... सुशुद्धो जितबाह्येन्द्रियो दान्तो जितमनस्कः। मलवर्जितो निष्पापो मृष्टाशनः शुद्धान्नभोक्ता।... 19. स्वदारेष्वेव तुष्टः परदारविमुखः। धर्मे निरतो धर्मैकनिष्ठः।... अत्यशनात्त्रिचतुर्वारभोज॰

सत्ये स्थिते भूतहिते निविष्टे
क्षमान्विते क्रोधविवर्जिते च ।
स्वकार्यदक्षे परकार्यदक्षे
कल्याणचित्ते च सदा विनीते ॥ २० ॥
नारीषु नित्यं सुविभूषितासु
पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु
सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥ २१ ॥
संमृष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु
कलिव्यपेतासु पथिस्थितासु ।
धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु
स्थिता सदाहं मधुसूदने तु ॥ २२ ॥

---

22. कलिव्यपेताखविलोलुपासु V^{1-3}; ०सु विलोलुपासु $C^{1,2}$.

नाम्रहितः । सर्वदा पुष्पैर्युक्तः । सुगन्धि गात्रं येषां तैः सहितः । स्वयं च सुगन्धलिप्तः । विभूषितः कटककुण्डलादिभिस्तस्मिंश्च ॥ 20. सत्य· वक्तरि ।... निविष्टो गृहस्थः... 21. नानाविधभूषणभूषितासु नारीषु... 22. संमृष्टानि मार्जनलेपनादिभिः संस्कृतानि वेश्मानि याभिस्ताः ।... कलहपराङ्मुखो नित्यदृष्टस्वभावाः । धर्मे विशिष्टापेक्षा यासां ताः ।...

निमेषमात्रं च विनाकृताहं
न जातु तिष्ठे पुरुषोत्तमेन ॥ २३ ॥ ९९ ॥

धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठं स्वयं देवेन भाषितम् ।
ये द्विजा धारयिष्यन्ति तेषां स्वर्गे गतिः परा ॥ १ ॥
इदं पवित्रं मङ्गल्यं स्वर्ग्यमायुष्यमेव च ।
ज्ञानं चैव यशस्यं च धनसौभाग्यवर्धनम् ॥ २ ॥
अध्येतव्यं धारणीयं श्राव्यं श्रोतव्यमेव च ।
श्राद्धेषु श्रावणीयं च भूतिकामैर्नरैः सदा ॥ ३ ॥

॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे शततमोऽध्यायः ॥

॥ समाप्ता चेयं श्रीविष्णुस्मृतिः ॥

---

23 om. C[1,2]. After the comment on C, 3, V[1–3] add the following: इदानीं तस्यैव नित्यकाम्यत्वमाह । य इदं पठते नित्यं भूतिकामो नरः सदा । यो नरस्त्रैवर्णिकः पुमान्न स्त्री इदं शास्त्रं पठते स सदा भूतिभिः काम्यते । इदं रहस्यं परमं कथितं वसुधे तव । मया प्रसन्नेन जगद्धितार्थम् । सौभाग्यमेतत्परमं पवित्रम् (रहस्यम् V[1–3] C[1,2]) । दुःस्वप्ननाशं बहुपुण्ययुक्तम् । शिवालयं शाश्वतधर्मशास्त्रम् ॥ The clause इदं etc. is found in C[1,2] as well; but there can be no doubt that this entire passage is a modern addition. See the translation.

C, 1. ये द्विजास्त्रैवर्णिकाः स्वयमन्यैर्वा धारयिष्यन्ति ।... 3. V[3] C[1,2] end with the above clause, but V[1–3] add a comment on the latter part of it, which is followed by a strongly corrupted Appendix, consisting mainly of an उत्तरा-चरितम्, which is designated as the 101. chapter.

अथ श्रीविष्णुस्मृत्यनुक्रमणिका ॥

INDEX TO THE VEDIC MANTRAS

quoted in the Vishṇu-smṛiti.

This Index does not include short sacrificial formulas and invocations, and those Mantras which are quoted by their names only, such as *e. g.* the Purushasúktá. The last word or two words in most of the Pratíkas have been supplied from the Commentaries of Nandapaṇḍita and Devapála (Káṭhakagṛihya-bháshya), and from the Saṃhitás, Bráhmaṇas, and Sútras. See the references in the translation.

AN ALPHABETICAL LIST

*Of those terms in the Vishṇu-smṛiti which appear to be important for the purposes of Sanskrit Lexikography.**

* See the Preface.

Corrigenda.

Page	line	for	read
2	1	1.	2.
3	23	giving	given
7	12	XIX,	XIX, 6
२	६	०ष्ट०	०ष्ठ०
८	१०	पारमान्तो	पारमन्तो
११	१८	दुर्गम	दुर्गम्
२५	२२	दद्यात	दद्यात्
३१	५	०पुत्त्रौ, पुत्त्र०	०पुत्रौ, पुत्र०
३६	१३	7	9
४१	१२	०द्धर्ध०	०धर्म०
४२	६	०द्धर्ध,० ०र्महसि	०द्धर्म०, ०मर्हसि
५७	८	वाक्तम्	वा क्तम्
५९	१९	मात्त्रेण	मन्त्रेण
६८	[illegible]	तदत्यन्त्यो०	तदत्यन्तो०
७३	८	भैमिकैस्ते	भैमिकैस्ते
[illegible]	१९	गवा	गवा-
७५	१	०ख्यासप्तमात्	०ख्या सप्तमात्
७५	१४	चतुर्दशः	चतुर्दश
७६	७	०मुमास्येव	०मुपास्येव
८२	११	त्वाचार्य्यः	त्वाचार्यः
८३	१३	०मित्यचं	०मित्यर्चं
८५	११	०गार्मध्ये	०गोर्मध्ये
८६	३	०निर्ऋादेषु	०निर्ऋादेषु
९०	२१	स्वनाम-	स्वनाम
९१	९	०माक्रान्ता	०माक्रान्तो

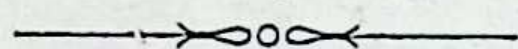
Page	line	for	read
९३	१६	०सम्	०समम्
९४	९	०वर्त्तनम्	०वर्तनम्
९५	८	अव्रय०	अव्रेय०
९६	१२	ऽनुपर्तते	अनुवर्तते
९७	१८	०त्ताणम	०त्ताणम्
९७	१९	०त्कारणा	०त्कारणे
९९	२१	प्रतान०	प्रेतान०
१००	१३	commeut	comment
१००	२२,२३	वृत्त गल्म०	वृत्त- गुल्म०
१०४	१८	षण्ठादयः	षण्डादयः
१०९	१०	दश्यां	द्वादश्यां
११६	२२	Sâ.	Sû.
११९	२०	परो०	पुरो०
२२३	१७	आकाश	आकाशे
१२३	१९	चेदम	चेदम्
१२४	३	ह हं	ह्यहं
१२७	१५	ऽवगूरणम	ऽवगूरणम्
१३२	१	ब्राह्मं	ब्राह्मंग्र
१३२	१२	०न्नतु	न्न तु
१३४	१	विश्राये	विश्रायैः
१३५	११	०न्कुर्यात्त	०न्कुर्यात्
१३५	२१	०दर्यम	०दर्यम्
१३६	१८	प्राप्तान	प्राप्तान्
१४०	१८	dele before 18 यवसोदकैर्वा all.	
१४३	२०	साघु०	साधु०
१४६	९	पानासने	यानासने
१४९	२०	ब्रहीति	ब्रूहीति
१५४	२२	०पर्वं०	०पूर्वं०
१५९	२२	०पन्ना०	०पुन्ना०

Page	line	for	read
१६४	१७	दद्यात	दद्यात्
१६८	१८	6	9
१७६	१८	14	13
१८०	१६	०श्रद्ध०	०श्राद्ध०
१८१	१८	चरत	चरत.
१८२	१९	०सोव०	०सौव०
१८४	६	पीषी	पौषी
१८८	२	भवन्ति	भवन्ति
१९३	१८	XLV	XCV
१९३	१९	त्यक्ता	त्यक्त्वा
१९७	१३	पेग्रो०	पेग्री०
२००	५	०स्थूलं	०स्थूलम्
२००	६	०सूक्ष्मं	०सूक्ष्मम्
VII	२८	उद्गरयितर्	उद्गूरयितर

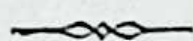
পরাশর সংহিতা।

মহর্ষি পরাশর প্রণীত।

শ্রীজগন্মোহনতর্কালঙ্কার কৃত

অনুবাদ সমেত।

শ্রীকেদারনাথ বন্দ্যোপাধ্যায় কর্ত্তৃক

প্রকাশিত।

কলিকাতা।

জ্যোতিষ প্রকাশ যন্ত্রালয়ে

মুদ্রিত।

শকাব্দ ১৮০০।

বিজ্ঞাপন।

৪৪০০ বৎসর পূর্ব্বে যখন পৃথিবীর প্রায় সমুদায় প্রদেশ অরণ্যময় ছিল, যখন সভ্যতম ইয়ুরোপ খণ্ডে মনুষ্যের সমাগম না হওয়াতে বন্য পশুরাই রাজত্ব করিত, যখন আমাদের সর্ব্বময় হর্ত্তা কর্ত্তা বিধাতা সভ্যতম ইংলণ্ড, সাগর-গর্ভ হইতে অর্দ্ধনিঃসৃত হইয়াছেন, যখন পৃথিবীর অন্যান্য প্রদেশীয় মনুষ্যেরা বানর জাতির ন্যায় বনে বনে ভ্রমণ পূর্ব্বক ফল মূল আহার করিয়া পর্ব্বতগুহা প্রভৃতিতে অবস্থান করিত, যখন মিসরদেশ বালক্রীড়া শিক্ষা করিতেছিল, যখন গ্রীস্ রোম প্রভৃতির নাম করণ হয় নাই, তাদৃশ প্রাচীনতম সময়ে আমাদের ভারতভূমি সভ্যতার পরা কাষ্ঠা প্রদর্শনপূর্ব্বক চতুর্দ্দিকে জ্ঞানালোক বিস্তার করিয়াছিল। এখন যে ভিন্ন ভিন্ন দেশ স্বরূপ গ্রহোপগ্রহাদি হইতে নির্ম্মল জ্ঞানালোক বিকীর্ণ হইতেছে, তাহাও একমাত্র ভারতবর্ষরূপ ভাস্করের প্রতিফলিত কিরণাবলীমাত্র। এই জগতে কিছুই এক ভাবে থাকে না কারণ "পতনান্তাঃ সমুচ্ছ্রয়াঃ" যাহার উন্নতি হইবে, তাহার অবশ্যই অধঃপাত হইবে। যে ভারতবর্ষ রূপ সূর্য্যের জ্ঞানালোক প্রতিফলিত হইয়া চতুর্দ্দিকস্থিত দেশসমুদায় রূপ গ্রহোপগ্রহগণ উজ্জ্বল হইয়াছিল, এক্ষণে সেই ভারতভাস্কর নির্ব্বাণপ্রায় ও তেজোহীন হইয়া নিজ গ্রহ উপগ্রহের আলোকে উজ্জ্বল হইতেছে, ইহা কি সামান্য আশ্চর্য্য ব্যাপার।

যাহা হউক্ সেই প্রাচীন সময়ে সমাজ সংস্কারের জন্য ও প্রজাগণকে সুশৃঙ্খলায় রাখিবার জন্য মনু অত্রি বিষ্ণু হারীত যাজ্ঞবল্ক্য উশনাঃ অঙ্গিরাঃ যম আপস্তম্ব সংবর্ত্ত কাত্যায়ন বৃহস্পতি পরাশর ব্যাস শঙ্খ লিখিত দক্ষ গোতম শাতাতপ বশিষ্ঠ নারদ প্রজাপতি পিতামহ প্রভৃতি মহর্ষিগণ প্রত্যেকে এক এক খানি সংহিতা প্রণয়ন করেন। তৎকালে এক এক রাজ্যে এক এক সংহিতা প্রচলিত ছিল। তদনুসারে প্রায়শ্চিত্ত স্বত্ববিচার অপরাধবিশেষের দণ্ড প্রভৃতি হইত। অদ্যাপি কোন হিন্দু এই ব্যবস্থার আদেশ ও উপদেশ লঙ্ঘন করিতে সমর্থ নহেন। মহাত্মা শ্রীযুক্ত ঈশ্বর চন্দ্র বিদ্যাসাগর মহাশয় এই সংহিতাসমুদায়ের মধ্যে পরাশর সংহিতার একটী বচন দেখাইয়া বিধবা বিবাহ প্রচলিত করিয়াছেন। এই কারণে কি সংস্কৃতজ্ঞ কি সংস্কৃতানভিজ্ঞ সকলেই পরাশরসংহিতা আদ্যোপান্ত দেখিতে অভিলাষ করেন। এই জন্য সমুদায় সংহিতা প্রকাশ করা প্রকাশকের অভিপ্রেত হইলেও অগ্রে তিনি পরাশর সংহিতা প্রকাশ করিলেন। মূল ও অনুবাদ দ্বারা যদি সমাজের কিঞ্চিন্মাত্রও উপকার হয় তাহা হইলেও অনুবাদক ও প্রকাশক কৃতকৃত্য হইবেন ইতি।

শকাব্দ ১৮০০ }
১ আশ্বিন }

শ্রীজগন্মোহন তর্কালঙ্কার।
অনুবাদক।

নির্ঘণ্ট।

দুরূহ শব্দের অর্থ।

১। ৫ বদরিকাশ্রম,—তীর্থবিশেষ। নারায়ণ ও ব্যাসের আশ্রম। যথা, নারায়ণো বিভুর্বিষ্ণুঃ শাশ্বতঃ পুরুষোত্তমঃ। তস্যাতিযশসঃ পুণ্যাং বিশালাং বদরীমনু। আশ্রমঃ খ্যায়তে পুণ্যস্ত্রিষু লোকেষু বিশ্রুতঃ॥ ইতি মহাভারতে বনপর্ব্ব।

১। ৬ সমাকীর্ণ,—ব্যাপ্ত।

১। ৭ সিদ্ধগণ,—যাঁহারা অণিমা লঘিমা প্রভৃতি অষ্টবিধসিদ্ধি লাভ করিয়াছেন।

১। ১৯ কল্প,—৪৩২০০০ বৎসরে কলিযুগ, ইহার দ্বিগুণ অর্থাৎ ৮৬৪০০০ বৎসরে দ্বাপর যুগ, ত্রিগুণ অর্থাৎ ১২৯৬০০০ বৎসরে ত্রেতাযুগ, চতুর্গুণ অর্থাৎ ১৭২৮০০০ বৎসরে সত্যযুগ হয়। এই চতুর্যুগের সমষ্টি অর্থাৎ ৪৩২০০০০ বৎসরে এক কল্প হয়। প্রত্যেক কল্পের ভিন্ন ভিন্ন নাম আছে। এক্ষণে শ্বেতবরাহ কল্পের সত্য ত্রেতা ও দ্বাপর যুগ অতীত হইয়াছে। বর্ত্তমান কলিযুগেরও ৪৯৭৯ বৎসর ৬ মাস গিয়াছে। আর ৪২৭০২০ বৎসর ৬ মাস পরে শ্বেতবরাহ কল্প অতীত হইবে।

১। ১৯ শ্রুতি,—বেদ।

১। ১৯ স্মৃতি,—মহর্ষিপ্রণীত ব্যবস্থাপক ধর্ম্মশাস্ত্র।

১। ১৯ সদাচার,—ধর্ম্মানুগত আচার ব্যবহার।

১। ৩১ অগ্নিহোত্র,—যজ্ঞবিশেষ। এই যজ্ঞ দুই প্রকার, মাসসাধ্য ও যাবজ্জীবন সাধ্য। যজুর্ব্বেদে ইহার প্রয়োগ ও মন্ত্র আছে।

১। ৩৮ স্বাধ্যায়,—বেদাধ্যয়ন।

১। ৩৮ বৈশ্বদেব,—বিশ্বদেবের অর্চ্চনা। বিশ্বদেব সম্বন্ধি হোমাদি। আহ্নিকপ্রয়োগতত্ত্বে ইহার প্রয়োগাদি আছে।

১। ৪১ চরণ,—বেদের অংশ, অর্থাৎ কোন্ বেদী। চরণব্যূহ ও চরণব্যূহভাষ্য দেখ।

১। ৪৪ বৈশ্বদেব বলি,—গৃহস্থের কর্ত্তব্য বিশ্বদেবের অর্চ্চনা।

১। ৪৫ যতি,—যে সকল অবধূত ব্রহ্মমন্ত্রোপাসক, তাঁহারা যদিও গৃহস্থাশ্রমে থাকেন, তথাপি তাঁহাদিগকে যতি বলা যায়। একসহস্র ব্রহ্মচারী, একশত বানপ্রস্থ, এক কোটি ব্রাহ্মণ, এক জন যতি, ইঁহারা পরস্পর তুল্য।

১। ৪৭ ভিক্ষুক,—ভিক্ষুক দ্বিবিধ, ব্রহ্মাবধূত ও শৈবাবধূত। ইঁহারা পূর্ণ হইলে পরমহংস শব্দবাচ্য হন, অপূর্ণ হইলে ইঁহাদিগকে পরিব্রাজক বা পরিব্রাট্ বলা যায়।

১। ৫৩ বেদাঙ্গ,—শিক্ষাশাস্ত্র, কল্পশাস্ত্র, ব্যাকরণ শাস্ত্র, নিরুক্ত, জ্যোতিঃশাস্ত্র ও ছন্দঃশাস্ত্র, এই সমুদায় শাস্ত্র বেদাঙ্গ বলিয়া নির্দ্দিষ্ট হইয়া থাকে।

১। ৫৪ সর্ব্বকামপ্রদায়িনী,—সর্ব্বাভিলাষপরিপূরিকা।

১। ৫৬ অনৃতাচারী,—যিনি মিথ্যা ব্যবহার করেন।

১। ৫৯ অঙ্গারকার,—যাহারা গাছ কাটিয়া পোড়াইয়া কয়লা প্রস্তুত করে।

১। ৬২ তক্র,—ঘোল।

২। ২ ষট্‌কর্ম্ম,—স্নান, জপ, হোম, অধ্যয়ন, দেবপূজা ও অতিথি-সেবা, ইহাকে ষট্‌কর্ম্ম বলা যায়। ১।৩৮ মূল দেখ।

২। ৫ দৃপ্ত,—বলগর্ব্বিত।

২। ৬ স্নাতক,—স্নাতক তিন প্রকার। যিনি বেদ অধ্যয়ন করিয়া গৃহস্থাশ্রমে প্রবেশ করেন, তিনি ব্রতস্নাতক। যিনি ঐ ব্রহ্ম-চর্য্যের পর গুরুকুলে থাকেন, তিনি বিদ্যাস্নাতক। তদ্ভিন্ন ব্রহ্মচারীকে উভয়স্নাতক বলা যায়।

২। ৭ পঞ্চযজ্ঞ,—গৃহস্থের কর্ত্তব্য পাঁচ প্রকার যজ্ঞ। যথা ব্রহ্মযজ্ঞো নৃযজ্ঞশ্চ দৈবযজ্ঞশ্চ সত্তম। পিতৃযজ্ঞো ভূতযজ্ঞঃ পঞ্চযজ্ঞাঃ প্রকীর্ত্তিতাঃ। ইতি পদ্মপুরাণ ক্রিয়াযোগসার ১৬ অধ্যায়। পাঠো হোমশ্চাতিথীনাং সপর্য্যা তর্পণং বলিঃ। এতৈঃ পঞ্চ মহাযজ্ঞাঃ ব্রহ্মযজ্ঞাদি নামকৈঃ॥ ইতি অমরকোষঃ।

২। ৭ ক্রতুদীক্ষা,—যজ্ঞে নিয়োগ।

২। ১০ পাশজীবী,—যে ব্যক্তি ফাঁদ পাতিয়া পশুপক্ষী ধরে।

২। ১০ শাকুনিক,—পাখিমারা।

২। ১০ অদাতাকর্ষক,—যে চাস করিয়া দান না করে।

৩। ৩ পরিচর্য্যা,—শুশ্রূষা, সেবা।

৩। ৫ সাগ্নি ও নিরগ্নি,—যে সকল ব্রাহ্মণ যাবজ্জীবন অগ্নিরক্ষা করেন এবং সেই অগ্নিতে যাঁহাদের জাতকর্ম্ম অবধি অন্ত্যেষ্টি ক্রিয়া পর্য্যন্ত সমুদায় সংস্কারাদি সম্পন্ন হয়, তাঁহারা সাগ্নি ব্রাহ্মণ। তদ্ভিন্ন সমুদায় ব্রাহ্মণকে নিরগ্নি বলা যায়।

৩। ৭ সপিণ্ড,—যাঁহারা পিতা বা মাতামহ অবধি উর্দ্ধতন তিন পুরুষের মধ্যে উৎপন্ন হইয়াছেন, তাঁহাদিগকে সপিণ্ড বলা যায়।

৩। ৮ প্রতিগ্রহ,—আদান, গ্রহণ।

৩। ১১ সগোত্র,—এক গোত্রে উৎপন্ন।

৩। ১২ ভৃগু,—অরণ্যকণ্টকব্যাপ্ত গিরিপার্শ্বোচ্চদেশ। যে স্থান হইতে পতন হইলেই মৃত্যু হয়।

৩। ১৬ উদকক্রিয়া,—তর্পণ।

৩। ২১ চূড়াকরণ,—বালকের সংস্কার বিশেষ। সংস্কার তত্ত্ব দেখ।

৩। ২৭ শ্রোত্রিয়,—বেদাধ্যায়ী ব্রাহ্মণ। যথা জন্মনা ব্রাহ্মণো জ্ঞেয়ঃ সংস্কারৈর্দ্বিজ উচ্যতে। বিদ্যাভ্যাসী ভবেদ্বিপ্রঃ শ্রোত্রিয়স্ত্রিভিরেব হি॥ ইতি পদ্মপুরাণে।

৩। ২৮ সতীর্থ,—সহাধ্যায়ী।

৩। ২৮ আহিতাগ্নি,—সাগ্নিব্রাহ্মণ। ৩।৫ টীকা, সাগ্নিশব্দ দেখ।

৩। ৩০ গৃহমেধী,—পঞ্চযজ্ঞ নিরত গৃহস্থ। ২।৭ পঞ্চযজ্ঞ শব্দ দেখ।

৩। ৩৭ পরিব্রাট্,—পরিব্রাজক। আগমোক্ত অপূর্ণ অবধূত।

৩। ৩৯ সুরাঙ্গনা,—অপ্সরা।

৩। ৪১ শক্তি,—যুদ্ধাস্ত্র বিশেষ।

৩। ৪১ ঋষ্টি,—খড়্গ বিশেষ।

৩। ৪৩ সোমযাগ,—যে যজ্ঞে সোমরস পান করা হয়।

৩। ৪৬ প্রাণায়াম,—প্রাণবায়ু সংযমের নাম প্রাণায়াম। এই প্রাণায়াম পূরক কুম্ভক ও রেচক দ্বারা সম্পাদিত হইয়া থাকে। যে প্রক্রিয়া দ্বারা বায়ু আকর্ষণ করা যায় তাহার নাম পূরক। যে প্রক্রিয়া দ্বারা নিশ্বাস বায়ু রোধ করা যায় তাহার নাম কুম্ভক। যে প্রক্রিয়া দ্বারা শরীরস্থ বায়ু পরিত্যাগ করা যায় তাহার নাম রেচক। এই প্রাণায়াম দুই প্রকার সমন্ত্রক ও অমন্ত্রক।

৩। ৫৩ প্রতিনিবৃত্ত হইবে,— ফিরিয়া আসিবে।

৪। ১ উদ্বন্ধন,—গলায় দড়ি দেওয়া।

৪। ৪ তপ্তকৃচ্ছ্র,—ব্রতবিশেষ। যথা পয়োঘৃতমুদকং বায়ুতপ্তং প্রতিত্র্যহং পিবেৎ। স তপ্তকৃচ্ছ্রঃ ইতি গৌতমসংহিতা।

৪। ১০ কৃচ্ছ্র ব্রত,—কষ্ট সাধ্য সান্তপনাদি ব্রত। অথবা ১২। ৫৬ মুল দেখ।

৪। ১১ কৃচ্ছ্র সান্তপন,—কষ্ট সাধ্য ব্রতবিশেষ। যথা কুশোদকঞ্চ গোক্ষীরং দধি মূত্রং শকৃদ্ ঘৃতম্। জগ্ধাপরেঽহ্ন্যুপবসেৎ কৃচ্ছ্রং সান্তপনং চরন্। ইতি যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতা ৭

৪। ১১ পরাকব্রত,—ব্রত বিশেষ। যথা যতাত্মনোঽপ্রমত্তস্য দ্বাদশাহমভোজনম্। পরাকো নাম কৃচ্ছ্রোঽয়ং সর্ব্বপাপপ্রণোদনঃ। ইতি মনুঃ।

৪। ১২ চান্দ্রায়ণ ব্রত, ব্রত বিশেষ। ইহা চারি প্রকার, পিপীলিকা-মধ্যাখ্য ১ যবমধ্যাখ্য ২ যতিচান্দ্রায়ণ ৩ শিশুচান্দ্রায়ণ ৪। যথা একৈকং হ্রাসয়েৎ পিণ্ডং কৃষ্ণে শুক্লে চ বর্দ্ধয়েৎ। উপস্পৃশং স্ত্রিষবণমেতচ্চান্দ্রায়ণং স্মৃতম্। ইতিমনুঃ॥ এতদেবপিপীলিকামধ্যাখ্যম্ ইত্যাদি।

৪। ১২ কৃচ্ছ্র ব্রত,—কষ্টসাধ্য সান্তপনাদি ব্রত।

৪। ২২ অগ্নিহোত্রী,—যিনি অগ্নিহোত্র যজ্ঞ করেন। ১।৩১ টীকা অগ্নিহোত্র শব্দ দেখ।

৪। ২৩ কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্র,—ব্রত বিশেষ। দ্বাদশরাত্রং নিরাহারঃ স কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্রঃ। ইতি ব্রহ্মপুরাণম্॥ অথবা চরেৎ কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্রঞ্চ পিবেত্তোয়ঞ্চ শীতলম্। একবিংশতিরাত্রন্তু কালেষ্বেতেষু সংযতঃ। কালেষ্বিতি প্রাতঃসায়ং মধ্যাহ্নেষু। ইতি প্রায়শ্চিত্তবিবেকঃ।

৪। ২৫ পরনারীপুত্র,—সোদরভিন্ন, বৈমাত্রেয় ভ্রাতা।

৪। ২৭ প্রব্রজ্যা,—সন্ন্যাস।

৪। ২৮ নৈষ্ঠিকব্রহ্মচারী,—যিনি ব্রহ্মচর্য্য করিয়া যাবজ্জীবন গুরু-

কুলে বাস করেন। যথা নৈষ্ঠিকো ব্রহ্মচারীব বসেদাচার্য্য-সন্নিধৌ। ইত্যাদি গরুড়পুরাণ।

৪। ৩০ ব্যালগ্রাহী,—সাপুড়ে। যে ব্যক্তি সর্প ধরে।

৫। ৪ কুশোদক,—কুশ হইতে নিঃসৃত জল।

৫। ৬ অবলীঢ়,—চাটা।

৫। ৬ বিলিখিত,—আঁচড়ান।

৫। ৭ জম্বুক,—শৃগাল।

৫। ৭ বৃক,—নেকড়ে বাঘ।

৫। ১০ শ্বপাক,—চাণ্ডালবিশেষ। যথা ক্ষত্তুর্জাতস্তথোগ্রায়াং শ্বপাক ইতি কীর্ত্ত্যতে॥ ইতি মনুসংহিতা।

৫। ১১ লৌকিক অগ্নি,—যে অগ্নি যাবজ্জীবন স্থাপিত ও সংস্কৃত নহে।

৫। ১২ প্রাজাপত্য,—দ্বাদশাহসাধ্য ব্রতবিশেষ। তিন দিন কেবল রাত্রিতে ভোজন ২২ গ্রাস। তিন দিন কেবল দিনে ভোজন ২৬ গ্রাস। তিন দিন অযাচিত ভোজন ২৪ গ্রাস। তিন দিন উপবাস। প্রায়শ্চিত্ততত্ত্ব দেখ॥

৫। ১৪ আহিতাগ্নি, যাবজ্জীবন যাঁহার অগ্নি স্থাপিত আছে। ৩।৫ সাগ্নিশব্দ দেখ।

৫। ১৫ শ্রৌত অগ্নিহোত্র,—বেদোক্ত অগ্নিহোত্র যজ্ঞ। ইহা দুই প্রকার, মাসসাধ্য ও যাবজ্জীবনসাধ্য।

৫। ১৫ কৃষ্ণাজিন অস্তীর্ণ করিয়া,—কৃষ্ণসারের চর্ম্ম বিছাইয়া।

৫। ১৮ বৃষণ,—কোষ।

৫। ১৮ মেঢ্র,—উপস্থ।

৫। ১৯ শিশ্ন,—উপস্থ।

৫। ১৯ শমীকাষ্ঠ,—শাঁই কাঠ।

৫। ৯১ অরণি,—অগ্ন্যুৎপাদক কাষ্ঠ। যাহা ঘর্ষণ করিলে অগ্নি নির্গত হয়।

৫। ২০ জুহূ,—পলাসকাষ্ঠ নির্ম্মিত অর্দ্ধচন্দ্রাকার যজ্ঞপাত্র।

৫। ২০ উপসৎ,—অগ্নিবিশেষ। যথা গার্হপত্যো দক্ষিণাগ্নি স্তথৈবাহবনীয়কঃ। এতেঽগ্নয়স্ত্রয়ো মুখ্যাঃ শেষাশ্চোপসদস্ত্রয়ঃ।

ইতি অগ্নিপুরাণ।

৫। ২০ উদূখল,—যাহাতে দাইল প্রভৃতি কাঁড়িয়া লওয়া হয়।

৫। ২০ মুষল,—যাহা দ্বারা উদূখলে দাইল প্রভৃতি কাঁড়িয়া লওয়া হয়।

৫। ২১ প্রোক্ষণী,—প্রোক্ষণীপাত্র। যাহাতে জল রাখিয়া যজ্ঞীয় দ্রব্য সিক্ত করা যায়।

৫। ২১ আজ্যস্থালী,—যাহাতে যজ্ঞীয় ঘৃত থাকে।

৫। ২২ অগ্নিহোত্রোপকরণ,—অগ্নিহোত্র যজ্ঞের উপযোগী নানাবিধ দ্রব্য।

৬। ৩ বলাকা,—বিষকণ্ঠী। বকজাতিবিশেষ।

৬। ৩ টিট্টিভ,—টিঠিভক পক্ষী। টীঠি পাকি।

৬। ৩ আটি,—পক্ষি বিশেষ। শরালি পক্ষী।

৬। ৪ ভাস,—গৃধ্র। কুক্কুট।

৬। ৪ তিত্তিরী,—তিত্তির পক্ষী। তিতিরি পাকী।

৬। ৬ বল্গুণী,—বল্গুলা। পক্ষিবিশেষ। দিবান্ধ পক্ষী।

৬। ৬ খঞ্জরীট,—খঞ্জন পক্ষী।

৬। ৬ লাবক,—লাব পক্ষী।

৬। ৬ রক্তপাদ,—শুক পক্ষী।

৬। ৭ কারণ্ডব,—হংসবিশেষ। খড়হাঁস।

৬। ৭ পিঙ্গল,—পেচক। নাগবিশেষ।

৬। ৭ কুরর,—উৎক্রোশ পক্ষী।

৬। ৭ ভারদ্বাজ,—ব্যাত্রাট পক্ষী।

৬। ৮ ভেকণ্ড,—পক্ষিবিশেষ। শ্যেন। বাজপক্ষী।

৬। ৮ কপিঞ্জল,—চাতক পক্ষী।

৬। ৯ নকুল,—বেজি। নেউল।

৬। ৯ ডুণ্ডুভ,—ধোঁড়াসাপ।

৬। ৯ কৃশর,—সমানভাগে তিল ও তণ্ডুলের খিচ্‌ড়ী।

৬। ১০ শল্লকী,—শজারু।

৬। ১১ বৃক,—নেকড়ে বাঘ বিশেষ।

৬। ১১ তরক্ষু,—এক প্রকার নেকড়ে বাঘ।

৬। ১২ গবয়,—গো সদৃশ অথচ গলকম্বল রহিত বন্যজন্তু।

৬। রুরু,—মৃগবিশেষ। চিত্রমৃগ।

৬। ১৪ বহ্নিবীজ,—রং এইমন্ত্র।

৬। ১৫ } প্রাজাপত্য,—৫।১২ টীকা দেখ।
১০। ৮ }

৬। ১৬ অতিকৃচ্ছ্র ব্রত,—এক এক মুষ্টিমাত্র অন্ন ভোজন করিয়া নয় রাত্রি যাপন করাকে অতিকৃচ্ছ্র ব্রত বলা যায়। ১১।৫৩ মূল দেখ।

৬। ১৭ যাগক্রিয়াসক্ত,—যজ্ঞানুষ্ঠান নিরত।

৬। ১৭ ক্রিয়াহীন, যিনি সন্ধ্যাবন্দনাদি করেন না।

৬। ১৮ অর্দ্ধকৃচ্ছ্র,—কৃচ্ছ্র সান্তপনাদির অর্দ্ধ।

৬। ২৪ ভাণ্ডস্পৃষ্ট,—যাহাতে ভাঁড় স্পর্শ হইয়াছে।

৬। ২৭ সান্তপন ব্রত,—কৃচ্ছ্র সান্তপন। ৪।১১ এবং ৯। ২৪ টীকা দেখ।

৬। ২৭ অর্দ্ধপ্রাজাপত্য ব্রত,—৫।১২ এবং ৮।৪৩ টীকা দেখ।

৬। ২৭ পাদপ্রাজাপত্য ব্রত,—৫।১২ এবং ৮।৪৩ টীকা দেখ।

৬। ২৮ অন্ত্যজ,—পঞ্চম বর্ণ। সঙ্করাদি জাতি।

৬। ২৯ ব্রহ্মমন্ত্র,—প্রণব প্রভৃতি।

কূর্চ্চমন্ত্র,—হূং।

৬। ৩০ যাবক,—৪৭ পৃ নোট দেখ।

৬। ৩২ উপসংন্যাস,—ষষ্ঠ অধ্যায় ৩৪ শ্লোক দেখ।

৬। ৩৩ বেদপাবন,—বেদ দ্বারা পবিত্রতাকারণ।

৬। ৩৬ ভাবদুষ্ট,—বিকৃত।

৬। ৩৬ পল,—৮তোলা।

৬। ৩৮ কুসুম্ভ,—কুসুম ফুল।

৬। ৪১ লুব্ধকী,—ব্যাধপত্নী। ব্যাধকন্যা।

৬। ৪১ পুক্কসী,—চাণ্ডালী।

৬। ৪৯ অগ্নিষ্টোম,—বসন্ত কালে কর্ত্তব্য যাগবিশেষ। ইহাতে সোমরস পান করিতে হয়। ইহা পঞ্চাহসাধ্য।

৬। ৫০ ডামর,—মারামারী কাটাকাটী।

৭। ৩ স্রুক,—যজ্ঞপাত্রবিশেষ।

৭। ৩ স্রুব,—খদিরকাষ্ঠ নির্ম্মিত যজ্ঞপাত্র বিশেষ।

৭। ৭ আর্ত্তব,—স্ত্রীজাতির মাসিক শোণিত।

৭। ১৪ অর্দ্ধকৃচ্ছ্র,—কৃচ্ছ্র সান্তপনাদির অর্দ্ধ ৯।২৪ টীকা দেখ।

৭। ১৫ পাদোন কৃচ্ছ্র,—কৃচ্ছ্র সান্তপনাদির ত্রিপাদ অর্থাৎ ¾ অংশ।

৭। ১৫ পাদকৃচ্ছ্র,—কৃচ্ছ্র সান্তপনাদির চতুর্থাংশ।

৭। ৩০ বংশবল্কল,—বাঁশের ছাল।

৭। ৩০ পট্ট বস্ত্র,—পাটের কাপড়।

৬। ৩০ লোমজবস্ত্র,—পশমী কাপড়।

৭। ৩০ ক্ষৌম,—কৃমিজাত সূত্র নির্ম্মিত বস্ত্র।

৭। ৩২ মুঞ্জ,— মৌঞ্জীতৃণ। তৃণ বিশেষ।

৭। ৩৫ অনুলেপন,—গাত্রে গন্ধদ্রব্যাদি লেপন।

৭। ৩৫ মধুপর্ক,—দধি ঘৃত জল মধু চিনি, এই পঞ্চ দ্রব্যে মধুপর্ক হয়।

৭। ৩৫ সোমরস,— সোমলতার রস। মাদক দ্রব্য বিশেষ।

৭। ৩৮ নিষ্ঠীবন,—থুথু ফেলা।

৭। ৪১ দেশবিপ্লব,—রাজ্যে উপদ্রব।

৮। ১ বন্ধনস্তম্ভ—বাঁধিবার খোঁটা প্রভৃতি।

৮। ১ অকামত,—গৃহস্বামীর অনিচ্ছায়।

৮। অকামকৃত,—অনিচ্ছাপূর্ব্বক কৃত।

৮। ২ বেদাঙ্গ,—শিক্ষাকল্পো ব্যাকরণং নিরুক্তং জ্যোতিষাং গণঃ। ছন্দসাং বিচিতিশ্চেতি ষড়ঙ্গো বেদ উচ্যতে॥

৮। ২ স্বকর্ম্মনিরত,—নিজকর্ত্তব্য কর্ম্মে তৎপর। ব্রাহ্মণের স্বকর্ম্ম যজন যাজন অধ্যয়ন অধ্যাপন দান ও প্রতিগ্রহ।

৮। ৪ পরিষদ,—এই অষ্টম অধ্যায়ের ১৯ শ্লোক অবধি ২২ শ্লোক পর্য্যন্ত পাঠ কর।

৮। ৯ বাক্য সংযম পূর্ব্বক,—কোন কথা না কহিয়া।

৮। ১২ জাতিমাত্রোপজীবী, যে ব্রাহ্মণ অধ্যয়ন অধ্যাপন প্রভৃতি পরিত্যাগ করিয়া কেবল প্রতিগ্রহ দ্বারা জীবিকা নির্ব্বাহ করে।

৮। ১৪ ব্যবস্থাপক,—যিনি ব্যবস্থা দেন।

৮। ১৯ আহিতাগ্নি। যে ব্রাহ্মণের জাতকর্ম্ম অবধি অন্ত্যেষ্টি ক্রিয়া পর্য্যন্ত সমুদায় সংস্কার সাধনার্থ যাবজ্জীবন এক অগ্নি স্থাপিত থাকে, কখন নির্ব্বাণ হয় না, তাঁহাকে আহিতাগ্নি বলা যায়।

৮। ২১ স্ববৃত্তি,— ব্রাহ্মণের স্ববৃত্তি যজন যাজন অধ্যয়ন অধ্যাপন দান প্রতিগ্রহ।

৮। ২২ অভিধেয়,—বাচ্য।

৮। ২৮ পঞ্চাস্ত্র ২। ৭ টীকা দেখ।

৮। ২৮ পঞ্চেন্দ্রিয়পরায়ণ,—যাহারা চক্ষু কর্ণ নাসিকা জিহ্বা ত্বক্ এই পঞ্চেন্দ্রিয় চরিতার্থ করণেই তৎপর।

৮। ৩৪ নির্ব্বিকল্প হৃদয়,—অসন্দিগ্ধচিত্ত।

৮। ৩৪ আশ্রমী,—সংসারী।

৮। ৪০ উদূখল,—হস্ত দ্বারা মুষল ধরিয়া যাহাতে দাইল প্রভৃতি কাঁড়ান হয়।

৮। ৪৩ প্রাজাপত্য,—প্রাজাপত্য ব্রত চারি প্রকার। পাপের তারতম্য অনুসারে বিবেচনা করিয়া চতুর্ব্বিধ প্রাজাপত্যের মধ্যে এক প্রকার আচরণ করিতে ব্যবস্থা দিবেন। অষ্টম অধ্যায়ের ৪৩ শ্লোক অবধি ৪৭ শ্লোক পর্য্যন্ত পাঠ কর।

৯। ৯ উপল,—প্রস্তর।

৯। ২০ যবস,—তৃণ। ঘাস।

৯। ২৪ সান্তপন ব্রত,—ব্রতবিশেষ। যথা গোমূত্রং গোময়ং ক্ষীরং দধি সর্পিঃ কুশোদকম্। একরাত্রোপবাসশ্চ কৃচ্ছ্রং সান্তপনং স্মৃতম্। মনু ১১ অধ্যায়।

৯। ২৪ প্রাজাপত্য ব্রত,—অষ্টম অধ্যায়ের ৪৩ শ্লোক অবধি ৪৭ শ্লোক পর্য্যন্ত পাঠ কর।

৯। ২৪ তপ্তকৃচ্ছ্র,—ব্রত বিশেষ। যথা পয়ো ঘৃতমুদকং বায়ুতপ্তং প্রতিত্র্যহং পিবেৎ। স তপ্তকৃচ্ছ্রঃ। ইতি গোতম সংহিতা।

৯। ২৪ অতিকৃচ্ছ্র,—৬।১৬ টীকা দেখ।

৯। ৩২ অর্দ্ধকৃচ্ছ্র,— সান্তপনাদি ব্রতের অর্দ্ধ।

। ৩৩ মুঞ্জময় দড়ি,— তৃণবিশেষ নির্ম্মিত রজ্জু।

৯। ৩৮ জলাবতরণপথ,—জলে নামিবার রাস্তা।

৯।৫০ }
১০।১০ } চান্দ্রায়ণ ব্রত,—৪।১২ টীকা দেখ।

৯।৫৮ অজিন, কৃষ্ণসার চর্ম্ম ;

৯।৫৯ }
১০।২৪ } কৃচ্ছ্র চান্দ্রায়ণ,—চতুর্ব্বিধ চান্দ্রায়ণের মধ্যে কষ্টসাধ্য চান্দ্রায়ণ ব্রত।

১০।১ চান্দ্রায়ণ ব্রত,—১০ অধ্যায় ২ শ্লোক হইতে ৪ শ্লোক পর্য্যন্ত পাঠ কর। ৪। ১২ টীকা দেখ।

১০।৩ কুক্কুটাণ্ড,—মুরগীর ডিম।

১০।৬ বপন,—মুণ্ডন।

১০। ৬ }
১১। ৩ } ব্রহ্মকূর্চ্চ,— গোমূত্র গোময় দধি দুগ্ধ ঘৃত এবং কুশোদক বিধিপূর্ব্বক পান করাকে ব্রহ্মকূর্চ্চ বলা যায়। ইহার বিধি ১১ অধ্যায় ২৭ অবধি ৩৬ শ্লোক পর্য্যন্ত উক্ত হইয়াছে।

১০।৯ কৃচ্ছ্র প্রাজাপত্য,—কষ্ট সাধ্য প্রাজাপত্যব্রত। ৫।১২ টীকা। দেখ।

১০। ১০ কৃচ্ছ্র ব্রত,—ত্রিরাত্রি উপবাস করাকে কৃচ্ছ্রব্রত বলা যায়। ১১। ৩ টীকা দেখ।

১০। ১৪ গোমিথুন,—একটী বৃষের সহিত একটী গাভি।

১০। ২০ যাবকৌদন,—দোবরা ধান বা অর্দ্ধপক্ক যবের অন্ন।

১০।২০ শঙ্খপুষ্পী,—পঙ্খাহুলি। ডানকুলি।

১০।২৫ } কৃচ্ছ্র সান্তপন,—৪। ১১ টীকা দেখ।
১০।২৭ }

১০। ২৬ ঋতুপ্রস্রবণ,—ঋতুমতী হওয়া।

১০। ৪১ দর্ভ,—কুশ। তৃণ।

১০। ৪১ চমস,—স্বনাম প্রসিদ্ধ যজ্ঞীয় পাত্রবিশেষ।

১১। ১ বৃন্তাক ফল,—বার্ত্তাকু। বেগুণ।

১১। ১ বৃক্ষনির্য্যাস,—গাছের আটা।

১১। ১ করকা,—শিল। বরফ।

১১। ১২ যাবকান্ন,—দোবরা ধানের বা অপক্ক যবের অন্ন।

১১। ১৩ গন্ধ দ্বারা,—গন্ধদ্বারাং দুরাধর্ষাং নিত্যপুষ্টাং করিষিণীম্। ঈশ্বরীং সর্ব্বভূতানাং তামিহোপহ্বয়ে শ্রিয়ম্।

১১। ১৩ অপ্যায়স্ব,—আপ্যায়স্ব সমে তু তে বিশ্বতঃ সোমবিষ্টং ভবা বা যস্য সঙ্গথে॥

১১। ১৩ দধিক্রাবুঃ,—দধিক্রাব্নোংকার্ষং জিষ্ণোরশ্বস্য বাজিনঃ স্বরভিণো মুখাকরৎ প্রণতায়ুং সিতার্ষৎ॥

১১। ১৭ বামদেব্য সাম,—সামবেদের যে অংশ দ্বারা বামদেবের উপাসনা হয়।

১১। ২০ কুলমিত্র,—জাতি বিশেষ।

১১। ২০ অর্দ্ধসীরী,—ব্রাহ্মণ হইতে বৈশ্যকন্যার গর্ভে জাত।

১১। ৩২ তেজোসি শুক্রমস্য,—তেজোসি শুক্রমস্যমৃতমসি ধামনামাসি প্রিয়ন্দেবানামনাধিষ্ট্যং দেবযজনমসি॥

১১। ৩২ দেবস্যত্বা,—দেবস্যত্বা সবিতুঃ প্রসবেঽশ্বিনৌ বাহুভ্যাং পুষ্ণো হস্তাভ্যামাদধে ॥

১১। ৩২ আপোহিষ্ঠা ময়োভুব,—আপোহিষ্ঠা ময়োভুবস্তান ঊর্জ্জে দধাতন মহেরণায় চক্ষসে।

১১। ৩২ মানস্তোকে,—মানস্তোকে তনয়ে মান আয়ুষি মানো গোষুমানঃ অশ্বেষু মানো বীরান্ রুদ্রভামিনোঽবধীর্হবিষ্মন্তঃ স্বদমিত্ত্বা হবামহে।

১১। ৩৪ ইরাবতী,—ইরাবতী ধেনুমতী হি ভূয়ং সুবয়নি মনং বেদশস্যা ব্যস্কভ্না রোদসী বিষ্ণুরেতে দাধর্থঃ পৃথিবীমভিতো ময়ূখৈঃ।

১১। ৩৪ ইদং বিষ্ণু,—ইদং বিষ্ণুর্বিচক্রমে ত্রেধা নিদধে পদং সমূঢ়-মস্য পাংশুলে।

১১। ৩৪ মানস্তোকে,—মানস্তোকে তয়নে মান আয়ুষি মানো গোষুমান অশ্বেষু মানো বীরান্ রুদ্রভামিনোঽবধীর্হবিষ্মন্তঃ স্বদমিত্ত্বা হবামহে।

১১। ৪০ গবয়,—গোসদৃশ বন্য জন্তু বিশেষ।

১১। ৪৪ পরপাকনিরত,—১১। ৪৬ শ্লোক দেখ।

১১। ৪৪ পরপাক নিরত,—১১। ৪৭ শ্লোক দেখ।

১১। ৪৪ অপচ,—১১। ৪৮ শ্লোক দেখ।

১১। ৫৪ সাহুর্য্য,—সমবায়। মিলন।

১২। ৫ প্রব্রজ্যা,—সংন্যাস।

১২। ২২ খলবজ্র,—বজ্রবিশেষ।

১২। ২৫ চিতি,—পাঁজা।

১২। ২৫ চৈত্যবৃক্ষ,—সর্ব্বাপেক্ষা প্রাচীন বৃক্ষ।

১২। ২৫ সোমবিক্রয়কারী,—সোমরস বিক্রেতা।

১২। ২৬ অস্থিসঞ্চয়ন,—মৃত ব্যক্তির সংস্কার বিশেষ। অন্ত্যেষ্টি পদ্ধতি দেখ।

১২। ২৯ অগ্নি কার্য্য,—রক্ষিত অগ্নিতে হোম প্রভৃতি।

১২। ৩৭ দৈব কর্ম্ম,—দেবতা পূজা। যাগাদি।

১২। ৩৭ পিত্র্য কর্ম্ম,—শ্রাদ্ধ তর্পণ প্রভৃতি।

১২। ৪১ অগ্নিচিৎ ব্রাহ্মণ—সাগ্নি ব্রাহ্মণ। ৩। ৫ সাগ্নি শব্দ দেখ।

১২। ৪১ কপিলা,—কামধেনু।

১২। ৪১ ভিক্ষুক,—দ্বিতীয় আশ্রমাবলম্বী। যথা ব্রহ্মচর্য্যং কলৌ নাস্তি বাণপ্রস্থোঽপি সুব্রতে। গৃহস্থো ভিক্ষুকশ্চৈব আশ্রমৌ দ্বৌ প্রকীর্ত্তিতৌ॥ ভিক্ষুকেঽপ্যাশ্রমে দেবি বেদোক্তং দণ্ডধারণম্। কলৌ নাস্ত্যেব নাস্ত্যেব যতস্তৎ শ্রৌতসংস্কৃতিঃ। শৈবাবধূতবিধিনাবধূতাশ্রমধারণম্। তদেব কথিতং ভদ্রে সংন্যাসগ্রহণং কলৌ॥ ইতি মহানির্ব্বাণতন্ত্রম্॥

১২। ৪২ অরণি,—যে কাষ্ঠ ঘর্ষণ করিয়া অগ্নি উৎপাদন করা হয়।

১২। ৪২ কৃষ্ণাজিন,—কৃষ্ণসারের চর্ম্ম।

১২। ৪৭ প্রসূতিকা,—যে নারী সন্তান প্রসব করিয়াছে।

১২। ৫৩ নিষিদ্ধাচরণকারী,—যে ব্যক্তি শাস্ত্রের নিষেধ লঙ্ঘন করিয়া যথেচ্ছাচরণে প্রবৃত্ত হয়।

১২। ৫৫ অন্তরীক্ষে,—শূন্যে।

১২। ৫৬ প্রাণায়াম,—৩। ৪৬ টীকা দেখ।

১২। ৫৮ রেতঃ সেক,—বীর্য্যপাত।

১২। ৭৩ যাবকাহার,— দোবরা ধান বা অপক্ক যব ভক্ষণ।

পরাশরসংহিতা।

প্রথম অধ্যায়।

শ্রীগণেশায় নমঃ।

অথাতো হিমশৈলাগ্রে দেবদারুবনালয়ে।
ব্যাসমেকাগ্রমাসীনমপৃচ্ছন্ন্ যয়ঃ পুরা ॥ ১ ॥
মানুষাণাং হিতং ধর্ম্মং বর্ত্তমানে কলৌ যুগে।
শৌচাচারং যথাবচ্চ বদ সত্যবতীসুত ॥ ২ ॥
তৎ শ্রুত্বা ঋষিবাক্যন্তু সমিদ্ধাগ্ন্যর্কসন্নিভঃ।
প্রত্যুবাচ মহাতেজাঃ শ্রুতিস্মৃতিবিশারদঃ ॥ ৩ ॥
নচাহং সর্ব্বতত্ত্বজ্ঞঃ কথং ধর্ম্মং বদাম্যহম্।

পূর্ব্বকালে এক দিবস হিমালয় পর্ব্বতের উপরিভাগে দেবদারু-বনবিরাজিত আশ্রমে মহর্ষি বেদব্যাস একাগ্র মনে আসীন আছেন এমত সময়ে কতকগুলি ঋষি তাঁহাকে জিজ্ঞাসা করিলেন; সত্যবতী নন্দন! বর্ত্তমান কলিযুগে কোন্ ধর্ম্ম, কিরূপ শৌচ ও কিরূপ আচার মনুষ্যের হিতকর, আপনি আনুপূর্ব্বিক বলুন।২ প্রজ্বলিত অগ্নি ও সূর্য্য তুল্য তেজঃসম্পন্ন, শ্রুতি ও স্মৃতি শাস্ত্রে বিশারদ মহাতেজাব্যাস, ঋষিদিগের এই বাক্য শ্রবণ করিয়া কহিলেন।৩ হে ঋষিগণ! আমি সকল বিষয়ের তত্ত্বজ্ঞ নহি, কিরূপে ধর্ম্ম বলিব, এ

অস্মৎপিতৈব প্রষ্টব্য ইতি ব্যাসঃ সুতোঽবদৎ ॥ ৪ ॥
ততস্তে ঋষয়ঃ সর্ব্বে ধর্ম্মতত্ত্বার্থকাঙ্ক্ষিণঃ।
ঋষিং ব্যাসং পুরস্কৃত্য গতা বদরিকাশ্রমে ॥ ৫ ॥
নানাবৃক্ষসমাকীর্ণং ফলপুষ্পোপশোভিতম্।
নদীপ্রস্রবণাকীর্ণং পুণ্যতীর্থৈরলঙ্কৃতম্ ॥ ৬ ॥
মৃগপক্ষিগণাঢ্যঞ্চ দেবতায়তনাবৃতম্।
যক্ষগন্ধর্ব্বসিদ্ধৈশ্চ নৃত্যগীতসমাকুলম্ ॥ ৭ ॥
তস্মিন্ ঋষিসভামধ্যে শক্তিপুত্রং পরাশরম্।
সুখাসীনং মহাত্মানং মুনিমুখ্যগণাবৃতম্ ॥ ৮ ॥
কৃতাঞ্জলিপুটো ভূত্বা ব্যাসস্তু ঋষিভিঃ সহ।
প্রদক্ষিণাভিবাদৈশ্চ স্তুতিভিঃ সমপূজয়ৎ ॥ ৯ ॥

বিষয় আমার পিতাকেই জিজ্ঞাসা করা কর্ত্তব্য। যখন পরাশরপুত্র ব্যাস, এই কথা বলিলেন। ৪ তখন ধর্ম্মতত্ত্ব শ্রবণাভিলাষী মুনিগণ, মহর্ষি বেদব্যাসকে অগ্রসর করিয়া বদরিকাশ্রমে গমন করিলেন।৫

(তাঁহারা আশ্রমে প্রবেশ করিয়া দেখিলেন, বদরিকাশ্রম অতিশয় মনোহর)। উহা ফলপুষ্পে পরিশোভিত বৃক্ষগণে সমাকীর্ণ, বিবিধ নদ নদী, প্রস্রবণ, এবং পবিত্র তীর্থসমূহে অলঙ্কৃত। ৬ সকল স্থলই মৃগ এবং পক্ষিগণে পরিব্যাপ্ত; স্থানে স্থানে দেবমন্দিরশ্রেণী রহিয়াছে। ইহার চতুর্দ্দিক্ নৃত্যগীতানুরক্ত যক্ষ, গন্ধর্ব্ব ও সিদ্ধগণে পরিবৃত। ৭

(সেই আশ্রমে) মহাত্মা, শক্তিপুত্র পরাশর, প্রধান প্রধান ঋষিগণে পরিবেষ্টিত হইয়া ঋষিসভায় সুখাসীন আছেন; এমত সময়ে ব্যাস, মুনিগণের সহিত উপস্থিত হইয়া কৃতাঞ্জলি

অথ সন্তুষ্টমনসা পরাশর-মহামুনিঃ।
আহ সুস্বাগতং ব্রূহীত্যাসীনো মুনিপুঙ্গবঃ॥ ১০॥
ব্যাসং সুস্বাগতং যে চ ঋষয়শ্চ সমন্ততঃ।
কুশলং কুশলেত্যুক্ত্বা ব্যাসঃ পৃচ্ছত্যতঃ পরম্॥ ১১॥
যদি জানাসি মে ভক্তিং স্নেহাদ্বা ভক্তবৎসল।
ধর্ম্মং কথয় মে তাত অনুগ্রাহ্যো হ্যহং তব॥ ১২॥
শ্রুতা মে মানবা ধর্ম্মা বাশিষ্ঠাঃ কাশ্যপাস্তথা।
গার্গেয়া গৌতমাশ্চৈব তথা চৌশনসাঃ স্মৃতাঃ॥ ১৩॥
অত্রের্বিষ্ণোশ্চ সাংবর্ত্তা দাক্ষা আঙ্গিরসাস্তথা।
শাতাতপাশ্চ হারীতা যাজ্ঞবল্ক্যকৃতাশ্চ যে॥ ১৪॥
কাত্যায়নকৃতাশ্চৈব প্রাচেতসকৃতাশ্চ যে।
আপস্তম্বকৃতা ধর্ম্মাঃ শঙ্খস্য লিখিতস্য চ॥ ১৫॥

পুটে তাঁহাকে প্রদক্ষিণ, প্রণাম ও বহুবিধ স্তব দ্বারা পূজা করিলেন। ৯

অনন্তর সুখাসীন মহর্ষি পরাশর, প্রসন্ন মনে তাঁহাদিগকে স্বাগত জিজ্ঞাসা করিলেন। ১০ ব্যাস ও ঋষিগণ কহিলেন, কুশল! আমাদের সকলের কুশল। অনন্তর বেদব্যাস জিজ্ঞাসা করিলেন! ১১ পিতঃ! যদি আপনকার প্রতি আমার কিরূপ ভক্তি, তাহা অবগত থাকেন, অথবা আমার প্রতি আপনকার স্নেহ থাকে, তাহা হইলে এই অনুগৃহীত ব্যক্তিকে ধর্ম্মোপদেশ প্রদান করুন। ১২ আমি আপনকার নিকট মনু, বশিষ্ঠ, কশ্যপ, গর্গ, গোতম, উশনাঃ। ১৩ অত্রি, বিষ্ণু, সংবর্ত্ত, দক্ষ, অঙ্গিরাঃ শাতাতপ, হারীত, যাজ্ঞবল্ক্য। ১৪ কাত্যায়ন, প্রাচেতস, আপস্তম্ব, শঙ্খ, লিখিত, (প্রভৃতি ঋষি নিরূপিত—সত্য, ত্রেতা ও

শ্রুতা হ্যেতে ভবৎপ্রোক্তাঃ শ্রৌতার্থাস্তে ন বিস্মৃতাঃ।
অস্মিন্ মন্বন্তরে ধর্ম্মাঃ কৃতত্রেতাদিকে যুগে ॥ ১৬ ॥
সর্ব্বে ধর্ম্মাঃ কৃতে জাতাঃ সর্ব্বে নষ্টাঃ কলৌ যুগে।
চাতুর্ব্বর্ণ্যসমাচারং কিঞ্চিৎ সাধারণং বদ ॥ ১৭ ॥
ব্যাসবাক্যাবসানে তু মুনিমুখ্যঃ পরাশরঃ।
ধর্ম্মস্য নির্ণয়ং প্রাহ সূক্ষ্মং স্থূলঞ্চ বিস্তরাৎ ॥ ১৮॥
শৃণু পুত্র প্রবক্ষ্যেঽহং শৃণ্বন্তু ঋষয়স্তথা।
কল্পে কল্পে ক্ষয়োৎপত্তৌ ব্রহ্মবিষ্ণুমহেশ্বরাঃ ॥
শ্রুতিঃ স্মৃতিঃ সদাচারা নির্ণেতব্যাশ্চ সর্ব্বদা ॥ ১৯ ॥
ন কশ্চিদ্বেদকর্ত্তা চ বেদস্মর্ত্তা চতুর্মুখঃ।

দ্বাপর যুগের ধর্ম্ম শ্রবণ করিয়াছি)। ১৫ ভবৎপ্রোক্ত এই সমুদায় বৈদিক ধর্ম্ম যেমন শ্রবণ করিয়াছি, সেইরূপ বিস্মৃত ও হই নাই। পূর্ব্বোক্ত ধর্ম্ম সকল বর্ত্তমান মন্বন্তরে সত্য ত্রেতা ও দ্বাপর যুগের নিমিত্ত নির্দ্দিষ্ট। ১৬ এই সকল ধর্ম্ম সত্যযুগে ব্যবস্থাপিত হইয়াছিল, কলিযুগে সে সমুদায় ধর্ম্মই ভ্রষ্ট হইয়াছে! অতএব (এই কলিযুগে) চারি বর্ণের সাধারণ ধর্ম্ম কিঞ্চিৎ বলুন। ১৭ ব্যাসের বাক্য সমাপ্ত হইলে' মহর্ষি পরাশর, ধর্ম্মের স্থূল ও সূক্ষ্ম নির্ণয় বিস্তারিতরূপে বলিতে আরম্ভ করিলেন। ১৮

হে পুত্র! হে ঋষিগণ! (ধর্ম্মতত্ত্ব) কহিতেছি, শ্রবণ কর। প্রত্যেক কল্পে প্রলয়াবসানে যখন নূতন সৃষ্টি হয়, তখন ব্রহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বর, ও শ্রুতি, স্মৃতি, সদাচার, এই সমুদায় নির্ণীত হইয়া থাকে। ১৯ কল্পান্তর হইলে অপর কল্পে বেদকর্ত্তা বলিয়া কেহ নির্দ্দিষ্ট নহেন; পরন্তু ব্রহ্মা কেবল বেদের স্মরণকর্ত্তা এই রূপ_ মনু ও কল্পে কল্পে ধর্ম্মের স্মরণকারী হয়েন, অর্থাৎ

তথৈব ধর্ম্মং স্মরতি মনুঃ কল্পান্তরান্তরে ॥ ২০ ॥
অন্যে কৃতযুগে ধর্ম্মাস্ত্রেতায়াং দ্বাপরে পরে।
অন্যে কলিযুগে নৃণাং যুগরূপানুসারতঃ ॥ ২১ ॥
তপঃ পরং কৃতযুগে ত্রেতায়াং জ্ঞানমুচ্যতে।
দ্বাপরে যজ্ঞমিত্যুচুর্দ্দানমেকং কলৌ যুগে ॥ ২২ ॥
কৃতে তু মানবো ধর্ম্মস্ত্রেতায়াং গৌতমঃ স্মৃতঃ।
দ্বাপরে শাঙ্খলিখিতঃ কলৌ পারাশরঃ স্মৃতঃ ॥ ২৩ ॥
ত্যজেদ্দেশং কৃতযুগে ত্রেতায়াং গ্রামমুৎসৃজেৎ।
দ্বাপরে কুলমেকন্তু কর্ত্তারঞ্চ কলৌ যুগে ॥ ২৪ ॥
কৃতে সম্ভাষণাৎ পাপং ত্রেতায়াঞ্চৈব দর্শনাৎ।

কল্পারম্ভে চতুর্ম্মুখ হইতে বেদ এবং মনু হইতে ধর্ম্মশাস্ত্র প্রচারিত হয়। যুগভেদানুসারে ধর্ম্মের ও ভেদ হইয়া থাকে। ২০

সত্য যুগে এক প্রকার ধর্ম্ম প্রচলিত, ত্রেতাতে অন্য প্রকার, দ্বাপরে আর এক প্রকার এবং কলিযুগে অন্যবিধ ধর্ম্ম নির্দ্দিষ্ট হইয়া থাকে। ২১ সত্যযুগে তপস্যাই প্রধান ধর্ম্ম, ত্রেতাতে জ্ঞান, দ্বাপরে যজ্ঞ, কলিযুগে একমাত্র দানই ধর্ম্ম বলিয়া নির্দ্দিষ্ট আছে। ২২

মনু নিরূপিত ধর্ম্ম সত্যযুগের ধর্ম্ম, গোতম নিরূপিত ধর্ম্ম ত্রেতা যুগের ধর্ম্ম, শঙ্খ ও লিখিত নিরূপিত ধর্ম্ম দ্বাপরযুগের ধর্ম্ম, পরাশর নিরূপিত ধর্ম্ম কলিযুগের ধর্ম্ম বলিয়া নির্দ্দিষ্ট আছে। ২৩ সত্যযুগে পাতকীর সংস্রব পরিহারার্থ দেশত্যাগ এবং ত্রেতায় গ্রামত্যাগ, দ্বাপরে কুলত্যাগ, কলিযুগে কেবল পাতকীকে পরিত্যাগ করিবে। ২৪

সত্যযুগে পাপীর সহিত আলাপ দ্বারা পাপে পতিত হয়,

দ্বাপরে চান্নমাদায় কলৌ পততি কর্ম্মণা ॥ ২৫ ॥
কৃতে তু তৎক্ষণাচ্ছাপস্ত্রেতায়াং দশভির্দ্দিনৈঃ।
দ্বাপরে মাসমাত্রেণ কলৌ সংবৎসরেণ তু ॥ ২৬ ॥
অভিগম্য কৃতে দানং ত্রেতাস্বাহূয় দীয়তে।
দ্বাপরে যাচমানায় সেবয়া দীয়তে কলৌ ॥ ২৭ ॥
অভিগম্যোত্তমং দানমাহূতঞ্চৈব মধ্যমম্।
অধমং যাচ্যমানং স্যাৎ সেবাদানঞ্চ নিষ্ফলম্ ॥ ২৮ ॥
কৃতে চাস্থিগতাঃ প্রাণাস্ত্রেতায়াং মাংসসংস্থিতাঃ।
দ্বাপরে রুধিরং যাবৎ কলাবন্নাদিষু স্থিতাঃ ॥ ২৯ ॥
ধর্ম্মো জিতো হ্যধর্ম্মেণ জিতঃ সত্যোঽনৃতেন চ।

ত্রেতাতে দর্শন দ্বারা, দ্বাপরে অন্নগ্রহণ দ্বারা, কলিতে কর্ম্ম দ্বারা পতিত হয়। ২৫ সত্যযুগে শাপ প্রদান করিলে তৎক্ষণাৎ ফল হয়; ত্রেতাতে দশ দিনে, দ্বাপরে এক মাসে কলিতে এক বৎসরে ফল হইয়া থাকে। ২৬

সত্যযুগে গ্রহীতার নিকট গমন করিয়া দান করে, ত্রেতাতে গ্রহীতাকে আহ্বানপূর্ব্বক দান করিয়া থাকে, দ্বাপরে অর্থী হইলে দান করে, কলিতে সেবা করিলে দান করিয়া থাকে। ২৭

গ্রহীতার নিকট গমনপূর্ব্বক যে দান করা হয়, তাহাই উত্তম; গ্রহীতাকে আহ্বান করিয়া যে দান করা হয়, তাহা মধ্যম; যাচিত হইয়া যে দান করা হয়, তাহা অধম; সেবা করিলে যে দান করা হয়, তাহা নিষ্ফল। ২৮ সত্যযুগে মনুষ্যের অস্থিগত প্রাণ; ত্রেতায় মাংসগত প্রাণ; দ্বাপরে শোণিতগত প্রাণ; কলিতে অন্নাদিগত প্রাণ। ২৯

কলিযুগে ধর্ম্ম অধর্ম্ম কর্ত্তৃক, সত্য মিথ্যা কর্ত্তৃক, প্রভুগণ

জিতা ভৃত্যৈস্তু রাজানঃ স্ত্রীভিশ্চ পুরুষা জিতাঃ ॥ ৩০ ॥
সীদন্তি চাগ্নিহোত্রাণি গুরুপূজা প্রণশ্যতি।
কুমার্য্যশ্চ প্রসূয়ন্তে তস্মিন্ কলিযুগে সদা ॥ ৩১ ॥
যুগে যুগে চ যে ধর্ম্মাস্তত্র তত্র চ যে দ্বিজাঃ।
তেষাং নিন্দা ন কর্ত্তব্যা যুথরূপা হি তে দ্বিজাঃ ॥ ৩২ ॥
যুগে যুগে চ সামর্থ্যং শেষং মুনিভির্ভাষিতং।
পরাশরেণ চাপ্যুক্তং প্রায়শ্চিত্তং প্রধীয়তে ॥ ৩৩ ॥
অহমদ্যৈব তদ্ধর্ম্মমনুস্মৃত্য ব্রবীমি বঃ।
চাতুর্ব্বর্ণ্যসমাচারং শৃণুধ্বং মুনিপুঙ্গবাঃ ॥ ৩৪ ॥

ভৃত্য সকল কর্ত্তৃক ও পুরুষ সকল নারীগণ কর্ত্তৃক পরাজিত হয়। ৩০ সেই কলিযুগে অগ্নিহোত্র অবসন্ন হয়, গুরুপূজা রহিত হয়, এবং নারীগণ কুমারী অবস্থাতে প্রায়ই সন্তান প্রসব করে। ৩১ যুগে যুগে যেরূপ ধর্ম্ম প্রচলিত এবং যুগে যুগে দ্বিজগণ যেরূপ আচার ব্যবহার করেন, তাহাতে তাঁহাদের নিন্দা করা কর্ত্তব্য নহে; কারণ তাঁহারাই যুগরূপে অবতীর্ণ হইয়া থাকেন; অর্থাৎ সত্যযুগের ব্রাহ্মণেরা সাক্ষাৎ সত্য যুগের অবতার, ত্রেতাযুগের ব্রাহ্মণেরা ত্রেতার অবতার, দ্বাপর যুগের ব্রাহ্মণেরা দ্বাপরের অবতার, কলিযুগের ব্রাহ্মণেরা সাক্ষাৎ কলির অবতার। ৩২

মুনিগণ যুগভেদে সামর্থ্যভেদ ও অপরাপর ভেদ সকল কহিয়াছেন, পরন্ত কলিযুগে পরাশরোক্ত প্রায়শ্চিত্তই প্রধান। ৩৩ মুনিগণ! আমি অদ্যই সেই কলিধর্ম্ম স্মরণ করিয়া আপনাদের নিকট বলিতেছি। আপনারা কলিকালের বর্ণচতুষ্টয়ের আচার ব্যবহার শ্রবণ করুন। ৩৪ পরাশরের

পারাশরমতং পুণ্যং পবিত্রং পাপনাশনম্।
চিন্তিতং ব্রাহ্মণার্থায় ধর্ম্মসংস্থাপনায় চ ॥ ৩৫ ॥
চতুর্ণামপি বর্ণানামাচারো ধর্ম্মপালকঃ।
আচারভ্রষ্টদেহানাং ভবেদ্ধর্ম্মঃ পরাঙ্মুখঃ ॥ ৩৬ ॥
ষট্‌কর্ম্মাভিরতো নিত্যং দেবতাতিথিপূজকঃ।
হুতশেষন্তু ভুঞ্জানো ব্রাহ্মণো নাবসীদতি ॥ ৩৭ ॥
সন্ধ্যা স্নানং জপো হোমঃ স্বাধ্যায়ো দেবতার্চ্চনম্।
বৈশ্বদেবাতিথেয়ঞ্চ ষট্ কর্ম্মাণি দিনে দিনে ॥ ৩৮ ॥
প্রিয়ো বা যদি বা দ্বেষ্যো মূর্খং পণ্ডিত এব বা।
বৈশ্বদেবে তু সংপ্রাপ্তঃ সোঽতিথিঃ স্বর্গসংক্রমঃ ॥৩৯॥

এই মত পবিত্র পুণ্যজনক ও পাপনাশক। ব্রাহ্মণের নিমিত্ত ও ধর্ম্ম সংস্থাপনের নিমিত্ত আমি ইহা স্মরণ করিলাম। ৩৫

স্বস্ব আচারই বর্ণচতুষ্টয়ের ধর্ম্ম রক্ষা করে। যাহারা আচার ভ্রষ্ট, ধর্ম্ম তাহাদের প্রতি বিমুখ হয়। ৩৬ যে ব্রাহ্মণ ষট্‌কর্ম্মে নিরত থাকিয়া প্রতিদিন দেবতা ও অতিথির পূজা করিয়া হুতাবশিষ্ট ভক্ষণ করেন, তিনি কখনই অবসন্ন হন না। ৩৭ প্রতিদিন সন্ধ্যা, স্নান, জপ, হোম, স্বাধ্যায়, দেবতার অর্চ্চনা, বৈশ্যদেব ও অতিথির পরিচর্য্যা, এই ষড়্‌বিধ কর্ম্মের নাম ষট্‌কর্ম্ম! দ্বিজগণ প্রতিদিন এই ষট্‌কর্ম্মের আচরণ করিবে। ৩৮ প্রিয়ই হউক আর দ্বেষ্যই হউক, পণ্ডিতই হউক আর মূর্খই হউক, বৈশ্যদেবের সময় যিনি উপস্থিত হন, তিনিই অতিথি এবং তাঁহার সেবাতে স্বর্গপ্রাপ্তি হয়। ৩৯ দূরদেশ হইতে আগত ও পথিশ্রান্ত ব্যক্তি বৈশ্যদেবের সময় উপস্থিত

অতিথিং তং বিজানীয়ান্নাতিথিঃ পূর্ব্বমাগতঃ ॥ ৪০ ॥
ন পৃচ্ছেদ্‌গোত্রচরণং ন স্বাধ্যায়ব্রতানি চ।
হৃদয়ং কল্পয়েত্তস্মিন্ সর্ব্বদেবময়ো হি সঃ ॥ ৪১ ॥
নৈকগ্রামীণমতিথিং বিপ্রং সাঙ্গমিকং তথা।
অনিত্যং হ্যাগতো যস্মাৎ তস্মাদতিথিরুচ্যতে ॥ ৪২ ॥
অপূর্ব্বঃ সুব্রতী বিপ্রঃ অপূর্ব্বো বাতিথিস্তথা।
বেদাভ্যাসরতো নিত্যং ত্রয়োঽপূর্ব্বা দিনে দিনে ॥৪৩॥
বৈশ্বদেবে তু সংপ্রাপ্তে ভিক্ষুকে গৃহমাগতে।
উদ্ধৃত্য বৈশ্বদেবার্থং ভিক্ষাং দত্ত্বা বিসর্জ্জয়েৎ ॥ ৪৪ ॥

হইলে তাঁহাকে অতিথি বলা যায়। যিনি পূর্ব্বে আইসেন, তাঁহাকেই যে অতিথি বলা যায়, এমন নহে। ৪০ অতিথির গোত্র, চরণ, স্বাধ্যায়, ব্রত ইত্যাদি কোন বিষয় জিজ্ঞাসা না করিয়া তাঁহাতেই হৃদয় সমর্পণ করিবেক, কারণ অতিথি সর্ব্বদেবতা স্বরূপ। ৪১

সাঙ্গমিক [কুটুম্ব বা কার্য্য সাধনার্থ মিলিত] এবং এক-গ্রামনিবাসী বিপ্র, অতিথি হইতে পারে না, যেহেতু যিনি নিত্য উপস্থিত না হন, তাঁহাকেই অতিথি বলা যায়। ৪২ যিনি পূর্ব্বে কখন আতিথ্যগ্রহণ করেন নাই, তাদৃশ অতিথি, ঐরূপ ব্রতপরায়ণ ব্রাহ্মণ এবং নিয়ত বেদাভ্যাসে নিরত ব্রাহ্মণ, ইহাঁরা তিন জন অপূর্ব্ব অতিথি শব্দে অভিহিত হইয়া থাকেন। ৪৩ বৈশ্বদেব বলির সময় যদি কোন ভিক্ষুক গৃহে উপস্থিত হয়, তাহা হইলে বৈশ্বদেব বলি হইতে উদ্ধার পূর্ব্বক ভিক্ষা দান করিয়া তাহাকে বিদায় করিবে। ৪৪

যতী চ ব্রহ্মচারী চ পক্কান্নস্বামিনাবুভৌ।
তয়োরন্নমদত্বা চ ভুক্ত্বা চান্দ্রায়ণং চরেৎ ॥ ৪৫ ॥
যতিহস্তে জলং দদ্যাদ্ভৈক্ষ্যং দদ্যাৎ পুনর্জ্জলম্।
তদ্ভৈক্ষ্যং মেরুণা তুল্যং তজ্জলং সাগরোপমম্ ॥ ৪৬ ॥
বৈশ্বদেবকৃতান্ দোষান্ শক্তো ভিক্ষুর্ব্যপোহিতুম্।
নহি ভিক্ষুকৃতান্ দোষান্ বৈশ্বদেবো ব্যপোহতি ॥৪৭॥
অকৃত্বা বৈশ্বদেবন্তু ভুঞ্জতে যে দ্বিজাতয়ঃ।
সর্ব্বে তে নিষ্ফলা জ্ঞেয়াঃ পতন্তি নরকেঽশুচৌ ॥ ৪৮ ॥
শিরোবেষ্টস্তু যো ভুঙ্‌ক্তে যো ভুঙ্‌ক্তে দক্ষিণামুখঃ।
বামপাদে করং ন্যস্য তদ্বৈ রক্ষাংসি ভুঞ্জতে ॥ ৪৯ ॥

যতি এবং ব্রহ্মচারী, ইহাঁরা উভয়ে পক্কান্নের অধিকারী। ইহাঁদের উভয়কে অন্ন দান না করিয়া ভোজন করিলে চান্দ্রায়ণ করিতে হয়। ৪৫ যতি হস্তে জল দান পূর্ব্বক ভিক্ষাদ্রব্য দান করিয়া পুনর্ব্বার জল প্রদান করিবে। এরূপ করিলে সেই ভিক্ষাদ্রব্য সুমেরুসদৃশ ও সেই জল সাগর সদৃশ সমধিক হইয়া উঠে। ৪৬ বৈশ্বদেবে যদি কোন দোষ হয়, ভিক্ষুক তাহা অপনয়ন করিতে পারেন, কিন্তু বৈশ্বদেব, ভিক্ষুক কৃত দোষ অপনয়ন করিতে সমর্থ হন না। ৪৭

যে সকল ব্রাহ্মণ বৈশ্বদেবের বলি না দিয়া ভোজন করেন, তাঁহাদের সকল কর্ম্মই নিষ্ফল হয় এবং অন্তে তাঁহারা নিরয়গামী হন। ৪৮ যিনি মস্তকে উষ্ণীষ ধারণ করিয়া ভোজন করেন, যিনি দক্ষিণমুখ হইয়া ভোজন করেন, বা যিনি বাম পাদে হস্ত রাখিয়া ভোজন করেন,

যতয়ে কাঞ্চনং দত্ত্বা তাম্বূলং ব্রহ্মচারিণে।
চৌরেভ্যোঽপ্যভয়ং দত্ত্বা দাতাপি নরকং ব্রজেৎ ॥৫০॥
পাপো বা যদি চাণ্ডালো বিপ্রঘ্নঃ পিতৃঘাতকঃ।
বৈশ্বদেবে তু সংপ্রাপ্তঃ সোঽতিথিঃ স্বর্গসংক্রমঃ ॥৫১॥
অতিথির্যস্য ভগ্নাশো গৃহাৎ প্রতিনিবর্ত্ততে।
পিতরস্তস্য নাশ্নন্তি দশবর্ষশতানি চ ॥ ৫২ ॥
ন প্রসজ্যাতিগো বিপ্রো হ্যতিথিং বেদপারগম্।
অদদন্নমাত্রন্তু ভুক্ত্বা ভুঙ্ক্তে তু কিল্বিষম্ ॥ ৫৩ ॥
ব্রাহ্মণস্য মুখং ক্ষেত্রং নিরুদকমকণ্টকম্।
বাপয়েৎ সর্ব্ববীজানি সা কৃষিঃ সর্ব্বকামিকা ॥ ৫৪ ॥
সুক্ষেত্রে বাপয়েদ্বীজং সুপুত্রে দাপয়েদ্ধনম্।

তাঁহাদের অন্ন রাক্ষসেরা ভক্ষণ করিয়া থাকে। ৪৯ যিনি সন্ন্যাসীকে সুবর্ণ দান করেন, যিনি ব্রহ্মচারীকে তাম্বূল দান করেন, যিনি চোরকে অভয়দান করেন, তিনি দাতা হইলেও নিরয়গামী হইয়া থাকেন। ৫০ বৈশ্বদেব বলির সময় যে অতিথি উপস্থিত হন, তিনি পাপাত্মা চণ্ডাল ব্রহ্মহত্যাকারী বা পিতৃঘাতক হইলেও স্বর্গের দ্বারস্বরূপ হইয়া থাকেন। ৫১ যাঁহার গৃহ হইতে অতিথি নিরাশ হইয়া প্রতিগমন করে, তাঁহার পিতৃগণ সহস্র বৎসর অনাহারে থাকেন। ৫২ যে ব্রাহ্মণ, বেদ বেদাঙ্গে পারদর্শী অতিথিকে অন্ন না দিয়া অতিক্রম পূর্ব্বক স্বয়ং ভোজন করেন, তিনি পাপ রাশি ভক্ষণ করিয়া থাকেন। ৫৩ ব্রাহ্মণের মুখ, জলবিহীন কণ্টকশূন্য ক্ষেত্রস্বরূপ। তাহাতে সর্ব্বপ্রকার বীজ বপন করিবে, এবং সেই কৃষিই সর্ব্বকামপ্রদায়িনী হয়। ৫৪ সুক্ষেত্রে বীজ বপন

সুক্ষেত্রে চ সুপুত্রে চ যৎ ক্ষিপ্তং নৈব নশ্যতি ॥ ৫৫ ॥
অনৃতা হ্যনধীয়ানা যত্র ভৈক্ষ্যচরা দ্বিজাঃ।
তং গ্রামং দণ্ডয়েদ্রাজা চৌরভক্তপ্রদো হি সঃ ॥ ৫৬ ॥
ক্ষত্রিয়ো হি প্রজা রক্ষন্ শস্ত্রপাণিঃ প্রচণ্ডবৎ।
বিজিত্য পরসৈন্যানি ক্ষিতিং ধর্ম্মেণ পালয়েৎ ॥ ৫৭ ॥
ন শ্রীঃ কুলক্রমায়াতা স্বরূপাল্লিখিতাপি যা।
খড়্গেনাক্রম্য ভুঞ্জীত বীরভোগ্যা বসুন্ধরা ॥ ৫৮ ॥
পুষ্পং পুষ্পং বিচিনুয়ান্মূলচ্ছেদং ন কারয়েৎ।
মালাকার ইবোদ্যানে ন তথাঙ্গারকারকঃ ॥ ৫৯ ॥

করিবে এবং সুপুত্রে ধনদান করিবে। সুক্ষেত্রে এবং সুপুত্রে যাহা ক্ষেপণ করা যায়, তাহা নষ্ট হয় না। ৫৫ যে গ্রামে দ্বিজগণ, অনৃতাচারী ও অধ্যয়নবিহীন হইয়া ভিক্ষা দ্বারা জীবিকা নির্ব্বাহ করে, রাজা সেই গ্রামস্থ সমস্ত লোককে দণ্ড প্রদান করিবেন, কারণ তাহারা চোরকে অন্নদান পূর্ব্বক পালন করিয়া থাকে। ৫৬
ক্ষত্রিয়, শস্ত্রগ্রহণ পূর্ব্বক বিপদ্ হইতে প্রজাবর্গকে রক্ষা করত প্রচণ্ডভাবে শত্রুসৈন্যকে পরাজয় করিয়া ধর্ম্মানুসারে পৃথিবী পালন করিবেক। ৫৭ লক্ষ্মী দৃঢ়রূপে স্থাপিতা হইলেও কদাপি কুলক্রমানুসারিণী হয়েন না। তাঁহাকে খড়্গ দ্বারা আক্রমণ করিয়া উপভোগ করিতে হয়, কারণ বসুন্ধরা বীরপুরুষেরই ভোগ্যা। ৫৮ মালাকার যেরূপ উদ্যানের পুষ্পমাত্র চয়ন করে, সেইরূপ যাহাতে প্রজাবর্গের পীড়ন না হয়, এরূপে করগ্রহণ করিবেক, অঙ্গারকারের মত সমূলোচ্ছেদ

লোহকর্ম্ম তথা রত্নং গবাঞ্চ প্রতিপালনম্।
বাণিজ্যং কৃষিকর্ম্মাণি বৈশ্যবৃত্তিরুদাহৃতা ॥ ৬০ ॥
শূদ্রাণাং দ্বিজশুশ্রূষা পরো ধর্ম্মঃ প্রকীর্ত্তিতঃ।
অন্যথা কুরুতে কিঞ্চিত্তদ্ভবেত্তস্য নিষ্ফলম্ ॥ ৬১ ॥
লবণং মধু তৈলঞ্চ দধি তক্রং ঘৃতং পয়ঃ।
ন দূষ্যেচ্ছূদ্রজাতীনাং কুর্য্যাৎ সর্ব্বস্য বিক্রয়ম্ ॥ ৬২ ॥
অবিক্রেয়ং মদ্যমাংসমভক্ষ্যস্য চ ভক্ষণম্।
অগম্যাগমনঞ্চৈব শূদ্রোহপি নরকং ব্রজেৎ ॥ ৬৩ ॥
কপিলাক্ষীরপানেন ব্রাহ্মণীগমনেন চ।
বেদাক্ষরবিচারেণ শূদ্রস্য নরকং ধ্রুবম্ ॥ ৬৪ ॥

ইতি পারাশরে ধর্ম্মশাস্ত্রে প্রথমোঽধ্যায়ঃ।

করিবে না। ৫৯ লোহকর্ম্ম, রত্ন ব্যবসায়, গোজাতির প্রতিপালন, বাণিজ্য, কৃষিকর্ম্ম, এই সকল বৈশ্যের কার্য্য। ৬০ দ্বিজসেবাই শূদ্রগণের একমাত্র প্রধান ধর্ম্ম। তাহারা তদ্ব্যতিরিক্ত যাহা করিবেক, তাহা নিষ্ফল। ৬১ লবণ, মধু, তৈল, দধি, তক্র, ঘৃত, এবং দুগ্ধ, এই সমস্ত বিক্রয় করিলে শূদ্রের দোষ হয় না। ৬২ মদ্য এবং মাংস বিক্রয় করা শূদ্রের উচিত নয়, তাহা করিলে কিম্বা অভক্ষ্য ভক্ষণ করিলে অথবা অগম্যা গমন করিলে শূদ্রও নরকে গমন করে। ৬৩ কপিলা গাভীর দুগ্ধ পান, ব্রাহ্মণী গমন, এবং বেদাক্ষর বিচারে প্রবৃত্ত হইলে শূদ্র নিশ্চয়ই নরকগামী হয়। ৬৪

পরাশরকৃত ধর্ম্মশাস্ত্রে কলিধর্ম্ম কথনে
প্রথম অধ্যায় সমাপ্ত।

অথ দ্বিতীয়াধ্যায়ঃ।

অতঃপরং গৃহস্থস্য ধর্ম্মাচারং কলৌ যুগে।
ধর্ম্ম সাধারণং শক্যং চাতুর্ব্বর্ণ্যাশ্রমাগতম্।
সংপ্রবক্ষ্যাম্যহং পূর্ব্বপরাশরবচো যথা ॥ ১ ॥
ষট্কর্ম্মনিরতো বিপ্রঃ কৃষিকর্ম্মাণি কারয়েৎ ॥ ২ ॥
হলমষ্টগবং ধর্ম্ম্যং ষড়্গবং মধ্যমং স্মৃতম্।
চতুর্গবং নৃশংসানাং দ্বিগবং বৃষঘাতিনাম্ ॥ ৩ ॥
ক্ষুধিতং তৃষিতং শ্রান্তং বলীবর্দ্দং ন যোজয়েৎ।
হীনাঙ্গং ব্যাধিতং ক্লীবং বৃষং বিপ্রো ন বাহয়েৎ ॥ ৪ ॥

অতঃপর কলিযুগে আশ্রম চতুষ্টয়ার্থ নির্দ্দিষ্ট ও বর্ণচতুষ্টয়ার্থ নির্দ্দিষ্ট এবং সাধারণের অনায়াসসাধ্য গৃহস্থের ধর্ম্মাচার, পরাশরমতানুসারে বলিব। ১ কলিযুগে ষট্কর্ম্মনিরত ব্রাহ্মণ কৃষিকর্ম্ম করিতে পারেন! ২ অষ্ট বলীবর্দ্দ দ্বারা হলকর্ম্ম করাইলে ধর্ম্মানুযায়ী হয়, ছয়টী গোরু দ্বারা মধ্যম, চারিটীর দ্বারা হলকর্ম্ম করাইলে নৃশংসের কার্য্য করা হয়, এবং দুইটী দ্বারা হলকর্ম্ম করাইলে বৃষঘাতী হইতে হয়। ৩ ক্ষুধিত, তৃষ্ণার্ত্ত, পরিশ্রান্ত, বলীবর্দ্দকে হলে যোজনা করা উচিত নহে, এবং দ্বিজগণ, অঙ্গহীন, পীড়িত, ক্লীব, বৃষকে কোন ভার বাহনে নিযুক্ত করিবেন না। ৪

স্থিরাঙ্গং নীরুজং দৃপ্তং বৃষভং যণ্ডবর্জিতম্।
বাহয়েদ্দিবসস্যার্দ্ধং পশ্চাৎ স্নানং সমাচরেৎ ॥ ৫ ॥
জপ্যং দেবার্চ্চনং হোমং স্বাধ্যায়ঞ্চৈবমভ্যসেৎ।
একদ্বিত্রিচতুর্ব্বিপ্রান্ ভোজয়েৎ স্নাতকান্ দ্বিজঃ ॥ ৬ ॥
স্বয়ংকৃষ্টে তথা ক্ষেত্রে ধান্যৈশ্চ স্বয়মর্জিতৈঃ।
নির্ব্বপেৎ পঞ্চযজ্ঞানি ক্রতুদীক্ষাঞ্চ কারয়েৎ ॥ ৭ ॥
তিলা রসা ন বিক্রেয়া বিক্রেয়া ধান্যতৎসমাঃ।
বিপ্রস্যৈবংবিধা বৃত্তিস্তৃণকাষ্ঠাদিবিক্রয়ঃ ॥ ৮ ॥
সংবৎসরেণ যৎ পাপং মৎস্যঘাতী সমাপ্নুয়াৎ।
অয়োমুখেন কাষ্ঠেন তদেকাহেন লাঙ্গলী ॥ ৯ ॥
পাশকো মৎস্যঘাতী চ ব্যাধঃ শাকুনিকস্তথা।

ষণ্ড ভিন্ন স্থিরাঙ্গ, রোগশূন্য, দৃপ্ত, বৃষভকে দিবসের অর্দ্ধভাগ মাত্র হলে যোজনা করিবেক, অনন্তর কৃষিকার্য্য সমাধা হইলে স্নান করিবেক। ৫ তাহার পর জপ দেবার্চ্চনা, হোম স্বাধ্যায় পাঠ করিবেক এবং এক দুই তিন বা চারিটী স্নাতক ব্রাহ্মণকে ভোজন করাইবে। ৬ ক্ষেত্র স্বয়ং কর্ষণ করিয়া স্বোপার্জ্জিত ধান্য দ্বারা পঞ্চ যজ্ঞ করিবেক এবং ক্রতুদীক্ষা করাইবে। ৭ ব্রাহ্মণগণ, তিল ও রস কদাপি বিক্রয় করিবেন না, ধান্য ও তৎসদৃশ দ্রব্য বিক্রয় করিবেন। তাঁহারা তৃণ-কাষ্ঠাদি বিক্রয় করিতে পারেন; ব্রাহ্মণের এববিধ বৃত্তি দূষ্য নহে। ৮ মৎস্যঘাতী সংবৎসর মৎস্য বধ করিয়া যে পাপ সঞ্চয় করে, লাঙ্গলী লৌহমুখ কাষ্ঠ দ্বারা কর্ষণ করিয়া এক দিবসেই সেই পাতক সংগ্রহ করিয়া থাকে। ৯ পাশজীবী

অদাতা কর্ষকশ্চৈব পঞ্চৈতে সমভাগিনঃ ॥ ১০ ॥
কণ্ডনী পেষণী চুল্লী উদকুম্ভোঽথ মার্জনী।
পঞ্চ শূনা গৃহস্থস্য অহন্যহনি বর্ত্ততে ॥ ১১ ॥
বৃক্ষান্ ছিত্ত্বা মহীং ভিত্ত্বা হত্বা তু মৃগকীটকান্।
কর্ষকঃ খলু যজ্ঞেন সর্ব্বপাপাৎ প্রমূচ্যতে ॥ ১২ ॥
যো ন দদ্যাদ্দ্বিজাতিভ্যো রাশিমূলমুপাগতঃ।
স চৌরঃ স চ পাপিষ্ঠো ব্রহ্মঘ্নং তং বিনির্দ্দিশেৎ ॥১৩॥
রাজ্ঞে দত্ত্বা তু ষড়্ভাগং দেবানাঞ্চৈকবিংশকম্।
বিপ্রাণাং ত্রিংশকং ভাগং কৃষিকর্ত্তা ন লিপ্যতে ॥ ১৪ ॥

মৎস্যঘাতী, ব্যাধ, শাকুনিক, এবং অদাতা, কর্ষক, এই পাঁচজন সমান পাতকী হয়,। ১০

কণ্ডনী, (মুষল বা উদূখল) পেষণী, (পেষণযন্ত্র, শীল নোড়া যাঁতা) চুল্লী (উনন) উদকুম্ভ (জলের কলসী) এবং মার্জ্জনী, (ঝাঁটা) এই পঞ্চ শূনা গৃহস্থের নিয়ত থাকে, অর্থাৎ ইহা দ্বারা নিয়ত পাপ সঞ্চয় হয়। ১১ কৃষক বৃক্ষচ্ছেদ, মহীভেদ, ও মৃগ কীটাদি বধ করিয়া যে পাপসঞ্চয় করে যজ্ঞ দ্বারা সে সকল পাপ হইতে মুক্ত হয়। ১২ শস্যাদিরাশির নিকট উপস্থিত থাকিয়াও যে ব্যক্তি ব্রাহ্মণগণকে দান না করে, সে চোর ও সে পাপিষ্ঠ, তাহাকে ব্রহ্মহন্তা বলিয়া নির্দ্দেশ করা যায়। ১৩ কৃষিকর্ত্তা, রাজাকে ষষ্ঠাংশ দেবতাদিগকে একবিংশাংশ, ব্রাহ্মণদিগকে ত্রিংশাংশ প্রদান করিলে (জীবহিংসাদিজনিত পাপে) লিপ্ত হয় না। ১৪

ক্ষত্রিয়োঽপি কৃষিং কৃত্বা দ্বিজান্ দেবাংশ্চ পূজয়েৎ।
বৈশ্যঃ শূদ্রঃ সদা কুর্য্যাৎ কৃষিবাণিজ্যশিল্পকান্ ॥ ১৫ ॥
বিকর্ম্ম কুর্ব্বতে শূদ্রা দ্বিজসেবাবিবর্জ্জিতাঃ।
ভবত্যল্পায়ুষস্তে বৈ পতন্তি নরকেষু চ।
চতুর্ণামপি বর্ণানামেষ ধর্ম্মঃ সনাতনঃ ॥ ১৬ ॥

ইতি পারাশরে ধর্ম্মশাস্ত্রে দ্বিতীয়োঽধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ।

ক্ষত্রিয় জাতিও কৃষি কার্য্য করিয়া দেবগণের ও ব্রাহ্মণগণের পূজা করিবে। বৈশ্য ও শূদ্রগণ সর্ব্বদা কৃষিবাণিজ্য ও শিল্প-কার্য্য দ্বারা জীবিকা নির্ব্বাহ করিবে। ১৫ যদি শূদ্রগণ দ্বিজ-শুশ্রূষা-পরাঙ্মুখ হইয়া অবৈধ কার্য্যে নিযুক্ত হয়, তাহা হইলে তাহাদের পরমায়ু হ্রাস হয়, ও তাহারা পরিণামে নিরয়গামী হইয়া থাকে। এই আমি তোমার নিকট বর্ণচতুষ্টয়ের সনাতন ধর্ম্ম কীর্ত্তন করিলাম। ১৬

পরাশর সংহিতা দ্বিতীয় অধ্যায়
সমাপ্ত।

অথ তৃতীয় অধ্যায়।

অতঃ শুদ্ধিং প্রবক্ষ্যামি জননে মরণে তথা।
দিনত্রয়েণ শুদ্ধ্যন্তি ব্রাহ্মণাঃ প্রেতসূতকে ॥ ১ ॥
ক্ষত্রিয়ো দ্বাদশাহেন বৈশ্যঃ পঞ্চদশাহকৈঃ।
শূদ্রঃ শুদ্ধ্যতি মাসেন পরাশরবচো যথা ॥ ২ ॥
উপাসনে তু বিপ্রাণামঙ্গশুদ্ধিস্তু জায়তে।
ব্রাহ্মণানাং প্রসূতৌ তু দেহস্পর্শো বিধীয়তে ॥ ৩ ॥
জাতে বিপ্রো দশাহেন দ্বাদশাহেন ভূমিপঃ।
বৈশ্যঃ পঞ্চদশাহেন শূদ্রো মাসেন শুদ্ধ্যতি ॥ ৪ ॥

অতঃপর জননাশৌচ ও মরণাশৌচের বিবরণ কীর্ত্তন করিতেছি। যদি সন্তান প্রসূত হইয়া গতায়ু হয়, তাহা হইলে ব্রাহ্মণদিগের ত্রিরাত্রি অশৌচ হইয়া থাকে। ১ ঈদৃশ স্থলে ক্ষত্রিয়ের দ্বাদশ দিন, বৈশ্যের পঞ্চদশ দিন, শূদ্রের একমাস অশৌচ হয়। পরাশর এইরূপ বলেন। ২ ব্রাহ্মণের পরিচর্য্যা বিষয়ে দেহাশুদ্ধি হয় না। জননাশৌচ হইলে ব্রাহ্মণগণের অঙ্গস্পর্শ করা যাইতে পারে। ৩

সন্তান উৎপন্ন হইলে ব্রাহ্মণ দশ দিনে, ক্ষত্রিয় দ্বাদশ দিনে, বৈশ্য পঞ্চদশ দিনে এবং শূদ্র একমাসে শুদ্ধিলাভ করেন। ৪

একাহাচ্ছুদ্ধ্যতে বিপ্রোঽথাগ্নিবেদসমন্বিতঃ।
ত্র্যহং কেবলবেদস্তু দ্বিহীনো দশভির্দ্দিনৈঃ ॥ ৫ ॥
জন্মকর্ম্মপরিভ্রষ্টঃ সন্ধ্যোপাসনবর্জ্জিতঃ।
নামধারকবিপ্রস্য দশাহং সূতকং ভবেৎ ॥ ৬ ॥
একপিণ্ডাস্তু দায়াদাঃ পৃথগ্দারনিকেতনাঃ।
জন্মন্যপি বিপত্তৌ চ ভবেত্তেষাঞ্চ সূতকম্ ॥ ৭ ॥
উভয়ত্র দশাহানি কুলস্যান্নং ন ভুঞ্জতে।
দানং প্রতিগ্রহো হোমঃ স্বাধ্যায়শ্চ নিবর্ত্ততে ॥ ৮ ॥
প্রাপ্নোতি সূতকং গোত্রে চতুর্থপুরুষেণ তু।
দায়াদ্বিচ্ছেদমাপ্নোতি পঞ্চমো বাত্মবংশজঃ ॥ ৯ ॥

সাগ্নি ও বেদাধ্যয়ন নিরত ব্রাহ্মণের এক দিন মাত্র অশৌচ হয়। যে ব্রাহ্মণ নিরগ্নি ও কেবলমাত্র বেদাধ্যয়নে রত, তিনি তিন দিবসে শুদ্ধি লাভ করেন। যে ব্রাহ্মণ অগ্নি ও বেদপাঠ রহিত, তাঁহার সম্পূর্ণ দশ দিন সূতকাশৌচ হয়। ৫ যে ব্রাহ্মণ জাতকর্ম্ম ও নিত্যনৈমিত্তিক কর্ম্মকলাপ রহিত, যে ব্রাহ্মণ সন্ধ্যোপাসনা করেন না, যিনি কেবল নামমাত্রে ব্রাহ্মণ, তাঁহার দশ দিবস সূতকাশৌচ হয়। ৬ যদি সপিণ্ড জ্ঞাতিগণ ভিন্ন ভিন্ন স্থানে বাসপূর্ব্বক পৃথক্ পরিবার হয়, তাহা হইলেও জন্ম ও মরণে তাহাদের সম্পূর্ণ দশ দিবস অশৌচ হইয়া থাকে। ৭ এই উভয় অশৌচেই ঐ দশ দিবস ঐ বংশের অন্ন ভোজন নিষিদ্ধ। এই অশৌচের সময় দান প্রতিগ্রহ হোম বেদাধ্যয়ন, এ সমুদায়ও রহিত করা কর্ত্তব্য। ৮ তিন পুরুষ পর্য্যন্ত সূতকাশৌচ হইয়া থাকে, চতুর্থ পুরুষে উহার

চতুর্থে দশরাত্রং স্যাৎ ষন্নিশা পুংসি পঞ্চমে।
ষষ্ঠে চতুরহাচ্ছুদ্ধিঃ সপ্তমে তু দিনত্রয়ম্ ॥ ১০ ॥
পঞ্চভিঃ পুরুষৈর্মুক্তা অশ্রাদ্ধেয়াঃ সগোত্রিণঃ।
ততঃ ষট্পুরুষাদ্যাশ্চ শ্রাদ্ধে ভোজ্যাঃ সগোত্রিণঃ ॥ ১১
ভৃগ্বগ্নিমরণে চৈব দেশান্তরমৃতে তথা।
বালে প্রেতে চ সন্ন্যাসে সদ্যঃশৌচং বিধীয়তে ॥ ১২ ॥
দশরাত্রেষ্বতীতেষু ত্রিরাত্রাচ্ছুদ্ধিরিষ্যতে।
ততঃ সংবৎসরাদূর্দ্ধং সচেলং স্নানমাচরেৎ ॥ ১৩ ॥
দেশান্তরমৃতঃ কশ্চিৎ সগোত্রঃ শ্রূয়তে যদি।
ন ত্রিরাত্রমহোরাত্রং সদ্যঃ স্নাত্বা বিশুদ্ধ্যতি ॥ ১৪ ॥

বিচ্ছেদ হয়। আত্মবংশীয় হইলে পঞ্চম পুরুষে বিচ্ছেদ হইয়া থাকে। ৯ চতুর্থ পুরুষে দশ রাত্রি, পঞ্চম পুরুষে ছয় রাত্রি, ষষ্ঠ পুরুষে চারি রাত্রি এবং সপ্তম পুরুষে ত্রিরাত্রি অশৌচ হয়।১০ সগোত্র ব্যক্তি পাঁচ পুরুষ পর্য্যন্ত শ্রাদ্ধে ভোজন করিতে পারে না। ইহার পর ষষ্ঠ পুরুষ হইতে শ্রাদ্ধে ভোজন করিতে পারিবে। ১১ ভৃগু ও অগ্নিতে মরণ হইলে, দেশান্তরে মরিলে, বালক প্রসূত হইবার পর মরিলে সদ্যঃশৌচ হয়। ১২

যদি দশ রাত্রি অতীত হইলে অর্থাৎ অশৌচান্তে অশৌচের সংবাদ প্রাপ্ত হওয়া যায়, তাহা হইলে ত্রিরাত্রিমাত্র অশৌচ হইয়া থাকে। এক বৎসরের পর অশৌচের সংবাদ পাইলে সবস্ত্র স্নানমাত্রে শুদ্ধিলাভ হয়। ১৩ যদি কোন সগোত্র দেশান্তরে মৃত হইয়াছেন, শুনিতে পাওয়া যায়, তাহা হইলে ত্রিরাত্র বা অহোরাত্র

আত্রিপক্ষাৎ ত্রিরাত্রং স্যাদাষণ্মাসাচ্চ পক্ষিণী।
অহঃ সংবৎসরাদর্ব্বাক্ সদ্যঃশৌচং বিধীয়তে॥ ১৫॥
অজাতদন্তা যে বালা যে চ গর্ভাদ্বিনিঃসৃতাঃ।
ন তেষামগ্নিসংস্কারো নাশৌচং নোদকক্রিয়া॥ ১৬॥
যদি গর্ভো বিপদ্যেত স্রবতে বাপি যোষিতাম্।
যাবন্মাসং স্থিতো গর্ভো দিনং তাবৎ স সূতকঃ॥ ১৭॥
আচতুর্থাদ্ভবেৎ স্রাবঃ পাতঃ পঞ্চমষষ্ঠয়োঃ।
অত উর্দ্ধং প্রসূতিঃ স্যাদ্দশাহং সূতকং ভবেৎ॥ ১৮॥
প্রসূতিকালে সংপ্রাপ্তে প্রসবে যদি যোষিতাম্।

অশৌচ হয় না, স্নানমাত্রে শুদ্ধিলাভ হইয়া থাকে। ১৪ পরন্তু ত্রিপক্ষের মধ্যে মৃত্যুসংবাদ শ্রবণ করিলে ত্রিরাত্রি অশৌচ হয়, ষণ্মাসের মধ্যে শ্রবণ করিলে পক্ষিণী অর্থাৎ সার্দ্ধ দিবস অশৌচ হয়, সংবৎসরের মধ্যে শুনিলে এক দিবস অশৌচ হইয়া থাকে, সংবৎসরের পর শ্রবণ করিলে সদ্যঃশৌচ হইয়া থাকে। ১৫ বালক গর্ভ হইতে বিনির্গত হইয়া মরিলে অথবা অজাতদন্ত বালক মরিলে তাহাদের অগ্নিসংস্কার অশৌচ বা উদকক্রিয়া নাই। ১৬ যদি বালক গর্ভেই গতায়ু হয়, অথবা যদি গর্ভস্রাব হয়, তাহা হইলে স্ত্রীলোকের যত মাসের গর্ভ, ততদিন সূতকাশৌচ হইয়া থাকে। ১৭

চারিমাস পর্য্যন্ত গর্ভস্রাব বলা যায়। পঞ্চম ষষ্ঠ মাসে গর্ভ নষ্ট হইলে গর্ভপাত বলা হইয়া থাকে। ষষ্ঠ মাসের পর গর্ভ নষ্ট হইলে প্রসব বলা যাইতে পারে পরন্তু প্রসব স্থলে সম্পূর্ণ দশ দিবস সূতক অশৌচ হয়। ১৮ স্ত্রীলোকের প্রসবকাল উপস্থিত

জীবাপত্যে তু গোত্রস্থ মৃতে মাতুশ্চ সূতকম্ ॥১৯॥
রাত্রাবেব সমুৎপন্নে মৃতে রজসি সূতকে।
পূর্ব্বমেব দিনং গ্রাহ্যং যাবন্নোদয়তে রবিঃ ॥২০॥
দন্তজাতেঽনুজাতে চ কৃতচূড়ে চ সংস্থিতে।
অগ্নিসংস্করণং তেষাং ত্রিরাত্রং সূতকং ভবেৎ ॥২১॥
আ দন্তজননাৎ সদ্য আ চূড়াং নৈশিকী স্মৃতা।
ত্রিরাত্রমা ব্রতাৎ তেষাং দশরাত্রমতঃ পরম্ ॥২২॥
গর্ভে যদি বিপত্তিঃ স্যাদ্দশাহং সূতকং ভবেৎ।
জীবন্ জাতো যদি প্রেতঃ সদ্য এব বিশুদ্ধ্যতি ॥২৩॥
স্ত্রীণাং চূড়ান আদানাৎ সংক্রমাত্তদধঃক্রমাৎ।

হইলে যদি সন্তান প্রসূত হয়, তাহা হইলে সেই সন্তান জীবিত থাকিলে সমুদায় গোত্রের এবং সেই সন্তান মরিলে জননীর জননাশৌচ হইয়া থাকে। ১৯

রাত্রিকালে জন্মিলে মরিলে রজোদর্শন হইলে যে পর্য্যন্ত সূর্য্যোদয় না হয়, সে পর্য্যন্ত পূর্ব্বদিন গণনা করিতে হইবে।২০ দন্ত উঠিলে বা চূড়াকরণ হইলে যদি বালকের মৃত্যু হয়, তাহা হইলে তাহার অগ্নিসংস্কার হইবে এবং সগোত্রের ত্রিরাত্র অশৌচ হইবে।২১ যত দিন বালকের দন্ত না উঠে, তত দিনের মধ্যে মরিলে সদ্যঃশৌচ, চূড়াকরণ পর্য্যন্ত একরাত্রি অশৌচ, উপনয়ন পর্য্যন্ত ত্রিরাত্রি অশৌচ, তৎপরে দশরাত্রি মরণাশৌচ হইয়া থাকে।২১

বালক যদি গর্ভে বিনষ্ট হয়, তাহা হইলে দশ দিন সূতকাশৌচ হইয়া থাকে, পরন্তু যদি জীবিত বালক জন্ম গ্রহণ করিয়া পশ্চাৎ গতায়ু হয়, তাহা হইলে সদ্যঃশৌচ হইয়া থাকে।২৩ কন্যা

সদ্যঃ শৌচমথৈকাহং ত্রিরহঃ পিতৃবন্ধুষু ॥২৪॥
ব্রহ্মচারী গৃহে যেষাং হূয়তে চ হুতাশনে।
সম্পর্কং ন চ কুর্ব্বন্তি ন তেষাং সূতকং ভবেৎ ॥২৫॥
সম্পর্কাদ্দুষ্যতে বিপ্রো নান্যো দোষোঽস্তি ব্রাহ্মণে।
সম্পর্কেষু নিবৃত্তস্য ন প্রেতং নৈব সূতকম্ ॥২৬॥
শিল্পিনঃ কারুকা বৈদ্যা দাসীদাসাশ্চ নাপিতাঃ।
শ্রোত্রিয়াশ্চৈব রাজানঃ সদ্যঃশৌচাঃ প্রকীর্ত্তিতাঃ ॥২৭॥
সব্রতী মন্ত্রপূতশ্চ আহিতাগ্নিশ্চ যো দ্বিজঃ।
রাজ্ঞশ্চ সূতকং নাস্তি যস্য চেচ্ছতি পার্থিবঃ ॥২৮॥
উদ্যতো নিধনে দানে আর্ত্তো বিপ্রো নিমন্ত্রিতঃ।

সন্তান জন্মিলে যদি চূড়াকরণ ও অন্নপ্রাশনের মধ্যে তাহার মৃত্যু হয়, তাহা হইলে পিতৃবন্ধুগণের সদ্যঃশৌচ। সম্প্রদানের মধ্যে মৃত্যু হইলে এক দিবস অশৌচ, তৎপরে তাহাদের ত্রিরাত্রি অশৌচ হইয়া থাকে।২৪

যাহাদের গৃহে ব্রহ্মচারী অবস্থান করিয়া অগ্নিতে হোম করেন, অন্য কোন সম্পর্ক রাখেন না, তাহাদের অশৌচ হয় না।২৫ ব্রাহ্মণ সম্পর্ক দ্বারাই দূষিত হন, অন্য কোন কারণে দূষিত হন না। সম্পর্ক রহিত হইলে তাঁহার জননাশৌচ বা মরণাশৌচ কিছুই হয় না। শিল্পকর কারুকর বৈদ্য দাসী দাস নাপিত শ্রোত্রিয় এবং রাজা, ইঁহারা সদ্যঃশৌচ অর্থাৎ ইঁহাদের স্ব স্ব কার্য্য নিষিদ্ধ নহে।২৭

সতীর্থ, মন্ত্রপূত, আহিতাগ্নি ব্রাহ্মণ, রাজা এবং রাজার অভিপ্রেত ব্যক্তির সূতকাশৌচ হয় না।২৮ বধোদ্যত দানোদ্যত এবং নিমন্ত্রিত ব্যক্তিগণের প্রতিও ঋষিগণ ঐরূপ ব্যবস্থা করিয়া-

তদেব ঋষিভির্দৃষ্টং যথাকালেন শুদ্ধ্যতি ॥২৯॥
প্রসবে গৃহমেধী তু ন কুর্য্যাৎ সঙ্করং যদি।
দশাহাচ্ছুদ্ধ্যতে মাতা অবগাহ্য পিতা শুচিঃ ॥৩০॥
সর্ব্বেষাং শাবমাশৌচং মাতাপিত্রোর্দ্দশাহিকম্।
সূতকং মাতুরেব স্যাদুপস্পৃশ্য পিতা শুচিঃ ॥৩১॥
যদি পত্ন্যাং প্রসূতায়াং সম্পর্কং কুরুতে দ্বিজঃ।
সূতকন্তু ভবেত্তস্য যদি বিপ্রঃ ষড়ঙ্গবিৎ ॥৩২॥
সম্পর্কাজ্জায়তে দোষো নান্যো দোষোঽস্তি ব্রাহ্মণে।
তস্মাৎ সর্ব্বপ্রযত্নেন সম্পর্কং বর্জ্জয়েদ্ দ্বিজঃ ॥৩৩॥
বিবাহোৎসবযজ্ঞেষু ত্বন্তরা মৃতসূতকে।
পূর্ব্বসঙ্কল্পিতং দ্রব্যং দীয়মানং ন দুষ্যতি ॥৩৪॥

ছেন; ইঁহারা সকলেই যথাসময়ে কার্য্যকালে শুদ্ধিলাভ করেন।২৯ গৃহমেধী ব্রাহ্মণ যদি পত্নীর সূতিকাগারের সংস্রবে না থাকেন, তাহা হইলে তিনি স্নান করিয়া শুচি হন, জননীর দশ দিন অশৌচ হয়।৩০ মাতা পিতা সকলেরই দশদিন মরণাশৌচ হয়; একমাত্র জননীরই সূতকাশৌচ হইয়া থাকে। পিতা স্নান করিয়া শুদ্ধ হন।৩১ পত্নী প্রসূতা হইলে যদি কোন ব্রাহ্মণ সূতিকাগারের সহিত সংস্রব করেন, তাহা হইলে তিনি ষড়ঙ্গ বেদে পারদর্শী হইলেও অশুচি হন।৩২

ব্রাহ্মণ সম্পর্ক দ্বারাই দূষিত হন। সম্পর্ক ব্যতিরেকে আর কোন দোষ ব্রাহ্মণে ঘটিতে পারে না। অতএব ব্রাহ্মণের কর্ত্তব্য এই যে, সর্ব্বপ্রযত্নে সংসর্গ পরিত্যাগ করেন।৩৩ বিবাহ উৎসব যজ্ঞ প্রভৃতিতে যদি কোন দ্রব্য প্রদান করিবার সংকল্প

অন্তরা তু দশাহস্য পুনর্ম্মরণ জন্মনী।
তাবৎ স্যাদশুচির্ব্বিপ্রো যাবত্তৎ স্যাদনির্দ্দশম্ ॥৩৫॥
ব্রাহ্মণার্থে বিপন্নানাং বন্দিগোগ্রহণে তথা।
আহবেষু বিপন্নানামেকরাত্রন্তু সূতকম্ ॥৩৬॥
দ্বাবিমৌ পুরুষৌ লোকে সূর্য্যমণ্ডলভেদকৌ।
পরিব্রাড়্‌যোগযুক্তশ্চ রণে চাভিমুখে হতঃ ॥৩৭॥
যত্র যত্র হতঃ শূরঃ শত্রুভিঃ পরিবেষ্টিতঃ।
অক্ষয়ান্ লভতে লোকান্ যদি ক্লীবং ন ভাষতে॥৩৮॥
জিতেন লভতে লক্ষ্মীং মৃতেনাপি সুরাঙ্গনাঃ।

হইয়া থাকে, এবং যদি মধ্যে মৃতাশৌচ বা জননাশৌচ হয়, তাহা হইলে সেই সংকল্পিত দ্রব্য দান করিতে পারে, তাহাতে কোন দোষ হয় না। ৩৪ যদি দশ দিন অশৌচের মধ্যেই পুনর্ব্বার জননাশৌচ বা মরণাশৌচ হয়, তাহা হইলে যে পর্য্যন্ত পূর্ব্ব অশৌচের সীমা দশ দিন পূর্ণ না হয়, সে পর্য্যন্ত ব্রাহ্মণের অশৌচ থাকে। ৩৫

ব্রাহ্মণ-রক্ষার্থ মরিলে, বন্দীকৃতা গাভীর উদ্ধারের নিমিত্ত প্রাণত্যাগ করিলে এবং সংগ্রামে বিপন্ন হইলে একরাত্রি অশৌচ হয়,। ৩৬ এই অবনীমণ্ডলের মধ্যে যোগযুক্ত পরিব্রাট্‌ এবং সম্মুখযুদ্ধে হত বীর, ইহাঁরা উভয়ে সূর্য্যমণ্ডল ভেদ করিয়া ঊর্দ্ধে গমন করেন। ৩৭ বীরপুরুষ যদি শত্রুগণ কর্ত্তৃক পরিবেষ্টিত হইয়া প্রাণ পরিত্যাগ করেন এবং যদি সে সময় কাতরোক্তি প্রয়োগ না করেন, তাহা হইলে অক্ষয় পুণ্যলোকে গমন করেন। ৩৮ শত্রু জয় করিতে পারিলে লক্ষ্মী লাভ হয়,

ক্ষণবিধ্বংসিকেঽমুস্মিন্ কা চিন্তা মরণে রণে ॥৩৯॥
যস্তু ভগ্নেষু সৈন্যেষু বিদ্রবৎসু সমন্ততঃ।
পরিত্রাতা যদা গচ্ছেৎ স চ ক্রতুফলং লভেৎ ॥৪০॥
যস্য চ্ছেদক্ষতং গাত্রং শরশক্ত্যৃষ্টিমুদ্গরৈঃ।
দেবকন্যাস্তু তং বীরং গায়ন্তি রময়ন্তি চ ॥৪১॥
বরাঙ্গনাসহস্রাণি শূরমায়োধনে হতম্।
নাগকন্যাশ্চ ধাবন্তি মম ভর্ত্তা ভবেদিতি ॥৪২॥
ললাটদেশাদ্রুধিরং হি যস্য
তপ্তস্য জন্তোঃ প্রবিশেচ্চ বক্ত্রে।

শত্রুকর্ত্তৃক নিহত হইলে স্বর্গে সুরাঙ্গনাপ্রাপ্ত হওয়া যায়; অতএব ক্ষণবিধ্বংসী এই শরীর দ্বারা সংগ্রাম ও মরণে চিন্তা কি। ৩৯ যে সময় সৈন্যসমূহ ভগ্ন হইয়া চতুর্দিকে পলায়ন করিতে থাকে, সে সময় যে বীর তাহাদিগকে সংগ্রাম ভূমিতে রক্ষা করেন, তিনি যজ্ঞানুষ্ঠানের ফল প্রাপ্ত হন। ৪০ সংগ্রামে যাঁহার শরীর, শর শক্তি ঋষ্টি মুদ্গর প্রভৃতিদ্বারা ছিন্নভিন্ন ও ক্ষতবিক্ষত হয়, দেবকন্যারা তাঁহাতে রত হন ও তাঁহার যশোগান করিতে থাকেন। ৪১ যে বীর সংগ্রাম ভূমিতে নিহত হন, তাঁহার অনুসরণার্থ সহস্র সহস্র দেবকন্যা ও নাগকন্যা ধাবমান হইতে থাকে, এবং সকলেই প্রার্থনা করে যে, ইনি আমার স্বামী হউন। ২৪

যে ব্যক্তি শত্রুবাণে পরিতপ্ত হইবেন এবং যাঁহার ললাটদেশ হইতে শোণিতধারা নিঃসৃত হইয়া মুখে প্রবেশ করিবে,

তৎ সোমপানেন হি তস্য তুল্যং
সংগ্রামযজ্ঞে বিধিবচ্চ দৃষ্টম্ ॥৪৩॥
যং যজ্ঞসংঘৈস্তপসা চ বিদ্যয়া
স্বর্গৈষিণো বাত্র যথৈব বিপ্রাঃ।
তথৈব যান্ত্যেব হি তত্র বীরাঃ
প্রাণান্ সুযুদ্ধেন পরিত্যজন্তঃ ॥৪৪॥
অনাথং ব্রাহ্মণং প্রেতং যে বহন্তি দ্বিজাতয়ঃ।
পদে পদে যজ্ঞফলমানুপূর্ব্বাল্লভন্তি তে ॥৪৫॥
অসগোত্রমবন্ধুঞ্চ প্রেতীভূতঞ্চ ব্রাহ্মণম্।
নীত্বা চ দাহয়িত্বা চ প্রাণায়ামেন শুদ্ধ্যতি॥৪৬॥
ন তেষামশুভং কিঞ্চিদ্দ্বিজানাং শুভকর্ম্মণি।
জলাবগাহনাত্তেষাং শুদ্ধিঃ স্মৃতির্নিগদীরিতা ॥৪৭॥

সংগ্রাম যজ্ঞে যথাবিধানে তাঁহার সোমযাগের সদৃশ ফল দৃষ্ট হইবে। ৪৩ যাঁহারা স্বর্গপ্রার্থী ব্রাহ্মণ, তাঁহারা যজ্ঞসমূহ দ্বারা তপস্যা দ্বারা বিদ্যা দ্বারা যে লোকে গমন করেন, যে সকল বীর ধর্ম্মযুদ্ধ দ্বারা প্রাণ পরিত্যাগ করেন, তাঁহারাও সেই লোকে গমন করিয়া থাকেন। ৪৪

যে সকল ব্রাহ্মণ মৃত অনাথ ব্রাহ্মণকে বহন করেন, তাঁহারা পদে পদে আনুপূর্ব্বিক যজ্ঞ ফল প্রাপ্ত হন। ৪৫ যিনি সগোত্র বা বন্ধু নহেন, তাদৃশ ব্রাহ্মণ প্রাণ পরিত্যাগ করিলে যাঁহারা দহন বহন করেন, তাহারা কেবল প্রাণায়াম দ্বারা শুদ্ধ হন। ৪৬ এই সকল ব্রাহ্মণের শুভ কার্য্যে কোন বাধা হয় না, কারণ কথিত

অনুগম্যেচ্ছয়া প্রেতং জ্ঞাতিমজ্ঞাতিমেব বা।
স্নাত্বা চৈব তু স্পৃষ্ট্বাগ্নিং ঘৃতং প্রাশ্য বিশুদ্ধ্যতি ॥৪৮॥
ক্ষত্রিয়ং মৃতমজ্ঞানাদ্ব্রাহ্মণো যোঽনুগচ্ছতি।
একাহমশুচির্ভূত্বা পঞ্চগব্যেন শুদ্ধ্যতি ॥৪৯॥
শবঞ্চ বৈশ্যমজ্ঞানাদ্ব্রাহ্মণো যোঽনুগচ্ছতি।
কৃত্বাশৌচং দ্বিরাত্রঞ্চ প্রাণায়ামান্ ষড়াচরেৎ ॥৫০॥
প্রেতীভূতন্তু যঃ শূদ্রং ব্রাহ্মণো জ্ঞানদুর্ব্বলঃ।
নয়ন্তমনুগচ্ছেত ত্রিরাত্রমশুচির্ভবেৎ ॥৫১॥
ত্রিরাত্রে তু ততঃ পূর্ণে নদীং গত্বা সমুদ্রগাম্।
প্রাণায়ামশতং কৃত্বা ঘৃতং প্রাশ্য বিশুধ্যতি ॥৫২॥

আছে যে, তাঁহারা জলাবগাহন মাত্রেই শুদ্ধ হন। ৪৭ জ্ঞাতি হউন বা জ্ঞাতি নাই হউন্, যে কোন সজাতীয় ব্যক্তি মরিলে যদি কেহ স্বেচ্ছাপূর্ব্বক তাহার অনুগমন করে, তাহা হইলে স্নান করিয়া অগ্নিস্পর্শ পূর্ব্বক ঘৃত ভক্ষণ করিলে শুদ্ধি লাভ করিবে। ৪৮

ক্ষত্রিয় মরিলে যদি কোন ব্রাহ্মণ অজ্ঞানবশত অনুগমন করেন, তাহা হইলে তিনি এক দিন অশুচি থাকিয়া পঞ্চগব্য ভক্ষণ দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিতে পারেন। ৪৯ যদি কোন ব্রাহ্মণ অজ্ঞানবশত মৃত বৈশ্যের অনুগমন করেন, তাহা হইলে দুই দিন অশুচি থাকিয়া ষট্‌সংখ্যা প্রাণায়াম দ্বারা পরিশুদ্ধ হন। ৫০ যদি কোন ব্রাহ্মণ অজ্ঞানবশত মৃত শূদ্রের অনুগমন করেন, তাহা হইলে তাঁহার ত্রিরাত্রি অশৌচ হয়। ৫১ অনন্তর ত্রিরাত্রি

বিনির্ব্বর্ত্ত্য যদা শূদ্রা উদকান্তমুপস্থিতাঃ।
দ্বিজৈস্তদানুগন্তব্যা ইতি ধর্ম্মবিদো বিদুঃ ॥৫৩॥
তস্মাদ্দ্বিজো মৃতং শূদ্রং ন স্পৃশেন্ন চ দাহয়েৎ।
দৃষ্টে সূর্য্যাবলোকেন শুদ্ধিরেষা পুরাতনী ॥৫৪॥

ইতি পারাশরে ধর্ম্মশাস্ত্রে তৃতীয়োঽধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ।

অতীত হইলে সমুদ্রগামিনী নদীতে অবগাহন পূর্ব্বক একশত প্রাণায়াম করিয়া ঘৃত ভোজনানন্তর শুদ্ধ হইতে পারেন। ৫২ ধর্ম্মশাস্ত্রজ্ঞ ঋষিরা স্থির করিয়াছেন যে, যখন শূদ্রেরা দাহাদি কর্ম্ম সমাধা করিয়া জল পর্য্যন্ত প্রতিনিবৃত্ত হইবে, তখন ব্রাহ্মণেরা অনুগমন করিতে পারিবেন। ৫৩ অতএব দ্বিজগণের কর্ত্তব্য এই যে, শূদ্র মরিলে তাহারা স্পর্শ না করেন, দাহ ও না করান। মৃত শূদ্র দৃষ্ট হইলে তাঁহারা সূর্য্য দর্শন করিয়া শুচি হইবেন। ৫৪

পরাশর সংহিতা তৃতীয় অধ্যায়
সমাপ্ত।

চতুর্থ অধ্যায়।

অতিমানাদতিক্রোধাৎ স্নেহাদ্বা যদি বা ভয়াৎ।
উদ্বধ্নীয়াৎ স্ত্রী পুমান্ বা গতিরেষা বিধীয়তে ॥১॥
পূযশোণিতসংপূর্ণে অন্ধে তমসি মজ্জতি ॥
ষষ্টিং বর্ষসহস্রাণি নরকং প্রতিপদ্যতে ॥২॥
নাশৌচং নোদকং নাগ্নিং নাশ্রুপাতঞ্চ কারয়েৎ।
বোঢ়ারোঽগ্নিপ্রদাতারো রজ্জুচ্ছেদকরাস্তথা ॥৩॥
তপ্তকৃচ্ছ্রেণ শুদ্ধ্যন্তীত্যেবমাহ প্রজাপতিঃ ॥৪॥
গোভির্হতং তথোদ্বদ্ধং ব্রাহ্মণেন তু ঘাতিতম্।

যদি কোন স্ত্রী পুরুষ, অতিমান হেতু, অতি ক্রোধ হেতু, স্নেহ হেতু বা ভয় হেতু, উদ্বন্ধনে প্রাণত্যাগ করে, তাহা হইলে তাহাদের যে রূপ গতি হয়, তাহা বলিতেছি। ১ (ঈদৃশ ব্যক্তি অর্থাৎ যে উদ্বন্ধন দ্বারা জীবন বিসর্জ্জন করে সেই ব্যক্তি) নরকে গমন করে এবং পূযশোণিত পরিপূর্ণ অন্ধতমস নামক স্থানে ষষ্টি সহস্র বৎসর পর্য্যন্ত মগ্ন হইয়া থাকে। ২ উদ্বন্ধন দ্বারা অপমৃত্যু হইলে অশৌচ গ্রহণ করিবে না, জলপ্রদান করিবে না, অগ্নিতে সংকার করাইবে না, অশ্রুপাত ও করিবে না। যাহারা বহন করে, যাহারা দাহ করে, যাহারা রজ্জুচ্ছেদ করে, তাহারা সকলেই তপ্তকৃচ্ছ্র দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিতে পারে, মহর্ষি প্রজাপতি এইরূপ ব্যবস্থা স্থির করিয়াছেন। ৪ যে ব্যক্তি গো দ্বারা ব্রাহ্মণ দ্বারা বা উদ্বন্ধন দ্বারা হত হইয়াছে,

সংস্পৃশন্তি তু যে বিপ্রা বোঢ়ারশ্চাগ্নিদাশ্চ যে ॥৫॥
অন্যেঽপি বানুগন্তারঃ পাশচ্ছেদকরাশ্চ যে।
তপ্তকৃচ্ছ্রেণ শুদ্ধ্যন্তি কুর্য্যুর্ব্রাহ্মণভোজনম্ ॥৬॥
অনডুৎসহিতাং গাঞ্চ দদ্যুর্ব্বিপ্রায় দক্ষিণাম্।
ত্র্যহমুষ্ণং পিবেদাপস্ত্র্যহমুষ্ণং পয়ঃ পিবেৎ ॥৭॥
ত্র্যহমুষ্ণং ঘৃতং পীত্বা বায়ুভক্ষো দিনত্রয়ম্।
যো বৈ সমাচরেদ্বিপ্রঃ পতিতাদিষ্বকামতঃ ॥৮॥
পঞ্চাহং বা দশাহং বা দ্বাদশাহমথাপি বা।
মাসার্দ্ধং মাসমেকং বা মাসদ্বয়মথাপি বা ॥৯॥
অব্দার্দ্ধমব্দমেকং বা তদূর্দ্ধং চৈব তৎসমঃ।
ত্রিরাত্রং প্রথমে পক্ষে দ্বিতীয়ে কৃচ্ছ্রমাচরেৎ ॥১০॥

তাহাকে যে সকল ব্রাহ্মণ দহন বহন বা স্পর্শ করে। ৫ এবং যাহারা তাহার অনুগমন করে, যাহারা তাহার পাশচ্ছেদ করে তাহারা সকলেই তপ্তকৃচ্ছ্র দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিবে এবং ব্রাহ্মণ ভোজন করাইবে। ৬ এবং ব্রাহ্মণকে দক্ষিণাস্বরূপ বৃষ সহিত গো দান করিবে ও তিন দিন উষ্ণজল, তিন দিন উষ্ণ দুগ্ধ। ৭ ও তিন দিন উষ্ণঘৃত পান করিয়া, তিন দিন বায়ুভক্ষ হইয়া থাকিবে। যে ব্রাহ্মণ অনিচ্ছা পূর্ব্বক পতিতাদির সহিত আহার ব্যবহার করিবে। ৮ তাহা যদি পাঁচ দিন বা দশ দিন বা দ্বাদশ দিন বা পঞ্চদশ দিন বা এক মাস বা দুই মাস বা। ৯ ছয় মাস বা এক বৎসর অথবা এক বৎসরের সদৃশ বা তাহা অপেক্ষা অধিক দিন পর্য্যন্ত ঘটিয়া থাকে, তাহা হইলে, প্রথম পক্ষে অর্থাৎ পঞ্চদিন ব্যবহারে ত্রিরাত্রি করিতে হইবে। দ্বিতীয় পক্ষে অর্থাৎ দশ

তৃতীয়ে চৈব পক্ষে তু কৃচ্ছ্রং সান্তপনং চরেৎ।
চতুর্থে দশরাত্রং স্যাৎ পরাকঃ পঞ্চমে মতঃ ॥১১॥
কুর্য্যাচ্চান্দ্রায়ণং ষষ্ঠে সপ্তমে ত্বৈন্দবদ্বয়ম্।
শুদ্ধ্যর্থমষ্টমে চৈব ষণ্মাসাৎ কৃচ্ছ্রমাচরেৎ ॥১২॥
পক্ষসংখ্যাপ্রমাণেন সুবর্ণান্যপি দক্ষিণা ॥১৩॥
ঋতুস্নাতা তু যা নারী ভর্ত্তারং নোপসর্পতি।
সা মৃতা নরকং যাতি বিধবা চ পুনঃ পুনঃ ॥১৪॥
ঋতৌ স্নাতান্তু যো ভার্য্যাং সন্নিধৌ নোপগচ্ছতি।
ঘোরায়াং ভ্রূণহত্যায়াং যুজ্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥১৫॥
অদুষ্টাপতিতাং ভার্য্যাং যৌবনে যঃ পরিত্যজেৎ।
সপ্তজন্ম ভবেৎ স্ত্রীত্বং বৈধব্যঞ্চ পুনঃ পুনঃ ॥১৬॥

দিন ব্যবহার হইলে কৃচ্ছ্রব্রত করিতে হইবে। ১০ তৃতীয় পক্ষে অর্থাৎ দ্বাদশ দিন ব্যবহার করিলে কৃচ্ছ্র সান্তপন ব্রত অনুষ্ঠান করিতে হইবে। চতুর্থ পক্ষে অর্থাৎ পঞ্চদশ দিন ব্যবহার হইলে দশ রাত্রি করিতে হইবে। পঞ্চম পক্ষে অর্থাৎ এক মাস ব্যবহার হইলে পরাকব্রত আচরণ করিতে হইবে। ১১ ষষ্ঠ পক্ষে অর্থাৎ দুই মাস ব্যবহার হইলে চান্দ্রায়ণ ব্রত করিতে হইবে। সপ্তম পক্ষে অর্থাৎ ছয় মাস ব্যবহার হইলে দুইটী চান্দ্রায়ণ করিতে হইবে। অষ্টম পক্ষে অর্থাৎ এক বৎসর বা তদূর্দ্ধ অধিককাল সহবাস হইলে শুদ্ধির নিমিত্ত ছয় মাস কৃচ্ছ্র ব্রত করিতে হইবে। ১২ যত পক্ষ ব্যবহার করা হইবে, তত পরিমাণে সুবর্ণ অর্থাৎ মোহর দক্ষিণা দিতে হইবে। ১৩

যে স্ত্রী ঋতুস্নাতা হইয়া স্বামীর নিকট উপগতা না হয়, সে

দরিদ্রং ব্যাধিতং মূর্খং ভর্ত্তারং যা ন মন্যতে।
সা মৃতা জায়তে ব্যালী বৈধব্যঞ্চ পুনঃ পুনঃ ॥১৭॥
ওঘবাতাহৃতং বীজং যথা ক্ষেত্রে প্ররোহতি।
ক্ষেত্রী তল্লভতে বীজং ন বীজী ভাগমর্হতি ॥১৮॥
তদ্বৎ পরস্ত্রিয়াঃ পুত্রৌ দ্বৌ সুতৌ কুণ্ডগোলকৌ।
পত্যৌ জীবতি কুণ্ডঃ স্যান্মৃতে ভর্ত্তরি গোলকঃ ॥১৯॥
ঔরসঃ ক্ষেত্রজশ্চৈব দত্তঃ কৃত্রিমকঃ সুতঃ।
দদ্যান্মাতা পিতা বাপি স পুত্রো দত্তকো ভবেৎ ॥২০॥
পরিবিত্তিঃ পরীবেত্তা যয়া চ পরিবিদ্যতে।

মৃত্যুর পর নরকে গমন করে ~~এবং~~ অনেক জন্ম বৈধব্য যন্ত্রণা ভোগ করিয়া থাকে। ১৬ যে কামিনী দরিদ্র পীড়িত এবং মূর্খ স্বামিকে অবজ্ঞা করে, সে মৃত্যুর পর সর্পযোনিতে উৎপন্ন হয় এবং বহু জন্মে বৈধব্যযন্ত্রণা ভোগ করে। ১৭

যেমন বীজ, বায়ু প্রবাহ দ্বারা চালিত হইয়া কোন ক্ষেত্রে পতিত হইলে ক্ষেত্রস্বামী তাহার অধিকারী হয়, বীজস্বামী তৎ-সমুদায় বা তাহার কোন অংশ প্রাপ্ত হয় না। ১৮ তাহার ন্যায় পরস্ত্রীর পুত্র দুই প্রকার, কুণ্ড ও গোলক। ইহারা জননীর অধিকৃত, জনকের অধিকৃত নহে। ভর্ত্তা জীবিত থাকিতে অন্য পুরুষ দ্বারা যে পুত্র উৎপাদিত হয়, তাহার নাম কুণ্ড। ভর্ত্তার মৃত্যু হইলে পরপুরুষ দ্বারা যে সন্তান উৎপাদিত হয়, তাহার নাম গোলক। ১৯ পুত্র চারি প্রকার, ঔরস ক্ষেত্রজ দত্তক ও কৃত্রিম। মাতা পিতা যে পুত্রকে দান করে, সেই পুত্রের নাম দত্তক। ২০

সর্ব্বে তে নরকং যান্তি দাতৃযাজকপঞ্চমাঃ ॥২১॥
দারাগ্নিহোত্রসংযোগং যঃ কুর্য্যাদগ্রজে সতি।
পরিবেত্তা স বিজ্ঞেয়ঃ পরিবিত্তিস্তু পূর্ব্বজঃ ॥২২॥
দ্বৌ কৃচ্ছ্রৌ পরিবিত্তেস্তু কন্যায়াঃ কৃচ্ছ্র এব চ।
কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্রৌ দাতুশ্চ হোতা চান্দ্রায়ণঞ্চরেৎ ॥২৩॥
কুব্জবামনষণ্ডেষু গদ্গদেষু জড়েষু চ।
জাত্যন্ধে বধিরে মূকে ন দোষঃ পরিবেদনে ॥২৪॥
পিতৃব্যপুত্রঃ সাপত্ন্যঃ পরনারীসুতস্তথা।

পরিবিত্তি অর্থাৎ যে ব্যক্তি অবিবাহিত থাকিতে তৎকনিষ্ঠ ভ্রাতার বিবাহ হয়, পরিবেত্তা, অর্থাৎ যে ব্যক্তি জ্যেষ্ঠভ্রাতাকে অতিক্রম পূর্ব্বক অগ্রে বিবাহ করে, পরিবিন্না অর্থাৎ জ্যেষ্ঠ অবিবাহিত থাকিতে কনিষ্ঠ ভ্রাতা যে কন্যাকে বিবাহ করে, এই তিন জন এবং ঈদৃশ বিবাহস্থলে যে ব্যক্তি কন্যাদান করে. বা পৌরোহিত্য করে? তাহারা সকলেই নরকগামী হয়। ২১ যে ব্যক্তি জ্যেষ্ঠ ভ্রাতাকে অতিক্রম করিয়া অগ্রে দারপরিগ্রহ পূর্ব্বক অগ্নিহোত্রী হয়, তাহার নাম পরিবেত্তা এবং তাহার জ্যেষ্ঠ ভ্রাতার নাম পরিবিত্তি। ২২ পরিবিত্তির কৃচ্ছ্রদ্বয়, কন্যার এক কৃচ্ছ্র, কন্যাদাতার কৃচ্ছ্রাতিকৃচ্ছ্র, পুরোহিতের চান্দ্রায়ণ ব্রতরূপ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। ২৩ যদি জ্যেষ্ঠ ভ্রাতা কুব্জ বামন ষণ্ড গদগদ অর্থাৎ তোতা জড় জন্মান্ধ বধির ও মূক অর্থাৎ বোবা হয়, তাহা হইলে পরিবেদনে দোষ নাই অর্থাৎ উক্ত প্রকার জ্যেষ্ঠ ভ্রাতা থাকিতে

দারাগ্নিহোত্রসংযোগে ন দোষঃ পরিবেদনে ॥২৫॥
জ্যেষ্ঠো ভ্রাতা যদা তিষ্ঠেদাধানং নৈব চিন্তয়েৎ।
অনুজ্ঞাতস্তু কুর্ব্বীত শঙ্খস্য বচনং যথা ॥২৬॥
নষ্টে মৃতে প্রব্রজিতে ক্লীবে চ পতিতে পতৌ।
পঞ্চস্বাপৎসু নারীণাং পতিরন্যো বিধীয়তে ॥২৭॥
মৃতে ভর্ত্তরি যা নারী ব্রহ্মচর্য্যে ব্যবস্থিতা।
সা মৃতা লভতে স্বর্গং যথা তে ব্রহ্মচারিণঃ ॥২৮॥
তিস্রঃ কোট্যর্দ্ধকোটী চ যানি রোমাণি মানবে।
তাবৎ কালং বসেৎ স্বর্গং ভর্ত্তারং যানুগচ্ছতি ॥২৯॥

কনিষ্ট ভ্রাতা বিবাহ করিতে পারে। ২৪ পিতৃব্যপুত্র বৈমাত্রেয় ভ্রাতা ও পরনারীপুত্র ঈদৃশ ভ্রাতা যদি জ্যেষ্ঠ ও অবিবাহিত থাকে, তাহা হইলে কনিষ্ঠের দার পরিগ্রহ ও অগ্নিহোত্র সংযোগে দোষ ঘটে না। ২৫ যদি জ্যেষ্ঠ সহোদর বিদ্যমান থাকিয়াও দার পরিগ্রহ করিতে অনভিলাষী হন। তাহা হইলে তাঁহার অনুজ্ঞা লইয়া কনিষ্ঠ ভ্রাতা বিবাহ করিতে পারিবেন। এবিষয় শঙ্খ বচনেরও অনুমোদিত। ২৬

স্বামী যদি নিরুদ্দেশ হয়, কালগ্রাসে পতিত হয়, প্রব্রজ্যা অবলম্বন করে, ক্লীব স্থির হয়, পতিত হয়, তাহা হইলে এই পঞ্চবিধ আপদেই নারীর অন্য পতি শাস্ত্র বিহিত হইতে পারে। ২৭ পরন্তু স্বামীর মৃত্যু হইলে যে নারী ব্রহ্মচর্য্য অবলম্বন পূর্ব্বক অবস্থান করে, সে মৃত্যুর পর নৈষ্ঠিক ব্রহ্মচারীর ন্যায় স্বর্গ লাভ করিয়া থাকে। ২৮ যে নারী স্বামীর অনুগমন করে সে, শরীরে

ব্যালগ্রাহী যথা ব্যালং বিলাদুদ্ধরতে বলাৎ।
এবমুদ্ধৃত্য ভর্ত্তারং তেনৈব সহ মোদতে ॥৩০॥

ইতি পারাশরে ধর্ম্মশাস্ত্রে চতুর্থোঽধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ।

যে সার্দ্ধ ত্রিকোটি লোম আছে, তাবৎ পরিমিত বৎসর পর্য্যন্ত স্বর্গে বাস করে।২৯ ব্যালগ্রাহী যেমন বলপূর্ব্বক গর্ত্ত হইতে সর্পকে উদ্ধার করে, তাহার ন্যায় সেই (সহমরণ প্রবৃত্তা) নারী ভর্ত্তাকে উদ্ধার করিয়া তাঁহার সহিত স্বর্গসুখ অনুভব করেন। ৩০

পরাশর সংহিতা চতুর্থ অধ্যায়
সমাপ্ত।

পঞ্চমোঽধ্যায়ঃ।

বৃকশ্বাভ্যাং শৃগালাদ্যৈর্যদি দষ্টস্তু ব্রাহ্মণঃ।
স্নাত্বা জপেত গায়ত্রীং পবিত্রাং বেদমাতরম্ ॥১॥

যদি কোন ব্রাহ্মণ কুক্কুর কর্ত্তৃক, বৃক কর্ত্তৃক বা শৃগালাদি কর্ত্তৃক দষ্ট হন, তাহা হইলে স্নান পূর্ব্বক বেদমাতা পবিত্র গায়ত্রী

গবাং শৃঙ্গোদকে স্নাতো মহানদ্যান্তু সঙ্গমে।
সমুদ্রদর্শনাদ্বাপি শুনা দষ্টঃ শুচির্ভবেৎ ॥২॥
বেদবিদ্যাব্রতস্নাতঃ শুনা দষ্টস্তু ব্রাহ্মণঃ।
স হিরণ্যোদকে স্নাত্বা ঘৃতং প্রাশ্য বিশুদ্ধ্যতি ॥৩॥
সব্রতস্তু শুনা দষ্টস্ত্রিরাত্রং সমুপোষিতঃ।
ঘৃতং কুশোদকং পীত্বা ব্রতশেষং সমাপয়েৎ ॥৪॥
অব্রতঃ সব্রতো বাপি শুনা দষ্টো ভবেদ্দ্বিজঃ।
প্রণিপত্য ভবেৎ পূতো বিপ্রৈশ্চাপ্যনুনিরীক্ষিতঃ ॥৫॥
শুনাঘ্রাতাবলীঢ়স্য নখৈর্বিলিখিতস্য চ।
অদ্ভিঃ প্রক্ষালনাচ্ছুদ্ধিরগ্নিনা চোপচূলনম্ ॥৬॥

জপ করিবেন। ১ কুক্কুরদষ্ট ব্যক্তি গোশৃঙ্গোদকে অথবা মহানদী সঙ্গমে স্নান করিয়া অথবা সমুদ্র দর্শন করিয়া শুচি হইবে। ২ বেদ পাঠ দ্বারা বিদ্যা দ্বারা ব্রতাচরণ দ্বারা পবিত্র কোন ব্রাহ্মণ যদি কুক্কুর কর্তৃক দষ্ট হন তাহা হইলে তিনি সুবর্ণ সংযুক্ত সলিলে স্নান পূর্ব্বক ঘৃতপান করিয়া শুদ্ধি লাভ করিবেন। ৩ ব্রতনিষ্ঠ ব্রাহ্মণ কুক্কুর কর্তৃক দষ্ট হইলে ত্রিরাত্রি উপোষিত থাকিয়া ঘৃত ও কুশোদক পান পূর্ব্বক ব্রত শেষ সমাধান করিবেন। ৪

ব্রাহ্মণ ব্রতনিষ্ঠ বা ব্রতহীন হউন, যদি তিনি কুক্কুর কর্তৃক দষ্ট হন, তাহা হইলে তিনি প্রণিপাত পূর্ব্বক ব্রাহ্মণ কর্তৃক নিরীক্ষিত হইয়া পবিত্র হইবেন। ৫ যদি কোন ব্যক্তি কুক্কুর কর্তৃক আঘ্রাত অবলীঢ় অথবা নখ দ্বারা বিলিখিত হন, তাহা হইলে জল দ্বারা প্রক্ষালন পূর্ব্বক সেই স্থানে অগ্নি স্পর্শ করাইলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারেন। ৬

শুনা চ ব্রাহ্মণী দষ্টা জম্বুকেন বৃকেণ বা।
উদিতং সোমনক্ষত্রং দৃষ্ট্বা সদ্যঃ শুচির্ভবেৎ ॥৭॥
কৃষ্ণপক্ষে যদা সোমো ন দৃশ্যেত কদাচন।
যাং দিশং ব্রজতে সোমস্তাং দিশঞ্চাবলোকয়েৎ ॥৮॥
অসদ্‌ব্রাহ্মণকে গ্রামে শুনা দষ্টস্তু ব্রাহ্মণঃ।
বৃষং প্রদক্ষিণীকৃত্য সদ্যঃ স্নানাদ্বিশুদ্ধ্যতি ॥৯॥
চাণ্ডালেন শ্বপাকেন গোভির্ব্বিপ্রৈর্হতো যদি।
আহিতাগ্নির্ম্মৃতো বিপ্রো বিষেণাত্মহতো যদি ॥১০॥
দহেত্তং ব্রাহ্মণং বিপ্রো লোকাগ্নৌ মন্ত্রবর্জ্জিতম্।
স্পৃষ্ট্বা চোহ্য চ দগ্ধ্বা চ সপিণ্ডেষু চ সর্ব্বথা ॥১১॥
প্রাজাপত্যং চরেৎ পশ্চাদ্বিপ্রাণামনুশাসনাৎ।

ব্রাহ্মণী যদি কুকুর কর্ত্তৃক, জম্বুক কর্ত্তৃক, বৃষ কর্ত্তৃক দষ্টা হন, তাহা হইলে চন্দ্র ও নক্ষত্রের উদয় দেখিয়া সদ্যই শুদ্ধি লাভ করেন। ৭ যদি কৃষ্ণপক্ষে কোনরূপে চন্দ্র দর্শন না হয়, তাহা হইলে চন্দ্র যে দিকে থাকেন, সেই দিক্ অবলোকন করিবে। ৮ যে গ্রামে অপর কোন ব্রাহ্মণ নাই, সেই গ্রামে যদি কোন ব্রাহ্মণ কুকুর কর্ত্তৃক দষ্ট হন, তাহা হইলে তিনি বৃষ প্রদক্ষিণ পূর্ব্বক সদ্য স্নান করিয়া শুদ্ধি লাভ করিবেন। ৯

যদি আহিতাগ্নি ব্রাহ্মণ, শ্বপাক চাণ্ডাল বা গো কর্ত্তৃক হত হইয়া মৃত্যুমুখে পতিত হন, অথবা যদি তিনি বিষ প্রয়োগ পূর্ব্বক আত্মহত্যা করেন।১০ তাহা হইলে লৌকিক অগ্নিতে তাঁহাকে বিনা-মন্ত্রে দগ্ধ করিবে। যে সকল সপিণ্ড ব্রাহ্মণ, দহন বহন ও স্পর্শ

দগ্ধাস্থীনি পুনর্গৃহ্য ক্ষীরৈঃ প্রক্ষালয়েদ্দ্বিজঃ ॥১২॥
পুনর্দ্দহেৎ স্বকাগ্নৌ তন্মন্ত্রেণ চ পৃথক্ পৃথক্ ॥১৩॥
আহিতাগ্নির্দ্বিজঃ কশ্চিৎ প্রবসন্ কালচোদিতঃ।
দেহনাশমনুপ্রাপ্তস্তস্যাগ্নির্ব্বর্ত্ততে গৃহে ॥১৪॥
শ্রৌতাগ্নিহোত্রসংস্কারঃ শ্রূয়তামৃষিসত্তমাঃ।
কৃশাজিনং সমাস্তীর্য্য কুশৈশ্চ পুরুষাকৃতিম্ ॥১৫॥
ষট্‌শতানি শতং চৈব পলাশানাঞ্চ বৃন্তকম্।
চত্বারিংশচ্ছিরে দদ্যাৎ ষষ্টিং কণ্ঠে বিনির্দ্দিশেৎ ॥১৬॥
বাহুভ্যাঞ্চ শতং দদ্যাদঙ্গুলীষু দশৈব তু।
শতঞ্চোরসি সংদদ্যাত্রিংশচ্চৈবোদরে ন্যসেৎ ॥১৭॥

করিবেন। ১১ তাঁহারা প্রাজাপত্য ব্রতের অনুষ্ঠান করিবেন। পরে ব্রাহ্মণের অনুমতি লইয়া দগ্ধ অস্থি সংগ্রহ পূর্ব্বক দুগ্ধে প্রক্ষালন পূর্ব্বক। ১২ পুনর্ব্বার স্বকীয় অগ্নিতে মন্ত্রপূর্ব্বক দাহ করিকে। ১৩ যদি কোন আহিতাগ্নি ব্রাহ্মণ প্রবাসে গমন পূর্ব্বক কালপ্রেরিত হইয়া মৃত্যুমুখে পতিত হন, তাহা হইলে তাঁহার গৃহে অগ্নি নির্ব্বাপিত হইবে।১৪

মহর্ষিগণ! এক্ষণে শ্রৌত অগ্নিহোত্র সংস্কার বিবরণ বলিতেছি, শ্রবণ কর। কৃষ্ণাজিন আস্তীর্ণ করিয়া তদুপরি কুশ-নির্ম্মিত পুরুষ সংস্থাপন করিবে। ১৫ সপ্তশত পলাশবৃন্ত সংগ্রহ করিয়া মস্তকে চত্বারিংশৎ, কণ্ঠে ষষ্টিসংখ্য প্রদান করিবে। ১৬ বাহুদ্বয়ে একশত, অঙ্গুলীতে দশসংখ্য, বক্ষঃস্থলে একশত, উদরে ত্রিংশৎ।১৭ বৃষণদ্বয়ে অষ্টসংখ্য, মেঢ্রে পঞ্চসংখ্য, ঊরুদ্বয়ে এক-

অষ্টৌ বৃষণয়োর্দ্দদ্যাৎ পঞ্চ মেঢ্রেচ বিন্যসেৎ।
একবিংশতিমূরুভ্যাং জানুজঙ্ঘে চ বিংশতিম্ ॥১৮॥
পাদাঙ্গুল্যোঃ শতার্দ্ধঞ্চ পত্রাণি চ তথা ন্যসেৎ।
শম্যাং শিশ্নে বিনিঃক্ষিপ্য অরণীং বৃষণে তথা ॥১৯॥
জুহূং দক্ষিণহস্তেন বামহস্তে তথোপসৎ।
কর্ণে চোদূখলং দদ্যাৎ পৃষ্ঠে চ মূষলং ততঃ ॥২০॥
নিঃক্ষিপ্যোরসি দৃশদং তণ্ডুলাজ্যতিলান্মুখে।
শ্রোত্রে চ প্রোক্ষণীং দদ্যাদাজ্যস্থালীঞ্চ চক্ষুষোঃ॥২১॥
কর্ণে নেত্রে মুখে ঘ্রাণে হিরণ্যশকলং ক্ষিপেৎ।
অগ্নিহোত্রোপকরণং গাত্রে শেষং প্রবিন্যসেৎ ॥২২॥
অসৌ স্বর্গায় লোকায় স্বাহেতি চ ঘৃতাহুতীঃ।
দদ্যাৎ পুত্রোঽথবা ভ্রাতা হ্যন্যে বাপি স্বধর্ম্মিণঃ ॥২৩॥
যথা দহনসংস্কারস্তথা কার্য্যং বিচক্ষণৈঃ।

বিংশতি, জানু এবং জঙ্ঘাতে বিংশতি সঙ্খ্যা। ১৮ চরণাঙ্গুলি সমুদায়ে পঞ্চাশৎ পলাশবৃন্ত নিক্ষেপ করিবে। শিশ্নে এবং বৃষণেতে শমীকাষ্ঠ নির্ম্মিত অরণি সংস্থাপন করিবে। ১৯ দক্ষিণ হস্তে জুহূ, বাম হস্তে উপসৎ, কর্ণে উদূখল, পৃষ্ঠে মুষল। ২০ বক্ষঃস্থলে প্রস্তর, মুখে তণ্ডুল ঘৃত তিল, কর্ণে প্রোক্ষণী, নেত্রদ্বয়ে আজ্যস্থালী নিক্ষেপ করিবে। ২১ কর্ণে নেত্রে মুখে নাসিকাতে স্বর্ণখণ্ড প্রদান করিয়া অবশিষ্ট অগ্নিহোত্রোপকরণ সমুদায় গাত্রে নিক্ষেপ করিবে। ২২

অনন্তর পুত্র ভ্রাতা বা অন্য কোন স্বধর্ম্মী, "অসৌ স্বর্গায়

ঈদৃশন্তু বিধিং কুর্য্যাদ্ব্রহ্মলোকে গতির্ধ্রুবম্ ॥ ২৪ ॥
যে দহন্তি দ্বিজাস্তন্তু তে যান্তি পরমাং গতিম্ ॥ ২৫ ॥
অন্যথা কুর্ব্বতে কিঞ্চিদাত্মবুদ্ধিপ্রবোধিতাঃ।
ভবন্ত্যল্পায়ুষস্তে বৈ পতন্তি নরকে ধ্রুবম্ ॥ ২৬ ॥

ইতি পরাশরে ধর্ম্মশাস্ত্রে পঞ্চমোঽধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ।

লোকায় স্বাহা" এই মন্ত্র পাঠ করিয়া ঘৃতাহুতি প্রদান করিবে।২৩ অনন্তর বিচক্ষণ ব্যক্তি দহন কার্য্যের বিধানানুসারে সমুদায় কার্য্য করিবেন। ঈদৃশ বিধিবিহিত কার্য্য করিলে ব্রহ্মলোক প্রাপ্তি হয়, সন্দেহ নাই। ২৪ যে সকল ব্রাহ্মণ ঈদৃশ ব্রাহ্মণের দাহ করে, তাহারা পরম গতি লাভ করিয়া থাকে। ২৫ যাহারা নিজ বুদ্ধি অনুসারে যুক্তি অবলম্বন করিয়া ইহার অন্যথাচরণে প্রবৃত্ত হয়, তাহারা অল্পায়ু হয় ও নরকে গমন করে। ২৬

ইতি পরাশর সংহিতা পঞ্চম অধ্যায়
সমাপ্ত।

ষষ্ঠ অধ্যায়।

অতঃ পরং প্রবক্ষ্যামি প্রাণিহত্যাসু নিষ্কৃতিম্।
পরাশরেণ পূর্ব্বোক্তাং মন্বর্থেঽপি চ বিস্মৃতাম্ ॥ ১ ॥

হংসসারসক্রৌঞ্চাংশ্চ চক্রবাকং সকুক্কুটম্।
জালপাদাংশ্চ শরভমহোরাত্রেণ শুধ্যতি ॥ ২ ॥
বলাকাটিট্টিভানাঞ্চ শুকপারাবতাদিনাম্।
আটিনাঞ্চ বকানাঞ্চ শুধ্যতে নক্তভোজনাৎ ॥ ৩ ॥
ভাসকাককপোতানাং শারীতিত্তিরিঘাতকঃ।
অন্তর্জলে উভে সন্ধ্যে প্রাণায়ামেন শুধ্যতি ॥ ৪ ॥
গৃধ্রশ্যেনশিখিগ্রাহচাসোলূকনিপাতনে।
অপক্বাশী দিনং তিষ্ঠেত্ত্রিকালং মারুতাশনঃ ॥ ৫ ॥
বল্গুলীচটকানাঞ্চ কোকিলাখঞ্জরীটকান্।

অনন্তর কি রূপে প্রাণিহত্যা পাতক হইতে মুক্তি লাভ করিতে পারা যায়, তাহা বলিতেছি। মহর্ষি মনু বলিতে বিস্মৃত হইয়াছিলেন বটে, কিন্তু পূর্ব্বে পরাশর ইহা ব্যক্ত করিয়াছেন। ১

হংস, সারস, বক, চক্রবাক, কুক্কুট জালপাদ নামক হংসবিশেষ শরভ, এই সমস্ত প্রাণী হত্যা করিলে এক দিবারাত্র উপবাস করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ২ যদি বলাকা,টিট্টিভ, শুক, পারাবত, আটি, বক প্রভৃতি পক্ষি বধ করে, তাহা হইলে দিবসে উপবাস পূর্ব্বক রাত্রিতে আহার করিলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ৩ ভাস, কাক, কপোত অর্থাৎ পারাবতবিশেষ শারী তিত্তিরী বিনাশ করিলে প্রাতঃকালে ও সায়ংকালে জলমধ্যে দাঁড়াইয়া প্রাণায়াম করিলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ৪ যদি কোন ব্যক্তি গৃধ্র, শ্যেন, ময়ূর, কুম্ভীরাদি গ্রাহ স্বর্ণচাতক উলূক, এই সমুদায় প্রাণী বিনাশ করে, এক দিন অপক্ব দ্রব্য ভক্ষণ করিয়া

লাবকারক্তপাদাংশ্চ শুধ্যন্তে নক্তভোজনাৎ ॥ ৬ ॥
কারণ্ডবচকোরাণাং পিঙ্গলাকুররস্য চ।
ভারদ্বাজনিহন্তা চ শুধ্যতে শিবপূজনাৎ ॥ ৭ ॥
ভেরুণ্ডশ্যেনভাসঞ্চ পারাবতকপিঞ্জলান্।
পক্ষিণামেব সর্ব্বেষামহোরাত্রেণ শুধ্যতি ॥ ৮ ॥
হত্বা নকুলমার্জারসর্পাজগরডুণ্ডুভান।
কৃশরং ভোজয়েদ্বিপ্রান্ লোহদণ্ডঞ্চ দক্ষিণাম্ ॥ ৯ ॥
শল্লকীশশকাগোধামৎস্যকূর্ম্মাভিপাতনে।

পরে ত্রিকাল বায়ু ভক্ষণ করিয়া থাকিবে। ৫ বল্গুণী, চটক, কোকিল খঞ্জরীট লাবক, রক্তপাদ, এই সমুদায় প্রাণী বিনাশ করিলে যদি দিবসে উপবাসী থাকিয়া রাত্রিতে আহার করে, তাহা হইলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ৬ কারণ্ডব, চকোর, পিঙ্গল, কুরর, ভারদ্বাজ, এই সমুদায় পক্ষী বিনাশ করিলে শিবপূজা করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ৭ যদি কোন ব্যক্তি ভেরুণ্ড শ্যেন ভাস পারাবত কপিঞ্জল, এই সমুদায় পক্ষীর প্রাণ নাশ করে, তাহা হইলে অথবা অন্য যে কোন পক্ষী বিনাশ করিলে এক অহোরাত্র উপবাস করিয়া সেই পাপ হইতে মুক্তি লাভ করিতে পারিবে। ৮

যদি কোন ব্যক্তি নকুল মার্জ্জার সর্প অজগর ডুণ্ডুভ কৃশর, এই সমস্ত প্রাণীর মধ্যে কোন প্রাণী বিনাশ করে, তাহা হইলে লৌহদণ্ড দক্ষিণা প্রদান পূর্ব্বক ব্রাহ্মণকে তিলান্ন ভোজন করাইয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ৯ যদি কেহ শল্লকী শশক গোধা মৎস্য

বৃন্তাকফলভোক্তা চ হ্যহোরাত্রেণ শুদ্ধ্যতি ॥ ১০ ॥
বৃকজম্বুকঋক্ষাণাং তরক্ষূণাঞ্চ ঘাতনে।
তিলপ্রস্থং দ্বিজে দদ্যাদ্বায়ুভক্ষো দিনত্রয়ম্ ॥ ১১॥
গজগবয়তুরঙ্গাণাং মহিষোষ্ট্রনিপাতনে।
শুধ্যতে সপ্তরাত্রেণ বিপ্রাণাং তর্পণেন চ ॥ ১২ ॥
মৃগং রুরুং বরাহঞ্চ অজ্ঞানাদ্‌যস্তু ঘাতয়েৎ।
অফালকৃষ্টমশ্নীয়াদহোরাত্রেণ শুধ্যতি ॥ ১৩ ॥

কূর্ম্ম, এই সমুদায় জীবের, মধ্যে কোন জীব হত্যা করে, তাহা হইলে এক দিবারাত্র বার্ত্তাকু ফল ভক্ষণ করিয়া থাকিলে পাপ হইতে মুক্তি লাভ করিতে পারিবে। ১০ যদি কোন ব্যক্তি বৃক জম্বুক ভল্লূক তরক্ষু, এই সমুদায় জন্তর মধ্যে কোন জন্ত বিনাশ করে, তাহা হইলে তিন দিন বায়ু ভক্ষণ পূর্ব্বক থাকিয়া ব্রাহ্মণকে এক প্রস্থ পরিমিত অর্থাৎ দীর্ঘে প্রস্থে এক হস্ত পরিমিত পাত্রের ৬৪ চতুঃ-ষষ্টিতম অংশ পরিমিত পাত্রের এক পাত্র তিল প্রদান করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ১১

যদি কোন ব্যক্তি গজ গবয় তুরঙ্গম মহিষ উষ্ট্র এই সমুদায় বৃহদাকার জীবের মধ্যে কোন জীব বিনাশ করে, তাহা হইলে সপ্তরাত্রি উপবাস পূর্ব্বক ব্রাহ্মণদিগকে পরিতুষ্ট করিয়া পাপ হইতে মুক্তিলাভ করিতে পারিবে। ১২ যদি কোন ব্যক্তি মৃগ রুরু বরাহ, এই সমুদায় প্রাণীর মধ্যে কোন প্রাণীকে অজ্ঞান পূর্ব্বক বধ করে, তাহা হইলে সে এক দিবারাত্র লাঙ্গল দ্বারা অকৃষ্ট শস্য ভক্ষণ পূর্ব্বক

এবং চতুষ্পদানাঞ্চ সর্ব্বেষাং বনচারিণাম্।
অহোরাত্রোষিতস্তিষ্ঠেজ্জপন্ বৈ জাতবেদসম্॥ ১৪॥
শিল্পিনং কারুকং শূদ্রং স্ত্রিয়ং বা যস্তু ঘাতয়েৎ।
প্রাজাপত্যদ্বয়ং কুর্য্যাদ্বৃষৈকাদশ দক্ষিণা॥ ১৫॥
বৈশ্যং বা ক্ষত্রিয়ং বাপি নির্দ্দোষমভিঘাতয়েৎ।
সোঽতিকৃচ্ছ্রদ্বয়ং কুর্য্যাদ্গোবিংশং দক্ষিণাং দদেৎ॥১৬
বৈশ্যং শূদ্রং ক্রিয়াসক্তং বিকর্ম্মস্থং দ্বিজোত্তমম্।
হত্বা চান্দ্রায়ণং কুর্য্যাদ্দদ্যাদ্গোত্রিংশদক্ষিণাম্॥ ১৭॥
ক্ষত্রিয়েণাপি বৈশ্যেন শূদ্রেণৈবেতরেণ বা।
চাণ্ডালবধসংপ্রাপ্তঃ কৃচ্ছ্রার্দ্ধেন বিশুধ্যতি॥ ১৮॥

থাকিয়া পাপ হইতে নিষ্কৃতি পাইবে॥ ১৩ এইরূপ বনচর চতুষ্পদ অন্যান্য জন্তু বধ করিলে এক দিবারাত্র উপবাস করিয়া বহ্নিবীজ জপ করিলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ১৪

যদি কোন ব্যক্তি শিল্পজীবী কারুকর শূদ্র ও নারীকে বধ করে, তাহা হইলে সে দুইটী প্রাজাপত্য ব্রত করিয়া এগারটী বৃষ দক্ষিণা দিবে। ১৫ যে ব্যক্তি বিনাপরাধে ক্ষত্রিয় বা বৈশ্যকে বিনাশ করিবে, সে দুইটী অতিকৃচ্ছ্র ব্রতানুষ্ঠান করিয়া বিংশতি-সংখ্য গো দক্ষিণা প্রদান করিলে পাপ হইতে মুক্তি লাভ করিতে পারিবে। ১৬ যদি কেহ যাগক্রিয়াসক্ত বৈশ্য শূদ্র ও ক্রিয়াহীন ব্রাহ্মণকে বিনাশ করে, তাহা হইলে সে চান্দ্রায়ণ ব্রত করিয়া ব্রাহ্মণকে ত্রিশটী গরু দক্ষিণা দিলে পাপ হইতে নিষ্কৃতি পাইবে। ১৭ যদি ক্ষত্রিয় বৈশ্য বা শূদ্র কোন চণ্ডাল বধ করে,

চৌরাঃ শ্বপাকচাণ্ডালা বিপ্রেণাপি হতা যদি।
অহোরাত্রোপবাসেন প্রাণায়ামেন শুধ্যতি ॥ ১৯ ॥
শ্বপাকং বাপি চাণ্ডালং বিপ্রঃ সংভাষতে যদি।
দ্বিজসম্ভাষণং কুর্য্যাদ্ গায়ত্রীং সকৃজ্জপেৎ ॥ ২০ ॥
চাণ্ডালৈঃ সহ সুপ্তস্তু ত্রিরাত্রমুপবাসয়েৎ।
চাণ্ডালৈকপথঙ্গত্বা গায়ত্রীস্মরণাচ্ছুচিঃ ॥ ২১ ॥
চাণ্ডালদর্শনেনৈব আদিত্যমবলোকয়েৎ।
চাণ্ডালস্পর্শনে চৈব সচেলং স্নানমাচরেৎ ॥ ২২ ॥

তাহা হইলে অর্দ্ধকৃচ্ছ্র ব্রত দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে।১৮ যদি কোন ব্রাহ্মণ চোর শ্বপাক বা চাণ্ডালকে বিনাশ করে, তাহা হইলে এক দিবারাত্র উপবাস পূর্ব্বক প্রাণায়াম করিলে পাপ হইতে মুক্তিলাভ করিতে পারিবে। ১৯ যদি কোন ব্রাহ্মণ চাণ্ডাল বা শ্বপাকের সহিত আলাপ করেন, তাহা হইলে তিনি ব্রাহ্মণের সহিত সম্ভাষণ পূর্ব্বক একবার গায়ত্রী জপ করিলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ২০ যদি কোন ব্রাহ্মণ চাণ্ডালের সহিত একত্র শয়ন করেন, তাহা হইলে তিনি ত্রিরাত্রি উপবাস করিয়া পাপ মুক্ত হইবেন। যদি কোন ব্রাহ্মণ চাণ্ডালের সহিত এক পথে গমন করেন, তাহা হইলে তিনি গায়ত্রী স্মরণ পূর্ব্বক শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ২১ যদি কোন ব্রাহ্মণ চাণ্ডাল দর্শন করেন, তাহা হইলে তিনি দিবাকর দর্শন করিয়া শুদ্ধ হইবেন। যদি কেহ চাণ্ডাল স্পর্শ করেন, তাহা হইলে তিনি সেই বস্ত্রেই জলে অবগাহন করিয়া

চাণ্ডালখাতবাপীষু পীত্বা সলিলমগ্রজঃ।
অজ্ঞানাচ্চৈব নক্তেন ত্বহোরাত্রেণ শুধ্যতি ॥ ২৩ ॥
চাণ্ডালভাণ্ডসংস্পৃষ্টং পীত্বা কূপগতং জলম্।
গোমূত্রযাবকাহারস্ত্রিরাত্রাচ্ছুদ্ধিমাপ্নুয়াৎ ॥ ২৪ ॥
চাণ্ডালোদকভাণ্ডে তু অজ্ঞানাৎ পিবতে জলম্।
তৎক্ষণাৎ ক্ষিপতে যস্তু প্রজাপত্যং সমাচরেৎ ॥ ২৫ ॥
যদি ন ক্ষিপ্যতে তোয়ং শরীরে যস্য জীর্য্যতি।
প্রাজাপত্যং ন দাতব্যং কৃচ্ছ্রং সান্তপনঞ্চরেৎ ॥ ২৬ ॥

স্নান করিলে শুদ্ধ হইবেন। ২২ যদি কোন ব্রাহ্মণ না জানিয়া চাণ্ডালখাত পুষ্করিণী বা দীর্ঘিকাতে জল পান করেন, তাহা হইলে তিনি দুই রাত্রি ও এক দিবস উপবাস করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ২৩ যদি কোন ব্রাহ্মণ চাণ্ডালের ভাণ্ড স্পৃষ্ট কূপস্থিত জলপান করেন, তাহা হইলে তিনি তিন রাত্রি গোমূত্র ও যাবক* আহার পূর্ব্বক থাকিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ২৪ যদি কোন ব্রাহ্মণ না জানিয়া চাণ্ডালের জল পাত্রে জল পান করেন ও যদি ঐ জল তৎক্ষণাৎ বমন করিয়া ফেলেন, তাহা হইলে প্রাজাপত্য ব্রতাচরণ করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন।২৫ যদি কোন ব্রাহ্মণ অজ্ঞানতা নিবন্ধন চণ্ডালের জলপাত্রে জলপান করেন, ও যদি সেই জল বমন করিয়া না ফেলিয়া জীর্ণ করিয়া ফেলেন, তাহা হইলে তিনি প্রাজাপত্য ব্রতানুষ্ঠান না করিয়া কৃচ্ছ্র সান্তপন ব্রতাচরণ করিলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ২৬

* যাবক—দোবরা ধান। অর্দ্ধপক্ক যব।

চরেৎ সান্তপনং বিপ্রঃ প্রাজাপত্যন্তু ক্ষত্রিয়ঃ।
তদৰ্দ্ধন্তু চরেদ্বৈশ্যঃ পাদং শূদ্রস্য দাপয়েৎ ॥ ২৭ ॥
ভাণ্ডস্থমন্ত্যজানান্তু জলং দধি পয়ঃ পিবেৎ।
ব্রাহ্মণঃ ক্ষত্রিয়ো বৈশ্যঃ শূদ্রশ্চৈব প্রমাদতঃ ॥ ২৮ ॥
ব্রহ্মকূর্চ্চোপবাসেন দ্বিজাতীনান্তু নিষ্কৃতিঃ।
শূদ্রস্য চোপবাসেন তথা দানেন শক্তিতঃ ॥ ২৯ ॥
ব্রাহ্মণো জ্ঞানতো ভুঙ্‌ক্তে চাণ্ডালান্নং কদাচন।
গোমূত্রযাবকাহারাদ্দশরাত্রেণ শুধ্যতি ॥৩০ ॥
একৈকং গ্রাসমশ্নীয়াদ্ গোমূত্রযাবকস্য চ।
দশাহনিয়মস্থস্য ব্রতং তত্র বিনির্দ্দিশেৎ ॥ ৩১ ॥

যে স্থলে ব্রাহ্মণ সান্তপন ব্রত করিবেন, সে স্থলে ক্ষত্রিয় প্রাজাপত্য ব্রত, বৈশ্য অৰ্দ্ধপ্রাজাপাত্যব্রত, শূদ্র একপাদ প্রাজাপত্য ব্রতাচরণ করিলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ২৭ যদি ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় বৈশ্য বা শূদ্র প্রমাদ বশত অন্ত্যজ জাতির ভাণ্ডস্থিত জল, দধি বা দুগ্ধ পান করে, ২৮ তাহা হইলে দ্বিজগণ উপবাস পূর্ব্বক ব্রহ্মমন্ত্র বা কূর্চ্চমন্ত্র জপ দ্বারা এবং শূদ্র-গণ উপবাস ও যথাশক্তি দান দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ২৯ যদি কোন ব্রাহ্মণ কখন জ্ঞান পূর্ব্বক চাণ্ডালান্ন ভোজন করেন, তাহা হইলে তিনি দশ রাত্রি গোমূত্র ও যাবক আহার করিয়া থাকিলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ৩০ এই ব্যক্তিকে দশ দিবস এইরূপ নিয়ম প্রতিপালন করিতে হইবে যে, প্রতি দিবস গোমূত্র ও যাবকের এক এক গ্রাস ভক্ষণ করিয়া ব্রত পূর্ণ

অবিজ্ঞাতশ্চ চাণ্ডালঃ সন্তিষ্ঠেত্তস্য বেশ্মনি।
বিজ্ঞাতে তূপসংন্যস্য দ্বিজাঃ কুর্ব্বন্ত্যনুগ্রহম্॥ ৩২॥
ঋষিবক্ত্রাচ্ছ্রুতা ধর্ম্মাস্ত্রায়ন্তে বেদপাবনাঃ।
পতন্তমুদ্ধরেয়ুস্তে ধর্ম্মজ্ঞাঃ পাপসঙ্কটাৎ। ৩৩॥
দধ্না চ সর্পিষা চৈব ক্ষীরগোমূত্রযাবকম্।
ভুঞ্জীত সহ সর্ব্বৈশ্চ ত্রিসন্ধ্যমবগাহনম্॥ ৩৪॥
ত্র্যহং ভুঞ্জীত দধ্না চ ত্র্যহং ভুঞ্জীত সর্পিষা।
ত্র্যহং ক্ষীরেণ ভুঞ্জীত একৈকেন দিনত্রয়ম্॥ ৩৫॥
ভাবদুষ্টং ন ভুঞ্জীয়ান্নোচ্ছিষ্টং কৃমিদূষিতম্।
ত্রিপলং দধিদুগ্ধস্য পলমেকন্তু সর্পিষঃ॥ ৩৬॥

করিবেন। ৩১ যদি কোন ব্রাহ্মণের গৃহে চাণ্ডাল অপরিজ্ঞাতরূপে বাস করে এবং যদি পরে তাহা জানিতে পারা যায়, তাহা হইলে ব্রাহ্মণেরা বক্ষ্যমাণ উপসংন্যাস করিয়া অনুগ্রহ পূর্ব্বক তাহাকে পাপমুক্ত করিয়া দিবেন। ৩২

ঋষিমুখে শ্রুত বেদপাবন ধর্ম্ম, সকলকে রক্ষা করিতেছে। এই ধর্ম্মজ্ঞ ব্যক্তিরা পতিত ব্যক্তিকে পাপ সঙ্কট হইতে উদ্ধার করেন।৩৩ উপসংন্যাস এই যে, ব্রাহ্মণগণের সহিত একত্র হইয়া দধির সহিত ঘৃতের সহিত ও দুগ্ধের সহিত গোমূত্র এবং তিলান্ন আহার করিবে, ত্রিসন্ধ্যা স্নান করিবে। ৩৪ পরন্তু তিন দিন দুগ্ধের সহিত, তিন দিন ঘৃতের সহিত ও তিন দিন দধির সহিত, এইরূপে এক এক দ্রব্যের সহিত তিন দিন করিয়া গোমূত্রযুক্ত তিলান্ন আহার করিতে হইবে। ৩৫ ভাবদুষ্ট কৃমি দূষিত বা উচ্ছিষ্ট দ্রব্য ভোজন করিবে

ভস্মনা তু ভবেচ্ছুদ্ধিরুভয়োস্তাম্রকাংশ্যয়োঃ।
জলশৌচেন বস্ত্রাণাং পরিত্যাগেন মৃণ্ময়ম্ ॥ ৩৭ ॥
কুসুম্ভগুড়কার্পাসলবণং তৈলসর্পিষী।
দ্বারে কৃত্বা তু ধান্যানি গৃহে দদ্যাদ্ধুতাশনম্ ॥ ৩৮ ॥
এবং শুদ্ধস্ততঃ পশ্চাৎ কুর্য্যাদ্ব্রাহ্মণভোজনম্।
ত্রিংশতং গা বৃষঞ্চৈকং দদ্যাদ্বিপ্রেষু দক্ষিণাম্ ॥ ৩৯ ॥
পুনর্লেপনয়া তেন হোমজপ্যেন শুধ্যতি।
আধারেণ চ বিপ্রাণাং ভূমিদোষো ন বিদ্যতে ॥ ৪০ ॥
রজকী চর্ম্মকারী চ লুব্ধকস্য চ পুক্কসী।

না। দধি ও দুগ্ধ তিন পল এবং ঘৃত এক পল আহার করিবে। ৩৬ সেই ভবনস্থিত তাম্র পাত্র ও কাংস্য পাত্র ভস্ম দ্বারা মার্জ্জিত করিলে শুদ্ধ হইবে। বস্ত্র সমুদায় জল দ্বারা ধৌত করিয়া লইতে হইবে। মৃণ্ময় পাত্র সমুদায় পরিত্যাগ করিতে হইবে। ৩৭ অনন্তর গৃহদ্বারে কুসুম্ভ গুড় কার্পাস লবণ তৈল ঘৃত ধান্য, এই সমুদায় বস্তু সংস্থাপন করিয়া গৃহে অগ্নি প্রদান পূর্ব্বক জ্বালাইয়া দিবে। ৩৮

এইরূপে শুদ্ধি লাভ করিয়া পশ্চাৎ ব্রাহ্মণ ভোজন করাইতে হইবে। পরে ত্রিশটি গাভি ও একটী বৃষ দক্ষিণা প্রদান করিবে। ৩৯ অনন্তর সেই স্থান পুনর্ব্বার বিলেপন দ্বারা হোম দ্বারা ও জপ দ্বারা শুদ্ধ হইবে। ব্রাহ্মণগণের আধারার্থ ভূমি দোষ ঘটে না। ৪০

যদি ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় বৈশ্য বা শূদ্রের গৃহে অপরিজ্ঞাতরূপে

চাতুর্বর্ণ্যগৃহে যস্য হ্যজ্ঞানাদধিতিষ্ঠতি ॥ ৪১ ॥
জ্ঞাত্বা তু নিষ্কৃতিং কুর্য্যাৎ পূর্ব্বোক্তস্যার্দ্ধমেব চ।
গৃহদাহং ন কুর্ব্বীতাপ্যন্যৎ সর্ব্বঞ্চ কারয়েৎ ॥ ৪২॥
গৃহস্যাভ্যন্তরে গচ্ছেচ্চাণ্ডালো যস্য কস্যচিৎ।
তস্মাদ্গৃহাদ্বিনিঃসৃত্য গৃহভাণ্ডানি বর্জয়েৎ ॥ ৪৩ ॥
রসপূর্ণন্তু যদ্ভাণ্ডং ন ত্যজেচ্চ কদাচন।
গোরসেন তু সংমিশ্রৈর্জলৈঃ প্রোক্ষেৎ সমন্ততঃ ॥৪৪॥
ব্রাহ্মণস্য ব্রণদ্বারে পূযশোণিতসম্ভবে।
কৃমিরুৎপদ্যতে যস্য প্রায়শ্চিত্তং কথং ভবেৎ॥ ৪৫ ॥
গবাং মূত্রপুরীষেণ দধ্না ক্ষীরেণ সর্পিষা।

রজকী চর্ম্মকারী লুব্ধকী বা পুক্কসী অবস্থান করে, তাহা হইলে, ৪১ যখন জানিতে পারিবে, তখন পূর্ব্বোক্ত কার্য্য সমুদায়ের অর্দ্ধ অনুষ্ঠান করিবে। পরন্তু গৃহ দগ্ধ করিতে হইবে না। ৪২

যাহার গৃহ মধ্যে চাণ্ডাল প্রবেশ করিবে, সেই ব্যক্তি গৃহের সমুদায় ভাণ্ড বাহির করিয়া ফেলিয়া দিবে। ৪৩

যে ভাণ্ডে তৈল মধু সুরা ঘৃত প্রভৃতি রস দ্রব্য থাকিবে, তাহা কখনই পরিত্যাগ করিবে না। ঐ সকল ভাণ্ড গোরস মিশ্রিত জল দ্বারা সর্ব্বাংশে প্রোক্ষিত করিয়া লইবে। ৪৪

ব্রাহ্মণের ব্রণ স্থানে পূয রক্ত মধ্যে যদি কৃমি উৎপন্ন হয়, তাহা হইলে তাহার কিরূপ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে, বলিতেছি। ৪৫ তিন দিবস দধি দুগ্ধ ঘৃত ও গাভির মূত্র পুরীষ দ্বারা স্নান

ত্র্যহং স্নাত্বা চ পীত্বা চ কৃমিদুষ্টঃ শুচির্ভবেৎ ॥ ৪৬ ॥
ক্ষত্রিয়োঽপি সুবর্ণস্য পঞ্চ মাষান্ প্রদাপয়েৎ।
গোদক্ষিণান্তু বৈশ্যস্যাপ্যুপবাসং বিনির্দ্দিশেৎ ॥ ৪৭ ॥
শূদ্রাণাং নোপবাসঃ স্যাচ্ছূদ্রো দানেন শুধ্যতি।
ব্রাহ্মণাংস্তু নমস্কৃত্য পঞ্চগব্যেন শুধ্যতি ॥ ৪৮ ॥
অচ্ছিদ্রমিতি যদ্‌বাক্যং বদন্তি ক্ষিতিদেবতাঃ।
প্রণম্য শিরসা ধার্য্যমগ্নিষ্টোমফলং হি তৎ ॥ ৪৯ ॥
ব্যাধিব্যসনিনি শ্রান্তে দুর্ভিক্ষে ডামরে তথা।
উপবাসো ব্রতো হোমো দ্বিজসম্পাদিতানি বা ॥ ৫০ ॥
অথবা ব্রাহ্মণাস্তুষ্টাঃ স্বয়ং কুর্বন্ত্যনুগ্রহম্।

করিলে এবং তিন দিবস ঐ সমস্ত দ্রব্য পান করিলে কৃমিদূষিত ব্রাহ্মণ শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ৪৬ ঈদৃশ স্থলে ক্ষত্রিয় উক্তরূপ প্রায়শ্চিত্ত না করিয়া পাঁচ মাষা সুবর্ণ দান করিবে এবং বৈশ্যজাতি একটী উপবাস করিয়া গোদক্ষিণা প্রদান করিবে। ৪৭ ঈদৃশ স্থলে শূদ্রের উপবাস নাই, শূদ্রেরা পঞ্চ গব্য পান পূর্ব্বক ব্রাহ্মণকে নমস্কার করিয়া এবং দান করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ৪৮ ব্রাহ্মণেরা যে, অচ্ছিদ্রমস্তু এই বাক্য বলিবেন, তাহা প্রণাম পূর্ব্বক মস্তকে ধারণ করিতে হইবে। তাহা করিলে অগ্নিষ্টোমের ফল লাভ হইবে। ৪৯

শূদ্রের পীড়া ব্যসন শ্রান্তি দুর্ভিক্ষ ও ডামর প্রভৃতি উপস্থিত হইলে সে, ব্রাহ্মণ দ্বারা উপবাস ব্রত হোম প্রভৃতি সম্পাদন

ব্রাহ্মণা যানি ভাষন্তে ভাষন্তে তানি দেবতাঃ।
সর্বদেবময়া বিপ্রা ন তদ্বচনমন্যথা॥ ৪১॥
অন্নাদ্যে কীটসংযুক্তে মক্ষিকাকীটদূষিতে।
অন্তরা সংস্পৃশেচ্চাপস্তদন্নং ভস্মনা স্পৃশেৎ॥ ৬২॥
ভুঞ্জনো হি যদা বিপ্রঃ পাদং হস্তেন সংস্পৃশেৎ।
উচ্ছিষ্টং হি স বৈ ভুঙ্‌ক্তে যো ভুঙ্‌ক্তে মুক্তভাজনে॥৬৩
পাদুকাস্থো ন ভুঞ্জীত পর্য্যঙ্কে সংস্থিতোঽপি বা।
শুনা চাণ্ডালদৃষ্টো বা ভোজনং পরিবর্জ্জয়েৎ॥ ৬৪॥
পক্কান্নঞ্চ নিষিদ্ধং যদন্নশুদ্ধিস্তথৈব চ।
যথা পরাশরেণোক্তং তথৈবাহং বদামি বঃ॥ ৬৫॥

ব্রাহ্মণের মুখে যে বাক্য নির্গত হয়, তাহা দেবতাদিগের কথিত বাক্য, কারণ ব্রাহ্মণেরা সর্ব্বদেবময়, সুতরাং তাঁহাদের বাক্য অন্যথা হইতে পারে না। ৬১

যদি অন্ন প্রভৃতিতে কীট থাকে বা অন্নাদি মক্ষিকা ও কীটাদি দ্বারা দূষিত হয়, তাহা হইলে ভোজন কালে সেই অন্ন জল দ্বারা প্রোক্ষিত করিয়া তাহাতে ভস্মস্পর্শ করাইবে। ৬২ যদি ব্রাহ্মণ, ভোজন করিবার সময় চরণে বাম হস্তপ্রদান করিয়া থাকেন ও যদি ভোজন পাত্রে বাম হস্ত না দিয়া ভোজন করেন, তাহা হইলে তাঁহার উচ্ছিষ্ট ভোজন করা হয়। ৫৩ চরণে পাদুকাযুক্ত হইয়া বা পল্যঙ্কে উপবেশন করিয়া ভোজন করিবে না। যদি ভোজন কালে কুক্কুর কর্ত্তৃক বা চাণ্ডাল কর্ত্তৃক দৃষ্ট হয়, তাহা হইলে ভোজন পরিত্যাগ করিবে।৬৪

যে অন্ন শুদ্ধ ও যে অন্ন অশুদ্ধ, তাহা পরাশরের বচনানুসারে

মিতং দ্রোণাঢ়কস্যান্নং কাকশ্বানোপঘাতিতম্।
কেনৈতচ্ছুধ্যতে চান্নং ব্রাহ্মণেভ্যো নিবেদয়েৎ ॥৬৬॥
কাকশ্বানাবলীঢ়ন্তু দ্রোণান্নং ন পরিত্যজেৎ।
বেদবেদাঙ্গবিদ্বিপ্রৈর্ধর্ম্মশাস্ত্রানুপালকৈঃ ॥ ৬৭ ॥
প্রস্থা দ্বাত্রিংশতির্দ্রোণঃ স্মৃতো দ্বিপ্রস্থ আঢ়কঃ।
ততো দ্রোণাঢ়কস্যান্নং শ্রুতিস্মৃতিবিদো বিদুঃ ॥ ৬৮ ॥
কাকশ্বানাবলীঢ়ং তু গবাঘ্রাতং খরেণ বা।
স্বল্পমন্নং ত্যজেদ্বিপ্রঃ শুদ্ধির্দ্রোণাঢ়কে ভবেৎ ॥ ৬৯ ॥

আমি তোমাদের নিকট বলিতেছি।৬৫ দ্রোণপরিমিত অন্ন বা আঢ়ক পরিমিত অন্ন যদি কাক দ্বারা বা কুক্কুর দ্বারা উপহত হয়, তাহা হইলে তাহা কিরূপে শুদ্ধ হইতে পারে, তাহার বিধান ব্রাহ্মণগণের নিকট জিজ্ঞাসা করিবে। ৬৬ ধর্ম্মশাস্ত্র বিহিত আচারজ্ঞ বেদবেদাঙ্গবিৎ ব্রাহ্মণগণ, বিধি দিবেন যে, কাকোচ্ছিষ্ট বা কুক্কুরোচ্ছিষ্ট দ্রোণান্ন বা আঢ়কান্ন পরিত্যাগ করিবে না। ৬৭

বত্রিশ প্রস্থে এক দ্রোণ হয়। দুই প্রস্থে এক আঢ়ক হইয়া থাকে। শ্রুতি স্মৃতি বিশারদ পণ্ডিতগণ এই বত্রিশ প্রস্থ পরিমিত অন্নকে দ্রোণান্ন ও দুই প্রস্থ পরিমিত অন্নকে আঢ়কান্ন * বলিয়া থাকেন। ৬৮ যে অন্নে কাক বা কুক্কুরে মুখ দিয়াছে, যে অন্ন

* আলমগীর সাহ নামক সম্রাট্ এই রূপ পরিমাণের কিঞ্চিৎ পরিবর্ত্ত করিয়া এইরূপ নিয়ম প্রচলিত করেন যে, দীর্ঘে এক হাত প্রস্থে এক হাত উচ্চে এক হাত পরিমাণকে মাগধীয় খারী বলা যায়। খারীর ষোড়শাংশে এক দ্রোণ হয়। দ্রোণের চতুর্থাংশে এক আঢ়ক হয়। আঢ়কের অপভ্রংশ আড়া হইয়াছে। আঢ়কের চতুর্থাংশকে প্রস্থ বলে। প্রস্থের চতুর্থাংশ, কুড়ব শব্দে নির্দ্দিষ্ট হইয়া থাকে।

অন্নস্যোদ্ধৃত্য তন্মাত্রং যচ্চ নোপহতং ভবেৎ।
সুবর্ণোদকমভ্যুক্ষ্য হুতাশেনৈব তাপয়েৎ ॥ ৭০ ॥
হুতাশনেন সংস্পৃষ্টং সুবর্ণসলিলেন চ।
বিপ্রাণাং ব্রহ্মঘোষেণ ভোজ্যং ভবতি তৎক্ষণাৎ ॥৭১॥

ইতি পরাশরে ধর্মশাস্ত্রে ষষ্ঠোঽধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ।

গো বা গর্দ্দভ কর্ত্তৃক আঘ্রাত হইয়াছে, তাহা যদি অল্প পরিমিত হয়, তাহা হইলে তাহা পরিত্যাগ করিবে। ঐ অন্ন দ্রোণান্ন বা আঢ়কান্ন হইলে অশুদ্ধ ও পরিত্যাগ যোগ্য হইবে না। ৬৯ পরন্তু ঐ অন্নের যে স্থানে কাক বা কুক্কুরে মুখ দিয়াছে, তাহার কিঞ্চিৎ পরিত্যাগ করিয়া যে অংশে মুখ দেয় নাই বা যে অংশ দূষিত হয় নাই, তাহা সুবর্ণ স্পৃষ্ট সলিল দ্বারা প্রোক্ষিত করিয়া অগ্নি দ্বারা উত্তপ্ত করিয়া লইবে। ৭০ ঐ অন্ন, ব্রাহ্মণবাক্য দ্বারা, সুবর্ণসলিল স্পর্শ দ্বারা ও অগ্নির উত্তাপ দ্বারা শোধিত হইলে সকলেই তাহা অনায়াসে ভোজন করিতে পারিবে। ৭১

ইতি পরাশর সংহিতা ষষ্ঠ অধ্যায়
সমাপ্ত।

সপ্তম অধ্যায়।

অথাতো দ্রব্যসংশুদ্ধিঃ পরাশরবচো যথা।
দারবাণান্তু পাত্রাণাং তক্ষণাচ্ছুদ্ধিরিষ্যতে ॥ ১ ॥
মার্জ্জনাদ্যজ্ঞপাত্রাণাং পাণিনা যজ্ঞকর্ম্মণি।
চমসানাং গ্রহাণাঞ্চ শুদ্ধিঃ প্রক্ষালনেন তু ॥ ২ ॥
চরূণাং স্রুক্স্রুবাণাঞ্চ শুদ্ধিরুষ্ণেন বারিণা।
ভস্মনা শুধ্যতে কাংস্যং তাম্রমম্লেন শুধ্যতি ॥ ৩ ॥
রজসা শুধ্যতে নারী বিকলং যা ন গচ্ছতি।
নদীবেগেন শুধ্যেত লেপো যদি ন দৃশ্যতে ॥ ৪ ॥

অতঃপর পরাশরের বচন অনুসারে দ্রব্য শোধন বলিতেছি। কাষ্ঠনির্ম্মিত পাত্র চাঁচিয়া ফেলিলে শুদ্ধ হয়। যজ্ঞস্থলে যজ্ঞপাত্র হস্ত দ্বারা মার্জ্জন করিলেই শুদ্ধ হইবে। চাম্‌চে ও কাঁটা জলে প্রক্ষালন করিলেই শুদ্ধ হয়। ২ চরুর সময় স্রুক্ স্রুব প্রভৃতি যজ্ঞপাত্র সমুদায় উষ্ণসলিলে ধৌত করিলেই শুদ্ধ হইয়া থাকে। কাংস্যপাত্র ভস্ম দ্বারা মার্জ্জিত করিলেই পবিত্র হয়। অম্ল দ্বারা মার্জ্জিত করিলে তাম্রপাত্র শুদ্ধ হয়। ৩ যদি পরপুরুষ সম্ভোগ দ্বারা কোন অঙ্গবৈকল্য না হইয়া থাকে অর্থাৎ যদি নারীর সমুদায় অঙ্গ পূর্ব্ববৎ অক্ষত থাকে, তাহা হইলে পুনর্ব্বার রজস্বলা হইলেই পরপুরুষসংসর্গদূষিতা নারী শুদ্ধ হয়। যদি মল ভূমিতে সংলগ্ন না থাকে, তাহা হইলে নদীবেগ দ্বারাই তাহা পরিশুদ্ধ হয়। ৪

বাপীকূপতড়াগেষু দূষিতেষু কথঞ্চন ।
উদ্ধৃত্য বৈ ঘটশতং পঞ্চগব্যেন শুধ্যতি ॥ ৫ ॥
অষ্টবর্ষা ভবেদ্গৌরী নববর্ষা তু রোহিণী ।
দশবর্ষা ভবেৎ কন্যা অত ঊর্দ্ধং রজস্বলা ॥ ৬ ॥
প্রাপ্তে তু দ্বাদশে বর্ষে যঃ কন্যাং ন প্রযচ্ছতি ।
মাসি মাসি রজস্তস্যাঃ পিবন্তি পিতরঃ স্বয়ম্ ॥ ৭ ॥
মাতা চৈব পিতা চৈব জ্যেষ্ঠো ভ্রাতা তথৈবচ ।
ত্রয়স্তে নরকং যান্তি দৃষ্ট্বা কন্যাং রজস্বলাম্ ॥৮॥
যস্তাং সমুদ্বহেৎ কন্যাং ব্রাহ্মণোঽজ্ঞানমোহিতঃ ।
অসম্ভাষ্যোহ্যপাঙ্‌ক্তেয়ঃ স বিপ্রো বৃষলীপতিঃ ॥ ৯ ॥

যদি বাপীকূপ তড়াগ প্রভৃতির জল কোন কারণে অপবিত্র হয়, তাহা হইলে তাহা হইতে একশত কলস জল উঠাইয়া দিয়া তাহাতে পঞ্চগব্য নিক্ষেপ করিলেই তাহা পবিত্র হইবে। ৫

অষ্টমবর্ষবয়স্কা কন্যাকে গৌরী, নবমবর্ষবয়স্কা কন্যাকে রোহিণী, দশমবর্ষবয়স্কা কন্যাকে কন্যা বলা যায়। দশমবর্ষের পর কন্যা রজস্বলা হইয়া থাকে। ৬ কন্যার দ্বাদশ বৎসর বয়ঃক্রম হইলেও যে ব্যক্তি কন্যা সম্প্রদান না করে, তাহার পিতৃগণ মাসে মাসে সেই কন্যার মাসিক আর্ত্তব পান করিয়া থাকে। ৭ কন্যা যদি অবিবাহিতাবস্থায় রজস্বলা হয়, তাহা হইলে তাহাকে দেখিবামাত্র তাহার মাতা পিতা ও জ্যেষ্ঠ ভ্রাতা তিন জনেই নরকগামী হন। ৮ যে ব্রাহ্মণ অজ্ঞান দ্বারা মোহিত হইয়া ঐ ঋতযোনি কন্যা বিবাহ করেন, সে ব্যক্তি শূদ্রাপতি সদৃশ। তাহার সহিত

যঃ করোত্যেকরাত্রেণ বৃষলীসেবনং দ্বিজঃ।
স ভৈক্ষ্যভুগ্ জপন্নিত্যং ত্রিভির্বর্ষৈর্বিশুধ্যতি ॥ ১০ ॥
অস্তং গতে যদা সূর্য্যে চাণ্ডালং পতিতং স্ত্রিয়ম্।
সূতিকাং স্পৃশতশ্চৈব কথং শুদ্ধির্বিধীয়তে ॥ ১১ ॥
জাতবেদং সুবর্ণঞ্চ সোমমার্গং বিলোক্য চ।
ব্রাহ্মণানুগতশ্চৈব স্নানং কৃত্বা বিশুধ্যতি ॥ ১২ ॥
স্পৃষ্ট্বা রজস্বলান্যোন্যং ব্রাহ্মণী ব্রাহ্মণী তথা।
তাবত্তিষ্ঠেন্নিরাহারা ত্রিরাত্রেণৈব শুধ্যতি ॥ ১৩ ॥
স্পৃষ্ট্বা রজস্বলান্যোন্যং ব্রাহ্মণী ক্ষত্রিয়া তথা।
অর্দ্ধকৃচ্ছ্রং চরেৎ পূর্ব্বা পাদমেকমনন্তরা ॥ ১৪ ॥

কেহ এক পঙ্ক্তিতে ভোজন করিবে না, এবং কেহ তাহার সহিত সম্ভাষণও করিবে না। ৯

যে ব্রাহ্মণ এক রাত্রিমাত্র শূদ্রা গমন করিবে, সে তিন বৎসর ভিক্ষান্ন ভোজন পূর্ব্বক নিত্য জপ করিলে শুদ্ধিলাভ করিতে পারিবে। ১০ সূর্য্য অস্ত গমন করিলে যদি কোন ব্রাহ্মণ চাণ্ডালকে, পতিত ব্যক্তিকে ও সূতিকাস্ত্রীকে স্পর্শ করে, তাহা হইলে কিরূপে শুদ্ধি লাভ করিবে, তাহা বলিতেছি। ১১ অগ্নি সুবর্ণ ও চন্দ্র বা চন্দ্রগমনপথ অবলোকন পূর্ব্বক ব্রাহ্মণের আনুগত্য করিয়া স্নান করিলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ১২

দুই জন ব্রাহ্মণকন্যা রজস্বলা হইয়া যদি পরস্পর পরস্পরকে স্পর্শ করে, তাহা হইলে তিন রাত্রি নিরাহারে থাকিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ১৩ যদি ব্রাহ্মণকন্যা ও ক্ষত্রিয়কন্যা উভয়ে রজ-

স্পৃষ্ট্বা রজস্বলান্যোন্যং ব্রাহ্মণী বৈশ্যজা তথা।
পাদোনং চৈব পূর্ব্বায়াঃ পরায়াঃ কৃচ্ছ্রপাদকম্ ॥ ১৫ ॥
স্পৃষ্ট্বা রজস্বলান্যোন্যং ব্রাহ্মণী শূদ্রজা তথা।
কৃচ্ছ্রেণ শুধ্যতে পূর্ব্বা শূদ্রা দানেন শুধ্যতি ॥ ১৬ ॥
স্নাতা রজস্বলা যা তু চতুর্থেঽহনি শুধ্যতি।
কুর্য্যাদ্রজোনিবৃত্তৌ তু দৈবপিত্র্যাদিকর্ম্ম চ ॥ ১৭ ॥
রোগেণ যদ্রজঃ স্ত্রীণামন্বহস্তু প্রবর্ত্ততে।
নাশুচিঃ সা ততস্তেন তৎ স্যাদ্বৈকালিকং মতম্ ॥ ১৮॥

স্বলা হইয়া পরস্পর পরস্পরকে স্পর্শ করে, তাহা হইলে ব্রাহ্মণী অর্দ্ধকৃচ্ছ্র ব্রত করিবে, ক্ষত্রিয়দুহিতা চতুর্থাংশ কৃচ্ছ্রব্রত করিয়া শুদ্ধি লাভ করিবে। ১৪ যদি ব্রাহ্মণকন্যা ও বৈশ্যকন্যা উভয়ে রজস্বলা হইয়া পরস্পর পরস্পকে স্পর্শ করে, তাহা হইলে ব্রাহ্মণ-তনয়া পাদোন কৃচ্ছ্রব্রত ও বৈশ্যতনয়া চতুর্থাংশ কৃচ্ছ্রব্রত করিয়া শুদ্ধিলাভ করিবে। ১৫ যদি ব্রাহ্মণকন্যা ও শূদ্রকন্যা উভয়ে রজ-স্বলা হইয়া পরস্পরকে স্পর্শ করে, তাহা হইলে ব্রাহ্মণকন্যা একটী সম্পূর্ণ কৃচ্ছ্রব্রত দ্বারা ও শূদ্রকন্যা দান দ্বারা শুদ্ধিলাভ করিতে পারিবে। ১৬

রজস্বলা রমণী চতুর্থ দিবসে স্নান করিয়া শুদ্ধি লাভ করিবে, পরন্তু রজোনিবৃত্তি হইলে দৈবকর্ম্ম পৈত্র্য কর্ম্ম সমুদায় করিতে পারিবে। ১৭ যে রমণীর রোগ বশত প্রতিদিন রজঃপ্রবৃত্তি হয়, সেই নারী সেই রজোযোগে অশুচি হইবে না, কারণ সেই রজঃ-প্রবৃত্তি প্রাকৃতিক নহে। ১৮ রমণীরা রজস্বলা হইলে প্রথম

প্রথমেঽহনি চাণ্ডালী দ্বিতীয়ে ব্রহ্মঘাতিনী।
তৃতীয়ে রজকী প্রোক্তা চতুর্থেঽহনি শুধ্যতি ॥ ১৯ ॥
আতুরে স্নান উৎপন্নে দশকৃত্বো হ্যনাতুরঃ।
স্নাত্বা স্নাত্বা স্পৃশেদেনং ততঃ শুধ্যেৎ স আতুরঃ ॥২০॥
উচ্ছিষ্টোচ্ছিষ্টসংস্পৃষ্টঃ শুনা শূদ্রেণ বা দ্বিজঃ।
উপোষ্য রজনীমেকাং পঞ্চগব্যেন শুধ্যতি ॥ ২১ ॥
অনুচ্ছিষ্টেন শূদ্রেণ স্পর্শে স্নানং বিধীয়তে।
উচ্ছিষ্টেন চ সংস্পৃষ্টঃ প্রাজাপত্যং সমাচরেৎ ॥ ২২ ॥
ভস্মনা শুধ্যতে কাংস্যং সুরয়া যন্ন লিপ্যতে।

দিবস চাণ্ডালী সদৃশী, দ্বিতীয় দিবস ব্রহ্মহত্যা পাতকে পাতকিনী সদৃশী, তৃতীয় দিবসে রজকী সদৃশী হয়, চতুর্থ দিবসে শুদ্ধিলাভ করে। ১৯ যদি কোন রোগাভিভূতা কামিনী রজস্বলা হয়, এবং যদি ঐ অবস্থায় তাহার স্নানের দিন উপস্থিত হয়, তাহা হইলে অনাতুর কোন ব্যক্তি দশবার স্নান করিয়া ঐ আতুরা রমণীকে ঐ দশ বার স্পর্শ করিবে। ঐ রূপ দশবার স্পর্শে ঐ পীড়িতা নারী শুচি হইবে। ২০

যদি কোন উচ্ছিষ্টযুক্ত শূদ্র ও কুক্কুর কর্ত্তৃক স্পৃষ্ট হইয়া কোন ব্যক্তি কোন দ্বিজকে স্পর্শ করে, তাহা হইলে সেই দ্বিজ এক রাত্রি উপবাস করিয়া পঞ্চগব্য সেবন দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ২১ যদি কোন উচ্ছিষ্ট বিরহিত শূদ্র কোন ব্রাহ্মণকে স্পর্শ করে, তাহা হইলে ব্রাহ্মণের স্নান করা বিধি বিহিত হইতেছে। ২২

সুরামাত্রেণ সংস্পৃষ্টং শুধ্যতেহগ্ন্যুপলেপনৈঃ ॥ ২৩ ॥
গবাঘ্রাতানি কাংস্যানি শ্বকাকোপহতানি চ।
শুধ্যন্তি দশভিঃ ক্ষারৈঃ শূদ্রোচ্ছিষ্টানি যানি চ ॥২৪॥
গণ্ডূষং পাদশৌচঞ্চ কৃত্বা বৈ কাংস্যভাজনে।
ষণ্মাসান্ ভুবি নিঃক্ষিপ্য উদ্ধৃত্য পুনরাহরেৎ ॥ ২৫ ॥
আয়সেষ্বপসারেণ শীষস্যাগ্নৌ বিশোধনম্।
দন্তমস্থি তথা শৃঙ্গং রৌপ্যং সৌবর্ণভাজনম্ ॥ ২৬ ॥
মণিপাষাণশঙ্খাশ্চ এতান্ প্রক্ষালয়েজ্জলৈঃ।
পাষাণে তু পুনর্ঘৃষ্টিরেষা শুদ্ধিরুদাহৃতা ॥ ২৭ ॥

কাংস্যপাত্র যদি সুরাপৃষ্ট না হয়, তাহা হইলে ভস্ম দ্বারাই পবিত্র হইতে পারে। পরন্তু যে কাংস্যপাত্রে সুরা নিহিত হইয়াছে, তাহা অগ্নিতে উত্তপ্ত করিলে শুদ্ধ হইবে। ২৩ যে কাংস্য পাত্র গাভি কর্ত্তৃক আঘ্রাত হইয়াছে, যে কাংস্যপাত্র কাক বা কুক্কুর দ্বারা উচ্ছিষ্ট হইয়াছে, যে কাংস্যপাত্র শূদ্রোচ্ছিষ্ট হইয়াছে, তাহা দশবার ক্ষার দিয়া মার্জ্জন করিলে শুদ্ধ হইতে পারিবে। ২৪ যদি কোন ব্যক্তি কাঁসার পাত্রে আঁচায় বা পাদ ধৌত করে, তাহা হইলে ঐ কাংস্যপাত্র ছয় মাস ভূমধ্যে প্রোথিত করিয়া রাখিবে। ছয় মাসের পর ঐ কাংস্য পাত্র গ্রহণ পূর্ব্বক ব্যবহার করিতে পারিবে। ২৫

লৌহপাত্র স্থানান্তরিত করিলেই শুদ্ধ হইবে। শীষক অগ্নিস্পর্শে পবিত্র হইবে। দন্ত অস্থি শৃঙ্গ রৌপ্য ও সুবর্ণের পাত্র, ২৬ মণিময়পাত্র পাষাণময়পাত্র ও শঙ্খ, জল দ্বারা প্রক্ষালন করিলে

মৃদ্ভাণ্ডদহনাচ্ছুদ্ধির্ধান্যানাং মার্জ্জনাদপি ॥ ২৮ ॥
অদ্ভিস্তু প্রোক্ষণং শৌচং বহূনাং ধান্যবাসসাম্।
প্রক্ষালনেন ত্বল্পানামদ্ভিঃ শৌচং বিধীয়তে ॥ ২৯ ॥
বেণুবল্কলচীরাণাং ক্ষৌমকার্পাসবাসসাম্।
ঔর্ণানাং নেত্রপট্টানাং জলাচ্ছৌচং বিধীয়তে ॥ ৩০ ॥
তূলিকাদ্যুপধানানি পীতরক্তাম্বরাণি চ।
শোষয়িত্বার্কতাপেন প্রোক্ষয়িত্বা শুচির্ভবেৎ ॥ ৩২ ॥
মুঞ্জোপস্করসূর্পাণাং শাণস্য ফলচর্ম্মণাম্।
তৃণকাষ্ঠাদিরজ্জূনামুদকপ্রোক্ষণং মতম্। ৩২।

শুদ্ধ হইবে। পাষাময়পাত্র পুনর্ব্বার মাজিয়া লওয়া উচিত। ২৭ মৃণ্ময় ভাণ্ড পোড়াইয়া লইলেই শুদ্ধ হয়। ধান্য মার্জ্জন পূর্ব্বক পরিষ্কার করিয়া লইলেই শুদ্ধ হইবে। ২৮ বহু ধান্য বা বহু বস্ত্র উচ্ছিষ্ট দ্বারা বা মলাদি দ্বারা অপবিত্র হইলে তাহা কিঞ্চিৎ জলবিন্দু দ্বারা প্রোক্ষিত করিবে। অল্প হইলে জল দ্বারা প্রক্ষালন করিয়া লইতে হইবে। ইহা দ্বারাই তাহা শুদ্ধ হইবে। ২৯ বংশ বল্কল ছিন্নবস্ত্র পট্টবস্ত্র কার্পাসবস্ত্র লোমজ বস্ত্র ক্ষৌম, এই সমুদায় জল দ্বারা শুদ্ধ হয়। ৩০ খাট বালিশ গদি লেপ প্রভৃতি পীতবস্ত্র রক্তবস্ত্র, এতৎসমুদায় রৌদ্রে উত্তপ্ত করিয়া জল দ্বারা প্রোক্ষিত করিলে শুদ্ধ হইবে। ৩১ মুঞ্জ ঝাঁটা কুলো অস্ত্র শাণাইবার ফলক ও চর্ম্ম, তৃণ কাষ্ঠ প্রভৃতি বাঁধিবার রজ্জু, এই সমুদায় বস্তু জল দ্বারা প্রোক্ষিত হইলেই শুদ্ধ হইবে। ৩২

মার্জ্জারমক্ষিকাকীটপতঙ্গকৃমিদর্দ্দুরাঃ।
মেধ্যামেধ্যং স্পৃশন্ত্যেব নোচ্ছিষ্টান্ মনুরব্রবীৎ ।৩৩।
ভূমিং স্পৃষ্ট্বাগতং তোয়ং যশ্চাপ্যন্যোন্যবিপ্রুষঃ।
ভুক্তোচ্ছিষ্টং তথা স্নেহং নোচ্ছিষ্টং মনুরব্রবীৎ ।।৩৪।।
তাম্বূলেক্ষুফলে চৈব ভুক্তস্নেহানুলেপনে।
মধুপর্কে চ সোমে চ নোচ্ছিষ্টং মনুরব্রবীৎ।।৩৫।।
রথ্যাকর্দ্দমতোয়ানি নাবঃ শস্যতৃণানি চ।
মরুতার্কেণ শুধ্যন্তি পক্কেষ্টকচিতানি চ ।। ৩৬ ।।
অদুষ্টাঃ সন্ততা ধারা বাতোদ্ধূতাশ্চ রেণবঃ।
স্ত্রিয়ো বৃদ্ধাশ্চ বালাশ্চ ন দুষ্যন্তি কদাচন ॥ ৩৭ ॥

মার্জ্জার মক্ষিকা কীট পতঙ্গ কৃমি ভেক, ইহারা সর্ব্বদাই পবিত্র ও অপবিত্র দ্রব্য স্পর্শ করিয়া থাকে, সুতরাং ইহাদের দ্বারা কোন বস্তু উচ্ছিষ্ট হয় না, ইহা মনুও স্বীকার করেন। ৩৩ যে জল ভূমি স্পর্শ করিয়া চলিয়া গিয়াছে, যে জল অন্য জলের সহিত মিশ্রিত হইয়াছে, সে জল যদি ভুক্তোচ্ছিষ্ট হয়, তথাপি তাহা উচ্ছিষ্ট হইবে না। এইরূপ স্নেহ দ্রব্যও অপবিত্র হয় না, মনুও এরূপ ব্যবস্থা দিয়াছেন। ৩৪ তাম্বূল ইক্ষু ফল স্নেহ অনুলেপন মধুপর্ক সোমরস, এতৎসমুদায় উচ্ছিষ্ট হয় না, মনুও এই ব্যবস্থায় অনুমোদন করেন। ৩৫ পথের কর্দ্দম জল নৌকা পথ তৃণ পাকা ইষ্টক, এতৎসমুদায় বায়ু দ্বারা এবং রৌদ্র দ্বারা পরিশুদ্ধ হয়।৩৬

বায়ু দ্বারা উড্ডীন ধূলিসমূহ, এবং বিস্তৃত জলধারা দূষিত হয় না। নারীজাতি, বালিকাই হউক, যুবতীই হউক, বৃদ্ধই হউক, তাহারা

ক্ষুতে নিষ্ঠীবনে চৈব দন্তোচ্ছিষ্টে তথানৃতে।
পতিতানাঞ্চ সম্ভাষে দক্ষিণং শ্রবণং স্পৃশেৎ ॥ ৩৮ ॥
অগ্নিরাপশ্চ বেদাশ্চ সোমসূর্য্যানিলাস্তথা।
এতে সর্ব্বেঽপি বিপ্রাণাং শ্রোত্রে তিষ্ঠন্তি দক্ষিণে ॥৩৯
প্রভাসাদীনি তীর্থানি গঙ্গাদ্যাঃ সরিতস্তথা।
বিপ্রস্য দক্ষিণে কর্ণে সান্নিধ্যং মনুরব্রবীৎ ॥ ৪০ ॥
দেশভঙ্গে প্রবাসে বা ব্যাধিষু ব্যসনেষ্বপি।
রক্ষেদেব স্বদেহাদি পশ্চাদ্ধর্ম্মং সমাচরেৎ ॥ ৪১ ॥
যেন কেন চ ধর্ম্মেণ মৃদুনা দারুণেন চ।
উদ্ধরেদ্দীনমাত্মানং সমর্থো ধর্ম্মমাচরেৎ ॥ ৪২ ॥

কখন অপবিত্র হয় না। ৩৭ হাঁচিলে নিষ্ঠীবন করিলে কোন অঙ্গ দন্তোচ্ছিষ্ট হইলে অঙ্গীকৃত বাক্য মিথ্যা হইলে এবং পতিত ব্যক্তির সহিত আলাপ করিলে দক্ষিণ কর্ণ স্পর্শ করিবে। ৩৮ কারণ অগ্নি জল বেদ রবি সোম অনিল, ইহাঁরা সর্ব্বদা ব্রাহ্মণের দক্ষিণ কর্ণে বাস করেন। ৩৯ মনু বলিয়াছেন যে, প্রভাস প্রভৃতি তীর্থসমুদায় ও গঙ্গা প্রভৃতি নদী সমুদায় ব্রাহ্মণের দক্ষিণ কর্ণে সর্ব্বদা সন্নিহিত থাকেন। ৪০

দেশবিপ্লব হইলে বা দুর্ভিক্ষ ঘটিলে, প্রবাসে গমন করিলে পীড়াদি হইলে বিপদ্ উপস্থিত হইলে যে কোন রূপে আপনার দেহাদি রক্ষা করিবে। পশ্চাৎ সুস্থ ও নিরুদ্বেগ হইয়া ধর্ম্মানুষ্ঠান করিবে, ও শাস্ত্রের বিধি অনুসারে চলিবে। ৪১ আপনি

আপৎকালে তু সম্প্রাপ্তে শৌচাচারং ন চিন্তয়েৎ।
স্বয়ং সমুদ্ধরেৎ পশ্চাৎ স্বস্থো ধর্ম্মং সমাচরেৎ ॥ ৪৩ ॥

ইতি পারাশরে ধর্ম্মশাস্ত্রে সপ্তমোঽধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ।

বিপন্ন হইলে মৃদু বা দারুণ যে কোন উপায় দ্বারা দীন আত্মাকে উদ্ধার করিবে। পরে যখন সমর্থ হইবে, তখন ধর্ম্মানুষ্ঠান করিবে। ৪২ যখন বিপৎকাল উপস্থিত হইবে, তখন শৌচাচার কিছুই চিন্তা করিবে না। তখন যে কোন রূপে আপনাকে উদ্ধার করিবে। পরে যখন বিপদ্ দূর হইবে, ও স্বয়ং সুস্থ হইবে, তখন ধর্ম্মানুষ্ঠানে প্রবৃত্ত হইবে। ৪৩

ইতি পরাশর সংহিতা সপ্তম অধ্যায় সমাপ্ত।

অষ্টম অধ্যায়।

গবাং বন্ধনযোক্ত্রে তু ভবেন্মৃত্যুরকামতঃ।
অকামাৎ কৃতপাপস্য প্রায়শ্চিত্তং কথং ভবেৎ ॥ ১ ॥

কোন গাভি বা বৃষ যদি বন্ধনস্তম্ভে রজ্জুবদ্ধ থাকে, এবং যদি ঐ অবস্থায় অকামত তাহার মৃত্যু হয়, তাহা হইলে সে অকামকৃত

বেদবেদাঙ্গবিদুষাং ধৰ্ম্মশাস্ত্রং বিজানতাম্।
স্বকৰ্ম্মরতবিপ্রাণাং স্বকং পাপং নিবেদয়েৎ ॥ ২ ॥
অতউৰ্দ্ধং প্রবক্ষ্যামি উপস্থানস্য লক্ষণম্।
উপস্থিতো হি ন্যায়েন ব্রতাদেশনমৰ্হতি ॥ ৩ ॥
সদ্যো নিঃসংশয়ে পাপে ন ভুঞ্জীতানুপস্থিতঃ।
ভুঞ্জানো বৰ্দ্ধয়েৎ পাপং পর্ষদ্‌যত্র ন বিদ্যতে ॥ ৪ ॥
সংশয়ে তু ন ভোক্তব্যং যাবৎ কাৰ্য্যবিনিশ্চয়ঃ।
প্রমাদশ্চ ন কর্ত্তব্যো যথৈবাসংশয়স্তথা ॥ ৫ ॥

পাপ কিরূপে মোচন হইবে, তাহা নিরূপণ করা যাইতেছে। ১ এরূপ ঘটনা হইলে বেদবেদাঙ্গ পারগ ধৰ্ম্মশাস্ত্রজ্ঞ স্বকৰ্ম্মনিরত ব্রাহ্মণের নিকট আপনার পাপের বিষয় নিবেদন করিতে হইবে। ২ কৃতপাপ ব্যক্তি কিরূপে ধৰ্ম্মজ্ঞ ব্রাহ্মণের নিকট উপস্থিত হইবে, তাহা এক্ষণে বলিতেছি। কৃতপাপ ব্যক্তি ন্যায়ানুসারে উপস্থিত হইলে তাহাকে ব্রতোপদেশ করা ধৰ্ম্মজ্ঞ ব্রাহ্মণের কর্ত্তব্য। ৩

যদি কোন ব্যক্তির অন্তঃকরণে, পাপ হইয়াছে বলিয়া নিশ্চয় হয়, তাহা হইলে সে ব্যক্তি যে পৰ্য্যন্ত পরিষদের নিকট উপস্থিত না হইবে, সে পর্য্যন্ত আহার করিবে না। যেখানে পরিষদ নাই, সেখানেও যদি কেহ আপনি পাতকী হইয়াছে নিশ্চয় বুঝিতে পারিয়া পরিষদের নিকট না যাইয়া অগ্রে ভোজন করেন, তাহা হইলেও তাহার পাপ বৃদ্ধি হয়। ৪ যদি পাপ সন্দেহ হয়, তাহা হইলে সে পৰ্য্যন্ত তাহার নিশ্চয় না হইবে, সে পর্য্যন্ত আহার

কৃত্বা পাপং ন গূহেত গুহ্যমানং বিবর্দ্ধতে।
স্বল্পং বাথ প্রভূতং বা ধর্ম্মবিদ্ভ্যো নিবেদয়েৎ ॥ ৬ ॥
তে হি পাপে কৃতে বেদ্যা হন্তারশ্চৈব পাপ্মনাম্।
ব্যাধিতস্য যথা বৈদ্যা বুদ্ধিমন্তো রুজাপহাঃ ॥ ৭ ॥
প্রায়শ্চিত্তে সমুৎপন্নে হ্রীমান্ সত্যপরায়ণঃ।
মৃদুরার্জবসম্পন্নঃ শুদ্ধিং গচ্ছেত মানবঃ ॥ ৮ ॥
সচেলং বাগ্‌যতঃ স্নাত্বা ক্লিন্নবাসাঃ সমাহিতঃ।
ক্ষত্রিয়ো বাথ বৈশ্যো বা ততঃ পর্ষদমাব্রজেৎ ॥ ৯ ॥
উপস্থায় ততঃ শীঘ্রমার্ত্তিমান্ ধরণীং ব্রজেৎ।

করিবে না। যে পর্য্যন্ত নিঃসংশয় না হয়, সে পর্য্যন্ত সাবধান হইয়া থাকিবে। ৫

পাপ করিয়া কখনই তাহা গোপন করিবে না, কারণ পাতক গোপন করিলে, তাহা বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হইতে থাকে। পাপ অল্পই হউক বা অধিক হউক তৎক্ষণাৎ তাহা ধর্ম্মজ্ঞ ব্রাহ্মণের নিকট নিবেদন করিবে। ৬ যেমন বুদ্ধিমান্ বৈদ্যগণ পীড়াভিভূত ব্যক্তির পীড়া নাশ করে, তাহার ন্যায় যে সকল ধর্ম্মশাস্ত্রজ্ঞ ব্রাহ্মণের নিকট আত্মকৃত পাপ নিবেদন করা হইবে, তাঁহাদের হইতে সেই পাপ-ধ্বংস হইবে। ৭ পরিষদের আদেশে কৃতপাপের প্রায়শ্চিত্ত হইলে লজ্জাযুক্ত সরল সত্যপরায়ণ ব্যক্তি শুদ্ধি লাভ করে। ৮

ক্ষত্রিয় হউক্ বা বৈশ্য হউক, পাতকী হইবামাত্র বাক্য সংযম পূর্ব্বক সেই বস্ত্রেই স্নান করিয়া আর্দ্র বস্ত্রে সমাহিত হৃদয়ে পরিষদের নিকট গমন করিবে। ৯ যত শীঘ্র হইয়া উঠে, পরিষদের

গাত্রৈশ্চ শিরসা চৈব নচ কিঞ্চিদুদাহরেৎ ॥ ১০ ॥
সাবিত্র্যাশ্চাপি গায়ত্র্যাঃ সন্ধ্যোপাস্ত্যগ্নিকার্য্যয়োঃ।
অজ্ঞানাৎ কৃষিকর্ত্তারো ব্রাহ্মণা নামধারকাঃ ॥ ১১ ॥
অব্রতানামমন্ত্রাণাং জাতিমাত্রোপজীবিনাম্।
সহস্রশঃ সমেতানাং পরিষত্ত্বং ন বিদ্যতে ॥ ১২ ॥
যদ্বদন্তি তমোমূঢ়া মূর্খা ধর্ম্মমতদ্বিদঃ।
তৎপাপং শতধা ভূত্বা তদ্বক্তৃরধিগচ্ছতি ॥ ১৩ ॥
অজ্ঞাত্বা ধর্ম্মশাস্ত্রাণি প্রায়শ্চিত্তং দদাতি যঃ।
প্রায়শ্চিত্তী ভবেৎ পূতঃ কিল্বিষং পরিষদ্‌ব্রজেৎ ॥ ১৪ ॥

নিকট গমন করিয়া কাতর হৃদয়ে মস্তক দ্বারা ও সর্ব্বাঙ্গ দ্বারা ধরণীতলে বিলুণ্ঠিত হইবে, কোন কথা কহিবে না। ১০

যে ব্যক্তি বেদ ও গায়ত্রী অবগত নহে, যে বক্তি সন্ধ্যোপাসনা করে না এবং অগ্নিতে আহুতি দেয় না, যে ব্যক্তি কৃষিকার্য্য করে, সে নামমাত্রে ব্রাহ্মণ। ফলতঃ ধর্ম্ম কর্ম্ম বিষয়ে তাহাকে ব্রাহ্মণ বলিয়া গণনা করা যাইতে পারে না। ১১ যে সকল ব্রাহ্মণ ব্রতরহিত মন্ত্ররহিত ও জাতিমাত্রোপজীবী, তাহার সহস্র ব্যক্তি একত্র মিলিত হইলেও পরিষদ্ শব্দে বাচ্য হইতে পারে না। ১২ অজ্ঞানাভিভূত মূর্খ ধর্ম্মশাস্ত্রানভিজ্ঞ ব্রাহ্মণেরা যদি প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা দেন, তাহা হইলে পাতকী ব্যক্তি পাপ হইতে মুক্ত হয় বটে কিন্তু সেই পাপ শতগুণ হইয়া সেই ব্যবস্থাদাতা ব্রাহ্মণদিগের শরীরে প্রবেশ করে। ১৩ যাঁহারা ধর্ম্মশাস্ত্র না জানিয়া প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা দেন, তাঁহাদের ব্যবস্থায় পাতকী পাপ হইতে মুক্ত

চত্বারো বা ত্রয়ো বাপি যং ব্রূয়ুর্বেদপারগাঃ।
স ধর্ম্ম ইতি বিজ্ঞেয়ো নেতরৈস্তু সহস্রশঃ॥ ১৫॥
প্রমাণমার্গং মার্গন্তো যে ধর্ম্মং প্রবদন্তি বৈ।
তেষামুদ্বিজতে পাপং সদ্ভূতগুণবাদিনাম্॥ ১৬॥
যথাশ্মনি স্থিতং তোয়ং মরুতার্কেণ শুধ্যতি।
এবং পরিষদাদেশান্নাশয়েদেব দুষ্কৃতম্॥ ১৭॥
নৈব গচ্ছতি কর্ত্তারং নৈব গচ্ছতি পর্ষদম্।
মারুতার্কাদিসংযোগাৎ পাপং নশ্যতি তোয়বৎ॥ ১৮।
অনাহিতাগ্নয়ো যেঽন্যে বেদবেদাঙ্গপারগাঃ।
পঞ্চ ত্রয়ো বা ধর্ম্মজ্ঞাঃ পরিষৎ সা প্রকীর্ত্তিতা॥ ১৯॥

হয় বটে কিন্তু সেই পাপ ব্যবস্থাপক পরিষদের শরীরে সংক্রান্ত হইয়া থাকে। ১৪ চারি জন বা তিন জন বেদ পারগ ব্রাহ্মণ যাহা ব্যবস্থাপিত করিবেন, তাহাই ধর্ম্ম। অপর সহস্র সহস্র ব্যক্তি যাহা বলিবেন, তাহা ধর্ম্ম হইতে পারিবে না। ১৫ যাঁহারা প্রামাণিক পথ অন্বেষণ পূর্ব্বক ধর্ম্মশাস্ত্রের ব্যবস্থা দেন, তাঁহারাই যথাযথ ধর্ম্মবাদী। পাপ তাঁহাদিগকেই ভয় করে। ১৬ যেমন প্রস্তরস্থিত সলিল বায়ু দ্বারা ও সূর্য্যের উত্তাপ দ্বারা শুষ্ক হয়, তাহার ন্যায় পরিষদের আদেশ দ্বারা পাপপুঞ্জ ক্ষয় হইয়া থাকে। ১৭ যেমন বায়ু ও রৌদ্র সংযোগে সলিল শুষ্ক হয়, তাহার ন্যায় পরিষদের আদেশে পাপ নষ্ট হইয়া থাকে। ঐ পাপ, কর্ত্তার শরীরেও থাকে না, পরিষদের শরীরেও সঞ্চারিত হয় না। ১৮ যে সকল বেদবেদাঙ্গ

মুনীনামাত্মবিদ্যানাং দ্বিজানাং যজ্ঞযাজিনাম্।
বেদব্রতেষু স্নাতানামেকোঽপি পরিষদ্ভবেৎ ॥ ২০ ॥
পঞ্চ পূৰ্ব্বং ময়া প্রোক্তাস্তেষাঞ্চৈব ত্বসম্ভবে।
স্ববৃত্তিপরিতুষ্টা যে পরিষৎ সা প্রকীৰ্ত্তিতা ॥ ২১॥
অত উৰ্দ্ধন্তু যে বিপ্রাঃ কেবলং নামধারকাঃ।
পারিষত্ত্বং ন তেষাং বৈ সহস্রগুণিতেষ্বপি ॥ ২২ ॥
যথা কাষ্ঠময়ো হস্তী যথা চৰ্ম্মময়ো মৃগঃ।
ব্রাহ্মণাস্ত্বনধীয়ানাস্ত্রয়স্তে নামধারকাঃ ॥ ২৩ ॥
গ্রামস্থানং যথা শূন্যং যথা কূপস্তু নির্জলঃ।

পারগ ধর্ম্মজ্ঞ ব্রাহ্মণ আহিতাগ্নি নহেন, তাঁহাদের পাঁচ জন বা তিন জনের সমবায়কে পরিষদ্ বলা যায়। ১৯

যে সকল ব্রাহ্মণ আত্মজ্ঞানসম্পন্ন, যাঁহারা যজ্ঞনিষ্ঠ দেবব্রত-পরায়ণ, তাঁহাদের এক ব্যক্তিও পরিষদ্ হইতে পারেন। ২০ পূর্ব্বে বলা হইয়াছে যে, পঞ্চ ব্রাহ্মণ দ্বারা পরিষদ্ হয়। পরন্ত যদি বেদপারগ পঞ্চ ব্রাহ্মণ প্রাপ্ত হওয়া না যায়, তাহা হইলে স্ববৃত্তি-পরায়ণ ব্রাহ্মণ দুই জন বা এক জন যাহা পাওয়া যায়, তাহারাও পরিষদ্ শব্দে নির্দ্দেশ করা যাইতে পারে। ২১ যে সকল ব্রাহ্মণ বেদজ্ঞ নহে, যাহারা কেবল নামমাত্র ব্রাহ্মণ, তাহারা সহস্র গুণ হইলেও পরিষদ্ শব্দের অভিধেয় হইতে পারে না। ২২ যেমন কাষ্ঠনির্ম্মিত হস্তী, যেমন চর্ম্মময় মৃগ, অধ্যয়ন বিহীন মূর্খ ব্রাহ্মণও সেইরূপ। ইহারা তিন জনেই নামমাত্র ধারণ করে, গুণ কিছুই ধারণ করে না। ২৩ শূন্য গ্রাম যেরূপ, নির্জ্জল কূপ যেরূপ, অগ্নি

যথা হুতমনগ্নৌ চ অমন্ত্রো ব্রাহ্মণস্তথা ॥ ২৪॥
যথা যণ্ডোঽফলঃ স্ত্রীষু যথা গৌরুষরাফলা।
যথা চাজ্ঞেঽফলং দানং তথা বিপ্রোঽনৃচোঽফলঃ ॥ ২৫।
চিত্রং কর্ম্ম যথানেকৈরঙ্গৈরুন্মীল্যতে শনৈঃ।
ব্রাহ্মণ্যমপি তদ্বৎ স্যাৎ সংস্কারৈর্বিধিপূর্ব্বকৈঃ ॥ ২৬॥
প্রায়শ্চিত্তং প্রযচ্ছন্তি যে দ্বিজা নামধারকাঃ।
তে দ্বিজাঃ পাপকর্ম্মাণঃ সমেতা নরকং যযুঃ ॥ ২৭ ॥
যে পঠন্তি দ্বিজা বেদং পঞ্চযজ্ঞরতাশ্চ যে।
ত্রৈলোক্যং ধারয়ন্ত্যেতে পঞ্চেন্দ্রিয়রতাশ্রয়াঃ ॥ ২৮ ॥
সম্প্রণীতঃ শ্মশানেষু দীপ্তোঽগ্নিঃ সর্ব্বভক্ষকঃ।

ব্যতিরিক্ত ভস্মাদিতে হোম যেরূপ, মন্ত্রানভিজ্ঞ ব্রাহ্মণও সেইরূপ নিষ্ফল। ২৪ যেমন কামিনী সম্ভোগ বিষয়ে নপুংসক নিষ্ফল, যেমন মরুভূমি নিষ্ফলা, যেমন মূর্খে দান নিষ্ফল, তাহার ন্যায় বেদানভিজ্ঞ ব্রাহ্মণও নিষ্ফল। ২৫ যেমন চিত্রকর্ম্ম বহুবিধ অঙ্গ প্রত্যঙ্গ নির্ম্মাণ দ্বারা ক্রমশ উন্মীলিত হয়, তাহার ন্যায় বিধিবিহিত নানা সংস্কার দ্বারা ব্রাহ্মণত্ব হইয়া থাকে। ২৬ যাহারা নামমাত্র ব্রাহ্মণ অর্থাৎ যাহাদের ব্রাহ্মণের লক্ষণ কিছুই নাই, যাহারা পাপকর্ম্মে নিরত, তাহারা যদি প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা দেয়, তাহারা নরকে গমন করিয়া থাকে। ২৭ যে সকল ব্রাহ্মণ বেদপাঠ করেন, যাঁহারা পঞ্চযজ্ঞে নিরত, তাঁহারা পঞ্চেন্দ্রিয়পরায়ণ মনুষ্যগণের আশ্রয়, তাঁহারাই এই ত্রৈলোক্য রক্ষা করিতেছেন। ২৮ যেমন মন্ত্র দ্বারা সংস্কৃত হুতাশন শ্মশানস্থ হইয়া সর্ব্বভক্ষ হন, তাহার

তথৈব জ্ঞানবান্ বিপ্রঃ সর্ব্বভক্ষশ্চ দৈবতম্ ॥ ২৯ ॥
অমেধ্যানি চ সর্ব্বাণি প্রক্ষিপন্ত্যদকে যথা।
তথৈব কিল্বিষং সর্ব্বং প্রক্ষেপ্তব্যং দ্বিজেঽমলে ॥ ৩০ ॥
গায়ত্রীরহিতো বিপ্রঃ শূদ্রাদপ্যশুচির্ভবেৎ।
গায়ত্রীব্রহ্মতত্ত্বজ্ঞাঃ সংপূজ্যন্তে দ্বিজোত্তমাঃ ॥ ৩১ ॥
দুঃশীলোঽপি দ্বিজঃ পূজ্যো ন শূদ্রো বিজিতেন্দ্রিয়ঃ।
কঃ পরিত্যজ্য দুষ্টাঙ্গাং দুহেচ্ছীলবতীং খরীম্ ॥ ৩২ ॥
ধর্ম্মশাস্ত্ররথারূঢ়া বেদখড়্গধরা দ্বিজাঃ।
ক্রীড়ার্থমপি যদ্ব্রূয়ুঃ স ধর্ম্মঃ পরমঃ স্মৃতঃ ॥ ৩৩॥
চাতুর্বেদ্যোঽবিকল্পী চ অঙ্গবিদ্ধর্ম্মপাঠকঃ।
প্রপঞ্চাশ্রমিণো মুখ্যাঃ পরিষৎ স্যুর্দশাবরাঃ ॥ ৩৪ ॥

ন্যায় ব্রহ্মজ্ঞান দ্বারা সংস্কৃত ব্রাহ্মণ সর্ব্বভক্ষ ও দেবতারূপী। ২৯ যেমন অপবিত্র বস্তু সমুদায় জলমধ্যে নিক্ষেপ করে, তাহার ন্যায় সমুদায় পাপ নির্ম্মল ব্রাহ্মণে নিক্ষেপ করিবে। ৩০ গায়ত্রী-হীন ব্রাহ্মণ শূদ্র অপেক্ষাও অশুচি ও অধম। যে সকল ব্রাহ্মণ গায়ত্রীনিষ্ঠ ও ব্রহ্মতত্ত্বজ্ঞ, তাঁহারাই পূজ্য ও ব্রাহ্মণশ্রেষ্ঠ। ৩১

ব্রাহ্মণ দুঃশীল হইলেও তাঁহার পূজা করিবে, তথাপি জিতে-ন্দ্রিয় শূদ্রের পূজা করিবে না। কোন্ ব্যক্তি দূষিতশরীর গাভি পরিত্যাগ করিয়া সুশীলা গর্দ্দভী দোহন করিতে প্রবৃত্ত হয়। ৩২ যে ব্রাহ্মণ ধর্ম্মশাস্ত্ররূপ রথে আরোহণ পূর্ব্বক বেদরূপখড়্গ ধারণ করিয়াছেন, তিনি পরিহাস পূর্ব্বকও যাহা বলিবেন, তাহাও পরম ধর্ম্ম জানিবে। ৩৩ যিনি চতুর্ব্বেদ বিশারদ নির্ব্বিকল্পহৃদয় বেদাঙ্গ-

রাজ্ঞাশ্চানুমতে চৈব প্রায়শ্চিত্তং দ্বিজো বদেৎ।
স্বয়মেব ন বক্তব্যা প্রায়শ্চিত্তস্য নিষ্কৃতিঃ ॥ ৩৫ ॥
ব্রাহ্মণাংশ্চ ব্যতিক্রম্য রাজা যৎ কর্ত্তুমিচ্ছতি।
তৎ পাপং শতধা ভূত্বা রাজানমুপগচ্ছতি ॥ ৩৬ ॥
প্রায়শ্চিত্তং সদা দদ্যাদ্দেবতায়তনাগ্রতঃ।
আত্মানং পাবয়েৎ পশ্চাজ্জপন্ বৈ বেদমাতরম্ ॥ ৩৭ ॥
সশিখং বপনং কৃত্বা ত্রিসন্ধ্যমবগাহনম্।
গবাং গোষ্ঠে বসেদ্রাত্রৌ দিবা তাঃ সমনুব্রজেৎ ॥ ৩৮ ॥
উষ্ণে বর্ষতি শীতে বা মারুতে বাতি বা ভৃশম্।

বিং ধর্ম্মপাঠক ও প্রাজ্ঞ, তিনি একাকীও উৎকৃষ্ট পরিষদ্ হইতে পারেন। অথবা দশ জন প্রধান আশ্রমী মধ্যম পরিষদ্ হন। ৩৪

ব্রাহ্মণ রাজার অনুমতিক্রমে প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা দিবেন, স্বয়ং কখনই ব্যবস্থা দিবেন না। ৩৫ যদি রাজা ব্রাহ্মণের সম্মতি না লইয়া কোন প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা দেন, তাহা হইলে সেই পাপ শতগুণ হইয়া রাজার শরীরে সঞ্চারিত হইয়া থাকে। ৩৬ ব্রাহ্মণ দেবালয়ের সম্মুখে থাকিয়া প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা দিবেন। পশ্চাৎ তিনি বেদমাতা গায়ত্রী জপ করিয়া আপনাকে পবিত্র করিবেন। ৪৭

প্রায়শ্চিত্তানুষ্ঠানের সময় প্রথমত শিখাসমেত সমুদায় কেশ বপন করিবে। পরে ত্রিসন্ধ্যা অবগাহন পূর্ব্বক দিবাভাগে গাভির অনুগমন করিবে, রাত্রিকালে গোশালায় শয়ন করিয়া থাকিবে। ৩৮ যদি প্রচণ্ড উষ্ণবায়ু বা দারুণ শীতল বায়ু বা ভীষণ ঝড় প্রবাহিত

ন কুর্ব্বীতাত্মনস্ত্রাণং গোরকৃত্বা তু শক্তিতঃ ॥ ৩৯ ॥
আত্মনো যদি বান্যেষাং গৃহে ক্ষেত্রেঽথবা খলে।
ভক্ষয়ন্তীং ন কথয়েৎ পিবন্তঞ্চৈব বৎসকম্ ॥৪০
পিবন্তীষু পিবেত্তোয়ং সংবিশন্তীষু সংবিশেৎ।
পতিতাং পঙ্কমগ্নাং বা সর্ব্বপ্রাণৈঃ সমুদ্ধরেৎ ॥ ৪১ ॥
ব্রাহ্মণার্থে গবার্থে বা যস্তু প্রাণান্ পরিত্যজেৎ।
মুচ্যতে ব্রহ্মহত্যাদ্যৈর্গোপ্তা গোব্রাহ্মণস্য চ ॥ ৪২॥
গোবধস্যানুরূপেণ প্রাজাপত্যং বিনির্দ্দিশেৎ।

হয় অথবা সাতিশয় বৃষ্টি হইতে থাকে, তথাপি কোন মতে আত্ম-রক্ষা করিবে না। প্রাণপণে গো রক্ষা করিতে থাকিবে। গো রক্ষার পর আত্মরক্ষা হইতে পারে। ৩৯ যদি আপনার বা অন্যের গৃহে ক্ষেত্রে অথবা উদূখলে গাভী কোন শস্যাদি ভক্ষণ করে, তাহা হইলে কিছুই বলিবে না এবং বৎস যদি গাভির স্তন পান করে, তাহা হইলেও কিছু বলিবে না। ৪০ গাভী জল পান করিলে পশ্চাৎ আপনি জল পান করিবে। গাভী শয়ন করিলে পশ্চাৎ আপনি শয়ন করিবে। যদি গাভী পড়িয়া যায় বা পঙ্কে নিমগ্ন হয়, তাহা হইলে সমুদায় শক্তি প্রয়োগ পূর্ব্বক তাহাকে উদ্ধার করিবে। ৪১ যে ব্যক্তি গোব্রাহ্মণের নিমিত্ত প্রাণ পরিত্যাগ করে, অথবা যে ব্যক্তি গোব্রাহ্মণের রক্ষার নিমিত্ত আপনার জীব-নের মমতা না করে, সে ব্রহ্মহত্যা প্রভৃতি সমুদায় পাপ হইতে মুক্ত হয়। ৪২

গোবধের প্রায়শ্চিত্তের নিমিত্ত একটী প্রাজাপত্য ব্যবস্থা

প্রাজাপত্যন্তু যৎ কৃচ্ছ্রং বিভজেত্তচ্চতুর্বিধম্ ॥ ৪৩ ॥
একাহমেকভক্তাশী একাহং নক্তভোজনঃ।
অযাচিতাশ্যেকমহরেকাহং মারুতাশনঃ ॥ ৪৪ ॥
দিনদ্বয়ং চৈকভক্তো দ্বিদিনং নক্তভোজনঃ।
দিনদ্বয়মযাচী স্যাদ্দ্বিদিনং মারুতাশনঃ ॥ ৪৫ ॥
ত্রিদিনঞ্চৈকভক্তাশী ত্রিদিনং নক্তভোজনঃ।
দিনত্রয়মযাচী স্যাত্রিদিনং মারুতাশনঃ ॥ ৪৬ ॥
চতুরহস্ত্বেকভক্তাশী চতুরহং নক্তভোজনঃ।
চতুর্দ্দিনমযাচী স্যাচ্চতুরহং মারুতাশনঃ ॥ ৪৭ ॥

করিবে। প্রাজাপত্য নামক কৃচ্ছ্রব্রতকে চারি ভাগে বিভক্ত করিবে। ৪৩ এক দিবস এক ভক্ত অর্থাৎ এক পাকে ভোজন করিবে। এক দিবস রাত্রিতে ভোজন করিবে। এক দিবস অযাচিত দ্রব্য ভোজন করিয়া থাকিবে। এক দিবস বায়ু ভোজন করিবে। ৪৪ দ্বিতীয় প্রকার প্রাজাপত্য এইরূপ যে দুই দিবস এক পাকে খাইবে, দুই দিবস রাত্রিতে ভোজন করিবে, দুই দিবস অযাচিত দ্রব্য ভক্ষণ করিবে, দুই দিবস বায়ু ভক্ষণ করিয়া থাকিবে।৪৫ তৃতীয় প্রকার প্রাজাপত্য এইরূপ যে, তিন দিবস এক পাকে খাইবে, তিন দিন রাত্রিতে ভোজন করিবে, তিন দিন অযাচিত দ্রব্য আহার করিয়া কাটাইবে, তিন দিন বায়ু ভক্ষণ করিয়া থাকিবে। ৪৬ চতুর্থ প্রকার প্রাজাপত্যের লক্ষণ এই যে, চারি দিবস এক পাকে খাইবে, চারি দিবস রাত্রিতে ভোজন করিবে, চারি

প্রায়শ্চিত্তে ততশ্চীর্ণে কুর্য্যাদ্ব্রাহ্মণভোজনম্।
বিপ্রায় দক্ষিণাং দদ্যাৎ পবিত্রাণি জপেদ্দ্বিজঃ ॥ ৪৮ ॥
ব্রাহ্মণান্ ভোজয়িত্বা তু গোঘ্নঃ শুদ্ধো ন সংশয়ঃ ॥ ৪৯॥

ইতি পরাশরে ধর্মশাস্ত্রে অষ্টমোঽধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ।

দিবস অযাচিত ব্রতে জীবন রক্ষা করিবে, চারি দিবস বায়ু ভক্ষণ করিয়া থাকিবে। ৪৭

এইরূপে প্রায়শ্চিত্ত করণ সম্পূর্ণ হইলে ব্রাহ্মণভোজন করাইয়া ব্রাহ্মণদিগকে দক্ষিণা প্রদান করিবে। ব্রাহ্মণগণ পবিত্র মন্ত্র জপ করিবেন। ৪৮ গোহত্যাকারী ব্রাহ্মণগণকে ভোজন করাইয়া শুদ্ধি লাভ করিবেন, সন্দেহ নাই। ৪৯

পরাশর সংহিতা অষ্টম অধ্যায়
সমাপ্ত।

নবম অধ্যায়।

গবাং সংরক্ষণার্থায় ন দুষ্যেদ্রোধবন্ধয়োঃ।
তদ্বধস্তু ন তং বিদ্যাৎ কামাকামকৃতন্তথা ॥ ১ ॥
অঙ্গুষ্ঠমাত্রঃ স্থূলো বা বাহুমাত্রঃ প্রমাণতঃ।
আর্দ্রস্তু সপলাশশ্চ দণ্ড ইত্যভিধীয়তে ॥ ২ ॥
দণ্ডাদূর্দ্ধং যদন্যেন প্রহরেদ্বা নিপাতয়েৎ।
প্রায়শ্চিত্তং চরেৎ প্রোক্তং দ্বিগুণং গোব্রতঞ্চরেৎ ॥ ৩ ॥
রোধবন্ধনযোক্ত্রাণি ঘাতনঞ্চ চতুর্বিধম্।
একপাদঞ্চরেদ্রোধে দ্বিপাদং বন্ধনে চরেৎ ॥ ৪ ॥

গরুরক্ষার নিমিত্ত যদি গরুকে রুদ্ধ করিয়া রাখা যায়, বা বন্ধন করা যায়, তাহা হইলে দোষ হইবে না। সেই অবস্থায় যদি গরুর মৃত্যু হয়, তাহা হইলে তাহা কামকৃত বা অকামকৃত বধ হইবে না। ১ এক অঙ্গুষ্ঠ স্থূল, এক হস্ত দীর্ঘ, কাঁচা ও পত্রযুক্ত শাখাকে দণ্ড বলা যায়। ২ যে ব্যক্তি উক্ত নির্দ্দিষ্ট দণ্ড অপেক্ষা দীর্ঘ যষ্টি দ্বারা গরুকে প্রহার করিবে, তাঁহাকে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। যদি ঐ যষ্টি প্রহারে গরুর মৃত্যু হয়, তাহা হইলে দ্বিগুণ গোব্রতের অনুষ্ঠান করিতে হইবে। ৩ গরুর রোধ বন্ধন যোত প্রহার, এই চতুর্ব্বিধ প্রায়শ্চিত্তের স্থল হইতেছে। গরুকে রোধ করিলে একপাদ, বন্ধন করিলে দ্বিপাদ. ৪ কোন স্থানে যুতিয়া দিলে ত্রিপাদ, প্রহার দ্বারা বধ করিলে সম্পূর্ণ চতুষ্পাদ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে।

যোক্ত্রেষু পাদহীনং স্যাচ্চরেৎ সর্ব্বং নিপাতনে।
গোচরে চ গৃহে বাপি দুর্গেষ্বপি সমেষ্বপি ॥ ৫ ॥
নদীষ্বপি সমুদ্রেষু খাতেঽপ্যথ দরীমুখে।
দগ্ধদেশে স্থিতাঃ গাবস্তস্তনাদ্রোধ উচ্যতে ॥ ৬ ॥
যোক্ত্রদামকডোরৈশ্চ ঘণ্টাভরণভূষণৈঃ।
গৃহে বাপি বনে বাপি বদ্ধা স্যাদ্গৌর্ম্ম্তা যদি।
তদেব বন্ধনং বিদ্যাৎ কামাকামকৃতঞ্চ যৎ ॥ ৭ ॥
মূল্লেখে শকটে পঙ্ক্তৌ ভারে বা পীড়িতো নরৈঃ।
গোপতির্ম্মৃত্যুমাপ্নোতি যোক্ত্রো ভবতি তদ্বধঃ ॥ ৮ ॥
মত্তঃ প্রমত্ত উন্মত্তশ্চেতনো বাপ্যচেতনঃ।

যদি গরু গোপ্রচার স্থানে গৃহে দুর্গম স্থানে সমভূমিতে ৫ নদীতে সমুদ্রে খাতমধ্যে গুহামুখে বা দগ্ধদেশে থাকে ও তাহাকে সে স্থান হইতে স্থানান্তরে যাইতে দেওয়া না হয়, ও সেই অবস্থায় তাহার মৃত্যু হয়, তাহা হইলে তাহাকে রোধ বলা যায়। ৬ রজ্জু, যোতের দড়ি ঘণ্টা আভরণ ভূষণ, এই সমুদায়ে বদ্ধ গরু যদি গৃহমধ্যে অথবা বনে পঞ্চত্ব প্রাপ্ত হয়, তাহা হইলে তাহাকে বন্ধন বলা যায়। এই বন্ধন দুই প্রকার, কামকৃত ও অকামকৃত। ৭ যদি লাঙ্গলে শকটে গোপঙ্ক্তিতে পীড়িত অথবা ভার দ্বারা প্রপীড়িত গরু মৃত্যুমুখে পতিত হয়, তাহার নাম যোক্ত্র বা যোতবধ। ৮ যদি মত্ত হইয়া প্রমত্ত হইয়া উন্মত্ত হইয়া চেতন হইয়া বা অচেতন হইয়া কামকৃত বা অকামকৃত ক্রোধ সহকারে দণ্ড দ্বারা বা উপল দ্বারা গরুকে প্রহার

কামাকামকৃতক্রোধো দণ্ডৈর্হন্যাদথোপলৈঃ।
প্রহতা বা মৃতা বাপি তদ্ধি হেতুর্নিপাতনে ॥ ৯ ॥
মূর্চ্ছিতঃ পতিতো বাপি দণ্ডেনাভিহতঃ সতু।
উত্থিতস্তু যদা গচ্ছেৎ পঞ্চ সপ্ত দশৈব বা ॥ ১০ ॥
গ্রাসং বা যদি গৃহ্নীয়াত্তোয়ং বাপি পিবেদ্যদি।
পূর্ব্বব্যাধ্যুপসৃষ্টশ্চেৎ প্রায়শ্চিত্তং ন বিদ্যতে ॥ ১২ ॥
পিণ্ডস্থে পাদমেকন্তু দ্বৌ পাদৌ গর্ব্ভসম্মিতে।
পাদোনং ব্রতমুদ্দিষ্টং হত্বা গর্ব্ভমচেতনম্ ॥ ১৩ ॥
পাদেঽঙ্গরোমবপনং দ্বিপাদে শ্মশ্রুণোঽপিচ।
ত্রিপাদে তু শিখাবর্জং সশিখন্তু নিপাতনে ॥ ১৪ ॥

করে, ৯ তাহাতে যদি গরু গুরুতর আহত বা মৃত হয়, তাহা হইলে তাহাকে নিপাতন বা প্রহার দ্বারা গোহত্যা বলা যাইতে পারে। যদি গরু দণ্ড দ্বারা আহত হইয়া মূর্চ্ছিত ও পতিত হয় এবং সেই গরু যদি ১০ উত্থিত হইয়া গমন করে ও পাঁচ গ্রাস সাত গ্রাস বা দশ গ্রাস ঘাসাদি ভক্ষণ করে অথবা যদি জল পান করে, ১১ অর্থাৎ যদি সেই গরু প্রহারাদি জনিত পীড়া হইতে মুক্ত হয়, তাহা হইলে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে না। ১২

পিণ্ডাকার গোগর্ভ নষ্ট করিলে একপাদ গর্ভস্থ বৎসের হস্ত-পদাদি হইলে দ্বিপাদ, চৈতন্যহীন নষ্ট করিলে ত্রিপাদ ব্রত আচরণ করিতে হইবে। ১৩ একপাদ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইলে অঙ্গের লোম মুণ্ডন করিতে হইবে। দ্বিপাদ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইলে ঊর্দ্ধে দাড়ি পর্য্যন্ত মুণ্ডন করিবে। ত্রিপাদ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইলে

পাদে বস্ত্রযুগং চৈব দ্বিপাদে কাংস্যভাজনম্।
পাদোনে গোবৃষং দদ্যাচ্চতুর্থে গোদ্বয়ং স্মৃতম্ ১৫ ॥
নিষ্পন্নসর্ব্বগাত্রস্তু দৃশ্যতে বা সচেতনম্।
অঙ্গপ্রত্যঙ্গসম্পন্নে দ্বিগুণং গোব্রতং চরেৎ ॥ ১৬ ॥
পাষাণেনৈব দণ্ডেন গাবো যেনাভিঘাতিতাঃ।
শৃঙ্গভঙ্গে চরেৎ পাদং দ্বৌ পাদৌ তেন যাতনে ॥ ১৭ ॥
লাঙ্গূলে কৃচ্ছ্রপাদস্তু দ্বৌ পাদাবস্থিভঞ্জনে।
ত্রিপাদশ্চৈব কর্ণে তু চরেৎ সর্ব্বং নিপাতনে ॥ ১৮ ॥

শিখাভিন্ন সমুদায় মুণ্ডন করিবে। নিপাতন হইলে অর্থাৎ চতুষ্পাদ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইলে আপাদ মস্তক শিখাপর্য্যন্ত সমুদায় মুণ্ডন করিয়া ফেলিবে। ১৪ একপাদ প্রায়শ্চিত্ত করিবার সময় বস্ত্রযুগল, দুই পাদ প্রায়শ্চিত্ত করিবার সময় কাংস্য পাত্র, তিন পাদ প্রায়শ্চিত্ত করিবার সময় একটী বৃষ, সম্পূর্ণ চতুষ্পাদ প্রায়শ্চিত্ত করিবার সময় গোযুগল প্রদান করিবে। ১৫ যদি অঙ্গপ্রত্যঙ্গ সম্পন্ন গরুর সর্ব্বাঙ্গ ভগ্ন করিয়া দেয় এবং ঐ গরুর যদি চৈতন্য থাকে, তাহা হইলেও দ্বিগুণ ব্রত করিতে হইবে। ১৬

কোন ব্যক্তি পাষাণ দ্বারা বা দণ্ড দ্বারা আঘাত করিলে যদি তাহাতে গরুর শৃঙ্গভঙ্গ হয়, তাহা হইলে একপাদ ব্রতানুষ্ঠান করিবে। যদি শৃঙ্গ দুটী নির্ম্মূল হয়, তাহা হইলে দুই পাদ ব্রতানুষ্ঠান করিতে হইবে। ১৭ ঐ রূপে লাঙ্গূল ভগ্ন করিয়া দিলে, একপাদ কৃচ্ছ্র ব্রত করিবে। অস্থি ভঙ্গ করিয়া দিলে পাদদ্বয় কৃচ্ছ্র ব্রতাচরণ করিতে হইবে। গরুর কর্ণ চূর্ণ করিলে তিন পাদ

শৃঙ্গভঙ্গেঽস্থিভঙ্গে চ কটিভঙ্গে তথৈব চ।
যদি জীবতি ষণ্মাসান্ প্রায়শ্চিত্তং ন বিদ্যতে ॥ ১৯ ॥
ব্রণভঙ্গে চ কর্ত্তব্যঃ স্নেহাভ্যঙ্গস্তু পাণিনা।
যবসশ্চাপহর্ত্তব্যো যাবদ্দৃঢ়বলো ভবেৎ ॥ ২০ ॥
যাবৎ সম্পূর্ণসর্ব্বাঙ্গস্তাবত্তং পোষয়েন্নরঃ।
গোরূপং ব্রাহ্মণস্যাগ্রে নমস্কৃত্য বিবর্জয়েৎ ॥ ২১ ॥
যদ্যসম্পূর্ণসর্ব্বাঙ্গো হীনদেহো ভবেত্তদা।
গোঘাতকস্য তস্যার্দ্ধং প্রায়শ্চিত্তং বিনির্দ্দিশেৎ ॥২২ ॥

কৃচ্ছ্র ব্রত করিবে। সমুদায় অঙ্গ ভঙ্গ করিলে সম্পূর্ণ চতুষ্পাদ ব্রতাচরণ করিতে হইবে। ১৮

শৃঙ্গ ভগ্ন হইলে, অস্থিভগ্ন হইলে অথবা কটি ভঙ্গ হইলে, যদি গরু ছয় মাস পর্য্যন্ত জীবিত থাকে, তাহা হইলে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে না। ১৯ যদি আঘাত দ্বারা গরুর গাত্রে ব্রণ হয় তাহা হইলে যে পর্য্যন্ত আরোগ্য না হইবে সে পর্য্যন্ত আপন হস্তে সেই ব্রণ স্থলে ঘৃত তৈলাদি প্রদান করিবে। যে পর্য্যন্ত সেই গরু দৃঢ় ও বলবান্ না হয়, সে পর্য্যন্ত গরুর ন্যায় যবস (যাউ) আহার করিবে। ২০ ঐ গরুটী যে পর্য্যন্ত সম্পূর্ণ রূপ আরোগ্য লাভ না করে, সে পর্য্যন্ত তাহাকে প্রতিপালন করিতে হইবে। পরে ব্রাহ্মণকে নমস্কার করিয়া ব্রাহ্মণের নিকট আপনার গোরূপ পরিত্যাগ করিবে। ২১ যদি ঐ গরুর সমুদায় অঙ্গ সম্পূর্ণ পূর্ব্ববৎ না হয়, যদি অঙ্গের কোন অংশ ন্যূন হয়, তাহা হইলে গোহত্যা

কাষ্ঠলোষ্ট্রকপাষাণৈঃ শস্ত্রেণৈবোদ্ধতো বলাৎ।
ব্যাপাদয়তি যো গান্তু তস্য শুদ্ধিং বিনির্দ্দিশেৎ॥ ২৩॥
চরেৎ সান্তপনং কাষ্ঠে প্রাজাপত্যন্তু লোষ্ট্রকে।
তপ্তকৃচ্ছ্রন্তু পাষাণে শস্ত্রে চৈবাতিকৃচ্ছ্রকম্॥ ২৪॥
পঞ্চ সান্তপনে গাবঃ প্রাজাপত্যে তথা ত্রয়ঃ।
তপ্তকৃচ্ছ্রে ভবন্ত্যষ্টাবতিকৃচ্ছ্রে ত্রয়োদশ॥ ২৫॥
প্রমাপণে প্রাণভৃতাং দদ্যাত্তৎপ্রতিরূপকম্।
তস্যানুরূপং মূল্যং বা দদ্যাদিত্যব্রবীন্মনুঃ॥ ২৬॥

জনিত পাপের নিরূপিত প্রায়শ্চিত্তের অর্দ্ধ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। ২২

যদি কোন উদ্ধত ব্যক্তি, কাষ্ঠ দ্বারা লোষ্ট্র দ্বারা পাষাণ দ্বারা বা শস্ত্র দ্বারা বল পূর্ব্বক গোহত্যা করে, তাহা হইলে সে, কিরূপে শুদ্ধি লাভ করিবে, বলিতেছি। ২৩ কাষ্ঠ দ্বারা গোহত্যা করিলে সান্তপন ব্রত, লোষ্ট্র দ্বারা গোহত্যা করিলে প্রাজাপত্য ব্রত, পাষাণ দ্বারা গোহত্যা করিলে, তপ্ত কৃচ্ছ্র এবং শস্ত্র দ্বারা গোহত্যা করিলে অতিকৃচ্ছ্র ব্রত আচরণ করিতে হইবে। ২৪ সান্তপন ব্রত করিতে হইলে পাঁচটী গরু, প্রজাপত্য ব্রত করিতে হইলে তিনটী গরু, তপ্তকৃচ্ছ্র ব্রত করিতে হইলে আটটী গরু, অতিকৃচ্ছ্র ব্রত করিতে হইলে তেরটী গরু দান করিতে হইবে। ২৫ যেরূপ পরিমাণের গবাদির নিমিত্ত প্রায়শ্চিত্ত করিতে হয়, সেই রূপ পরিমাণের গবাদি দান করা বিধেয়। অথবা তাহার অনুরূপ মূল্য দান করিবে, ইহা মহর্ষি মনুও বলিয়াছেন। ২৬

অন্যত্রাঙ্কনলক্ষভ্যাং বাহনে দোহনে তথা।
সায়ং সংযমনার্থন্তু ন দুষ্যেদ্রোধবন্ধয়োঃ ॥ ২৭ ॥
অতিদাহেঽতিবাহে চ নাসিকাভেদনে তথা।
নদীপর্ব্বতসঞ্চারে প্রায়শ্চিত্তং বিনির্দ্দিশেৎ ॥ ২৮ ॥
অতিদাহে চরেৎ পাদং দ্বৌ পাদৌ বাহনে চরেৎ।
নাসিকে পাদহীনন্তু চরেৎ সর্ব্বং নিপাতনে ॥ ২৯ ॥
দহনাচ্চ বিপদ্যেত অবদ্ধো বাপি যন্ত্রিতঃ।
উক্তং পরাশরেণৈব হ্যেকপাদং যথাবিধি ॥৩০ ॥

গরু দাগিবার জন্য ও গরুর শরীরে কোন বিশেষ চিহ্ন করিবার জন্য গরুর রোধ ও বন্ধন করিলে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। পরন্তু ভার বা শকটাদিবাহনের নিমিত্ত দোহনের নিমিত্ত অথবা সায়ংকালে একত্র রক্ষা করিবার নিমিত্ত যদি কেহ গরু রোধ বা বন্ধন করে, তাহা হইলে কোন দোষ হইবে না। ২৭ যদি দাগ দিবার সময় সমধিক দগ্ধ করা হয়, যদি অত্যন্ত অধিক ভার বহন করান হয়, যদি গরুর নাক ফুঁড়িয়া দেওয়া হয়, যদি দুর্গম নদীর উপর দিয়া বা পর্ব্বতের উপর দিয়া গরু লইয়া যাওয়া হয়, তাহা হইলে তজ্জনিত গোবধের প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। ২৮ অত্যন্ত দগ্ধ করিয়া দিলে এক পাদ, অত্যন্ত অধিক ভার বহন করাইলে দুই পাদ, নাক ফুঁড়িয়া দিলে তিন পাদ, এই সমুদায় গুলি করিলে সম্পূর্ণ চতুষ্পাদ প্রায়ত্তি করিতে হইবে। ২৯ গরু বন্ধনাবস্থায় থাকুক্ বা বন্ধন মুক্ত হউক, যদি দহন কালে তাহার মৃত্যু হয়, তাহা হইলে পরাশর বলেন যে, যথাবিধানে একপাদ প্রায়শ্চিত্ত করিবে। ৩০

রোধবন্ধনযোক্ত্রঞ্চ ভারঃ প্রহরণন্তথা।
দুর্গপ্রেরণযোক্ত্রঞ্চ নিমিত্তানি বধস্য ষট্ ॥ ৩১ ॥
বন্ধপাশসুগুপ্তাঙ্গো ম্রিয়তে যদি গোপশুঃ।
ভবনে তস্য নাশস্য পাপে কৃচ্ছ্রার্দ্ধমর্হতি ॥ ৩২ ॥
ন নারিকেলৈনর্চ শাণবালৈর্নচাপি মৌঞ্জৈর্ন চ বন্ধশৃঙ্খলৈঃ।
এতৈস্তু গাবো ন নিবন্ধনীয়াবদ্ধা তু তিষ্ঠেৎ পরশুং গৃহীত্বা ॥৩৩॥
কুশৈঃ কাশৈশ্চ বধ্নীয়াদ্গোপশুং দক্ষিণামুখম্।
পাশলগ্নাগ্নিদগ্ধেষু প্রায়শ্চিত্তং ন বিদ্যতে ॥ ৩৪ ॥
যদি তত্র ভবেৎ কাণ্ডং প্রায়শ্চিত্তং কথং ভবেৎ।
জপিত্বা পাবনীং দেবীং মুচ্যতে তত্র কিল্বিষাৎ ॥ ৩৫ ॥

রোধ করা বন্ধন করা যুতিয়া দেওয়া সমধিক ভার প্রদান করা প্রহার করা যোতে বন্ধন পূর্ব্বক নদী পর্ব্বত প্রভৃতি দুর্গম স্থানে প্রেরণ করা, এই ছয় প্রকার বধকারণ হইতেছে। ৩১ যদি কোন গরু রজ্জুবদ্ধ থাকিয়া প্রাণ ত্যাগ করে, তাহা হইলে গৃহকর্ত্তা অর্দ্ধ-কৃচ্ছ্র ব্রতানুষ্ঠান করিবে। ৩২

নারিকেলের দড়ি শনের দড়ি মুঞ্জময় দড়ি অথবা লৌহাদি শৃঙ্খল দ্বারা বৃষ বা গাভিকে কখনই বন্ধন করা কর্ত্তব্য নহে। যদি কেহ বন্ধন করে, তাহা হইলে পরশু হস্তে লইয়া পার্শ্বে দণ্ডায়মান থাকিবে। ৩৩ গোপশুকে দক্ষিণমুখ করিয়া কুশ দ্বারা বা কাশ দ্বারা বন্ধন করিবে। যদি ঐ রজ্জুতে অগ্নি লাগিয়া গরু দগ্ধ হয়, তাহা হইলে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হয় না। ৩৪ যদি সেই স্থলে তৃণ-

প্রেরয়ন্ কূপবাপীষু বৃক্ষচ্ছেদেষু পাতয়ন্।
গবাশনেষু বিক্রীণংস্ততঃ প্রাপ্নোতি গোবধম্ ॥ ৩৬ ॥
আরাধিতস্তু যঃ কশ্চিদ্ভিন্নকক্ষো যদা ভবেৎ।
শ্রবণং হৃদয়ং ভিন্নং মগ্নো বা কূপসঙ্কটে ॥ ৩৭ ॥
কূপাদুৎক্রমণে চৈব ভগ্নো বা গ্রীবপাদয়োঃ।
স এব ম্রিয়তে তত্র ত্রীন্ পাদাংস্তু সমাচরেৎ ॥ ৩৮ ॥
কূপখাতে তটীবন্ধে নদীবন্ধে প্রপাসু চ।
পানীয়েষু বিপন্নানাং প্রায়শ্চিত্তং ন বিদ্যতে ॥ ৩৯ ॥

রাশি থাকে ও ঐ রজ্জু সংলগ্ন অগ্নি তৃণে লাগিয়া গরু দগ্ধ হয় তাহা হইলে পবিত্রতা কারণ গায়ত্রী জপ করিয়া পাপ হইতে মুক্ত হইবে। ৩৫

যদি কেহ কূপমধ্যে বা তড়াগমধ্যে গরু প্রেরণ করে, যদি কেহ বৃক্ষচ্ছেদ করিয়া গরুর উপর ফেলিয়া দেয়, যদি কেহ গোখাদকের নিকট গরু বিক্রয় করে, তাহা হইলে সে সম্পূর্ণ গোহত্যা পাতকে পাতকী হইবে। ৩৬ সম্পূর্ণ উদ্ধারের চেষ্টা করিলেও উক্ত সমুদায় কারণে যদি কোন গরুর কক্ষদেশ কর্ণস্থান বা হৃদয় ভগ্ন হয়, কিম্বা সেই গরু যদি দুর্ব্বিপাক বশত কূপ সঙ্কটে পতিত হয়, ৩৭ অথবা যদি কূপের জলাবতরণ পথে উঠিবার সময় গরুর গ্রীবা বা পদ ভগ্ন হয়, এবং সেই কারণে যদি সেই সময় বা তৎপরে গরুর মৃত্যু হয়, তাহা হইলে গোবধের ত্রিপাদ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। ৩৮ কূপসন্নিহিত জল পানার্থ খাতে, সরোবরাদির বাঁধান ঘাটে নদীর বাঁধান প্রদেশে, প্রপা অর্থাৎ অল্পজলাশয়ে, অথবা জল পানার্থ

কূপখাতে তটীখাতে দীর্ঘখাতে তথৈবচ।
অন্যেষু ধর্ম্মপাতেষু প্রায়শ্চিত্তং ন বিদ্যতে॥ ৪০॥
বেশ্মদ্বারে নিবাসেষু যো নরঃ খাতমিচ্ছতি।
স্বকার্য্যগৃহখাতেষু প্রায়শ্চিত্তং বিনির্দ্দিশেৎ॥ ৪১॥
নিশি বন্ধনিরুদ্ধেষু সর্পব্যাঘ্রহতেষু চ।
অগ্নিবিদ্যুদ্বিপন্নানাং প্রায়শ্চিত্তং ন বিদ্যতে॥ ৪২॥
গ্রামঘাতে শরৌঘেণ বেশ্মবন্ধনিপাতনে।
অতিবৃষ্টিহতানাঞ্চ প্রায়শ্চিত্তং ন বিদ্যতে॥ ৪৩॥
সংগ্রামে প্রহতানাঞ্চ যে দগ্ধা বেশ্মকেষু চ।

কুণ্ডে গরুর মৃত্যু হইলে প্রায়শ্চিত্ত নাই। ৩৯ কূপ সন্নিহিত খাতে নদী বা জলাশয়ের তট সন্নিহিত খাতে কোন দীর্ঘখাতে অথবা সাধারণের জল পানার্থ খাতমাত্রে গরুর মৃত্যু হইলে তাহার প্রায়শ্চিত্ত নাই। ৪০ যদি কেহ বাটীর দ্বারের সম্মুখে বা বাটীর মধ্যে খাত করে অথবা যদি কেহ আত্মকার্য্যের নিমিত্ত বা গৃহ প্রস্তুত করিবার নিমিত্ত খাত করে, এবং তাহাতে যদি বৃষ বা গাভীর মৃত্যু হয় তাহা হইলে সম্পূর্ণ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। ৪১ রাত্রি কালে গরুকে রোধ বা বন্ধন করিয়া রাখিলে যদি সেই গরু অগ্নি দ্বারা বিদ্যুৎ দ্বারা ব্যাঘ্র দ্বারা বা সর্প দংশন দ্বারা প্রাণত্যাগ করে, তাহা হইলে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হয় না। ৪২ যদি শরনিকর দ্বারা গ্রাম প্রপীড়িত হয়, যদি ঘর পড়িয়া যায়, যদি অতিবৃষ্টি হয়, তাহা হইলে তিন কারণে গরুর মৃত্যু হইলে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হয় না। ৪৩ যে সকল গরু সংগ্রামে নিহত হয়, যে সকল গরু গৃহ দাহে

দাবাগ্নিগ্রামঘাতে বা প্রায়শ্চিত্তং ন বিদ্যতে ॥ ৪৪ ॥
যন্ত্রিতা গৌশ্চিকিৎসার্থং মূঢ়গর্ব্ভবিমোচনে।
যত্নে কৃতে বিপদ্যেত প্রায়শ্চিত্তং ন বিদ্যতে ॥ ৪৫ ॥
ব্যাপন্নানাং বহূনাঞ্চ বন্ধনে রোধনেঽপি বা।
ভিষঙ্মিথ্যাপ্রচারে চ প্রায়শ্চিত্তং বিনির্দ্দিশেৎ ॥ ৪৬ ॥
গোবৃষাণাং বিপত্তৌ চ যাবন্তঃ প্রেক্ষকা জনাঃ।
ন বারয়ন্তি তাং তেষাং সর্ব্বেষাং পাতকং ভবেৎ ॥ ৪৭
একো হতো যৈর্বহুভিঃ সমেতৈ-
র্ন জ্ঞায়তে যস্য হতোঽভিধানাৎ।

দগ্ধ হইয়া মরে, যে সকল গরু গ্রাম রোধ দ্বারা বা দাবানল দ্বারা প্রাণ পরিত্যাগ করে, তাহাদের নিমিত্ত প্রায়শ্চিত্ত করিতে হয় না। ৪৪ যদি চিকিৎসার্থ গরুকে রুদ্ধ বা বদ্ধ করা যায়, যদি দূষিত গর্ভ মোচন করাইতে হয়, তাদৃশ স্থলে যত্ন করিলেও যদি গরুর মৃত্যু হয়, তাহা হইলে প্রায়শ্চিত্ত নাই। ৪৫

বহুসংখ্য গাভি বা বৃষ এক স্থানে রুদ্ধ বা বদ্ধ করিয়া রাখিলে অথবা গোচিকিৎসানভিজ্ঞ ব্যক্তি দ্বারা চিকিৎসা করাইলে যদি ঐ গরু পঞ্চত্ব প্রাপ্ত হয়, তাঁহা হইলে সম্পূর্ণ গোবধের প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। ৪৬ যে সময় বৃষ বা গাভির অপঘাত মৃত্যু হয়, সে সময় যতগুলি মনুষ্য তাহা দেখিয়া বা শুনিয়া সাধ্যানুসারে প্রতীকারের চেষ্টা না করে, তাহারা সকলেই গোহত্যা জনিত পাতকে পাতকী হয়। ৪৭

যদি বহুলোক একত্র হইয়া কোন এক গাভি বা বৃষের অভি-

দিব্যেন তেষামুপলভ্য হন্তা
নিবর্ত্তনীয়ো নৃপসন্নিযুক্তৈঃ॥ ৪৮॥
একা চেদ্বহুভিঃ কাপি দৈবাদ্ব্যাপাদিতা ভবেৎ।
পাদং পাদঞ্চ হত্যায়াশ্চরেয়ুস্তে পৃথক্ পৃথক্ ॥ ৪৯ ॥
হতেষু রুধিরং দৃশ্যং ব্যাধিগ্রস্তঃ কৃশো ভবেৎ।
নানা ভবতি দৃষ্টেষু এবমন্বেষণং ভবেৎ ॥ ৫০ ॥
মনুনা চৈবমেকেন সর্ব্বশাস্ত্রাণি জানতা।
প্রায়শ্চিত্তন্তু তেনোক্তং গোষু চান্দ্রায়ণং চরেৎ ॥ ৫১॥
কেশানাং রক্ষণার্থায় দ্বিগুণং গোব্রতং চরেৎ।
দ্বিগুণে ব্রত আদিষ্টে দক্ষিণা দ্বিগুণা ভবেৎ ॥ ৫২ ॥

ষ্ঠিত স্থানে লোষ্ট্র নিক্ষেপ বা যষ্টি প্রভৃতির আঘাত করে, তাহাতে যদি গো হত্যা হয়, তাহা হইলে রাজা কর্ম্মচারী দ্বারা তাহাদিগের প্রত্যেককে দিব্য করাইয়া গোহত্যাকারী নিরূপণ করিবেন। ৪৮ যদি এরূপ হয় যে, বহু ব্যক্তি দ্বারা একটী গো হত্যা হইয়াছে, সেই গোহত্যাকারীদিগের মধ্যে প্রত্যেকেই সম্পূর্ণ গোবধের চতুর্থাংশ প্রায়শ্চিত্ত করিবে। ৪৯ গো হত্যা হইলে তাহার রক্ত পরীক্ষা করিতে হইবে এবং ইহাও নির্ণয় করিবে যে, সেই গরু ব্যাধিগ্রস্ত বা কৃশ ছিল কি না। কারণ দোষবিশেষে নানাপ্রকার পৃথক্ পৃথক্ প্রায়শ্চিত্তের বিধি আছে, অতএব এতৎসমুদায় সবিশেষ অনুসন্ধান করা নিতান্ত আবশ্যক। ৫০ একমাত্র সর্ব্বশাস্ত্রজ্ঞ মনু বলিয়াছেন যে, গো হত্যা মাত্রেই চান্দ্রায়ণ ব্রত অনুষ্ঠান করিবে। ৫১ গোহত্যার প্রায়শ্চিত্ত করিবার সময় যিনি কেশ রক্ষা

রাজা বা রাজপুত্রো বা ব্রাহ্মণো বা বহুশ্রুতঃ।
অকৃত্বা বপনং তস্য প্রায়শ্চিত্তং বিনির্দিশেৎ ॥ ৫৩॥
যস্য ন দ্বিগুণং দানং কেশশ্চ পরিরক্ষিতঃ।
তৎ পাপং তস্য তিষ্ঠেত বক্তা চ নরকং ব্রজেৎ ॥ ৫৪॥
যৎ কিঞ্চিৎ ক্রিয়তে পাপং সর্ব্বকেশেষু তিষ্ঠতি।
সর্ব্বান্ কেশান্ সমুদ্ধৃত্য চ্ছেদয়েদঙ্গুলিদ্বয়ম্ ॥ ৫৫ ॥
এবং নারীকুমারীণাং শিরসো মুণ্ডনং স্মৃতম্।
ন স্ত্রিয়াঃ কেশবপনং ন দূরে শয়নাশনম্ ॥ ৫৬ ॥
ন চ গোষ্ঠে বসেদ্রাত্রৌ ন দিবা গা অনুব্রজেৎ।

করিতে ইচ্ছা করিবেন, তাঁহাকে দ্বিগুণ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। যে স্থলে দ্বিগুণ প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা হইবে, সে স্থলে দক্ষিণাও দ্বিগুণ প্রদান করিতে হইবে। ৫২ রাজা রাজপুত্র বা জ্ঞানসম্পন্ন ব্রাহ্মণকে কেশমুণ্ডন না করিয়া প্রায়শ্চিত্ত করিতে ব্যবস্থা দিবেন। ৫৩ যে ব্যক্তি দ্বিগুণ প্রায়শ্চিত্ত ও দ্বিগুণ দক্ষিণা প্রদান না করিয়া কেশ রক্ষা করিবে, সে ব্যক্তির পাপ পূর্ব্ববৎ অক্ষত থাকিবে এবং যে ব্যক্তি তাদৃশ প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা প্রদান করিবে সে নরকগামী হইবে। ৫৪ যাহা কিছু পাপ করা হয় তৎসমুদায় কেশ সমুদায়ে অবস্থান করে। অতএব সমুদায় কেশ ধরিয়া অগ্রভাগের দুই অঙ্গুলি-মাত্র চ্ছেদন করিবে। (ঈদৃশ ব্যবস্থা সকলের প্রতি দেওয়া হইবে না।) ৫৫ যাঁহারা কুমারী বা পতিবত্নী নারী, তাহাদিগেরই মুণ্ডন স্থলে এইরূপ ব্যবস্থা দিবে। এই সকল রমণীর সম্পূর্ণ মুণ্ডন দূরে স্বতন্ত্র শয়ন বা স্বতন্ত্র ভোজনের বিধান নাই। ৫৬ রমণীরা

নদীষু সঙ্গমে চৈব অরণ্যেষু বিশেষতঃ ॥ ৫৭ ॥
ন স্ত্রীণামজিনং বাসো ব্রতমেবং সমাচরেৎ।
ত্রিসন্ধ্যং স্নানমিত্যুক্তং সুরাণামর্চ্চনং তথা ॥ ৫৮ ॥
বন্ধুমধ্যে ব্রতং তাসাং কৃচ্ছ্র চান্দ্রায়ণাদিকম্।
গৃহেষু নিয়তং তিষ্ঠেচ্ছুচির্নিয়মমাচরেৎ ॥ ৫৯ ॥
ইহ যো গোবধং কৃত্বা প্রচ্ছাদয়িতুমিচ্ছতি।
স যাতি নরকং ঘোরং কালসূত্রমসংশয়ম্ ॥ ৬০ ॥
বিমুক্তো নরকাত্তস্মান্মর্ত্ত্যলোকে প্রজায়তে।
ক্লীবো দুঃখী চ কুষ্ঠী চ সপ্ত জন্মানি বৈ নরঃ ॥ ৬১॥
তস্মাৎ প্রকাশয়েৎ পাপং স্বধর্ম্মং সততং চরেৎ।

রাত্রিতে গোষ্ঠে শয়ন করিবে না, দিবসেও গাভির বা বৃষের অনুগামিনী হইবে না। বিশেষত নদীতে জনসমাগম স্থলে বা অরণ্য মধ্যে গমন করা তাহাদের অবিধেয়। ৫৭ স্ত্রীলোকেরা অজিন পরিধান করিবে না। তাহারা ত্রিসন্ধ্য স্নান ও দেবার্চ্চনা করিয়া ব্রত অনুষ্ঠান করিবে। ৫৮ স্ত্রীলোকের কৃচ্ছ্র চান্দ্রায়ণ প্রভৃতি ব্রত সমুদায় বন্ধুমধ্যেই সম্পন্ন করিতে হইবে। তাহারা নিয়ত গৃহে অবস্থান পূর্ব্বক শুচি হইয়া নিয়ম পালন করিবে। ৫৯

ইহলোকে যে ব্যক্তি গোবধ করিয়া গোপন করিতে ইচ্ছা করে, সে কালসূত্র নামক ঘোর নরকে গমন করে, সন্দেহ নাই। ৬০ ঐ ব্যক্তি পরে সেই নরক হইতে মুক্ত হইয়াও মর্ত্তালোকে মনুষ্যযোনিতে জন্ম পরিগ্রহ করিয়া সপ্তজন্ম পর্য্যন্ত ক্লীব দুঃখী ও কুষ্ঠরোগাক্রান্ত হয়। ৬১ অতএব পাপ করিয়া প্রকাশ করিবে,

স্ত্রীবালভৃত্যগোবিপ্রেষ্বতিকোপং বিবর্জয়েৎ ॥ ৬২ ॥ *

ইতি পারাশরে ধর্মশাস্ত্রে নবমোঽধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ।

গোপন করিবে না। সর্ব্বদা নিজধর্ম্মের অনুষ্ঠান করিবে। স্ত্রী জাতির প্রতি বালকের প্রতি ভৃত্যের প্রতি গোজাতির প্রতি ও ব্রাহ্মণের প্রতি সাতিশয় কোপ করিবে না। ৬২

পরাশর সংহিতা নবম অধ্যায়
সমাপ্ত।

দশম অধ্যায়।

চাতুর্বর্ণ্যস্য সর্ব্বত্র হীয়ং প্রোক্তা তু নিষ্কৃতিঃ।
অগম্যাগমনে চৈব শুদ্ধৌ চান্দ্রায়ণঞ্চরেৎ ॥ ১ ॥
একৈকং হ্রাসয়েৎ পিণ্ডং কৃষ্ণে শুক্লে চ বর্দ্ধয়েৎ।
অমাবাস্যাং ন ভুঞ্জীত এষ চান্দ্রায়ণো বিধিঃ ॥ ২॥

ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় প্রভৃতি চতুর্বর্ণের প্রায়শ্চিত্ত বিধান করিলাম। অগম্যাগমন করিলে তৎপাপ ক্ষয়ের নিমিত্ত চান্দ্রায়ণ করিলে শুদ্ধিলাভ করিতে পারিবে। ১ কৃষ্ণপক্ষে প্রতিদিন এক

কুক্কুটাণ্ডপ্রমাণন্তু গ্রাসঞ্চ পরিকল্পয়েৎ।
অন্যথা ভাবদুষ্টস্য ন ধর্ম্মো নৈব শুধ্যতি ॥ ৩ ॥
প্রায়শ্চিত্তে ততশ্চীর্ণে কুর্য্যাদ্ব্রাহ্মণভোজনম্।
গোদ্বয়ং বস্ত্রযুগ্মঞ্চ দদ্যাদ্বিপ্রেষু দক্ষিণাম্ ॥ ৪ ॥
চাণ্ডালীঞ্চ শ্বপাকীঞ্চ হ্যভিগচ্ছতি যো দ্বিজঃ।
ত্রিরাত্রমুপবাসী স্যাদ্বিপ্রাণামনুশাসনাৎ ॥ ৫ ॥
সশিখং বপনং কুর্য্যাৎ প্রাজাপত্যত্রয়ং চরেৎ।
ব্রহ্মকূর্চ্চং ততঃ কৃত্বা কুর্য্যাদ্ব্রাহ্মণতর্পণম্ ॥ ৬ ॥
গায়ত্রীঞ্চ জপেন্নিত্যং দদ্যাদ্গোমিথুনদ্বয়ম্।

এক গ্রাস হ্রাস করিবে এবং শুক্লপক্ষে প্রতিদিন এক এক গ্রাস বৃদ্ধি করিতে থাকিবে। অমাবস্যার দিবস ভোজন করিবে না। এই বিধানানুসারে চান্দ্রায়ণ ব্রত অনুষ্ঠান করিবে। ২ এক এক গ্রাসের পরিমাণ কুক্কুটাণ্ডসদৃশ হইবে। যদি কেহ ইহার অন্যথাচরণ করেন, তাহা হইলে ধর্ম্মশাস্ত্রের অভিপ্রায় বিরুদ্ধ হওয়াতে ধর্ম্ম বা শুদ্ধি লাভ কিছুই হইবে না। ৩

প্রায়শ্চিত্ত অনুষ্ঠিত হইলে ব্রাহ্মণভোজন করাইবে। প্রত্যেক ব্রাহ্মণকে দুইটী গাভি ও এক যোড়া বস্ত্র দক্ষিণা প্রদান করিবে। ৪ যে ব্রাহ্মণ চাণ্ডালী বা শ্বপাকী গমন করিবেন, তিনি ব্রাহ্মণের আজ্ঞাক্রমে ত্রিরাত্র উপবাসী থাকিবেন।৫ পরে তিনি শিখাসমেত সমুদায় কেশ বপন করিয়া তিনটী প্রাজাপত্য ব্রত অনুষ্ঠান করিবেন। পরে ব্রহ্মকূর্চ্চের অনুষ্ঠান করিয়া ভোজনাদি দ্বারা ব্রাহ্মণদিগকে পরিতুষ্ট করিবেন। ৬ তিনি নিরত গায়ত্রী জপ করিয়া

বিপ্রায় দক্ষিণাং দদ্যাচ্ছুদ্ধিমাপ্নোত্যসংশয়ম্ ॥ ৭॥
ক্ষত্রিয়শ্চাপি বৈশ্যো বা চাণ্ডালীং গচ্ছতো যদি।
প্রাজাপত্যদ্বয়ং কুর্য্যাদ্দদ্যাদ্গোমিথুনন্তথা ॥ ৮ ॥
শ্বপাকীমথ চাণ্ডালীং শূদ্রো বৈ যদি গচ্ছতি।
প্রাজাপত্যং চরেৎ কৃচ্ছ্রং দদ্যাদ্গোমিথুনন্তথা ॥ ৯ ॥
মাতরং যদি গচ্ছেত ভগিনীং পুত্রিকাং তথা।
এতাস্তু মোহতো গত্বা ত্রীন্ কৃচ্ছ্রাংস্তু সমাচরেৎ ॥ ১০
চান্দ্রায়ণত্রয়ং কুর্য্যাচ্ছিশ্নচ্ছেদেন শুধ্যতি।
মাতৃস্বসৃগমে চৈব আত্মভেদনিদর্শনম্ ॥ ১১ ॥
অজ্ঞানাত্তাস্তু যো গচ্ছেৎ কুর্য্যাচ্চান্দ্রায়ণদ্বয়ম্।

ব্রাহ্মণকে একটী বৃষ ও একটী গাভী দক্ষিণা প্রদান পূর্ব্বক পাপ হইতে মুক্তিলাভ করিতে পারিবেন, সন্দেহ নাই। ৭

যদি কোন ক্ষত্রির বা বৈশ্য চাণ্ডালী গমন করে, তাহা হইলে দুইটী প্রাজাপত্য ব্রত করিয়া ব্রাহ্মণকে একটী বৃষ ও একটী গাভি দক্ষিণা প্রদান করিবে। ৮ যদি কোন শূদ্র, শ্বপাকী অথবা চাণ্ডালী গমন করে, তাহা হইলে কৃচ্ছ্র প্রাজাপত্য ব্রত অনুষ্ঠান করিবে এবং একটী বৃষ সহিত একটী গাভি দক্ষিণা প্রদান করিতে হইবে।৯ যদি কোন ব্যক্তি মোহবশতঃ মাতৃগমন ভগিনী গমন বা কন্যা গমন করে, তাহা হইলে তিনটী কৃচ্ছ্র ব্রত করিবে। ১০ পরে তিনটী চান্দ্রায়ণ ব্রত করিয়া লিঙ্গচ্ছেদ করিলে শুদ্ধিলাভ করিতে পারিবে। যে ব্যক্তি জ্ঞান পূর্ব্বক মাতৃস্বসা (মাসী) গমন করিবে, তাহার লিঙ্গচ্ছেদ প্রায়শ্চিত্ত হইবে। ১১ পরাশরের মত এই যে,

দশগোমিথুনং দদ্যাচ্ছুদ্ধিঃ পারাশরোঽব্রবীৎ ॥ ১২ ॥
পিতৃদারান্ সমারুহ্য মাতুরাপ্তাঞ্চ ভ্রাতৃজাম্।
গুরুপত্নীং স্নুষাঞ্চৈব ভ্রাতৃভার্য্যাং তথৈবচ ॥ ১৩ ॥
মাতুলানীং সগোত্রাঞ্চ প্রাজাপত্যত্রয়ঞ্চরেৎ।
গোদ্বয়ং দক্ষিণাং দত্ত্বা শুধ্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥ ১৪ ॥
পশুবেশ্যাদিগমনে মহিষ্যুষ্ট্রীকপীস্তথা।
খরীঞ্চ শূকরীং গত্বা প্রাজাপত্যং সমাচরেৎ ॥ ১৫ ॥
গোগামী চ ত্রিরাত্রেণ গামেকং ব্রাহ্মণে দদৎ।
মহিষ্যুষ্ট্রীখরীগামী ত্বহোরাত্রেণ শুধ্যতি ॥ ১৬॥

যে ব্যক্তি অজ্ঞান বশত মাতৃস্বসা গমন করিবে, তাহাকে দুইটী চান্দ্রায়ণ করিতে হইবে এবং সে দশটী বৃষ ও দশটী গাভি প্রদান করিলে শুদ্ধিলাভ করিতে পারিবে। ১২

যে ব্যক্তি বিমাতৃ গমন করিবে, মাতার সহচরী গমন করিবে, ভ্রাতৃকন্যা গমন করিবে, গুরুপত্নী গমন করিবে, পুত্রবধূ গমন করিবে, ভ্রাতৃপত্নী গমন করিবে, মাতুলানী গমন করিবে অথবা স্বগোত্র সমুৎপন্না কোন কন্যা গমন করিবে, তাহাকে তিনটী প্রাজাপত্য ব্রত করিতে হইবে। ১৩ পরে গো মিথুন দক্ষিণা প্রদান করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে, সন্দেহ নাই। ১৪

যে ব্যক্তি পশু বেশ্যা প্রভৃতি গমন করিবে, যে ব্যক্তি মহিষী উষ্ট্রী, বানরী গর্দ্দভী বা শূকরী গমন করিবে, তাহাকে, প্রাজাপত্য ব্রত আচরণ করিতে হইবে। ১৫ যে ব্যক্তি গাভী গমন করিবে, তাহাকে ত্রিরাত্রি উপবাস পূর্ব্বক একটী গোদান করিতে

ডামরে সমরে বাপি দুর্ভিক্ষে বা জনক্ষয়ে।
বন্দিগ্রাহে ভয়ার্ত্তে বা সদা স্বস্ত্রীং নিরীক্ষয়েৎ ॥ ১৭ ॥
চাণ্ডালৈঃ সহ সম্পর্কং যা নারী কুরুতে ততঃ।
বিপ্রান্ দশ বরান্ গত্বা স্বকং দোষং প্রকাশয়েৎ ॥ ১৮ ॥
আকণ্ঠসম্মিতে কূপে গোময়োদককর্দ্দমে।
তত্র স্থিত্বা নিরাহারা ত্বেকরাত্রেণ নিষ্ক্রমেৎ ॥ ১৯ ॥
সশিখং বপনং কৃত্বা ভুঞ্জীয়াদ্যাবকৌদনম্।
ত্রিরাত্রমুপবাসিত্বা হ্যেকরাত্রং জলে বসেৎ ॥ ২০ ॥
শঙ্খপুষ্পীলতামূলং পত্রঞ্চ কুসুমং ফলম্।
সুবর্ণং পঞ্চগব্যঞ্চ ক্বাথয়িত্বা পিবেজ্জলম্ ॥ ২১ ॥

হইবে। যদি কেহ মহিষী গমন উষ্ট্রী গমন বা খরী গমন করে, তাহা হইলে এক দিবারাত্র উপবাস করিয়া সে শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ১৬

ডামর অর্থাৎ পরস্পর মারামারি কাটাকাটির সময় সংগ্রামের সময় দুর্ভিক্ষের সময় মারীভয়ের সময় বিপক্ষ ভূপাল কর্ত্তৃক বন্দী করিয়া লইয়া যাইবার সময় ও ভয়োপস্থিতির সময় সর্ব্বদা নিজ পত্নীকে নিরীক্ষণ করিবে। ১৭ যে নারী চাণ্ডালের সহিত সংসর্গ করিবে, প্রধান প্রধান দশ জন ব্রাহ্মণের নিকট গমন করিয়া তাহাকে নিজ দোষ প্রকাশ করিতে হইবে। ১৮ গোময় জল দ্বারা কর্দ্দমময় কূপ মধ্যে সে কণ্ঠ দেশ পর্য্যন্ত ডুবাইয়া একরাত্রি নিরাহারা থাকিয়া পশ্চাৎ তাহা হইতে উত্থিতা হইবে। ১৯ পরে শিখাসমেত সমুদায় মস্তক মুণ্ডন করিয়া যাবকৌদন ভোজন করিবে।

একভক্তং চরেৎ পশ্চাদ্যাবৎ পুষ্পবতী ভবেৎ।
ব্রতং চরতি যদ্যাবত্তাবৎ সংবসতে বহিঃ ॥ ২২ ॥
প্রায়শ্চিত্তে ততশ্চীর্ণে কুর্য্যাদ্ব্রাহ্মণভোজনম্।
গোদ্বয়ং দক্ষিণাং দদ্যাচ্ছুদ্ধিঃ পারাশরোঽব্রবীৎ ॥২৩॥
চাতুর্বর্ণস্থ নারীণাং কৃচ্ছ্রচান্দ্রায়ণং ব্রতম্।
যথা ভূমিস্তথা নারী তস্মাত্তাং ন তু দূষয়েৎ ॥ ২৪ ॥
বন্দিগ্রাহেণ যা ভুক্তা হত্বা বদ্ধা বলাদ্ভয়াৎ।
কৃত্বা সান্তপনং কৃচ্ছ্রং শুধ্যেৎ পারাশরোঽব্রবীৎ ॥২৫॥

অনন্তর ত্রিরাত্রি উপবাস করিয়া একরাত্রি জলে বাস করিবে।২০ তৎপরে শঙ্খপুষ্পী লতার মূল পত্র ফল ও পুষ্প এবং সুবর্ণ ও পঞ্চগব্য একত্র নিষ্পেষিত করিয়া তাহার ক্কাথ পান করিবে। ২১ পরে যে পর্য্যন্ত ঋতুমতী না হয়, সে পর্য্যন্ত এক পাকে একবার মাত্র আহার করিয়া থাকিবে। যে পর্য্যন্ত এই ব্রতানুষ্ঠান করিবে, সে পর্য্যন্ত গৃহে প্রবেশ করিতে পারিবে না, সে পর্য্যন্ত তাহাকে বাহিরেই বাস করিতে হইবে। ২২

এইরূপে ব্রতানুষ্ঠান সম্পূর্ণ হইলে ব্রাহ্মণ ভোজন করাইয়া একটী বৃষ ও একটী গাভি দক্ষিণা প্রদান করিতে হইবে। পরাশরের মত এই যে, এইরূপ প্রায়শ্চিত্ত করিলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ২৩ চতুবর্ণের স্ত্রী দূষিতা হইলে কৃচ্ছ্র চান্দ্রায়ণ ব্রত অনুষ্ঠান করিবে। ভূমি ও নারী উভয়েই সমান। এই উভয়কে এক কালে দূষিত ও অপবিত্র জ্ঞান করিবে না। ২৪ যে নারীকে বন্দী করিয়া লইয়া গিয়া অন্যে উপভোগ করিয়াছে, যে নারী

সকৃদ্ভুক্তা তু যা নারী নেচ্ছন্তী পাপকর্ম্মভিঃ।
প্রাজাপত্যেন শুধ্যেত ঋতুপ্রস্রবণেন তু ॥ ২৬ ॥
পতত্যর্দ্ধং শরীরস্থ যস্য ভার্য্যা সুরাং পিবেৎ।
পতিতার্দ্ধশরীরস্থ নিষ্কৃতির্ন বিধীয়তে ॥ ২৭ ॥
গায়ত্রীং জপমানস্তু কৃচ্ছ্রং সান্তপনং চরেৎ ॥ ২৮ ॥
গোমূত্রং গোময়ং ক্ষীরং দধি সর্পিঃ কুশোদকম্।
একরাত্র্যপবাসশ্চ কৃচ্ছ্রং সান্তপনং স্মৃতম্ ॥ ২৯ ॥
জারেণ জনয়েদ্গর্ভং গতে ত্যক্তে মৃতে পতৌ।
তাং ত্যজেদপরে রাষ্ট্রে পতিতাং পাপকারিণীম্ ॥৩০॥

প্রহার দ্বারা বন্ধন দ্বারা বল দ্বারা ও ভয় প্রদর্শন দ্বারা উপভুক্তা হইয়াছে, পরাশর বলেন, কৃচ্ছ্র সান্তপন ব্রত করিয়া সে শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ২৫ যে নারী পরপুরুষ কর্ত্তৃক একবারমাত্র উপভুক্তা হইয়াছে এবং যে নারী পরে আর পাপ কর্ম্ম করিতে ইচ্ছা করে না, সে একটী মাত্র প্রাজাপত্য ব্রত দ্বারা ও ঋতু প্রস্রবণ দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিবে। ২৬ যাহার ভার্য্যা সুরাপান করিবে, তাহার শরীরের অর্দ্ধাংশ পতিত হইবে। যাহার শরীরের অর্দ্ধাংশ পতিত হইয়াছে, তাহাকে নরকগামী হইতে হইবে। ২৭

যখন কৃচ্ছ্র সান্তপন ব্রতাচরণ করিবে, তখন নিয়ত গায়ত্রী জপ করিতে হইবে। ২৮ এই কৃচ্ছ্র সান্তপন ব্রতের সময় গোমূত্র গোময় দুগ্ধ দধি ঘৃত ও কুশজল পান করিয়া এক রাত্রি উপবাস করিতে হইবে। ২৯ ভর্ত্তা বিদেশ গমন করিলে, ভর্ত্তার মৃত্যু

ব্রাহ্মণী তু যদা গচ্ছেৎ পরপুংসা সমন্বিতা।
সা তু নষ্টা বিনির্দ্দিষ্টা ন তস্যাগমনং পুনঃ ॥ ৩১ ॥
কামান্মোহাদ্যদা গচ্ছেত্ত্যক্ত্বা বন্ধূন্ সুতান্ পতিম্।
সা তু নষ্টা পরে লোকে মানুষেষু বিশেষতঃ ॥ ৩২ ॥
দশমে তু দিনে প্রাপ্তে প্রায়শ্চিত্তং ন বিদ্যতে।
দশাহং ন ত্যজেন্নারী ত্যজেন্নষ্টশ্রুতা তথা ॥ ৩৩ ॥
ভর্ত্তা চৈব চরেৎ কৃচ্ছ্রং কৃচ্ছ্রার্দ্ধং চৈব বান্ধবাঃ।

হইলে অথবা ভর্ত্তাকে পরিত্যাগ করিয়া যে নারী জারজগর্ভ ধারণ করে, পতিতা পাপকারিণী সেই নারীকে ভিন্ন রাজ্যে পরিত্যাগ করিবে। ৩০

যদি কোন ব্রাহ্মণী পরপুরুষের সহিত বাহির হইয়া যায়, তাহা হইলে তাহাকে নষ্টা বলা যায়। তাহাকে আর পুনর্ব্বার গৃহে লওয়া যাইতে পারে না। ৩১ যদি কোন রমণী কামহেতু ও মোহহেতু ভর্ত্তাকে পুত্রগণকে ও বন্ধুগণকে পরিত্যাগ করিয়া গমন করে, তাহার ইহলোক ও পরলোক নষ্ট হয়। ৩২ যদি কোন নারী ভর্ত্তাকে বা পুত্রদিগকে পরিত্যাগ পূর্ব্বক স্বয়ং বাহির হইয়া যায় এবং যদি সে দশ দিনের মধ্যে গৃহে প্রত্যাগমন না করে, তাহা হইলে তাহার আর প্রায়শ্চিত্ত দ্বারা শুদ্ধি নাই। অতএব নারীর কর্ত্তব্য এই যে, দশ দিবস ভর্ত্তাকে পরিত্যাগ করিয়া অন্যত্র গিয়া থাকিবে না। যে নারী ভর্ত্তাকে পরিত্যাগ করিয়া দশ দিবস পর্য্যন্ত অন্যত্র বাস করে, তাহাকে ভ্রষ্টা বলা যায়। ৩৩ ঈদৃশ নারীর

তেষাং ভুক্ত্বা চ পীত্বা চ অহোরাত্রেণ শুধ্যতি ॥ ৩৪ ॥
ব্রাহ্মণী তু যদা গচ্ছেৎ পরপুংসা বিবর্জ্জিতা।
গত্বা পুংসাং শতং যাতি ত্যজেয়ুস্তাস্তু গোত্রিণঃ ॥৩৫॥
পুংসো যদি গৃহং গচ্ছেত্তদশুদ্ধং গৃহং ভবেৎ।
পিতৃমাতৃগৃহং যচ্চ জারস্যৈব তু তদ্‌গৃহম্ ॥ ৩৬ ॥
উল্লিখ্য তদ্‌গৃহং পশ্চাৎ পঞ্চগব্যেন শুধ্যতি।
ত্যজেন্মৃণ্ময়পাত্রাণি বস্ত্রং কাষ্ঠঞ্চ শোধয়েৎ ॥ ৩৭ ॥
সম্ভারান্ শোধয়েৎ সর্ব্বান্ গোকেশৈশ্চ ফলোদ্ভবান্।

সহিত পুনর্ব্বার সংসর্গ করিলে ভর্ত্তাকে কৃচ্ছ্রব্রত এবং তাহার বন্ধুদিগকে অর্দ্ধকৃচ্ছ্রব্রতানুষ্ঠান করিতে হইবে। যে সকল ব্যক্তি ইহাদিগের অন্নভোজন বা জলপান করিবে তাহাদিগকে এক দিবারাত্র উপবাস করিতে হইবে। ইহা দ্বারা তাহারা তৎসংসর্গ-জনিত পাপ হইতে মুক্ত হইতে পারিবে। ৩৪

যদি কোন ব্রাহ্মণী পরপুরুষের সগভিব্যাহারিণী না হইয়া একাকিনী বহির্গতা হইয়া যায় এবং যদি সে এক শত পুরুষের সহিত সংসর্গ করে, তাহা হইলে তাহার জ্ঞাতিরা তাহাকে পরিত্যাগ করিবে। ৩৫ এই নারী যদি কোন উপপতির গৃহে অবস্থান করে, তাহা হইলে সেই গৃহ অপবিত্র হইবে। যদি সেই উপপতির গৃহকে পিতামাতার গৃহ বলিয়া পশ্চাৎ। ৩৬ উল্লেখ করে, তাহা হইলে পঞ্চগব্য দ্বারা সেই গৃহ পবিত্র হইতে পারে। পরন্তু সেই গৃহস্থিত মৃণ্ময়পাত্র সমুদায় পরিত্যাগ পূর্ব্বক বস্ত্র ও কাষ্ঠময় দ্রব্য শোধন করিয়া লইবে। ৩৭ ফল ও আর আর সমু-

তাম্রাণি পঞ্চগব্যেন কাংস্যানি দশ ভস্মভিঃ ॥ ৩৮ ॥
প্রায়শ্চিত্তং চরেদ্বিপ্রো ব্রাহ্মণৈরুপপাদিতম্।
গোদ্বয়ং দক্ষিণাং দদ্যাৎ প্রাজাপত্যং সমাচরেৎ ॥৩৯॥
ইতরেষামহোরাত্রং পঞ্চগব্যেন শোধনম্।
সপুত্রঃ সহভৃর্ত্যশ্চ কুর্য্যাদ্ব্রাহ্মণভোজনম্ ॥ ৪০ ॥
আকাশং বায়ুরগ্নিশ্চ মেধ্যং ভূমিগতং জলম্।
ন দুষ্যন্তীহ দর্ভাশ্চ যজ্ঞেষু চমসাস্তথা ॥ ৪১ ॥
উপবাসৈর্ব্রতৈঃ পুণ্যৈঃ স্নানসন্ধ্যার্চনাদিভিঃ।

দায় দ্রব্য গোকেশ দ্বারা শোধন করিবে। তাম্রপাত্র সমুদায় পঞ্চগব্য দ্বারা এবং কাংস্যপাত্র সমুদায় ভস্ম সহযোগে দশবার মার্জ্জন দ্বারা শোধিত হইবে। ৩৮ পরে যে ব্রাহ্মণের গৃহে ঐ ব্যভিচারিণী বাস করিয়াছিল, সেই ব্রাহ্মণ, ব্রাহ্মণের নিকট ব্যবস্থা লইয়া একটী প্রাজাপত্যব্রত আচরণ করিয়া একটী বৃষ ও একটী গাভি দক্ষিণা প্রদান করিবে। ৩৯ ঐ ব্যভিচারিণী যদি ইতর জাতির গৃহে বাস করিয়া থাকে তাহা হইলে সে এক দিবারাত্র উপবাস করিয়া পঞ্চগব্য দ্বারা শুদ্ধিলাভ করিতে পারিবে। পরে সেই ব্যক্তি স্বয়ং ও তাহার পুত্র ভৃত্য প্রভৃতি পরিবারগণ সকলেই ব্রাহ্মণভোজন করাইবে। ৪০

আকাশ বায়ু অগ্নি ভূমিস্থিত জল দর্ভ ও যজ্ঞস্থিত চমস, এ সমুদায় অপবিত্র হয় না। ৪১ ব্রাহ্মণগণ সকল সময়েই উপ-

জপৈর্হোমৈস্তথা দানৈঃ শুধ্যন্তে ব্রাহ্মণাঃ সদা ॥ ৭২ ॥

ইতি পারাশরে ধর্মশাস্ত্রে দশমোঽধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ।

বাস দ্বারা ব্রত দ্বারা পুণ্যকর্ম্ম দ্বারা স্নান দ্বারা সন্ধ্যাবন্দন দ্বারা পূজা দ্বারা জপ দ্বারা হোম দ্বারা শুদ্ধি লাভ করেন। ৪২

পরাশর সংহিতা দশম অধ্যায়
সমাপ্ত।

একাদশ অধ্যায়।

অমেধ্যরেতো গোমাংসং চাণ্ডালান্নমথাপি বা।
যদি ভুক্তন্তু বিপ্রেণ কৃচ্ছ্রং চান্দ্রায়ণঞ্চরেৎ ॥ ১ ॥
তথৈব ক্ষত্রিয়ো বৈশ্যস্তদর্দ্ধন্তু সমাচরেৎ।
শূদ্রোঽপ্যেবং যদা ভুঙ্‌ক্তে প্রাজাপত্যং সমাচরেৎ ॥২॥

ব্রাহ্মণ যদি অপবিত্র রেত গোমাংস অথবা চাণ্ডালান্ন ভোজন করে, তাহা হইলে কৃচ্ছ্র চান্দ্রায়ণ ব্রত আচরণ করিবে। ১ যদি ক্ষত্রিয় জাতি বা বৈশ্য জাতি ঐ সমুদায় ভোজন করে, তাহা হইলে তাহার অর্দ্ধ প্রায়শ্চিত্ত করিবে। যদি শূদ্র জাতি ঐ সমু-

পঞ্চগব্যং পিবেচ্ছূদ্রো ব্রহ্মকূর্চ্চং পিবেদ্দ্বিজঃ।
একদ্বিত্রিচতুর্গাশ্চ দদ্যাদ্বিপ্রাদনুক্রমাৎ ॥ ৩ ॥
শূদ্রান্নং সূতকস্যান্নং অভোজ্যস্যান্নমেবচ।
শঙ্কিতং প্রতিষিদ্ধান্নং পূর্ব্বোচ্ছিষ্টং তথৈব চ ॥ ৪ ॥
যদি ভুক্তঞ্চ বিপ্রেণ অজ্ঞানাদাপদাপি বা।
জ্ঞাত্বা সমাচরেৎ কৃচ্ছ্রং ব্রহ্মকূর্চ্চন্তু পাবনম্ ॥ ৫ ॥
ব্যালৈর্নকুলমার্জারৈরন্নমুচ্ছিষ্টিতং যদা।
তিলদর্ভোদকৈঃ প্রোক্ষ্য শুধ্যতে নাত্র সংশয়ঃ ॥ ৬ ॥
শূদ্রোঽপ্যভোজ্যং ভুক্ত্বান্নং পঞ্চগব্যেন শুধ্যতি।
ক্ষত্রিয়ো বাপি বৈশ্যশ্চ প্রাজাপত্যেন শুধ্যতি ॥ ৭ ॥

দার ভোজন করে, তাহা হইলে তাহাকে প্রাজাপত্যব্রত আচরণ করিতে হইবে। ২ ঈদৃশ স্থলে ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় ও বৈশ্য ব্রহ্মকূর্চ্চ পান করিবেন, শূদ্র পঞ্চগব্য পান করিয়া শুদ্ধি লাভ করিবে। দক্ষিণা স্থলে ব্রাহ্মণ একটী, ক্ষত্রিয় দুইটী, বৈশ্য তিনটী, শূদ্রচারিটী গাভি প্রদান করিবে। ৩

যদি শূদ্রান্ন অশৌচান্ন অভোজ্য অন্ন শঙ্কিত অন্ন নিষিদ্ধ অন্ন বা পূর্ব্বোচ্ছিষ্ট অন্ন ৪ অজ্ঞান বশত অথবা আপৎকালে কোন ব্রাহ্মণ কর্ত্তৃক ভুক্ত হয়, তাহা হইলে যখন জানিতে পারিবে, তখন কৃচ্ছ্রব্রত আচরণ করিয়া পবিত্রকারী ব্রহ্মকূর্চ্চ সেবা করিবে। ৫

যদি নকুল কর্ত্তৃক মার্জ্জার কর্ত্তৃক বা সর্পাদি কর্ত্তৃক অন্ন উচ্ছিষ্ট হয়, তাহা হইলে তিল সহিত কুশ সলিল দ্বারা প্রোক্ষিত করিলে সেই অন্ন শুদ্ধ হইবে, সন্দেহ নাই। ৬ যদি শূদ্র অভোজ্য অন্ন

একপংক্ত্যুপবিষ্টানাং বিপ্রাণাং সহ ভোজনে।
যদ্যেকোঽপি ত্যজেৎ পাত্রং শেষমন্নং ন ভোজয়েৎ॥৮॥
মোহাদ্বা লোভতস্তত্র পংক্তাবুচ্ছিষ্টভোজনে।
প্রায়শ্চিত্তং চরেদ্বিপ্রঃ কৃচ্ছ্রং সান্তপনন্তথা ॥ ৯ ॥
পীযূষশ্বেতলশুনবৃন্তাকফলগৃঞ্জনম্।
পলাণ্ডুং বৃক্ষনির্যাসং দেবস্বং করকাণি চ ॥ ১০ ॥
উষ্ট্রীক্ষীরমবিক্ষীরমজ্ঞানাদ্ভুঞ্জতি দ্বিজঃ।
ত্রিরাত্রমুপবাসী স্যাৎ পঞ্চগব্যেন শুধ্যতি ॥ ১১ ॥

ভোজন করে, তাহা হইলে সে পঞ্চগব্য দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। যদি ক্ষত্রিয় বা বৈশ্য ঐরূপ অভোজ্য অন্ন ভোজন করে, তাহা হইলে শুদ্ধিলাভের নিমিত্ত তাহাকে একটী প্রাজাপত্য ব্রত অনুষ্ঠান করিতে হইবে। ৭

যদি অনেক ব্রাহ্মণ এক পঙ্‌ক্তিতে উপবিষ্ট হইয়া ভোজন করেন এবং যদি তাঁহাদের মধ্যে এক ব্যক্তিও পাত্র পরিত্যাগ পূর্ব্বক উঠিয়া যান, তাহা হইলে ঐ ব্রাহ্মণগণের মধ্যে কেহই আর শেষ অন্ন ভোজন করিবেন না, অর্থাৎ সকলকেই পাত্র পরিত্যাগ করিয়া উঠিয়া যাইতে হইবে। ৮ যদি কোন ব্রাহ্মণ লোভ হেতু বা মোহ হেতু পঙ্‌ক্তির উচ্ছিষ্ট ভোজন করেন, তাহা হইলে তৎপাপ ক্ষয়ের নিমিত্ত তাঁহাকে কৃচ্ছ্র সান্তপন ব্রত আচরণ করিতে হইবে। ৯

যদি কোন ব্রাহ্মণ অজ্ঞান বশতঃ দুগ্ধের ন্যায় শ্বেতবর্ণ রসুন, বা বৃন্তাক ফল, গৃঞ্জন (গাঁজা) পলাণ্ডু বৃক্ষনির্যাস দেবস্ব করকা ১০ উষ্ট্রী দুগ্ধ বা ছাগীদুগ্ধ ভক্ষণ করেন, তাহা হইলে তিনি ত্রিরাত্র উপ-

মণ্ডূকং ভক্ষয়িত্বা চ মূষিকামাংসমেব চ।
জ্ঞাত্বা বিপ্রস্ত্বহোরাত্রং যাবকান্নেন শুধ্যতি ॥ ১২ ॥
ক্ষত্রিয়ো বাপি বৈশ্যো বা ক্রিয়াবন্তৌ শুচিব্রতৌ।
তদ্গৃহেষু দ্বিজৈর্ভোজ্যং হব্যকব্যেষু নিত্যশঃ ॥ ১৩ ॥
ঘৃতং তৈলং তথা ক্ষীরং গুড়ং তৈলেন পাচিতম্।
গত্বা নদীতটে বিপ্রো ভুঞ্জীয়াচ্ছূদ্রভোজনম্ ॥ ১৪ ॥
অজ্ঞানাদ্ভুঞ্জতে বিপ্রাঃ সূতকে মৃতকেঽপিবা।
প্রায়শ্চিত্তং কথং তেষাং বর্ণে বর্ণে বিনির্দ্দিশেৎ ॥ ১৫ ॥
গায়ত্র্যষ্টসহস্রেণ শুদ্ধঃ স্যাচ্ছূদ্রসূতকে।

বাসী থাকিয়া পশ্চাৎ পঞ্চগব্য পান করিলে শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ১১ যদি কোন ব্রাহ্মণ অজ্ঞান প্রযুক্ত মণ্ডূক বা মূষিক মাংস ভক্ষণ করেন, তাহা হইলে যখন জানিতে পারিবেন, তখন এক দিবারাত্র উপবাসী থাকিয়া পশ্চাৎ যাবকান্ন ভোজন করিলে শুদ্ধিলাভ করিতে পারিবেন। ১২

যদি ক্ষত্রিয় বা বৈশ্য বিশুদ্ধাচার ও ক্রিয়াবান্ হয়, তাহা হইলে ব্রাহ্মণেরা সকল সময়ে দৈব ও পৈত্র্য কর্ম্মে তাহার গৃহে ভোজন করিতে পারিবেন। ১৩ ব্রাহ্মণ নদীতীরে গমন পূর্ব্বক শূদ্রান্ন ঘৃত তৈল দুগ্ধ গুড় ও তৈলপক্ব দ্রব্য ভোজন করিতে পারিবেন। ১৪ ব্রাহ্মণগণ অজ্ঞান হেতু যদি ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় বৈশ্য বা শূদ্রের সূতকাশৌচান্ন বা মৃতকাশৌচান্ন ভোজন করেন তাহা হইলে জাতি বিশেষ অনুসারে ভিন্ন ভিন্ন প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা হইবে। ১৫ শূদ্রের অশৌচান্ন ভোজন করিলে ব্রাহ্মণকে অষ্টসহস্র

বৈশ্যে পঞ্চসহস্রেণ ত্রিসহস্রেণ ক্ষত্রিয়ঃ ॥১৬॥
ব্রাহ্মণস্য যদা ভুঙ্‌ক্তে প্রাণায়ামেন শুধ্যতি।
অথবা বামদেব্যেন সাম্না চৈকেন শুধ্যতি ॥ ১৭ ॥
শুষ্কান্নং গোরসং স্নেহং শূদ্রবেশ্মন আগতম্।
পক্বং বিপ্রগৃহে পূতং ভোজ্যং তন্মনুরব্রবীৎ ॥ ১৮ ॥
আপৎকালে তু বিপ্রেণ ভুক্তং শূদ্রগৃহে যদি।
মনস্তাপেন শুধ্যেত দ্রুপদাং বা শতং জপেৎ ॥ ১৯ ॥
দাসনাপিতগোপালকুলমিত্রার্দ্ধসীরিণঃ।
এতে শূদ্রেষু ভোজ্যান্না যশ্চাত্মানং নিবেদয়েৎ ॥২০॥

গায়ত্রী জপ করিতে হইবে। বৈশ্যের অশৌচান্ন ভোজন করিলে ব্রাহ্মণকে পঞ্চ সহস্র জপ করিতে হইবে। ক্ষত্রিয়ের অশৌচান্ন ভোজন করিলে ব্রাহ্মণ তিন সহস্র গায়ত্রী জপ করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ১৬ যদি কোন ব্রাহ্মণ ব্রাহ্মণের অশৌচান্ন ভোজন করেন, তাহা হইলে প্রাণায়াম দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিবেন। অথবা বামদেব্য সাম পাঠ দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ১৭

যদি শূদ্রের গৃহ হইতে তণ্ডুল মৎস্য প্রভৃতি অপক্ব অন্ন- দুগ্ধ ঘৃত তৈল প্রভৃতি প্রেরিত হয়, এবং যদি তাহা ব্রাহ্মণের গৃহে পাক করা হয়, তাহা হইলে তাহা পবিত্র ও ব্রাহ্মণের ভোজ্য, ইহা মনুও স্বীকার করেন। ১৮ যদি ব্রাহ্মণ আপৎকালে শূদ্র গৃহে শূদ্রান্ন ভোজন করেন, তাহা হইলে তিনি এক শত গায়ত্রী জপ করিয়া অনুতাপ দ্বারা শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ১৯ ব্রাহ্মণগণ শূদ্র জাতির মধ্যে দাস নাপিত সদ্গোপ কুলমিত্র অর্দ্ধসীরা

শূদ্রকন্যাসমুৎপন্নো ব্রাহ্মণেন তু সংস্কৃতঃ।
সংস্কৃতস্তু ভবেদ্দাসো হ্যসংস্কারৈস্তু নাপিতঃ॥ ২১॥
ক্ষত্রিয়াচ্ছূদ্রকন্যায়াং সমুৎপন্নস্তু যঃ সুতঃ।
স গোপাল ইতি জ্ঞেয়ো ভোজ্যো বিপ্রৈর্ন সংশয়ঃ॥ ২২॥
বৈশ্যকন্যাসমুৎপন্নো ব্রাহ্মণেন তু সংস্কৃতঃ।
আর্দ্ধিকঃ স তু বিজ্ঞেয়ো ভোজ্যো বিপ্রৈর্ন সংশয়ঃ॥ ২৩॥
ভাণ্ডস্থিতমভোজ্যেষু জলং দধি ঘৃতং পয়ঃ।
অকামতস্তু যো ভুঙ্‌ক্তে প্রায়শ্চিত্তং কথং ভবেৎ॥ ২৪॥

এবং যে ব্যক্তি আত্মসমর্পণ করে, তাহার অন্ন ভোজন করিতে পারিবেন। ২০ যদি কেহ শূদ্রকন্যার গর্ভে ব্রাহ্মণ হইতে উৎপন্ন হয়, এবং ব্রাহ্মণ দ্বারা যদি তাহার সংস্কার হয়, তাহা হইলে তাহাকে দাস বলা যাইতে পারে। যদি কেহ ঐ রূপ শূদ্রকন্যার গর্ভে ব্রাহ্মণ দ্বারা উৎপন্ন হয়, এবং যদি ব্রাহ্মণ দ্বারা তাহার সংস্কার না হয়, তাহা হইলে তাহাকে নাপিত বলা যায়। ২১ যে ব্যক্তি ক্ষত্রিয়ের ঔরসে শূদ্রকন্যার গর্ভে জন্ম পরিগ্রহ করে, তাহাকে সদ্গোপ বা গোপাল বলা যায়। ব্রাহ্মণ তাহার অন্ন ভোজন করিতে পারেন, সন্দেহ নাই। ২২ যে ব্যক্তি ব্রাহ্মণের ঔরসে বৈশ্যকন্যার গর্ভে জন্ম পরিগ্রহ করে, তাহাকে আর্দ্ধিক বা অর্দ্ধগোরী বলা যায়। ব্রাহ্মণগণ আর্দ্ধিকের অন্ন ভোজন করিতে পারেন, সন্দেহ নাই। ২৩

যাহার অন্ন বা জল গ্রহণ করা যায় না, কোন ব্রাহ্মণ যদি অনিচ্ছা পূর্ব্বক তাহার ভাণ্ডস্থিত জল দধি ঘৃত বা দুগ্ধ পান করেন,

ব্রাহ্মণঃ ক্ষত্রিয়ো বৈশ্যঃ শূদ্রো বাপ্যুপসর্পতি।
ব্রহ্মকূর্চ্চোপবাসেন যথাবর্ণস্য নিষ্কৃতিঃ ॥ ২৫ ॥
শূদ্রাণাং নোপবাসঃ স্যাচ্ছূদ্রো দানেন শুধ্যতি।
ব্রহ্মকূর্চ্চমহোরাত্রং শ্বপাকমপি শোধয়েৎ ॥ ২৬ ॥
গোমূত্রং গোময়ং ক্ষীরং দধি সর্পিঃ কুশোদকম্।
নির্দ্দিষ্টং পঞ্চগব্যন্তু পবিত্রং পাপনাশনম্ ॥ ২৭ ॥
গোমূত্রং কৃষ্ণবর্ণায়াঃ শ্বেতায়া গোময়ং হরেৎ।
পয়শ্চ তাম্রবর্ণায়া রক্তায়া দধি চোচ্যতে ॥ ২৮ ॥
কপিলায়া ঘৃতং গ্রাহ্যং সর্ব্বং কাপিলমেব বা।
গোমূত্রস্য পলং দদ্যাদঙ্গুষ্ঠস্ত্রিপলমুচ্যতে ॥ ২৯ ॥

তাহা হইলে তাঁহাকে কিরূপ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে, বলিতেছি। ২৪ ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় বৈশ্য বা শূদ্র যদি উক্ত পাতক নিবন্ধন প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা গ্রহণ করিতে আইসেন, তাহা হইলে বর্ণানুসারে উপবাস পূর্ব্বক ব্রহ্মকূর্চ্চ ভক্ষণ করিতে বিধি দিবেন। তাহাতেই তাঁহাদের পাপমোচন হইবে। ২৫ পরন্তু শূদ্রের পক্ষে উপবাসের বিধি নাই। শূদ্রেরা দান দ্বারাই শুদ্ধি লাভ করিবে। একদিবারাত্র মাত্র ব্রহ্মকূর্চ্চ আহার পূর্ব্বক উপবাস করিয়া থাকিলে চাণ্ডালও শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ২৬

গোমূত্র গোময় দধি দুগ্ধ ঘৃত, এই পঞ্চগব্য এবং কুশোদক, (ইহাকেই ব্রহ্মকূর্চ্চ বলা যায়) ইহা পরম পবিত্র ও পাপনাশক। ২৭

কৃষ্ণবর্ণ গাভির গোমূত্র, শ্বেতবর্ণ গাভির গোময়, তাম্রবর্ণ গাভির দুগ্ধ, রক্তবর্ণ গাভির দধি। ২৮ কপিল বর্ণ গাভির ঘৃত

আজ্যস্যৈকপলং দদ্যাদঙ্গুষ্ঠার্দ্ধন্তু গোময়ম্।
ক্ষীরং সপ্তপলং দদ্যাৎ পলমেকং কুশোদকম্॥ ৩০॥
গায়ত্র্যাগৃহ্য গোমূত্রং গন্ধদ্বারেতি গোময়ম্।
আপ্যায়স্বেতি চ ক্ষীরং দধিক্রাব্ণেতি বৈ দধি॥ ৩১॥
তেজোসি শুক্রমিত্যাজ্যং দেবস্য ত্বা কুশোদকম্।
পঞ্চগব্যমৃচা পূতং স্থাপয়েদগ্নিসন্নিধৌ॥ ৩২॥
আপোহিষ্ঠেতি চালোড্য মানস্তোকেতি মন্ত্রয়েৎ।
সপ্তাবরাস্তু যে দর্ভা অচ্ছিন্নাগ্রাঃ শুকত্বিষঃ॥ ৩৩॥

গ্রহণ করিবে। যদি পঞ্চ বর্ণের গাভি প্রাপ্ত হওয়া না যায়, তাহা হইলে একমাত্র কপিলবর্ণা গাভিরই পঞ্চগব্য গ্রহণ করিবে। গোমূত্র এক পল, দধি তিন পল, ২৯ ঘৃত এক পল, গোময় অর্দ্ধাঙ্গুষ্ঠ পরিমিত, দুগ্ধ সপ্ত পল এবং কুশোদক এক পল পরিমিত হইবে। ৩০ গায়ত্রী পাঠপূর্ব্বক গোমূত্র গ্রহণ করিবে। গন্ধ দ্বারা, ইত্যাদি মন্ত্র পাঠ করিয়া গোময় লইবে। আপ্যায়স্ব, এই মন্ত্র দ্বারা দুগ্ধ গ্রহণ করিবে। দধি ক্রাব্ণা, এই মন্ত্র দ্বারা দধি লইবে। ৩১ তেজোসি শুক্রমস্যমৃতমসি, এই মন্ত্র পাঠ করিয়া ঘৃত গ্রহণ করিবে। দেবস্য ত্বা এই মন্ত্র পড়িয়া কুশোদক লইবে। ঋগ্বেদোক্ত পঞ্চ মন্ত্র দ্বারা পঞ্চগব্য শোধন করিয়া অগ্নি সমীপে স্থাপন করিবে। আপোহিষ্ঠা ময়োভুব, এই মন্ত্র পাঠ করিয়া ঐ ছয় দ্রব্য মিশ্রণ পূর্ব্বক আলোড়ন করিবে। পরে মানস্তোক এই মন্ত্র দ্বারা উহা অভিমন্ত্রিত করিবে। যে সকল কুশস্তম্বে সপ্ত অপেক্ষা ন্যূন পত্র আছে, যাহার অগ্রভাগ ছিন্ন নহে, যাহার বর্ণ শুক পক্ষীর ন্যায়, ৩৩

এভিরুদ্ধৃত্য হোতব্যং পঞ্চগব্যং যথাবিধি।
ইরাবতী ইদংবিষ্ণুর্মানস্তোকে চ শংবতী ॥ ৩৪ ॥
এতৈরুদ্ধৃত্য হোতব্যং হুতশেষং স্বয়ং পিবেৎ।
আলোড্য প্রণবেনৈব নির্ম্মথ্য প্রণবেন তু ॥ ৩৫ ॥
উদ্ধৃত্য প্রণবেনৈব পিবেচ্চ প্রণবেন তু ॥ ৩৬ ॥
যত্ত্বগস্থিগতং পাপং দেহে তিষ্ঠতি দেহিনাম্।
ব্রহ্মকূর্চ্চো দহেৎ সর্ব্বং যথৈবাগ্নিরিবেন্ধনম্ ॥ ৩৭ ॥
পিবতঃ পতিতং তোয়ং ভাজনে মুখনিঃস্বতম্।
অপেয়ং তদ্বিজানীয়াদ্ভুক্ত্বা চান্দ্রায়ণং চরেৎ ॥ ৩৮ ॥
কূপে চ পতিতং দৃষ্ট্বা শ্বশৃগালৌ চ মর্কটম্।

সেই কুশস্তম্ব দ্বারা উক্ত পঞ্চগব্য লইয়া হুতাশনে যথাবিধানে আহুতি প্রদান করিবে। পরে ইরাবতী ইদং বিষ্ণুঃ মানস্তোকে চ শংবতী, ৩৪ এই সমুদায় ঋগ্বেদোক্ত মন্ত্র দ্বারা উক্ত পঞ্চগব্য সমেত কুশপত্র লইয়া হোম করিয়া স্বয়ং হুতশেষ পান করিবে। প্রথমত প্রণব পাঠ পূর্ব্বক আলোড়ন করিয়া ঐ প্রণব উচ্চারণ করিয়া উহা মন্থন করিবে। ৩৫ পরে ঐ প্রণব পাঠ পূর্ব্বক উত্তোলন করিয়া প্রণব পাঠ করিতে করিতে পান করিবে। ৩৬

যে পাপ প্রাণিগণের অস্থিগত হইয়া থাকে, অগ্নি যেমন কাষ্ঠ দগ্ধ করে, তাহার ন্যায় ব্রহ্মকূর্চ্চ তৎসমুদায় দগ্ধ করিয়া ফেলে। ৩৭

যদি জলাদি পান করিবার সময় মুখনিঃসৃত জল পাত্রে পতিত হয়, তাহা হইলে তাহা আর পান করিবে না। যদি কেহ তাহা পান করে, তাহা হইলে তাহাকে চান্দ্রায়ণ করিতে হইবে। ৩৮ যদি

অস্থি চর্ম্মাদি পতিতং পীত্বামেধ্যা অপো দ্বিজঃ ॥ ৩৯॥
নারন্তু কূপে কাকঞ্চ বিড়্বারাহখরোষ্ট্রকম্।
গাবয়ং সৌপ্রতীকঞ্চ মায়ূরং খাড়্গকং তথা ॥ ৪০ ॥
বৈয়াঘ্রমার্ক্ষং সৈংহং বা কুণপং যদি গজ্জতি।
তড়াগস্থাথ দুষ্টস্থ পীতং স্থাদুদকং যদি ৪১ ॥
প্রায়শ্চিত্তং ভবেৎ পুংসঃ ক্রমেণৈতেন সর্ব্বশঃ।
বিপ্রঃ শুধ্যেত্রিরাত্রেণ ক্ষত্রিয়স্তু দিনদ্বয়াৎ ॥ ৪২ ॥
একাহেন তু বৈশ্যস্তু শূদ্রো নক্তেন শুধ্যতি ॥ ৪৩ ॥

কূপমধ্যে শৃগাল বা কুক্কুর পতিত হয় অথবা যদি বানরের অস্থি বা চর্ম্ম পড়ে, তাহা হইলে সেই জল অপবিত্র হইবে। যদি কোন ব্রাহ্মণ বা ক্ষত্রিয়াদি সেই জল পান করে, (তাহা হইলে ব্রাহ্মণাদি বর্ণ বিশেষ অনুসারে পশ্চাদুক্ত প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। ৩৯ যদি কূপমধ্যে মনুষ্যের অস্থি কাকের অস্থি বিড়ালের অস্থি বরাহের অস্থি গর্দ্দভের অস্থি উষ্ট্রের অস্থি গবয়ের অস্থি হস্তীর অস্থি ময়ূরের অস্থি গণ্ডারের অস্থি, ৪০ ব্যাঘ্রের অস্থি ভল্লূকের অস্থি সিংহের অস্থি অথবা যদি তাহাতে কঙ্কাল নিমগ্ন হয়, তাহা হইলে সেই কূপের জল দুষ্ট হইবে। এই সমুদায় দ্বারা তড়াগের জলও দুষ্ট হইয়া থাকে। ৪১ যদি কেহ সেই কূপের বা তড়াগের জলপান করে তাহা হইলে কোন্ জাতির কিরূপ প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে, তাহা বলিতেছি। ব্রাহ্মণ ত্রিরাত্র উপবাস করিয়া ক্ষত্রিয় দুই দিন উপবাসী থাকিয়া, ৪২ বৈশ্য এক দিন উপবাসী থাকিয়া এবং শূদ্র এক রাত্রি উপবাস করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারে। ৪৩

পরপাকনিবৃত্তস্য পরপাকরতস্য চ।
অপচস্য চ ভুক্ত্বান্নং দ্বিজশ্চান্দ্রায়ণঞ্চরেৎ ॥ ৪৪ ॥
অপচস্য চ যদ্দানে দাতুশ্চাস্য কুতঃ ফলম্।
দাতা প্রতিগ্রহীতা চ দ্বৌ তৌ নিরয়গামিনৌ ॥ ৪৫ ॥
গৃহীত্বাগ্নিং সমারোপ্য পঞ্চযজ্ঞান্ন বর্ত্তয়েৎ।
পরপাকনিবৃত্তোঽসৌ মুনিভিঃ পরিকীর্ত্তিতঃ ॥ ৪৬ ॥
পঞ্চযজ্ঞং স্বয়ং কৃত্বা পরান্নেনোপজীবতি।
সততং প্রাতরুত্থায় পরপাকরতো হি সঃ ॥ ৪৭ ॥
গৃহস্থধর্ম্মের্যো বিপ্রো দদাতি পরিবর্জ্জিতঃ।
ঋষিভির্ধর্ম্মতত্ত্বজ্ঞৈরপচঃ পরিকীর্ত্তিতঃ ॥ ৪৮ ॥

যদি কোন ব্রাহ্মণ. পরপাকনিবৃত্ত ব্যক্তির পরপাক নিরত ব্যক্তির অথবা অপচ ব্যক্তির অন্ন ভোজন করে, তাহা হইলে তাহাকে চান্দ্রায়ণ ব্রত করিতে হইবে। ৪৪ যদি কেহ অপচ ব্রাহ্মণকে দান করে, তাহা হইলে দানকর্ত্তার কোন ফল হয় না, বিশেষতঃ দাতা ও প্রতিগ্রহীতা উভয়েই নিরয়গামী হয়। ৪৫

যে গৃহস্থ অগ্নি গ্রহণ পূর্ব্বক অগ্নিস্থাপন করিয়া পঞ্চ যজ্ঞ না করে, মুনিগণ তাহাকে পরপাক নিবৃত্ত বলিয়া থাকেন। ৪৬

যে গৃহস্থ নিরত প্রাতঃকালে উত্থিত হইয়া স্বয়ং পঞ্চ যজ্ঞের অনুষ্ঠান করিয়া পরান্ন দ্বারা জীবিকা নির্ব্বাহ করে, তাহার নাম পরপাক রত। ৪৭

যে ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় বা বৈশ্য, গৃহস্থ ধর্ম্ম পরিবর্জ্জিত হইয়া দান

যুগে যুগে চ যে ধর্ম্মাস্তেষু ধর্ম্মেষু যে দ্বিজাঃ।
তেষাং নিন্দা ন কর্ত্তব্যা যুগরূপা হি ব্রাহ্মণাঃ ॥ ৪৯ ॥
হুঙ্কারং ব্রাহ্মণস্যোক্ত্বা ত্বঙ্কারঞ্চ গরীয়সঃ।
স্নাত্বা তিষ্ঠন্নহঃশেষমভিবাদ্য প্রসাদয়েৎ ॥ ৫০ ॥
তাড়য়িত্বা তৃণেনাপি কণ্ঠে বাবধ্য বাসসা।
বিবাদেনাপি নির্জ্জিত্য প্রণিপত্য প্রসাদয়েৎ ॥ ৫১ ॥
অবগূর্য্য ত্বহোরাত্রং ত্রিরাত্রং ক্ষিতিপাতনে।
অতিকৃচ্ছ্রঞ্চ রুধিরে কৃচ্ছ্রমন্তরশোণিতে ॥ ৫২ ॥

করে, অর্থাৎ যে ব্যক্তি পঞ্চ যজ্ঞের অনুষ্ঠান না করে, ধর্ম্মতত্ত্বজ্ঞ ঋষিগণ তাহাকে অপচ বলিয়া থাকেন। ৪৮

যুগে যুগে যে সমুদায় ধর্ম্ম ব্যবস্থাপিত হয়, এবং যে সমুদায় ব্রাহ্মণ সেই সমুদায় ধর্ম্মের অনুবর্ত্তী হন, তাঁহাদের নিন্দা করা কর্ত্তব্য নহে, কারণ ব্রাহ্মণেরাই যুগস্বরূপ ও সেই সেই যুগের অংশে অবতীর্ণ। ৪৯ যদি কোন ব্যক্তি ব্রাহ্মণের প্রতি হুঙ্কার প্রয়োগ করে, অথবা যদি কোন ব্যক্তি বয়োজ্যেষ্ঠ ব্যক্তির প্রতি বা গুণ-জ্যেষ্ঠ ব্যক্তির প্রতি, 'তুমি' এই বাক্য প্রয়োগ করে, তাহা হইলে স্নানের পর সমস্ত দিবস সেই ব্রাহ্মণকে বা সেই জ্যেষ্ঠ ব্যক্তিকে প্রণামাদির দ্বারা প্রসন্ন করিতে থাকিবে। ইহাতেই তাহার সেই পাপক্ষয় হইবে। ৫০ যদি কোন ব্যক্তি ব্রাহ্মণকে তৃণ দ্বারাও প্রহার করে, যদি কেহ ব্রাহ্মণের গলায় বস্ত্র দেয়, অথবা যদি কেহ বিবাদে ব্রাহ্মণকে পরাজয় করে, তাহা হইলে প্রণাম করিয়া সেই অবমানিত ব্রাহ্মণকে প্রসন্ন করিতে হইবে। ৫১ যদি কেহ ব্রাহ্মণকে

নবাহমতিকৃচ্ছ্রং স্যাৎ পাণিপূরান্নভোজনম্।
ত্রিরাত্রমুপবাসঃ স্যাদিতি কৃচ্ছ্রঃ স উচ্যতে॥ ৫৩॥
সর্ব্বেষামেব পাপানাং সঙ্করে সমুপস্থিতে।
শতসাহস্রমভ্যস্তা গায়ত্রী শোধনং পরম্॥ ৫৪॥

ইতি পারাশরে ধর্ম্মশাস্ত্রে একাদশোঽধ্যায়ঃ সমাপ্তঃ।

লাঠী কীল প্রভৃতি ওচায়, তাহা হইলে তাহাকে এক দিবারাত্র উপবাস করিতে হইবে। যদি কেহ ব্রাহ্মণকে ধাক্কা মারিয়া ফেলিয়া দেয় তাহা হইলে তাহাকে তৎপাপ মোচনের নিমিত্ত ত্রিরাত্রি করিতে হইবে। যদি কেহ ব্রাহ্মণকে এরূপ প্রহার করে যে, প্রহার স্থানে রক্ত জমিয়া যায় তাহা হইলে তাহাকে কৃচ্ছ্র ব্রত করিতে হইবে। যদি কেহ প্রহার দ্বারা ব্রাহ্মণের রক্ত পাত করে, তাহা হইলে তৎপাপক্ষয়ের নিমিত্ত তাহার অতিকৃচ্ছ্র ব্রত করা কর্ত্তব্য।৫২ এক এক মুষ্টিমাত্র অন্ন ভোজন করিয়া নয় রাত্রি যাপন করাকে অতিকৃচ্ছ্র বলা যায়। ত্রিরাত্রি উপবাস করাকে কৃচ্ছ্র ব্রত বলিয়া থাকে। ৫৩ যদি এক কালে নানা পাপের সাঙ্কর্য্য উপস্থিত হয়, সে স্থলে নানা প্রকার প্রায়শ্চিত্ত না করিয়া এক লক্ষ গায়ত্রী জপ করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ৫৪

পরাশর সংহিতা একাদশ অধ্যায়
সমাপ্ত।

দ্বাদশ অধ্যায়।

দুঃস্বপ্নং যদি পশ্যেত্তু বান্তে বা ক্ষুরকর্ম্মণি।
মৈথুনে প্রেতধূমে চ স্নানমেব বিধীয়তে ॥ ১ ॥
অজ্ঞানাৎ প্রাশ্য বিণ্মূত্রং সুরাং বা পিবতে যদি।
পুনঃ সংস্কারমর্হন্তি ত্রয়ো বর্ণা দ্বিজাতয়ঃ ॥ ২ ॥
অজিনং মেখলা দণ্ডো ভৈক্ষচর্য্যা ব্রতানি চ।
নিবর্ত্তন্তে দ্বিজাতীনাং পুনঃসংস্কারকর্ম্মণি ॥ ৩ ॥
স্ত্রীশূদ্রস্য তু শুদ্ধ্যর্থং প্রাজাপত্যং বিধীয়তে।
পঞ্চগব্যং ততঃ কৃত্বা স্নাত্বা পীত্বা বিশুধ্যতি ॥ ৪ ॥

যদি কেহ দুঃস্বপ্ন দর্শন করে, যদি কেহ বমন করে, যদি কেহ ক্ষৌরী হয়, যদি কেহ স্ত্রী সম্ভোগ করে, যদি কাহারো গাত্রে চিতাধূম লাগে, তাহা হইলে সে স্নান করিবে। ১ যদি ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় অথবা বৈশ্য জাতি অজ্ঞান বশতঃ বিষ্ঠা মূত্র বা সুরা পান করে, তাহা হইলে তাহাদের পুনর্ব্বার সংস্কার করিতে হইবে। ২ দ্বিজাতিগণের পুনঃসংস্কার স্থলে অজিন মেখলা দণ্ড ভিক্ষাচরণ ও ব্রত, এতৎসমুদায়ই নিবৃত্ত হয়। ৩ স্ত্রী লোক ও শূদ্রের পাপক্ষয়ের নিমিত্ত প্রথমত প্রাজাপত্য ব্রত বিহিত হইতেছে। পরে স্নান পূর্ব্বক পঞ্চগব্য পান করিয়া শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ৪ যদি

জলাগ্নিপতনে চৈব প্রব্রজ্যানাশকেষু চ।
প্রত্যবসিতমেতেষাং কথং শুদ্ধির্বিধীয়তে ॥ ৫ ॥
প্রাজাপত্যদ্বয়েনাপি তীর্থাভিগমনেন চ।
বৃষৈকাদশদানেন বর্ণাঃ শুধ্যন্তি তে ত্রয়ঃ ॥ ৬ ॥
ব্রাহ্মণস্য প্রবক্ষ্যামি বনং গত্বা চতুষ্পথম্।
সশিখং বপনং কৃত্বা প্রাজাপত্যত্রয়ঞ্চরেৎ ॥ ৭ ॥
গোদ্বয়ং দক্ষিণাং দদ্যাচ্ছুদ্ধিঃ স্বায়ম্ভুবোঽব্রবীৎ।
মুচ্যতে তেন পাপেন ব্রাহ্মণত্বঞ্চ গচ্ছতি ॥ ৮ ॥
স্নানানি পঞ্চ পুণ্যানি কীর্ত্তিতানি মনীষিভিঃ।
আগ্নেয়ং বারুণং ব্রাহ্মং বায়ব্যং দিব্যমেব চ ॥ ৯ ॥

স্নান কার্য্যের ও অগ্নিকার্য্যের বাধ হয়, যদি প্রব্রজ্যা নাশ হয়, তাহা হইলে কিরূপে শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে, বলিতেছি। ৫ ঈদৃশ স্থলে প্রাজাপত্য দ্বয় দ্বারা তীর্থ গমন দ্বারা এবং একাদশ বৃষ দক্ষিণা প্রদান দ্বারা ক্ষত্রিয় বৈশ্য ও শূদ্র, এই বর্ণত্রয় শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবে। ৬ ব্রাহ্মণ বনে গমন করিয়া কোন এক চতুষ্পথে শিখাসমেত সমুদায় কেশ মুণ্ডন করিবে। পরে তিনটী প্রাজাপত্য ব্রত করিয়া, ৭ একটী বৃষ ও একটী গাভি দক্ষিণা প্রদান করিবে। স্বায়ম্ভুব মনু বলিয়াছেন যে, ব্রাহ্মণ ইহা দ্বারাই শুদ্ধি লাভ করিতে পারিবেন। ইহা দ্বারা ব্রাহ্মণ সেই পাপ হইতে মুক্ত হইয়া ব্রাহ্মণত্ব লাভ করিতে পারিবেন। ৮ পণ্ডিতেরা বলিয়া থাকেন যে, পঞ্চ প্রকার স্নান দ্বারা শরীর পবিত্র হয়। সেই পঞ্চপ্রকার স্নানের নাম—আগ্নেয় স্নান, বারুণ স্নান, ব্রাহ্ম স্নান,

আগ্নেয়ং ভস্মনা স্নানমবগাহ্য তু বারুণম্।
আপোহিষ্ঠেতি চ ব্রাহ্মং বায়ব্যং রজসা স্মৃতম্ ॥ ১০ ॥
যত্তু সাতপবর্ষেণ স্নানং তদ্দিব্যমুচ্যতে।
তত্র স্নানে তু গঙ্গায়াং স্নাতো ভবতি মানবঃ ॥ ১১ ॥
স্নানার্থং বিপ্রমায়ান্তং দেবাঃ পিতৃগণৈঃ সহ।
বায়ুভূতা হি গচ্ছন্তি তৃষার্ত্তাঃ সলিলার্থিনঃ ॥ ১২ ॥
নিরাশাস্তে নিবর্ত্তন্তে বস্ত্রনিষ্পীড়নে কৃতে।
তস্মান্ন পীড়য়েদ্বস্ত্রমকৃত্বা পিতৃতর্পণম্ ॥ ১৩ ॥
বিধুনোতি হি যঃ কেশান্ স্নাতঃ প্রস্রবতো দ্বিজঃ।

বায়ব্য স্নান ও দিব্য স্নান। ৯ ভস্ম দ্বারা মার্জ্জনকে আগ্নেয় স্নান বলা যায়। জলে অবগাহন পূর্ব্বক স্নান করিলে তাহাকে বারুণ স্নান বলিয়া থাকে। আপোহিষ্ঠা এই মন্ত্র দ্বারা মানসিক স্নান করিলে তাহাকে ব্রাহ্ম স্নান বলা যায়। ধূলি দ্বারা মার্জ্জন করিলে তাহাকে বায়ব্য স্নান বলিয়া থাকে। ১০ রৌদ্রের সময় বৃষ্টিজলে স্নান করিলে তাহাকে দিব্য স্নান বলা যায়। এই দিব্য স্নান দ্বারা মানবগণ গঙ্গাস্নানের ফল লাভ করিতে পারে। ১১

যে সময় কোন ব্রাহ্মণ স্নানের নিমিত্ত গমন করে, তৎকালে দেবগণ ও পিতৃগণ বায়ুরূপী হইয়া তৃষ্ণার্ত্তহৃদয়ে জলের নিমিত্ত পশ্চাৎ পশ্চাৎ গমন করিতে থাকেন। ১২ অনন্তর যখন বস্ত্র নিষ্পীড়ন করা হয়, তখন সেই দেবগণ ও পিতৃগণ নিরাশ হইয়া ফিরিয়া যান। অতএব পিতৃতর্পণ না করিয়া বস্ত্র নিষ্পীড়ন করা বিধেয় নহে। ১৩ যে দ্বিজ স্নান করিয়া জলে দাঁড়াইয়া কেশ

আচামেদ্বা জলস্থোঽপি ন বাহ্যঃ পিতৃদৈবতৈঃ ॥ ১৪ ॥
শিরঃ প্রাবর্ত্তকং বদ্ধা মুক্তকচ্ছশিখোঽপি বা।
বিনা যজ্ঞোপবীতেন আচান্তোঽপ্যশুচির্ভবেৎ ॥ ১৫ ॥
জলে স্থলস্থো নাচামেজ্জলস্থশ্চ বহিঃস্থলে।
উভে স্পৃষ্ট্বা সমাচান্ত উভয়ত্র শুচির্ভবেৎ ॥ ১৬ ॥
স্নাত্বা পীত্বা ক্ষুতে সুপ্তে ভুক্তে রথ্যোপসর্পণে।
আচান্তঃ পুনরাচামেদ্বাসো বিপরিধায় চ ॥ ১৭ ॥
ক্ষুতে নিষ্ঠীবিতে চৈব দন্তোচ্ছিষ্টে তথানৃতে।
পতিতানাঞ্চ সম্ভাষে দক্ষিণং শ্রবণং স্পৃশেৎ ॥ ১৮ ॥

ঝাড়েন, অথবা যিনি জলের উপর আচমন করেন, দেবগণ ও পিতৃগণ তাঁহার দত্ত জল গ্রহণ করেন না। ১৪ মাথায় পাকড়ী বাঁধিয়া থাকিলে কাচা খুলিয়া থাকিলে যজ্ঞোপবীত ছাড়িয়া থাকিলে বা মুক্তকেশ হইয়া থাকিলে আচমন করিয়াও শুচি হইবে না। ১৫ স্থলে দাঁড়াইয়া জলে আচমন করিবে না। জলে থাকিয়াও স্থলে আঁচাইবে না। জল স্থল উভয় স্পর্শ পূর্ব্বক উভয় স্থলে আচমন করিলে শুচি হইতে পারে। ১৬ স্নান করিয়া পান করিয়া হাঁচিয়া শয়ন করিয়া ভোজন করিয়া পথে গমন করিয়া অথবা বস্ত্র পরিবর্ত্ত করিয়া কৃতাচমন ব্যক্তিও পুনর্ব্বার আচমন করিবে।১৭ হাঁচিলে নিষ্ঠীবন করিলে দন্তোচ্ছিষ্ট হইলে কথা মিথ্যা হইলে অথবা পতিত ব্যক্তির সহিত সম্ভাষণ করিলে দক্ষিণ কর্ণ স্পর্শ করিবে। ১৮ ব্রহ্মা বিষ্ণু রুদ্র সোম সূর্য্য অনিল, ইঁহারা সকলে

ব্রহ্মা বিষ্ণুশ্চ রুদ্রশ্চ সোমঃ সূর্য্যোঽনিলস্তথা।
তে সর্ব্বে হ্যপি তিষ্ঠন্তি কর্ণে বিপ্রস্য দক্ষিণে ॥ ১৯ ॥
দিবাকরকরৈঃ পূতং দিবাস্নানং প্রশস্যতে।
অপ্রশস্তং নিশি স্নানং রাহোরন্যত্র দর্শনাৎ ॥ ২০ ॥
মরুতো বসবো রুদ্রা আদিত্যাশ্চাদিদেবতাঃ।
সর্ব্বে সোমে বিলীয়ন্তে তস্মাৎ স্নানন্তু তদ্গ্রহে ॥২১॥
খলযজ্ঞে বিবাহে চ সংক্রান্তৌ গ্রহণেষু চ।
শর্ব্বর্য্যাং দানমেতেষু নান্যত্রেতি বিনিশ্চয়ঃ ॥ ২২ ॥
পুত্রজন্মনি যজ্ঞে চ তথা চাত্যয়কর্ম্মণি।
রাহোশ্চ দর্শনে দানং প্রশস্তং নান্যদা নিশি ॥ ২৩ ॥
মহানিশা তু বিজ্ঞেয়া মধ্যস্থপ্রহরদ্বয়ম্।

ব্রাহ্মণের দক্ষিণ কর্ণে বাস করেন। ১৯ দিবাভাগে যখন রৌদ্র থাকিবে, সেই সময় স্নান করাই প্রশস্ত। যে সময় রাহু দর্শন হয়, সেই সময় ব্যতীত অন্যকালে নিশাভাগে স্নান করা বিধিবিহিত নহে। ২০ মরুদ্গণ বসুগণ রুদ্রগণ আদিত্যগণ ও অন্যান্য মূল দেবগণ সকলে চন্দ্রে বিলীন থাকেন। অতএব চন্দ্রগ্রহণের সময় নিশাকালেও স্নান করা বিধিবিহিত হইতেছে। ২১

খল যজ্ঞ বিবাহ সংক্রান্তি ও গ্রহণ, এই কএক সময়ে রাত্রি কালে দান করা প্রশস্ত। অন্য সময়ে দান করা বিহিত নহে। ২২ পুত্র উৎপন্ন হইলে যজ্ঞ প্রবৃত্ত হইলে স্বস্ত্যয়ন করিতে হইলে রাহু দর্শন হইলে রাত্রিকালে দান করা প্রশস্ত, অন্য সময় প্রশস্ত নহে। ২৩

প্রদোষপশ্চিমৌ যামৌ দিনবৎ স্নানমাচরেৎ ॥ ২৪ ॥
চৈত্যবৃক্ষশ্চিতিস্থশ্চ চণ্ডালঃ সোমবিক্রয়ী।
এতাংস্তু ব্রাহ্মণঃ স্পৃষ্ট্বা সবাসা জলমাবিশেৎ ॥২৫ ॥
অস্থিসঞ্চয়নাৎ পূর্ব্বং রুদিত্বা স্নানমাচরেৎ।
অন্তর্দশাহে বিপ্রস্য পূর্ব্বমাচমনং ভবেৎ ॥ ২৬ ॥
সর্ব্বং গঙ্গাসমং তোয়ং রাহুগ্রস্তে দিবাকরে।
সোমগ্রহে তথৈবোক্তং স্নানদানাদিকর্ম্মসু ॥ ২৭ ॥
কুশপূতন্তু যৎ স্নানং কুশেনোপস্পৃশেদ্দ্বিজঃ।
কুশেনোদ্ধৃততোয়ং যৎ সোমপানসমং স্মৃতম্ ॥ ২৮ ॥
অগ্নিকার্য্যাৎ পরিভ্রষ্টাঃ সন্ধ্যোপাসনবর্জিতাঃ।

রাত্রির দ্বিতীয় ও তৃতীয় প্রহরকে মহানিশা বলা যায়। প্রথম ও শেষ প্রহরে দিবসের ন্যায় স্নান করিবে। ২৪ চিতিস্থিত চৈত্য বৃক্ষ চাণ্ডাল ও সোমবিক্রয়কারীকে স্পর্শ করিলে ব্রাহ্মণ সেই বস্ত্রেই স্নান করিবেন। ২৫ অস্থি সঞ্চয়নের পূর্ব্বে যখনই রোদন করিবে, তখনই স্নান করিতে হইবে। ব্রাহ্মণগণ দশাহ মধ্যে রোদন করিলে প্রথমত আচমন করিয়া পশ্চাৎ স্নান করিবে। ২৬

দিবাকর রাহুগ্রস্ত হইলে সমুদায় জল গঙ্গাজল সদৃশ হয়। চন্দ্রগ্রহণেও ঐরূপ হইয়া থাকে। অতএব সেই সময়ে স্নান দান প্রভৃতি সমুদায় কর্ম্মই প্রশস্ত। ২৭ কুশপূত জলে স্নান করিয়া কুশ জলে আচমন পূর্ব্বক কুশোদ্ধৃত জল পান করিলে সোম পান সদৃশ ফল হয়। ২৮

যে সকল ব্রাহ্মণ অগ্নি কার্য্য হইতে পরিভ্রষ্ট হইয়াছে, যে সকল

বেদৈশ্চৈবানধীয়ানাঃ সর্ব্বে তে বৃষলাঃ স্মৃতাঃ ॥ ২৯ ॥
তস্মাদ্বৃষলভীতেন ব্রাহ্মণেন বিশেষতঃ।
অধ্যেতব্যোঽপ্যেকদেশো যদি সর্ব্বং ন শক্যতে ॥ ৩০ ॥
শূদ্রান্নরসপুষ্টস্যাপ্যধীয়ানস্য নিত্যশঃ।
জপতো জুহ্বতো বাপি গতিরুক্তা ন বিদ্যতে ॥ ৩১ ॥
শূদ্রান্নং শূদ্রসম্পর্কঃ শূদ্রেণ তু সহাসনম্।
শূদ্রাজ্জ্ঞানাগমশ্চাপি জ্বলন্তমপি পাতয়েৎ ॥ ৩২ ॥
মৃতসূতকপুষ্টাঙ্গো দ্বিজঃ শূদ্রান্নভোজনে।
অহং তাং ন বিজানামি কাং কাং যোনিং গমিষ্যতি ॥৩৩
গৃধ্রো দ্বাদশ জন্মানি দশ জন্মানি শূকরঃ।
শ্বযোনৌ সপ্ত জন্ম স্যাদিত্যেবং মনুরব্রবীৎ ॥ ৩৪ ॥

ব্রাহ্মণ সন্ধ্যা বন্দন করে না, যে সকল ব্রাহ্মণ বেদ পাঠে বিরত, তাহাদিগকে বৃষল বলা যায়। ২৯ অতএব বৃষল হইবার আশঙ্কায় ব্রাহ্মণের কর্ত্তব্য এই যে, যদি সমুদায় বেদ অধ্যয়ন করিতে সমর্থ না হন, তাহা হইলে একাংশমাত্রও অধ্যয়ন করিবেন। ৩০ যে ব্যক্তি শূদ্রান্ন দ্বারা প্রতিপালিত হইয়া নিয়ত বেদ অধ্যয়ন জপ ও হোম করে, তাহার শাস্ত্রোক্ত সদ্গতি লাভ হয় না। ৩১ শূদ্রান্ন শূদ্র সম্পর্ক শূদ্রের সহিত সহবাস শূদ্র হইতে জ্ঞান লাভ, এতৎসমুদায় জ্ঞানাগ্নি দ্বারা প্রজ্বলিত ব্যক্তিকেও অধঃপাতিত করে। ৩২ যে ব্রাহ্মণের শরীর শূদ্রের মরণাশৌচের ও জননাশৌচের অন্ন দ্বারা পরিপুষ্ট হইয়াছে, তাহাকে কোন্ কোন্ যোনিতে জন্ম পরিগ্রহ করিতে হইবে, তাহা সমুদায় নিঃশেষ রূপে বলিতে পারি না। ৩৩

দক্ষিণার্থন্তু যো বিপ্রঃ শূদ্রস্য জুহুয়াদ্ধবিঃ।
ব্রাহ্মণস্তু ভবেচ্ছূদ্রঃ শূদ্রস্তু ব্রাহ্মণো ভবেৎ ॥ ৩৫ ॥
মৌনব্রতং সমাশ্রিত্য আসীনো ন বদেদ্দ্বিজঃ।
ভুঞ্জানো হি বদেদ্যস্তু তদন্নং পরিবর্জয়েৎ ॥ ৩৬ ॥
অর্দ্ধে ভুক্তে তু যো বিপ্রস্তস্মিন্ পাত্রে জলং পিবেৎ।
হতং দৈবঞ্চ পিত্র্যঞ্চ আত্মানঞ্চোপঘাতয়েৎ ॥ ৩৭ ॥
ভাজনেষু চ তিষ্ঠৎসু স্বস্তি কুর্ব্বন্তি যে দ্বিজাঃ।
ন দেবাস্তৃপ্তিমায়ান্তি নিরাশাঃ পিতরস্তথা ॥ ৩৮ ॥
গৃহস্থস্তু যদা যুক্তো ধর্ম্মমেবানুচিন্তয়েৎ।
পোষ্যধর্ম্মার্থসিদ্ধ্যর্থং ন্যায়বর্ত্তী সুবুদ্ধিমান্ ॥ ৩৯ ॥

সেই ব্যক্তি দ্বাদশ জন্ম গৃধ্র, দশ জন্ম শূকর, সপ্ত জন্ম কুক্কুর হয়, ইহা মনুও বলেন। ৩৪ যদি কোন ব্রাহ্মণ দক্ষিণা গ্রহণ করিয়া শূদ্রের নিমিত্ত হোম করেন, তাহা হইলে সেই ব্রাহ্মণ শূদ্রসদৃশ ও সেই শূদ্র ব্রাহ্মণসদৃশ হয়। ৩৫ যে ব্রাহ্মণ মৌনব্রত অবলম্বন করিবেন, তিনি যে কোন সময় উপবিষ্ট হইয়া কোন কথা কহিবেন না। যিনি ভোজন করিতে করিতে কথা কহিবেন, তিনি ভোজনে বিরত হইয়া সেই অন্ন পরিত্যাগ করিবেন। ৩৬ অর্দ্ধ ভোজন হইলে যে ব্যক্তি সেই পাত্রে জল পান করিবে, তাহার দৈবকর্ম্ম ও পিত্র্য কর্ম্ম সমুদায়ই নষ্ট হইবে এবং সে আত্মাকেও অধঃপাতিত করিবে। ৩৭ তর্পণের পাত্র উপস্থিত থাকিতে যে সকল ব্রাহ্মণ তর্পণ না করে, তাহাদিগের পিতৃগণ ও দেবগণ তৃপ্ত হন না, প্রত্যুত নিরাশ হইয়া ফিরিয়া যান। ৩৮ ন্যায়মার্গানুসারী

ন্যায়োপার্জিতবিত্তেন কর্ত্তব্যং জ্ঞানরক্ষণম্।
অন্যায়েন তু যো জীবেৎ সর্ব্বকর্ম্মবহিষ্কৃতঃ॥ ৪০ ॥
অগ্নিচিৎ কপিলা সত্রী রাজা ভিক্ষুর্মহোদধিঃ।
দৃষ্টমাত্রং পুনন্ত্যেতে তস্মাৎ পশ্যেত্তু নিত্যশঃ॥ ৪১ ॥
অরণিং কৃষ্ণমার্জারং চন্দনং সুমণিং ঘৃতম্।
তিলান্ কৃষ্ণাজিনং ছাগং গৃহে চৈতানি রক্ষয়েৎ ॥৪২॥
গবাং শতং সৈকবৃষং যত্র তিষ্ঠত্যযন্ত্রিতম্।
তৎ ক্ষেত্রং দশগুণিতং গোচর্ম্ম পরিকীর্ত্তিতম্॥ ৪৩ ॥
ব্রহ্মহত্যাদিভির্মর্ত্ত্যো মনোবাক্কায়কর্ম্মজৈঃ।
এতদ্গোচর্ম্মদানেন মুচ্যতে সর্ব্বকিল্বিষৈঃ॥ ৪৪ ॥

সুবুদ্ধি গৃহস্থ যে সময় পুত্রকলত্রাদি পরিজন প্রতি পালন রূপ ধর্ম্মার্থ সাধনে নিযুক্ত থাকিবে, তখন সর্ব্বদা ধর্ম্ম চিন্তাই করিবে। ৩৯ ন্যায়পথ অবলম্বন পূর্ব্বক উপার্জ্জিত ধন দ্বারা জ্ঞান রক্ষা করিবে। যে ব্যক্তি অন্যায় পথ অবলম্বন করিয়া জীবিকা নির্ব্বাহ করিবে, সে সমুদায় ধর্ম্ম হইতে বিচ্যুত হইবে। ৪০

অগ্নিচিৎ ব্রাহ্মণ কপিলা গাভি যজ্ঞে দীক্ষিত ব্যক্তি রাজা ভিক্ষুক ও জলনিধি, ইঁহারা দর্শন মাত্রে পবিত্র করেন, অতএব নিয়ত ইঁহাদিগের দর্শন করা কর্ত্তব্য। ৪১ অরণি কৃষ্ণমার্জ্জার চন্দন উত্তম মণি ঘৃত তিল কৃষ্ণাজিন ও ছাগ, গৃহে এই সমুদায় রক্ষা করিবে। ৪২ যে ক্ষেত্রে একটী বৃষ ও একশত গাভি মুক্ত থাকিতে পারে, তাহার দশগুণ ক্ষেত্রকে গোচর্ম্ম বলা যায়। ৪৩

কোন মনুষ্য যদি মনোদ্বারা বাক্য দ্বারা শারীরিক ব্যাপার দ্বারা

কুটুম্বিনে দরিদ্রায় শ্রোত্রিয়ায় বিশেষতঃ।
যদ্দানং দীয়তে তস্মৈ তদায়ুর্ব্বৃদ্ধিকারকম্ ॥ ৪৫ ॥
আষোড়শদিনাদর্ব্বাক্ স্নানমেব রজস্বলা।
অত ঊর্দ্ধং ত্রিরাত্রং স্যাদুশনা মুনিরব্রবীৎ ॥ ৪৬ ॥
যুগং যুগদ্বয়ঞ্চৈব ত্রিযুগঞ্চ চতুর্যুগম্।
চাণ্ডালসূতিকোদক্যাপতিতানামধঃ ক্রমাৎ ॥ ৪৭ ॥
ততঃ সন্নিধিমাত্রেণ সচেলং স্নানমাচরেৎ।
স্নাত্বাবলোকয়েৎ সূর্য্যমজ্ঞানাৎ স্পৃশতে যদি ॥ ৪৮॥

ব্রহ্মহত্যা প্রভৃতি মহাপাতক করে, তাহা হইলে এই রূপ গোচর্ম্ম দান করিলে সমুদায় পাপ হইতে বিনির্ম্মুক্ত হইতে পারিবে। ৪৪ বহু পরিবার বিশিষ্ট দরিদ্র ব্রাহ্মণকে বিশেষত ঐরূপ শ্রোত্রিয়কে যাহা দান করা যায়, তাহাতে পরমায়ু, বৃদ্ধি হয়। ৪৫

যদি কোন নারী ষোল দিনের মধ্যে পুনর্ব্বার রজস্বলা হয়, তাহা হইলে স্নান করিয়া শুদ্ধি লাভ করিবে। যদি ষোল দিনের পর রজস্বলা হয়, তাহা হইলে ত্রিরাত্রি অশৌচ হইবে, ইহা মহর্ষি উশনাও স্বীকার করেন। ৪৬ যদি কেহ চাণ্ডালী স্পর্শ করে, তাহা হইলে দুই দিন, যদি কেহ প্রসূতিকা স্পর্শ করে, তাহা হইলে চারি দিন, যদি কেহ রজস্বলা নারী স্পর্শ করে, তাহা হইলে ছয় দিন, যদি কেহ পতিতা নারী স্পর্শ করে, তাহা হইলে আট দিন অশৌচ হইবে। ৪৭ অতএব এই সমুদায় নারী সম্মুখবর্ত্তিনী হইলেই তৎক্ষণাৎ সেই বস্ত্রে স্নানার্থ জলে প্রবেশ করিবে। যদি কেহ অজ্ঞান বশত

বাপীকূপতড়াগেষু ব্রাহ্মণো জ্ঞানদুর্ব্বলঃ।
তোয়ং পিবতি বক্ত্রেণ শ্বযোনৌ জায়তে ধ্রুবম্ ॥ ৪৯॥
যস্তু ক্রুদ্ধঃ পুমান্ ভার্য্যাং প্রতিজ্ঞায়াপ্যগম্যতাম্।
পুনরিচ্ছতি তাং গন্তুং বিপ্রমধ্যে তু শ্রাবয়েৎ ॥ ৫০ ॥
শ্রান্তঃ ক্রুদ্ধস্তমোভ্রান্ত্যা ক্ষুৎপিপাসাভয়ার্দ্দিতঃ।
দানং পুণ্যমকৃত্বা চ প্রায়শ্চিত্তং দিনত্রয়ম্ ॥ ৫১ ॥
উপস্পৃশেত্রিষবণং মহানদ্যুপসঙ্গমে।
চীর্ণান্তে চৈব গাং দদ্যাদ্ব্রাহ্মণান্ ভোজয়েদ্দশ ॥ ৫২ ॥

ইহাদিগকে স্পর্শ করে, তাহা হইলে স্নানের পর সূর্য্য দর্শন করিবে।৪৮

যদি কোন অজ্ঞান ব্রাহ্মণ বাপী কূপ ও তড়াগ মধ্যে মুখ দ্বারা জল পান করে, তাহা হইলে সে জন্মান্তরে কুক্কুর হয়, সন্দেহ নাই। ৪৯ যদি কোন পুরুষ ক্রোধ বশত এরূপ প্রতিজ্ঞা করে যে, সে আর কখনও তাহার সেই ভার্য্যা গমন করিবে না, পরে পুনর্ব্বার যদি সেই ভার্য্যাতে গমন করিতে ইচ্ছা করে, তাহা হইলে তাহা ব্রাহ্মণগণের নিকট প্রকাশ করিবে। ৫০ যদি কোন ব্যক্তি শ্রান্তি বশতঃ ক্রোধ বশতঃ তমোগুণ নিবন্ধন ভ্রান্তি বশতঃ ক্ষুধাবশত পিপাসা বশত বা ভয় বশত কাতর হইয়া দান বা পুণ্য কর্ম্ম কিছুই না করিয়া থাকে, তাহা হইলে তাহাকে তিন দিন এই রূপে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে যে। ৫১ মহানদীর সঙ্গম স্থলে সে প্রত্যহ তিনবার স্নান করিবে। প্রায়শ্চিত্ত অনুষ্ঠিত হইলে দশজন ব্রাহ্মণ ভোজন করাইয়া গোদক্ষিণা প্রদান করিবে। ৫২

দুরাচারস্য বিপ্রস্য নিষিদ্ধাচরণস্য চ।
অন্নং ভুক্ত্বা দ্বিজঃ কুর্য্যাদ্দিনমেকমভোজনম্ ॥ ৫৩ ॥
সদাচারস্য বিপ্রস্য তথা বেদান্তবাদিনঃ।
ভুক্ত্বান্নং মুচ্যতে পাপাদহোরাত্রন্তু বৈ নরঃ ॥ ৫৪ ॥
ঊর্দ্ধোচ্ছিষ্টমধোচ্ছিষ্টমন্তরীক্ষমৃতৌ তথা।
কৃচ্ছ্রত্রয়ং প্রকুর্ব্বীত আশৌচমরণে তথা ॥ ৫৫ ॥
কৃচ্ছ্রে দেব্যযুতঞ্চৈব প্রাণায়ামশতত্রয়ম্।
পুণ্যতীর্থেনার্দ্রশিরঃ স্নানং দ্বাদশসংখ্যয়া ॥ ৫৬ ॥
দ্বিযোজনং তীর্থযাত্রা কৃচ্ছ্রমেবং প্রকল্পিতম্ ॥ ৫৭ ॥

যদি কোন ব্রাহ্মণ, নিষিদ্ধাচরণকারী দুরাচার ব্রাহ্মণের অন্ন ভোজন করে, তাহা হইলে সে এক দিন উপবাস করিয়া থাকিবে। ৫৩ যে ব্রাহ্মণ সদাচারী ও বেদান্তবাদী, তাঁহার অন্ন যদি কেহ এক দিবারাত্র মাত্র ভোজন করে, তাহা হইলে সে সমুদায় পাপ হইতে মুক্ত হয়। ৫৪

যদি কেহ ঊর্দ্ধোচ্ছিষ্ট হইয়া মরে অর্থাৎ যদি কাহারো মৃত্যুকালে মুখে বমনাদি থাকে অথবা যদি কেহ অধ উচ্ছিষ্ট হইয়া অর্থাৎ মল সমেত থাকিয়া প্রাণত্যাগ করে, কিং বা যদি কেহ অন্তরিক্ষে মরে তাহা হইলে তিনটী কৃচ্ছ্র ব্রত দ্বারা শুদ্ধিলাভ করিবে পরন্ত এরূপ অবস্থায় সংগ্রামে মৃত্যু হইলে কোন দোষ ঘটিবে না। ৫৫

কৃচ্ছ্রব্রত করিতে হইলে দশ সহস্র গায়ত্রী জপ ও তিন শত প্রাণায়াম করিতে হইবে এবং পুণ্য তীর্থে আর্দ্র মস্তকে

গৃহস্থঃ কামতঃ কুর্য্যাদ্রেতসঃ সেচনং ভুবি।
সহস্রন্তু জপেদ্দেব্যাঃ প্রাণায়ামৈস্ত্রিভিঃ সহ॥ ৫৮॥
চাতুর্বেদ্যোপপন্নস্তু বিধিবদ্ব্রহ্মঘাতকে।
সমুদ্রসেতুগমন-প্রায়শ্চিত্তং বিনির্দ্দিশেৎ॥ ৫৯॥
সেতুবন্ধপথে ভিক্ষাং চাতুর্বর্ণ্যাৎ সমাচরেৎ।
বর্জয়িত্বা বিকর্ম্মস্থাংশ্ছত্রোপানদ্বিবর্জিতঃ॥ ৬০॥
অহং দুষ্কৃতকর্ম্মা বৈ মহাপাতককারকঃ।
গৃহদ্বারেষু তিষ্ঠামি ভিক্ষার্থী ব্রহ্মঘাতকঃ॥ ৬১॥
গোকুলেষু বসেচ্চৈব গ্রামেষু নগরেষু চ।

দ্বাদশবার স্নান করিবে। ৫৬ পরে দুইযোজন দূরে তীর্থ যাত্রা করিলে কৃচ্ছ্রব্রত সম্পন্ন হইবে। ৫৭

যদি কোন গৃহস্থ ইচ্ছা পূর্ব্বক ভূমিতে রেতঃসেক করে, তাহা হইলে তাহাকে তিনটী প্রাণায়াম এবং এক সহস্র গায়ত্রী জপ করিতে হইবে। ৫৮ চতুর্ব্বেদ সম্পন্ন ব্রাহ্মণ, ব্রহ্মহত্যাকারী ব্যক্তিকে সেতুবন্ধ গমনরূপ প্রায়শ্চিত্তের ব্যবস্থা দিবেন। ৫৯ ঐ ব্রহ্ম-হত্যাপাতকে পাতকী ব্যক্তি সেতু বন্ধে গমন করিবার সময় পথে ব্রাহ্মণ ক্ষত্রিয় বৈশ্য ও শূদ্রের নিকট ভিক্ষা করিবে। কুকর্ম্মনিরত ব্যক্তির নিকট ভিক্ষা করিতে পারিবে না। পায়ে পাদুকা ও মাতায় ছত্র ব্যবহার করিতেও পারিবে না। ৬০ (ঐ ব্যক্তি এই রূপ বলিয়া ভিক্ষা করিবে যে) আমি দুষ্কর্ম্মকারী ও মহাপাতকী। আমি ব্রহ্মহত্যা করিয়াছি। আমি ভিক্ষার্থী হইয়া গৃহদ্বারে অবস্থান করিতেছি। ৬১ এই ব্রহ্মঘাতক ব্যক্তি, গোকুলে

তথা বনেষু তীর্থেষু নদীপ্রস্রবণেষু চ ॥ ৬২ ॥
এতেষু খ্যাপয়ন্নেনঃ পুণ্যং গত্বা তু সাগরম্।
দশযোজনবিস্তীর্ণং শতযোজনমায়তম্ ॥ ৬৩ ॥
রামচন্দ্রসমাদিষ্টং নলসঞ্চয়সঞ্চিতম্।
সেতুং দৃষ্ট্বা সমুদ্রস্থ ব্রহ্মহত্যাং ব্যপোহতি ॥ ৬৪ ॥
যজেত বাশ্বমেধেন রাজা তু পৃথিবীপতিঃ।
পুনঃপ্রত্যাগতো বেশ্ম বাসার্থমুপসর্পতি ॥ ৬৫ ॥
সপুত্রঃ সহ ভৃত্যৈশ্চ কুর্য্যাদ্ব্রাহ্মণভোজনম্।
গাশ্চৈবৈকশতং দদ্যাচ্চাতুর্ব্বেদ্যেষু দক্ষিণাম্ ॥ ৬৬ ॥
ব্রাহ্মণানাং প্রসাদেন ব্রহ্মহা তু বিমুচ্যতে।
সবনস্থাং স্ত্রিয়ং হত্বা ব্রহ্মহত্যাব্রতং চরেৎ ॥ ৬৭ ॥

গ্রামে নগরে বনে তীর্থে ও নদী প্রস্রবণে বাস করিবে।৬২ পরন্তু ঐ সমুদায় স্থানে নিজকৃত পাপ প্রকাশ করিতে হইবে। পরে পবিত্র সাগরে গমন পূর্ব্বক শত যোজন দীর্ঘ দশ যোজন আয়ত ৬৩ রামচন্দ্রের আজ্ঞানুসারে নল নামক বানর কর্ত্তৃক প্রস্তুত সমুদ্রের সেতু দর্শন করিলে ব্রহ্মহত্যা জনিত পাতক ক্ষয় হয়। ৬৪ অথবা এই ব্রহ্মহত্যা পাতক ক্ষয়ের নিমিত্ত পৃথিবীপতি রাজা অশ্বমেধ যজ্ঞ করিবেন। পরে ঐ পাতকী সেতুবন্ধ হইতে বা অশ্বমেধের অশ্বের কার্থ ভ্রমণ হইতে প্রতিনিবৃত্ত হইয়া বাসের জন্য নিজ ভবনে গমন করিবেন। ৬৫ পরে তিনি পুত্রগণের সহিত ও ভৃত্যবর্গের সহিত ব্রাহ্মণ ভোজন করাইয়া চতুর্ব্বেদী ব্রাহ্মণগণকে এক শত গো দক্ষিণা প্রদান করিবেন। ৬৬ এই রূপে ব্রাহ্মণগণের প্রসাদে

মদ্যপশ্চ দ্বিজঃ কুর্য্যান্নদীং গত্বা সমুদ্রগাম্।
চান্দ্রায়ণে ততশ্চীর্ণে কুর্য্যাদ্ব্রাহ্মণভোজনম্॥ ৬৮॥
অনডুৎসহিতাং গাঞ্চ দদ্যাদ্বিপ্রেষু দক্ষিণাম্॥ ৬৯॥
অপহৃত্য সুবর্ণন্তু ব্রাহ্মণস্য ততঃ স্বয়ম্।
গচ্ছেন্মুষলমাদায় রাজাভ্যাসং বধায় তু॥ ৭০॥
ততঃ শুদ্ধিমবাপ্নোতি রাজ্ঞাসৌ মুক্ত এবচ।
কামকারকৃতং যৎ স্যান্নান্যথা বধমর্হতি॥ ৭১॥
আসনাচ্ছয়নাদ্যানাৎ সম্ভাষাৎ সহভোজনাৎ।
সংক্রাময়ন্তি হি পাপানি তৈলবিন্দুরিবাম্ভসি॥ ৭২॥

ব্রহ্মহত্যাকারী ব্রহ্মহত্যা জনিত পাতক হইতে মুক্ত হইতে পারে। যে নারী যজ্ঞ বা ব্রতে দীক্ষিতা আছে, তাহাকে বধ করিলে ব্রহ্মহত্যাপাতকের প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে। ৬৭

যে ব্রাহ্মণ মদ্য পান করিবে, সে সাগরগামিনী নদীতে গমন পূর্ব্বক চান্দ্রায়ণ ব্রত করিয়া ব্রাহ্মণ ভোজন করাইবে। ৬৮ পরে ব্রাহ্মণকে একটী ধেনু ও একটী বৃষ দক্ষিণাস্বরূপ দান করিতে হইবে। ৬৯ যে ব্যক্তি ব্রাহ্মণের সুবর্ণ অপহরণ করিবে, সে স্বয়ং একটী মুষল লইয়া বধদণ্ডের নিমিত্ত রাজার নিকট গমন করিবে। ৭০ যদি সেই পাপ কামকৃত না হয়, তাহা হইলে রাজা তাহাকে ছাড়িয়া দিবেন। তাহাতেই তাহার সেই পাপ ক্ষয় হইবে। যদি ঐ পাপ জ্ঞানকৃত হয়, তাহা হইলে রাজা তাহার প্রাণদণ্ড করিবেন। ৭১ জলে নিক্ষিপ্ত তৈলবিন্দু যেমন চতুর্দ্দিকে সংক্রমণ করে, তাহার ন্যায়, একত্র উপবেশন দ্বারা একত্র শয়ন দ্বারা একত্র গমন দ্বারা

চান্দ্রায়ণং যাবকঞ্চ তুলাপুরুষ এবচ।
গবাঞ্চৈবানুগমনং সর্ব্বপাপপ্রণাশনম্॥ ৭৩॥
এতৎ পারাশরং শাস্ত্রং শ্লোকানাং শতপঞ্চকম্।
দ্বিনবত্যা সমাযুক্তং ধর্ম্মশাস্ত্রস্য সংগ্রহঃ॥ ৭৪॥
যথাধ্যয়নকর্ম্মাণি ধর্ম্মশাস্ত্রমিদং তথা।
অধ্যেতব্যং প্রযত্নেন নিয়তং স্বর্গগামিনা॥ ৭৫॥

ইতি শ্রীপারাশরে ধর্ম্মশাস্ত্রে দ্বাদশোঽধ্যায়ঃ।

পরাশরসংহিতা সম্পূর্ণা।

একত্র ভোজন দ্বারা এবং সম্ভাষণ দ্বারা পাপসকল শরীরান্তরে সঞ্চরিত হয়। ৭২

চান্দ্রায়ণ যাবকাহার তুলাদান ও গাভির অনুগমন, ইহা দ্বারা সমুদায় পাপ ক্ষয় হয়। ৭৩

এই পরাশর সংহিতাতে ৫৯২ পাঁচ শত বিরানব্বই শ্লোকে ধর্ম্মশাস্ত্র সংগৃহীত হইয়াছে। ৭৪ অধ্যয়ন কার্য্য যেমন নিত্য, এই পরাশরোক্ত ধর্ম্মশাস্ত্রও সেই রূপ নিত্য। যাঁহার স্বর্গে গমন করিতে ইচ্ছা আছে, তিনি নিয়ত ইহা পাঠ করিবেন। ৭৫

পরাশরসংহিতা দ্বাদশ অধ্যায় সমাপ্ত।

শ্রীজগন্মোহন তর্কালঙ্কার কৃত পরাশরসংহিতানুবাদ সম্পূর্ণ।